"ગુજરાતી"એ આપેલી ભેટો

1. ૧ રાસેલાસની કથા.
2. ૨ મહારાણીશ્રીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.
3. ૩ હિન્દ અને બ્રિટાનિયા.
4. ૪ ગંગા ગોવિન્દસિંહ.
5. ૫ સવિતા સુંદરી.
6. ૬ ટીપૂ સુલતાન (પ્રથમ ભાગ).
7. ૭ દિલ્લીપર હલ્લો.
8. ૮ અઢારમી સદીનું હિન્દુસ્તાન.
9. ૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો.
10. ૧૦ શાહજાદો ને ભીખારી.
11. ૧૧ હેસ્ટિંગ્સની સોટી.
12. ૧૨ બાજીરાવ બલ્લાળ (સચિત્ર).
13. ૧૩ બેગમ સાહેબ.
14. ૧૪ પાણીપતનું યુદ્ધ.
15. ૧૫ નૂરજહાન.
16. ૧૬ રૂપનગરની રાજકુંવરી.
17. ૧૭ ઇન્દુકુમારી.
18. ૧૮ પ્લાસીનું યુદ્ધ.
19. ૧૯ શિવાજીનો વાઘનખ.
20. ૨૦ હળદીઘાટનું યુદ્ધ.
21. ૨૧ નંદનવનનો નાશ.
22. ૨૨ પેશ્વાની પડતીનો પ્રસ્તાવ.
23. ૨૩ ઔરંગઝેબનો ઉદય.
24. ૨૪ પદ્મિની.
25. ૨૫ કત્લેઆમ.
26. ૨૬ પુરાતન દિલ્હી (સચિત્ર).
27. ૨૭ યુગ્મનમીમાંસા.
28. ૨૮ ભદ્રકાળી.
29. ૨૯ જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનું ભવિષ્ય.

જગન્નાથની મૂર્તિ

અને

ભારતનું ભવિષ્ય

પ્રયોજક

ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી

" 'Tis a very good world we live in,
To lend, or to spend, or to give in;
But to beg, or to borrow, or get a man's own,
'Tis the very Worst world that ever was known."

Printed and Published at

THE GUJARATI PRINTING PRESS

by Manilal Itcharam Desai

SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,

BOMBAY

ઉપોદ્ઘાત

વીરપ્રસવિની ભરતભૂમિએ આજ પર્યન્ત અનેક વીરોને જન્મ આપેલો છે. એ વાર્તા સર્વને વિદિત છે, અને તેની સત્યતા તરીકે રાજસ્થાનના અનેક ક્ષત્રિય વીરોનાં ચરિત્રો ઇતિહાસમાં આપણે વાંચી ચૂકયા છીએ. ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી આપણને એવી અનેક ઘટનાઓ મળી આવે છે કે, જેમના વાચનથી ક્ષણવાર આપણે આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં ગરક થઈ જઇએ છીએ. પૂર્વકાળમાં અનેક ધર્મોદ્ધારક નરો ઉત્પન્ન થએલા હતા, અને વર્તમાન સમયમાં જો કે તેવા પુરુષોની સંખ્યા કાંઈક ન્યૂન થએલી દેખાય છે; પરંતુ તે છતાં પણ સર્વથા તેવા પુરુષોના અસ્તિત્વનો નાશ થએલો તો ન જ કહી શકાય, અને ભવિષ્યમાં પણ તેવા ધર્મતારક નરપુંગવોના જન્મનો પૂર્ણ સંભવ છે. કારણ કે, વિશ્વગત પ્રત્યેક પદાર્થને કાળના વિચિત્ર નિયમ અનુસાર ઉન્નતિ અને અવનતિનો સમય પ્રાપ્ત થયા કરે છે. પૂર્વે આર્યાવર્ત્તના ધર્મની ઉન્નતિનો સમય [illegible] ત્યારે અવનતિનો છે, અને એથી જ ભવિષ્યમાં ઉન્નતિનો સમય [illegible] જ જોઇએ. એવા હેતુથી જ સ્વર્ગીય સ્વામી વિવેકાનન્દે પાત [illegible] એક કાવ્યમાં નિમ્ન લિખિત પંક્તિ [illegible]

> "But Fate is [illegible]
> This is law,—an [illegible]
> Their strength to renew.

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે, "પરંતુ [illegible] સર્વ વસ્તુઓ પુનરપિ તેમની બલવત્તાને નવીન કરવા માટે પાછી [illegible] મૂળસ્થાનમાં આવી લાગે છે. એ વિશ્વનો અબાધિત અનન્તકાળનો નિયમ છે."

આ વાક્યોને અનુસરી, ભાવીધર્મોન્નતિની આશા રાખી, તે સુખને મેળવવાના પ્રયત્નમાં તનમનધનથી નિત્ય મચ્યા રહેવું એ પ્રત્યેક ભારતવાસીનો ધર્મ છે. પ્રસ્તુત નવલકથામાં ધર્મમાટે પ્રાણ અર્પણ કરવાને તત્પર થએલા બ્રાહ્મણોનો કેટલોક ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. બ્રાહ્મણો શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારીને રણભૂમિમાં વિચરવાને તત્પર થયા હતા, એનું એક મહા પ્રબળ કારણ હતું.

Printe[illegible] ad Published at
THE GUJARATI PRINTING PRESS
by Manilal Itcharam Desai
SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY

ઉપોદ્ઘાત

વીરપ્રસવિની ભારતભૂમિએ આજ પર્યન્ત અનેક વીરોને જન્મ આપેલો છે. એ વાર્તા સર્વને વિદિત છે, અને તેની સત્યતા તરીકે રાજસ્થાનના અનેક ક્ષત્રિય વીરોનાં ચરિત્રો ઇતિહાસમાં આપણે વાંચી ચૂક્યા છીએ. ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી આપણને એવી અનેક ઘટનાઓ મળી આવે છે કે, જેમના વાચનથી ક્ષણવાર આપણે આશ્ચર્યના સમુદ્રમાં ગરક થઈ જઇએ છીએ. પૂર્વકાળમાં અનેક ધર્મોદ્ધારક નરો ઉત્પન્ન થએલા હતા, અને વર્ત્તમાન સમયમાં જો કે તેવા પુરુષોની સંખ્યા કાંઇક ન્યૂન થએલી દેખાય છે; પરંતુ તે છતાં પણ સર્વથા તેવા પુરુષોના અસ્તિત્વનો નાશ થએલો તો ન જ કહી શકાય, અને ભવિષ્યમાં પણ તેવા ધર્મતારક નરપુંગવોના જન્મનો પૂર્ણ સંભવ છે. કારણ કે, વિશ્વગત પ્રત્યેક પદાર્થને કાળના વિચિત્ર નિયમ અનુસાર ઉન્નતિ અને અવનતિનો સમય પ્રાપ્ત થયા કરે છે. પૂર્વે આર્યાવર્ત્તના ધર્મની ઉન્નતિનો સમય [illegible] અત્યારે અવનતિનો છે, અને એથી જ ભવિષ્યમાં ઉન્નતિનો સમય [illegible] જ જોઇએ. એવા હેતુથી જ સ્વર્ગીય સ્વામી વિવેકાનન્દે પોતાના [illegible] એક કાવ્યમાં નિમ્ન લિખિત પંક્તિઓ [illegible] છે:—

> "But Fate is stro[illegible]
> This is law,—a[illegible]
> Their strength to renew.

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે, "પરંતુ [illegible] સર્વ વસ્તુઓ પુનરપિ તેમની બલવત્તાને નવીન કરવા માટે પાછી [illegible] મૂળસ્થાનમાં આવી લાગે છે. એ વિશ્વનો અબાધિત અનન્તકાળનો નિયમ છે."

આ વાક્યોને અનુસરી, ભાવીધર્મોન્નતિની આશા રાખી, તે સુખને મેળવવાના પ્રયત્નમાં તનમનધનથી નિત્ય મચ્યા રહેવું એ પ્રત્યેક ભારતવાસીનો ધર્મ છે. પ્રસ્તુત નવલકથામાં ધર્મમાટે પ્રાણ અર્પણ કરવાને તત્પર થએલા બ્રાહ્મણોનો કેટલોક ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. બ્રાહ્મણો શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારીને રણભૂમિમાં વિચરવાને તત્પર થયા હતા, એનું એક મહા પ્રબળ કારણ હતું.

ઉપોદ્‌ઘાત

જેવી રીતે ઇ. સ. ની બારમી સદીમાં ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનોનું યૂરોપમાં ધર્મયુદ્ધ ચાલ્યું હતું, તેવી રીતે પ્રસ્તુત વાર્તામાં પણ એક ધર્મયુદ્ધનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વૉલ્ટર્ સ્કૉટ્‌ના "ટૅલિસ્‌મૅન્" નામક નવલકથાના પુસ્તકમાં "ક્રુસેડ્‌સ્"નું જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું મૂળ કારણ એ હતું કે, પેલેસ્ટાઇન્‌માં ખ્રિસ્તી લોકોનો આદિધર્મ સંસ્થાપક અને મુખ્ય પયગંબર જે જિસસ્ ક્રાઇસ્ટ્, તેનો જન્મ થયો હતો, અને તેણે પોતાના ધર્મની સ્થાપનાનો આરંભ એ જ પ્રાન્તમાં કર્યો હતો, એટલે એ પ્રદેશને ખ્રિસ્તી લોકો વધારે–અત્યંત પવિત્ર માનતા હતા. પાછળથી મુસલમાનોના ધર્મની સ્થાપના થઈ, અને તેમની સત્તાનો સમસ્ત સૃષ્ટિમાં વિસ્તાર થઈ ગયો. પોતાના ઉન્નતિના સમયમાં તેમણે જે અનેક દેશો સ્વાધીન કર્યા, તે સાથે પેલેસ્ટાઇન્ પણ તેમણે લઈ લીધો. એટલે ત્યાં યાત્રાનિમિત્તે જનારા ખ્રિસ્તી યાત્રાળુઓને મુસલમાનોના અત્યાચારથી અત્યંત ત્રાસ થવા લાગ્યો. યાત્રા કરીને પાછા આવવા પછી તેઓ યૂરોપની સર્વ રાજ સભાઓમાં કરુણાપૂર્ણ સ્વરથી પોતાપર વીતેલાં દુઃખોનું વિવેચન કરવા લાગ્યા, અને પોતાની પુણ્યભૂમિને મુસલમાનોના હસ્તમાંથી પાછી જિતી લેવાને રાજકર્ત્તાઓના મનમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરવાની ચેષ્ટામાં પણ તેઓ પ્રવૃત્ત થયા. એનું પરિણામ એ થયું કે, જેટલા ખરા ખ્રિસ્તીઓ હતા, તેટલા સર્વ ધર્મયુદ્ધમાટે કમર કસીને તૈયાર થઈ ગયા, અને ધીમે ધીમે મોટા મોટા રાજાઓને પોતાના અધિકારી બનાવીને તેઓ પેલેસ્ટાઇન્ પ્રાન્તમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓ એકસંગાથે તુર્ક લોકોપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યા. "ટૅલિસ્‌મૅન્"માં જે ચઢાઇનો ઉલ્લેખ કરેલો છે, તે ચઢાઇ ત્રીજી હતી. એ ચઢાઇમાં ઇંગ્લંડનો રાજા પ્રથમ રિચર્ડ, ફ્રાન્સનો રાજા ફિલિપ્, અને જર્મનીનો રાજા ફ્રેડરિક્ એ ત્રણ રાજા પ્રમુખ હતા, અને બીજા પણ અનેક માંડલિક રાજાઓ અને જાગીરદારોએ એ ચઢાઇમાં સારો ભાગ લીધો હતો. તુર્ક બાદશાહનું નામ સલાહુદ્દીન હતું. અંતે ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનોની પરસ્પર સુલેહ થઈ, અને જેરુસલમ્ જનારા ખ્રિસ્તી યાત્રાળુઓનો ત્રાસ સદાને માટે ટળી ગયો.

યૂરોપમાં બારમી સદીમાં બનેલા એ બનાવ જેવો જ એક બનાવ ભારતવર્ષમાં સત્તરમી સદીના આરંભમાં બંગાળા અને ઓરીસામાં બન્યો હતો, અને તે જ બનાવને આ નવલકથામાં આધારભૂત માનવામાં આવેલો છે. એ વેળાએ ફળદ્રૂપ ઓરીસા પ્રાન્ત આર્ય રાજાની સ્વતંત્ર સત્તાનો પ્રદેશ હતો, અને બંગાળામાં નવ્વાબ સુલયમાનખાં પઠાણ રાજ્ય કરતો હતો. ઓરીસા તેની નજરે ચડ્યું, અને તેણે તેપર ચઢાઈ કરવાનો

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ ખંડ.

દ્વિતીય ખંડ.

તૃતીય ખંડ.

ચતુર્થ ખંડ.

પંચમ ખંડ.

જગન્નાથની મૂર્તિ

અને

ભારતનું ભવિષ્ય

પ્રથમ ખણ્ડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

કારાગૃહમાં

ઈ. સ. ૧૫૬૨ ના ગ્રીષ્મઋતુમાં આપણી આ નવલકથાનો આરંભ થાય છે. સુજ્ઞ વાચકવૃન્દ! કોઇપણ ગ્રન્થના આરંભમાં કોઈ શુભ પ્રસંગનું વર્ણન કરવામાં આવે, તો વધારે સારું, એવો કેટલાક લોકોનો અભિપ્રાય છે. પરંતુ આપણી નવલકથાની વસ્તુસંકલનાના ભાગ્યની વિચિત્ર રેખાને અનુસરીને અહીં એક અશુભ અને દુઃખકારક પ્રસંગનું જ વિવેચન કરવાનું છે. ભાગ્યની ગતિ નિયમિત હોતી નથી. કોઇનું જીવન દુઃખથીજ આરંભાય છે અને તેનું પર્યવસાન પણ દુઃખમાંજ થાય છે; કેટલાકોના જીવનનું મંગળાચરણ દુઃખ ભરેલું હોય છે અને તેનો અંત સુખપૂર્ણ થાય છે; કેટલાકોના જીવનની પ્રથમ ઘટિકા સુખની હોય છે અને પરિણામ દુઃખમાં આવે છે અને કેટલાકોનું જીવન સર્વથા સુખમય જ વ્યતીત થાય છે. એવી નિસર્ગ દેવીની અદ્ભુત લીલા છે. અર્થાત્ એ વિચિત્રતાને અનુસરીનેજ પ્રસ્તુત નવલકથાનો દુઃખથી આરંભ થએલો છે—અંત શો આવશે, તે અત્યારે આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી. અત્યારે તો જે કર્ત્તવ્યનો ભાર આપણા શિરે આવી પડેલો છે, તે કર્ત્તવ્યને યથાયોગ્ય રીતે પૂર્ણ કરવામાં જ શક્તિનો વ્યય કરવાનો છે. ત્યારે વાચકો! ચાલો કારાગૃહમાં પડેલા એક તરુણનાં દુઃખોનું અવલોકન કરો અને જો તમારામાં કિંચિન્માત્ર પણ સહૃદયતાનો ભાવ હોય, તો સ્વદેશબંધુના ધર્મને અનુસરીને પોતાનાં શોકપૂર્ણ નેત્રોમાંથી અશ્રુનાં

એ ચાર ઉષ્ણ બિંદુને કપોલ પ્રદેશમાંથી વિચરવાનો–વહેવાનો માર્ગ આપો. એટલું કરશો, તોપણ ઘણું છે. કારણ કે, એથી વધારે કાંઈ પણ કરવાની અત્યારે તમારામાં શક્તિ કે પ્રતિભા નથી. કદાચિત્ એમ કરવાથી ઉત્સાહની જાગૃતિ થવાનો સંભવ માની શકાય ખરો.

આપણી વાર્તાના સમયમાં બંગાળાની રાજધાનીનું નગર "તાંડા" હતું. એ તાંડાના કારાગૃહમાં પડેલા એક તરુણ કારાગારસ્થનાં કષ્ટોનું આપણે અવલોકન કરવાનું છે–કારાગૃહમાં વિચરવાનું છે.

ચૈત્ર માસની એ ચાર દિવસમાં સમાપ્તિ થવાની છે. ગીષ્મઋતુમાં બંગાળાની ભૂમિ સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ તપ્ત–ઉષ્ણ રહે છે–કારણકે, એ પ્રદેશ પૂર્વ દિશામાં આવેલો છે. ગ્રીષ્મઋતુ અને દ્વિપ્રહરનો સમય–ભગવાન્ સૂર્યનારાયણ પોતાનાં પ્રચંડ કિરણોથી ભૂમિભાગને દગ્ધ કરતા આકાશના મધ્યભાગમાં વિરાજી રહ્યા છે. વૃક્ષોના કુંજોમાંથી પક્ષીઓના કૂજનનો ધ્વનિ પણ કર્ણગોચર થતો નથી, તેમ જ નગરના રાજમાર્ગોમાં પણ મનુષ્યોના ગમન આગમનના વ્યાપારની વિપુલતા જોવામાં નથી આવતી. અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીઓ સૂર્યના પ્રખર તાપના સંતાપથી મુક્ત થવા માટે પોતપોતાનાં ગૃહોમાં વિશ્રાંતિ લેતાં પડેલાં છે, એવો જ આદર્શ સર્વત્ર નજરે પડે છે. અત્યારે તો માત્ર કારાગૃહના સંરક્ષકો (પહેરેગીરો) જ પોતાની નાલિકાઓ (બંદૂકો)ને સ્કંધ ભાગે રાખીને કારાગૃહના અંતર અને બાહ્ય ભાગમાં સાવધાનતાથી અહીં તહીં ફરતા જોવામાં આવે છે.

કારાગૃહના અંતર્ભાગમાં આવેલી પત્થરની એક મજબૂત કોટડીમાં એક તરુણ મનુષ્ય એક ચટાઈપર ઉંધે મસ્તકે પડેલો છે. દ્વિપ્રહરનો સમય છતાં પણ એ કોટડીમાં તો અંધકારનો જ અધિકાર પ્રસરેલો હોય, એમ જણાય છે. એ કેદીમાં હવે એક શબ્દ ઉચ્ચારવાની પણ શક્તિ રહેલી નથી. અત્યંત કષ્ટો સહેવા છતાં પણ અદ્યાપિ તેના સ્વાભાવિક સૌન્દર્યનો સંહાર થયો નથી. તેની કિંચિત્ શ્મશ્રુના શ્યામ ચિહ્નવાળી મુખમુદ્રાનું અવલોકન કરતાં તેનું વય વીસ એકવીસ વર્ષનું જ હોવું જોઈએ, એવું સ્પષ્ટ અનુમાન થઈ શકે છે. ધોતિયા અને પહેરણના પહેરવેશથી તે કોઈ આર્ય તરુણ હોવો જોઈએ, એવો ભાસ થાય છે, ને છે પણ તેમ જ. તે કોઈ રોગથી પીડાતો હોય, એમ દેખાય છે. તેણે એકવાર મુખ ઊંચું કરીને ચારે તરફ જોયું અને નિરાશાથી પાછો તે ધરણીપર ઢળી પડ્યો. તે બહુધા મૂર્છિત જેવો થઈ ગયો. એટલામાં ધીમેથી તે ઓરડીનાં દ્વાર ઉઘાડવામાં આવ્યાં અને એક વૃદ્ધ મુસલ્માન સિપાહી એક હાથમાં દીવો અને બીજા હાથમાં ભોજનનો થાળ લઈ

તે ઓરડીમાં દાખલ થયો. એ તરુણ કેદીને જોતાં જ તેની મુખમુદ્રામાં શોકની છાયા છવાઈ ગઈ. ક્ષણ બે ક્ષણ તે કાંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. અન્તે નિરુપાયવશતાથી તેણે તે તરુણ બંદીવાનના શરીરને ધૂણાવ્યું અને તેને જાગૃત કર્યો.

"નિરંજન! આજે ત્રણ દિવસથી તેં કાંઈ પણ ખાધું નથી. આમ જીવાશે નહિ. આપત્કાલમાં આવો હઠ કરવો ન જોઈએ. ખા—આત્મઘાતક ન થા." વૃદ્ધે કહ્યું.

"હા. ત્રણ દિવસથી મેં કાંઈ પણ ખાધું નથી અને હવે પછી ખાવાની ઇચ્છા પણ નથી. પરધર્મીઓના અન્નનો આહાર કરીને ધર્મભ્રષ્ટ થવા કરતાં એકવારના મૃત્યુને જ હું વધારે પસંદ કરું છું. "स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" અર્થાત્ પોતાના ધર્મમાં મરણ શરણ થવું, [illegible]ણ પરધર્મનો સ્વીકાર કરવો નહિ, એવી અમારા આર્ય ધર્મની આજ્ઞા છે અને તેને અનુસરવાનો મ[illegible] દૃઢ નિશ્ચય કરેલો છે. તમે રોજ બબ્બે વાર આવો છો અને હું તમારા અન્નનો અસ્વીકાર કરું છું. છતાં પણ મને વધારે ને વધારે શા માટે સંતાપો છો? દુઃખીને વિશેષ દુઃખ શાને આપો છો? હવે મારે જીવીને પણ શું કરવું છે? આ કારાગૃહનું જીવન કરતાં અનન્ત સુખદાયી સ્વર્ગનું જીવન શું ખોટું છે? કેટલ[illegible] ભવ કાઢવાના છે કે, જાતિભ્રષ્ટ થઇને જીવનનું રક્ષણ કરું?" નિરંજને ખિન્ન અને શોકાતુર હૃદયથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

"તારું એ કહેવું સર્વથા સત્ય છે. પણ નિરંજન! [illegible] સર્વથા [illegible] અત્યારે [illegible] [illegible] નથી. [illegible] [illegible] [illegible] લેવા[illegible]

[illegible]ગ્યનો પુનરુદય [illegible] હશે, તો કારાગૃહમાંથી મુક્ત થયા [illegible] પ્રાયશ્ચિત્તથી તું તારા દેહની શુદ્ધિ કરી શકીશ. મરી ગયા પછી [illegible]ણ થઈ શકે તેમ નથી. "जीवन्नरो भद्रशतानि पश्येत्" એ વાક્યનું [illegible]ણ કર અને હઠને છોડી દે." વૃદ્ધ મુસલ્માન સિપાહીએ ઘણી જ [illegible]ભીરતાથી એ ઉપદેશ આપ્યો.

એક મુસલ્માન અને તે પણ સાધારણ સિપાહી આર્ય શાસ્ત્રોનાં આવાં પ્રમાણો આપી શકે, એ જોઇને નિરંજન આશ્ચર્યથી દિગ્મૂઢ જેવો બની ગયો. થોડીવાર સુધી તે પોતાની ક્ષુધા, પિપાસા અને કારાગૃહવાસના કષ્ટને પણ ભૂલી ગયો. તે વિસ્મયતાથી તે વૃદ્ધ સિપાહીને કહેવા લાગ્યો કે, "જો આપ ખરેખરા મુસલ્માન જ હો, તો આપના આ

એટલે નિરંજન પૃથ્વીપર પટકાઈ પડ્યો અને પાષાણભૂમિમાં તેના શિરોભાગનો આઘાત થવાથી તેમાંથી તત્કાળ તપ્ત શોણિતનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. એ ક્ષણે તેના નિપાતનો આઘાતધ્વનિ સાંભળીને પેલો વૃદ્ધ સિપાહી દોડતો ત્યાં આવી લાગ્યો, "परमात्मन् ! मुक्तिं देहि !" એટલા જ શબ્દો તેણે નિરંજનના મુખમાંથી નીકળેલા સાંભળ્યા અને તેણે ભૂમિપર પડેલા નિરંજનના નિર્મળ શરીરને સ્પર્શ કર્યો–પણ તેમાં તેને ચેતન જેવું કશું પણ જણાયું નહિ. તે સર્વથા નિરાશ થયો.

વૃદ્ધ સિપાહીએ પણ દુઃખાતિશયથી નેત્રોમાંથી શ્રાવણ ભાદ્રપદની નીરવૃષ્ટિ વર્ષાવી અને અંતે પોતાના એક તરુણ જાતિ બાંધવને આવી રીતે અત્યાચારથી મરતો જોઈ ન શકવાથી અને પોતે પણ કંટાળી ગએલો હોવાથી કમરમાંથી ખંજર કાઢીને તેને તે પોતાના ગળાપર ચલાવવા જતો હતો, એટલામાં એક અતુલ સૌન્દર્યવતી શ્વેતવસના તરુણ સુંદરીએ આવીને પાછળથી તેનો હાથ પકડી લીધો. આશ્ચર્યથી તે વૃદ્ધ સિપાહી તે યુવતીના મુખનું અવલોકન કરતો દિગ્મૂઢવત ઉભો રહ્યો અને નવીન આગત તરુણ અબળાની દૃષ્ટિ ભૂમિપર પડેલા નિરંજનમાં લાગી રહી. એ શ્વેતવસના લલના કોણ હશે?

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

શ્વેતવસના સુન્દરી

પ્રભાતનો આનન્દમય સમય થઈ ચૂક્યો છે. જેવી રીતે કલિયુગમાં સજ્જનો વિરલા થઈ ગયા [illegible] આકાશમાં તારા [illegible] વિરલા થયેલા જોવામાં આવે [illegible] ના સન સમાન [illegible] મંડળ મુદિત [illegible] છે. નિ[illegible] [illegible] પાત પ્રમાણે અંધઃ રજનીનો અંત થયેલો છે. કાંચન[illegible] ગુણથી જેવી રીતે રસ પારદનો રંગ પીળો થઈ જાય છે, તેવી રીતે અરુણોદયના ગુણવડે પ્ર[illegible] પૂર્વ દિશા પિંગા–પીળી થયેલી જોવામાં આવે છે. સૂર્યના સદ[illegible] જેવી રીતે જ્ઞાની જનોના માનનો ભંગ થાય છે, તેવી રીતે દિવ[illegible] આગમનથી ચન્દ્ર તેજોહીન થયો છે. અનુદ્યોગી અવનીપતિ [illegible] તારકો ક્ષીણ થયેલા છે અને કોઈ કોઈ ગૃહમાં બળતા રહી ગ[illegible] દીપકો વિનય રહિતોના ગુણ પ્રમાણે શોભા વિનાના જણાય છે. અરુ[illegible] કિરણોની કાંતિએ તારકોના પ્રકાશનો પરાજય કરી નાંખ્યો છે[illegible] શિશિરઋતુ સમાન શીતળ પ્રભાતકાળમાં મંદમંદ વાતો વાયુ જનો[illegible] અત્યંત આનંદ આપતો અનુભવાય છે. પ્રિયકરોનાં પરિરંભણો–આલિંગનોએ પ્રિયાઓનો ત્યાગ કર્યો છે અને નિશાપતિ ચરમગિરિતટસ્થ

થયો છે. પુરુહૂતની દિગંગના પૂર્વ દિશાએ પોતાના દિવ્ય કાંતિવાળા રવિ–સૂર્યરૂપ પુત્રને જન્મ આપવાથી રાત્રિના સમયે કમલોદરમાં બદ્ધ થએલા ભ્રમરો મુક્ત થઇને અહીં તહીં ગુંજારવ કરતા ઊડ્યા કરે છે અને પ્રમદાઓ પોતાના પતિનાં બાહુપંકજમાંથી મુક્ત થતી દેખાય છે. નિદ્રામાંથી નિવૃત્ત થઇને લોકો પ્રપંચમાં પ્રવૃત્ત થવા માંડ્યા છે.

નિરાધાર નિરંજનની નિદ્રા–મૂર્ચ્છિતાવસ્થાનો નાશ થયો–તેનાં નેત્રો એકાએક ઊઘડી ગયાં. પણ ચક્ષુ ઉઘાડીને જોતાં જ તે આશ્ચર્યના ઊંડા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો. તેણે પોતાને રૌરવ નરક સમાન કારાગૃહને બદલે એક બાદશાહી ઠાઠમાઠથી સજાવેલા મહાલયના એક ઘણા જ સ્વચ્છ અને એકાંત ઓરડામાં પલંગપર પડેલો જોયો. બે દાસીઓ તેને વીંજણાથી વાયુ ઢોળતી બેઠેલી હતી. તેમણે બંગાળાની હિંદુ સ્ત્રીઓ જેવાં નીલવર્ણ વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં હતાં અને બન્ને તરુણ વયની બાળાઓ હોવાથી ઘણી જ સુન્દર દેખાતી હતી. પલંગપર જ નિરંજનના મુખને જોતી એક શ્વેતવસના સુન્દરી બેઠેલી હતી અને તેણે નિરંજનનાં નેત્રોને ઊઘડતાં જોઇને "જુઓ એ જાગે છે. જરા હવા કરો–ગુલાબનું પાણી લાવો." એવી પોતાની દાસીઓને આજ્ઞા કરી અને તે નિરંજને સાંભળી. એથી તો વળી તેના મનમાં આશ્ચર્યની વિશેષ વિશેષતા થઇ. એ સુન્દરી અને મહાલયના ભેદને તે જાણી શક્યો નહિ.

ક્ષણ બે ક્ષણ તો સ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું રહ્યું. પણ અંતે ધૈર્ય ન ધરી શકવાથી નિરંજને ક્ષીણ સ્વરથી પ્રશ્ન કર્યો કે, "સુન્દરિ ! આનો ભેદ શો છે, તે હું સમજી શકતો નથી. હું કારાગૃહમાં હતો [illegible] હીં ક્યો રાત[illegible] શક્યો ? તું અને આ બીજી તરુણ બાળાઓ [illegible] આ ગૃહનો સ્વામી કોણ છે? [illegible] કરાને તું કહી [illegible] મારા જેવા એક નિરાધાર અને અપરિચિત મનુષ્યને શા [illegible] આવી સહાયતા આપવામાં આવી હશે !"

'મહારાજ ! આપ હમણાં વધારે બોલવાનો શ્રમ લેશો નહિ. [illegible] અને શોકથી આપનું શરીર અને મસ્તિષ્ક એટલાં તો નબળાં ગયાં છે કે, વૈદ્યે જો તમે જાગૃત થાઓ, તો સંભાષણ કરવાની સર્વથા ના જ પાડેલી છે. હું કોણ છું અને આ ગૃહનું સ્વામિત્વ કોણ [illegible]રાવે છે, એ સર્વ સમય આવતાં પોતાની મેળે જ જણાઈ રહેશે. [illegible]સારે તમારે માત્ર એટલું જ જાણવાનું છે કે, હવે તમારા શિરે કોઈ [illegible] પ્રકારની આપત્તિ આવવાની ભીતિ નથી–તમે સર્વથા નિર્ભય છો અને [illegible]ના એક શુભેચ્છક મિત્રના મહાલયમાં છો." શ્વેતવસના સુન્દરીએ [illegible]તે અને પ્રીતિના ભાવથી આશ્વાસન આપ્યું. નિરંજન નિરુપાય થયો.

એટલે નિરંજન પૃથ્વીપર પટકાઈ પડ્યો અને પાષાણભૂમિમાં તેના શિરોભાગનો આઘાત થવાથી તેમાંથી તત્કાળ તપ્ત શોણિતનો પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. એ ક્ષણે તેના નિપાતનો આઘાતધ્વનિ સાંભળીને પેલો વૃદ્ધ સિપાહી દોડતો ત્યાં આવી લાગ્યો, "परमात्मन् ! मुक्तिं देहि !" એટલા જ શબ્દો તેણે નિરંજનના મુખમાંથી નીકળેલા સાંભળ્યા અને તેણે ભૂમિપર પડેલા નિરંજનના નિર્મળ શરીરને સ્પર્શ કર્યો—પણ તેમાં તેને ચેતન જેવું કશું પણ જણાયું નહિ. તે સર્વથા નિરાશ થયો.

વૃદ્ધ સિપાહીએ પણ દુઃખાતિશયથી નેત્રોમાંથી શ્રાવણ ભાદ્રપદની નીરવૃષ્ટિ વર્ષાવી અને અંતે પોતાના એક તરુણ જાતિ બાંધવને આવી રીતે અત્યાચારથી મરતો જોઈ ન શકવાથી અને પોતે પણ કંટાળી ગએલો હોવાથી કમરમાંથી ખંજર કાઢીને તેને તે પોતાના ગળાપર ચલાવવા જતો હતો, એટલામાં એક અતુલ સૌન્દર્યવતી શ્વેતવસના તરુણ સુંદરીએ આવીને પાછળથી તેનો હાથ પકડી લીધો. આશ્ચર્યથી તે વૃદ્ધ સિપાહી તે યુવતીના મુખનું અવલોકન કરતો દિગ્મૂઢવત્ ઉભો રહ્યો અને નવીન આગત તરુણ અબળાની દૃષ્ટિ ભૂમિપર પડેલા નિરંજનમાં લાગી રહી. એ શ્વેતવસના લલના કોણ હશે?

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

શ્વેતવસના સુન્દરી

પ્રભાતનો આનન્દમય સમય થઈ ચૂક્યો છે. જેવી રીતે કલિ યુગમાં સજ્જનો વિરલા થઈ ગયા [illegible] આકાશમાં તારો [illegible] વિરલા થયેલા જોવામાં આવે [illegible] ના મન સમાન [illegible] મંડળ મુદિત [illegible] છે. નિ[illegible] પાપ પ્રમાણે અંધઃ રજનીનો અંત થયેલો છે. કાંચન—[illegible] ગુણથી જેવી રીતે રસ પારદનો રંગ પીળો થઈ જાય છે, તેવી રીતે અરુણોદયના ગુણવડે પ્ર પૂર્વ દિશા પિંગા—પીળી થયેલી જોવામાં આવે છે. સૂર્યના સદ જેવી રીતે જ્ઞાની જનોના માનનો ભંગ થાય છે, તેવી રીતે દિવ આગમનથી ચન્દ્ર તેજોહીન થયો છે. અનુદ્યોગી અવનીપતિ પ્ર તારકો ક્ષીણ થયેલા છે અને કોઈ કોઈ ગૃહમાં બળતા રહી ગ દીપકો વિનય રહિતોના ગુણ પ્રમાણે શોભા વિનાના જણાય છે. અરુ કિરણોની કાંતિએ તારકોના પ્રકાશનો પરાજય કરી નાંખ્યો છે; શિશિરઋતુ સમાન શીતળ પ્રભાતકાળમાં મંદમંદ વાતો વાયુ જનો અત્યંત આનંદ આપતો અનુભવાય છે. પ્રિયકરોનાં પરિરંભણો—આલિંગનોએ પ્રિયાઓનો ત્યાગ કર્યો છે અને નિશાપતિ ચરમગિરિતટસ્થ

થયો છે. પુરુહૂતની દિગંગના પૂર્વ દિશાએ પોતાના દિવ્ય કાંતિવાળા રવિ–સૂર્યરૂપ પુત્રને જન્મ આપવાથી રાત્રિના સમયે કમલોદરમાં બદ્ધ થએલા ભ્રમરો મુક્ત થઇને અહીં તહીં ગુંજારવ કરતા ઊડ્યા કરે છે અને પ્રમદાઓ પોતાના પતિનાં બાહુપંકજમાંથી મુક્ત થતી દેખાય છે. નિદ્રામાંથી નિવૃત્ત થઇને લોકો પ્રપંચમાં પ્રવૃત્ત થવા માંડ્યા છે.

નિરાધાર નિરંજનની નિદ્રા–મૂર્ચ્છિતાવસ્થાનો નાશ થયો–તેનાં નેત્રો એકાએક ઊઘડી ગયાં. પણ ચક્ષુ ઉઘાડીને જોતાં જ તે આશ્ચર્યના ઊંડા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો. તેણે પોતાને રૌરવ નરક સમાન કારાગૃહને બદલે એક બાદશાહી ઠાઠમાઠથી સજાવેલા મહાલયના એક ઘણા જ સ્વચ્છ અને એકાંત ઓરડામાં પલંગપર પડેલો જોયો. બે દાસીઓ તેને વીજણાથી વાયુ ઢોળતી બેઠેલી હતી. તેમણે બંગાળાની હિંદુ સ્ત્રીઓ જેવાં નીલવર્ણ વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં હતાં અને બન્ને તરુણ વયની બાળાઓ હોવાથી ઘણી જ સુન્દર દેખાતી હતી. પલંગપર જ નિરંજનના મુખને જોતી એક શ્વેતવસના સુન્દરી બેઠેલી હતી અને તેણે નિરંજનનાં નેત્રોને ઊઘડતાં જોઇને "જુઓ એ જાગે છે. જરા હવા કરો–ગુલાબનું પાણી લાવો." એવી પોતાની દાસીઓને આજ્ઞા કરી અને તે નિરંજને સાંભળી. એથી તો વળી તેના મનમાં આશ્ચર્યની વિશેષ વિશેષતા થઈ. એ સુન્દરી અને મહાલયના ભેદને તે જાણી શક્યો નહિ.

ક્ષણ બે ક્ષણ તો સ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું રહ્યું. પણ અંતે ધૈર્ય ન ધરી શકવાથી નિરંજને ક્ષીણ સ્વરથી પ્રશ્ન કર્યો કે, "સુન્દરિ! આનો ભેદ શો છે, તે હું સમજી શકતો નથી. હું કારાગૃહમાં હતો [illegible] હીં કયા રાત [illegible] શક્યો? તું અને આ બીજી તરુણ બાળાઓ આ ગૃહનો સ્વામી કોણ છે? [illegible] કરાને તું કહો મારા જેવા એક નિરાધાર અને અપરિચિત મનુષ્યને શા આવી સહાયતા આપવામાં આવી હશે!"

"મહારાજ! આપ હમણાં વધારે બોલવાનો શ્રમ લેશો નહિ. [illegible] અને શોકથી આપનું શરીર અને મસ્તિષ્ક એટલાં તો નબળાં [illegible] ગયાં છે કે, વૈદ્યે જો તમે જાગૃત થાઓ, તો સંભાષણ કરવાની સર્વથા ના જ પાડેલી છે. હું કોણ છું અને આ ગૃહનું સ્વામિત્વ કોણ [illegible]શાવે છે, એ સર્વ સમય આવતાં પોતાની મેળે જ જણાઈ રહેશે. [illegible]સારે તમારે માત્ર એટલું જ જાણવાનું છે કે, હવે તમારા શિર કોઈ [illegible]ણ પ્રકારની આપત્તિ આવવાની ભીતિ નથી–તમે સર્વથા નિર્ભય છો અને [illegible]તાના એક શુભેચ્છક મિત્રના મહાલયમાં છો." શ્વેતવસના સુન્દરીએ [illegible]તે અને પ્રીતિના ભાવથી આશ્વાસન આપ્યું. નિરંજન નિરુપાય થયો.

એ શ્વેતવસના સુન્દરીનું સમસ્ત શરીર પૂર્ણિમાના પૂર્ણ ચન્દ્રમા સમાન ગૌરવર્ણ હતું અને કદ મધ્યમ હતું. નેત્રો કિંચિત્ નીલવર્ણની છટાવાળાં હતાં અને મુખાકૃતિ ઘણી જ મનોહર હતી. આ વેળાએ તેણે પોતાના શરીરને ઢાકાની મલમલની માત્ર એક જ શ્વેત સાડીવડે આચ્છાદિત કરેલું હોવાથી અને કૃષ્ણ કેશકલાપને પૃષ્ઠ ભાગે મુક્ત રાખેલો હોવાથી જાણે તે કોઈ મહાતેજસ્વિની સાધ્વી યોગિની હોયની! એવો પ્રથમ દૃષ્ટિથી જોનારને ભાસ થવાનો સંભવ હતો. એ વનિતા વસનોથી તો વિરાગિની સમાન વ્યક્ત થતી હતી, પરંતુ તેનાં નેત્રોમાં ચાંચલ્યનો વાસ હોવાથી કદાચિત્ તે રાગિની–પ્રેમશાલિની પણ હોય! એવી સાહજિક શંકા ઉત્પન્ન થતી હતી. એ કામિની કોણ હશે? એ જાણવાની કદાચિત્ વાચકોને પણ જિજ્ઞાસા હશે, પરંતુ તેનું નામ અને નિવાસસ્થાન વ્યક્ત થયેલું ન હોવાથી અત્યારે તો તેનાં વસ્ત્ર લક્ષણને આધારે આપણે તેને શ્વેતવસના સુન્દરીના નામથી જ ઓળખીશું.

નિરંજન વિચારમાં પડેલો હતો, એટલામાં એક દાસી, દવાની એક શીશી અને એક રકાબીમાં કાંઇક ખાવાનું લઇને એ ઓરડામાં દાખલ થઈ. શ્વેતવસના સુન્દરીએ પોતાના હાથે તેને દવા પાઈ અને માથાપર પાટો બાંધ્યો–જૂનો છોડીને નવો પાટો બાંધ્યો, અને ત્યાર પછી તેને ખાવાની પ્રાર્થના કરી. ખાવા માટે ચોખાની પાતળી કાંજી જ હતી. નિરંજને પણ આને એક આર્યનું ગૃહ ધારીને તે ખાવામાં કશો પણ વાંધો બતાવ્યો નહિ.

* * * * * * * *

જોત જોતાંમાં પાંચ દિવસ વીતી ગયા. વૈદ્યની ઉત્તમ ચિકિત્સાથી અને શ્વેતવસના સુન્દરીની સેવા શુશ્રૂષાથી નિરંજનના માથામાં જખમ રુઝાઇ ગ[illegible] હે[illegible] અને શરીરમાં શક્તિ આવવાથી તે બગીચામાં આજે ફરવાને ઊતર્યો હતો. શ્વેતવસના સુન્દરી પા[illegible] સાથે જ હતી. ફરતાં ફરતાં તેઓ દ્રાક્ષવલ્લીના એક કુંજમાં પહોંચ્યાં. સામે જ એક જલયંત્રમાંથી જલના ઉર્ધ્વગમન અને અધઃપતનનો વ્યાપાર ચાલી રહ્યો હતો, તેને નિરખવા માટે તેઓ [illegible] મધ્યભાગમાં એક સ્ફટિક પાષાણની બનાવેલી બેઠકપર બેઠાં.

ઊંચે ચડીને પુનઃ નીચે પડતા જળને દેખીને નિઃશ્વાસ નાંખીને નિરંજને કહ્યું કે, "એકવાર પૂર્ણ ઉન્નતિના શિખરે ચઢેલા ભારતવર્ષનો પણ આવી રીતે નિપાત થઈ ગયો! શિવ! શિવ!"

"પણ એ નિપાત કોણે કર્યો?" શ્વેતવસના સુન્દરીએ પૂછ્યું.

"દુષ્ટ યવનોએ–ચાંડાલ પ્રકૃતિના મ્લેચ્છોએ!" કોપના આવેશમાં જ નિરંજને ઉત્તર આપ્યું.

"શું સઘળા યવનો દુષ્ટ અને ચાંડાલ પ્રકૃતિના હોય છે, એમ આપનું ધારવું છે ?" શ્વેતવસનાએ પાછો સવાલ કર્યો.

"ધારવું છે, એટલે ? માત્ર ધારવું જ નહિ, પણ એવો નિશ્ચય જ છે. જો વિષ જીવનરક્ષક હોઈ શકે, તો જ યવનો સારા હોઈ શકે." જવાબ મળ્યો.

"તમે ભૂલો છો. કેટલાકોને માટે વિષ પણ જીવનદાતા થઈ પડે છે, એ શું તમારા જાણવામાં નથી ? મારા ધારવા પ્રમાણે બધા યવનો તો દુષ્ટ નથી જ." શ્વેતવસના સુન્દરી પોતાના મતને પૂરાવાથી સિદ્ધ કરવા લાગી.

નિરંજન તેને ઘડીવાર આશ્ચર્યની દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો અને અંતે બોલ્યો કે, "સુન્દરિ ! હું તારા આભારના ભારથી દબાયલો છું, માટે વધારે બોલી શકતો નથી. નહિ તો યવનોના પક્ષકારોના જીવનનો હું સંહારક છું."

"કદાચિત્ હું પોતે જ યવનયુવતી હોઉં, તો શું તમે મને મારી [illegible]શો ? મારી પાયમાલી કરી શકશો ?" હાસ્યથી યુવતીએ પ્રશ્ન કર્યો.

તેના હસિત વદનને અવલોકતાં તે વિનોદ કરતી હોય એવો જ [illegible]નનો નિશ્ચય થઈ ગયો અને તેથી તે પણ હસીને કહેવા લાગ્યો [illegible] કોઈ પણ યવન યુવતીના હૃદયમાં આવી દયા અને આટલી બધી [illegible]ા હોઈ શકે જ નહિ. માટે એ તો મનાય જ નહિ, કે તું યવન[illegible] છે અને જો તારી ઇચ્છા મારી પરીક્ષા લેવાની જ હોય, તો [illegible]ું છું કે, તું જો યવન યુવતી હોય, તોપણ તને મારાથી મારી [illegible] નહિ અને તારા વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકાય નહિ. [illegible]ષ થયો ?"

"જો જો, પોતાના વચને [illegible]ો નહિ, કારણ કે, સત્ય[illegible]ષો વચનને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ અધિક [illegible] છે. તમે મને અભયવચન આપી ચૂક્યા છો અને હું ક્ષમાપાત્ર થઈ ચૂકી છું. નિરંજન ! તમે જાણો છો કે, મેં તમારી એક દાસી પ્રમાણે શુશ્રૂષા કરી છે ? માટે મારી એ સેવાનો કાંઈ પણ બદલો તો તમારે મને આપવો જ જોઇએ. ખરું કે નહિ ?" શ્વેતવસના સુન્દરીએ સંભાષણની દિશા ફેરવી.

"જો અત્યારે મારી પાસે ધન માલ ઇત્યાદિ કાંઈ પણ હોત, તો તે સર્વ આપી દેવાને હું તૈયાર થઈ ગયો હોત. પણ લાચાર છું કે, અત્યારે હું એક ફૂટી બદામ વિનાનો અને નિરાધાર છું. સ્વર્ગીય સુન્દરિ ! હું આ ક્ષણે મારા અંતઃકરણના આશીર્વાદ વિના બીજું કાંઈ પણ તને આપી શકું તેમ નથી." નિરંજને નિરાશાથી ઉત્તર દીધું.

"પરમેશ્વરની અને તમારી કૃપાથી ધન દોલતની મારે ત્યાં ખોટ નથી. અને ખોટ હોય, તોપણ એવી તુચ્છ અને ક્ષણિક વસ્તુને હું ઇચ્છતી નથી. હું જે વસ્તુ લેવા ચાહું છું, તે વસ્તુ અત્યારે પણ તમારી પાસે છે ને તમારામાં જો કૃતજ્ઞતાનો નિવાસ હોય તો તે વસ્તુ મને આપી દેવામાં તમે જરાપણ આનાકાની કરશો નહિ, એવો મારો નિશ્ચય છે." લલનાએ લાલિત્યથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

"લલને! તું મારી જીવનદાત્રી છે, માટે મારી પાસે જે વસ્તુ હોય તે તારી જ છે. મને તે આપવામાં કશો પણ વાંધો નથી. તારે માટે પ્રાણ અર્પવા હોય, તોપણ આપવાને તૈયાર છું, ત્યારે બીજી વસ્તુ ન આપું એ બને જ કેમ?" નિરંજને કહ્યું.

"નિરંજન! તમે આટલા બધા ઉદાર હૃદયના પુરુષ હશો, એમ સ્વપ્ને પણ મારી ધારણા હતી નહિ. પણ હવે મારી આશા [illegible] થાય, એવો સંભવ દેખાય છે. મને આ સંસારની કોઈ પણ વસ્તુ જોઇતી નથી, કિન્તુ હું તમારી પ્રેમભિક્ષુકા છું. પ્રેમ આપીને મારા દુ:ખનું નિવારણ કરો." સુન્દરીએ પોતાની ઇચ્છા કરી. એ વેળાએ તેનાં નેત્રો નીચાં નમી ગયાં હતાં અને લ[illegible] તેના મુખમંડળમાં રક્તતાનો આવિર્ભાવ થતાં સ્વેદના બિન્દુઓ માંડ્યાં હતાં. તેનાથી વધારે બોલી શકાયું નહિ.

નિરંજન, આશ્ચર્યના અનિવાર્ય ભાવથી સ્તબ્ધ બનીને તેના સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવા લાગ્યો. જે જે વેળાએ તેની દૃષ્ટિ બીજી દિશામાં જતી હતી, તે વેળાએ સુન્દરી તેને ગુપ્ત રીતે જોતી હતી. મનના વિકારો અને [illegible] અનુસાર મુખાકૃતિમાં [illegible] બવાની [illegible] સારી શક્તિ હતી. નિરંજન કાંઇક બોલવા જતા હતો, તેના મનોભાવને જાણીને શ્વેતવસના વનિતાએ તેને બોલતો અટકાવીને પ્રથમથી જ કહ્યું કે, "નિરંજન! તમે મને વચન આપી ચૂક્યા છો. છતાં પણ જો મને નિરાશ કરવાનો જ તમારો મનોભાવ હોય, તો કૃપા કરીને કાંઈ પણ બોલશો નહિ. મને જીવતી જ મારશો નહિ."

"મારી નમ્ર પ્રાર્થના સાંભળવા પૂર્વે આમ નિરાશ થવાનું શું કારણ છે? સુન્દરિ! તારા આ બાહ્ય વૈભવોથી તું કોઈ ઉચ્ચ કુળવતી રમણી હોય, એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. હું એક ભિક્ષુક બ્રાહ્મણનો પુત્ર છું અને જે થોડું ઘણું મારી પાસે હતું, તે બંગાળાના આ દુષ્ટ નવાબે લૂટી લીધું છે. મારી પાસે રહેવાને ઘર નથી, પહેરવાને વસ્ત્ર નથી અને નિર્વાહ માટે અન્ન નથી. હું કંગાલ અને પાયમાલ થઈ ગયેલો એક

નામ માત્રનો મનુષ્ય છું. માટે મારી એ જ વિનતિ છે કે, મારામાં પ્રેમ રાખવાથી દુ:ખ વિના તને બીજું કશું પણ પ્રાપ્ત થવાનું નથી. તારી યોગ્યતા અને મારી યોગ્યતા સમાન નથી. અર્થાત્ તારે કોઈ સમાન યોગ્યતાવાન્ પુરુષને શોધીને તેને જ પોતાનો પ્રેમભાગી બનાવવો જોઇએ. તારા આ વિચારો—વાસ્તવિક રીતે વિકારો—બદલાઈ જશે, ને વેળાએ પોતાની આવી ઇચ્છા માટે ખરેખર તને ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ થશે." નિરંજને પોતાની દશાનું યથાસ્થિત વર્ણન કરી સંભળાવ્યું.

"જે વર્ણન તમે સંભળાવ્યું, તે હું તમારાથી પહેલાં જ જાણી ચૂકી છું. માટે વધારે સાંભળવાની મારી ઇચ્છા નથી. હું માત્ર પ્રેમની જ આશા રાખું છું. મારો પ્રેમ કેવા પ્રકારનો છે, તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવા કરતાં એક કવિની કવિતા જ હું તમને સંભળાવું છું. તે આ પ્રમાણે છે:—

(હરિગીત.) છે પ્રેમ એવી વસ્તુ કે જે સ્વાર્થને નથી માનતી;
લજ્જા તથા જનમાનને પણ તે કદા ન પિછાનતી;
દીપકપરે બળતા પતંગો સર્વથા નિ:સ્વાર્થ તે;
ને પ્રાણ અર્પે છે ચકોરો ચંદ્રપર ન સ્વાર્થ તે.
હે પ્રાણવલ્લભ! પ્રેમદા આ પ્રેમની છે ભોગિની;
નહિ ઇચ્છતી તે વૈભવોને પ્રેમની છે યોગિની;
મમ નેત્ર આ આતુર રહે છે તવ વદનના દર્શને;
ને ઇચ્છતું આ હૃદય નિશિદિન તવ તનૂના સ્પર્શને."

"હું તારા મનોભાવને જાણી ગયો. પણ અહીં સુખમાં ન રહેવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. મારો એક ભ્રાતા છે અને તે મારી જન્મભૂમિમાં છે. તેને ત્યાં એકલો મૂકીને હું અહીં આવ્યો હતો અને પાછળથી નવાબે મારાં ઘરબાર લૂટી લીધાં. અર્થાત્ મારો સહોદર ત્યાં સંકટોમાં દિવસ ગાળે અને અહીં હું વૈભવ ભોગવું, એ મને તો યોગ્ય લાગતું નથી. માટે જો તું મારું હિત ઇચ્છતી હોય, તો મને જવા દે. અહીં રહેવાથી હું ચિન્તામાં ને ચિન્તામાં મરી જઇશ. સુખોનો ઉપભોગ મારાથી લઈ શકાશે નહિ. સ્ત્રી હઠનો ત્યાગ કર, અને દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કર. મારા વિચારો સત્ય છે. જો તારી સ્થિતિ મારા જેવી હોત, તો તારા પણ એવા જ વિચારો હોત." નિરંજને પોતાના હૃદય શોકના કારણનું દર્શન કરાવ્યું.

"જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો તમારા બંધુને અહીં બોલાવી લઇએ અને કહો તો ત્યાં જ તે સુખમાં રહે, એવી વ્યવસ્થા કરી આપીએ. એ સર્વ કરવાની મારામાં શક્તિ છે, પરંતુ તમારા વિયોગદુ:ખને સહન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. તમે પરપુરુષ છતાં પણ મેં તમારા શરી-

રને સ્પર્શ કર્યો છે અને અચેતન અવસ્થામાં શુશ્રુષા પણ મેં જ કરી છે. માટે એક આર્ય અબળા હવે કદાપિ બીજા પુરુષનું પાણિગ્રહણ કરી શકે નહિ. જો તમે મારો અસ્વીકાર કરશો, તો અવશ્ય એક અનપરાધની અબળાની આત્મહત્યાના હેતુ કરશો. હવે જેવી તમારી ઇચ્છા." સુશીલ યુવતીએ કહ્યું.

નિરંજન હવે એનું કાંઈ પણ ઉત્તર આપી શકે તેમ હતું નહિ આર્યસ્ત્રીના ધર્મથી તે સારી રીતે જાણીતો હતો અને તેથી એના પ્રેમ ન સ્વીકારવાથી એ સ્ત્રી અવશ્ય આત્મહત્યા કરશે, એવી તેના મનમ પણ ભીતિ થવા લાગી. તેથી નિરુપાય થઇને તેણે તે શ્વેતવસન સુન્દરીને જણાવ્યું કે;—

" લલને! તારા હઠથી હું હાર્યો અને મેં તારો પ્રેમ સ્વીકાર્યો પણ જ્યાં સુધી મારા બંધુ માટે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી મારા મનમાં સદા સર્વદા શોકનો અગ્નિ પ્રજળ્યા કરશે, એ સ્મરણ તારે રાખવાનું છે."

યુવતીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તે એકાએક નિરંજનને ગ બાઝી પડી અને નેત્રોમાં હર્ષાશ્રુ સહિત કહેવા લાગી કે, "આજે મ સ્ત્રીજન્મની સાર્થકતા થઈ—હું મનોગમતો સ્વામી પામી. પ્રાણવલ્લભ ફરી પણ એકવાર તમારા મધુર મુખથી કહો કે, તમે મને પોતાન પ્રિયતમા બનાવી ચૂકયા છો! શું તમે મને પોતાની અર્ધાંગના ધારે છો? મને પોતાની દાસીની પદવીથી વિભૂષિત કરી ચૂકયા છો? માર પ્રેમમાર્ગના તમે પ્રવાસી છો? મારા યૌવનવનના વિલાસી છો?"

નિરંજને એક મૃદુ ચુમ્બનથી એનું ઉત્તર વાળ્યું. બન્ને પ્રેમીઓ હર્ષાતિરેકથી નિઃસ્તબ્ધ થઈ ગયાં. તેમનાથી વિશેષ કાંઈ પણ બોલી શકાયું નહિ. એટલામાં તે સુન્દરીને દૂરથી કોઈ બોલાવતું હોય, એવો ધ્વનિ સંભળાયો. બન્નેનું ધ્યાન તે તરફ દોરાયું. તત્કાળ એક વૃદ્ધ દાયા તે સ્થળે આવી અને તે સુન્દરીને સંબોધીને કહેવા લાગી કે, "નજીરન્! તારા કાકા નવ્વાબ સુલયમાન ક્યારના આવીને તારા મહાલયમાં તારી વાટ જોતા બેઠા છે, અને તું તો અહીં અયશ આરામમાં મશગૂલ થએલી બેઠી છે. ચાલ ઉતાવળે."

નજીરન્, નામ સાંભળતાં જ નિરંજન ચમકયો અને એકદમ તેણે પોકાર કર્યો કે, " શું ત્યારે આ યુવતી કોઈ યવનકન્યા છે?"

"જી હા. નવ્વાબની ભત્રીજી છે." દાયાએ જવાબ આપ્યો.

"થઈ ચૂકયું, અંતે હું ધર્મ ભ્રષ્ટ થયો." એમ કહીને નિરંજન પૃથ્વી પર મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો. નજીરન્ તેને મહાલયમાં ઉપડાવી ગઈ.

તૃતીય પરિચ્છેદ

ઇતિહાસદર્શન

પ્રસ્તુત પરિચ્છેદમાં કેટલાક ઐતિહાસિક વિષયોનો ઊહાપોહ થવાનો છે. યદ્યપિ નવલકથામાં આવા વિષયોનો ઉલ્લેખ કરવાથી કેટલાક પાઠકો વાચનથી વિરક્ત થાય, એવી ભીતિ રહે છે; તથાપિ નવલકથાનાં સર્વ અંગોને પરિપૂર્ણ કરવા માટે નિરુપાયે એવા વિષયોના વર્ણનમાં અનેકવાર પ્રવૃત્ત થવું પડે છે. જે જનોની ઇતિહાસમાં સર્વથા રુચિ ન જ હોય, તેવા જનો પ્રસ્તુત પરિચ્છેદનો ત્યાગ કરી શકે એમ છે. કિન્તુ જે જનોએ બંગાળાના ઇતિહાસનું સર્વથા સમીક્ષણ નથી જ કર્યું, તે જનો આ નવલકથાની વસ્તુસંકલનાને સારી રીતે સમજી શકે, એ હેતુથી જ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદનો પ્રારંભ છે. અસ્તુ.

શેરશાહથી હારીને મુગલ બાદશાહ હુમાયૂન્ દેશ ત્યાગીને પલાયન કરી ગયો હતો અને પાછળ શેરશાહ દિલ્લીના તખ્તપર બેસીને [illegible]તસામ્રાજ્યનું શાસન કરવા લાગ્યો હતો. કુતુબુદ્દીનના સેનાપતિ [illegible]તયાર ખિલજીએ બંગાલ અને બિહારના પ્રદેશોમાં વિજય મેળવ્યો, [illegible]ી એ બન્ને પ્રદેશો દિલ્લીશ્વરની આધીનતામાં આવ્યા અને ભિન્ન [illegible] શાસનકર્ત્તાઓ ત્યાં શાસન કરવા લાગ્યા. જો કે એ બે શાસનકર્ત્તાઓ [illegible]ને આધીન તો હતા, કિન્તુ અમુક વિષયોને દિલ્લીશ્વર સમક્ષ નિર્દિષ્ટ કરવાની પરતંત્રતા વિના બીજી બધી બાબતોમાં તેઓ સ્વતંત્ર હતા. પ્રજા તેમને જ બાદશાહ સમજતી હતી. પ્રાચીન ગૌડદેશ અથવા લક્ષણાવતી પઠાણ શાસન કર્ત્તાઓની રાજધાની હતી અને તે દેશની પ્રજા તેમને "ગૌડ દેશના બાદશાહ"ના નામથી જ બોલાવતી હતી. એમનામાંના જે લોકો પોતાને પરાક્રમી અને સાહસી માનતા હતા, તે લોકો દિલ્લીના વર્ચસ્વનો સ્વીકાર કરતા નહોતા. એ જ કારણથી વારંવાર મુગલો સાથે તેમનું યુદ્ધ થતું રહેતું હતું અને તેથી દેશમાં ભયાનક અરાજકતા અને વિપ્લવોનો વ્યાપાર ચાલૂ જ હતો. તેરમી સદીથી ચૌદમી સદીના મધ્યકાલ પર્યન્ત સર્વ શાસનકર્ત્તા પઠાણો દિલ્લીના તાબામાં હતા—અર્થાત્ પરતંત્ર હતા.

ઇ. સ. ૧૩૩૮ માં પઠાણ શાસનકર્ત્તા શાહ અલાઉદ્દીને એકાએક દિલ્લીશ્વરની આધીનતાનો ત્યાગ કરીને સર્વથા સ્વતંત્રભાવથી રાજ્યશકટ ચલાવવા માંડયું. એ પછી લગભગ એકસો વર્ષ સૂધી સર્વ પઠાણ શાસનકર્ત્તાઓ એક રીતે દિલ્લીશ્વરના માંડળિક જેવા જ રહ્યા. જે સમયે ગૌડ દેશમાં "સોના મસ્જિદ" બનાવવામાં આવી હતી, તે સમયે નુસરતશાહનો ભાઈ મહમૂદશાહ બંગાળાનો શાસનકર્ત્તા હતો અને તે સમયમાં જ શેરશાહ બિહારના પ્રતિનિધિનું કાર્ય કરતો હતો. જે વેળાએ

લોહાણી સરદારો એના પ્રાણવધનો પ્રપંચ કરવા લાગ્યા, તે વેળાએ ત્યાંથી ભાગીને તે બંગાળામાં આવ્યો અને મહમૂદશાહના શરણમાં નિવાસ કરવા લાગ્યો. કેટલાક દિવસ પછી ઘોર વિશ્વાસઘાત કરીને "રોહિતાસ" નામક કિલ્લો તેણે પોતાના કબ્જામાં લઈ લીધો અને મહમૂદશાહને ગૌડ દેશમાંથી કાઢી મૂક્યો. એ જ કારણથી શેરશાહ અને હુમાયૂન્ વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ તે સમયે શેરશાહનું ભાગ્ય બળવાન્ હતું, એટલે વિશ્વાસઘાતની સહાયતાથી તેણે દિલ્લીના બાદશાહનો બે ત્રણ યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો. જ્યારે સંપૂર્ણ ભારતવર્ષમાં હુમાયૂન્‌ને ઊભા રહેવાનું પણ સ્થાન રહ્યું નહિ, ત્યારે તે ભારતવર્ષને ત્યાગીને ઈરાન તરફ ચાલ્યો ગયો. રાજપ્રતિનિધિ શેરશાહ બાદશાહની પદવી ધારણ કરીને દિલ્લીના સિંહાસને વિરાજ્યો.

શેરશાહના શાસનના સમયમાં સંપૂર્ણ બંગાળા દેશ તેના તાબામાં રહ્યો. તેણે બંગાળાના કેટલાક ભાગો કરીને પ્રત્યેક ભાગમાં એક એક શાસનકર્ત્તા નીમી દીધો. તે એક મહાચતુર અને કાર્યદક્ષ બાદશાહ હતો. જ્યાંસુધી તેણે રાજ્ય ચલાવ્યું, ત્યાંસુધી કોઈ પણ પ્રકારના બખેડાની ઉત્પત્તિ થઈ નહોતી. તેના મરણ પછી તેના શાહજાદા સ... પણ સર્વથા નિર્વિઘ્ન રાજ્ય ચલાવ્યું અને સુખમાં જ સ્વર્ગવાસી ...

સલીમના સ્વર્ગવાસ પછી પાછો સમસ્ત દેશમાં ઘોરતમ અ... જકતાનો અગ્નિ પ્રજળવા લાગ્યો. સલીમનો પુત્ર, અદલશાહના હાથથી માર્યો ગયો અને એ સમાચાર સાંભળીને બંગાળાનો સૂબેદાર મહમ્મદખાં સ્વતંત્ર થઈ બેઠો. પરંતુ એ ધૃષ્ટતાનું ફળ તેને સત્વર જ ભોગવવું પડ્યું. અદલશાહના નામાંકિત સેનાપતિએ—કે જેનું નામ હેમૂ હતું—તેનો યુદ્ધમાં પરાજય કર્યો અને તેને મારી નાંખ્યો. એથી અગ્નિ વધારે ભડક્યો. મહમ્મદનો પુત્ર બહાદુરશાહ મોટી સેના લઈને બાદશાહ સામો લડવાને આવ્યો. મોંગીર પાસે ઘોર યુદ્ધનો આરંભ થયો અને અદલ-શાહ માર્યો ગયો. એ પછી ૭ સાત વર્ષ પર્યન્ત બંગાળામાં ઘણી જ અરાજકતા વ્યાપેલી રહી. એ સમયમાં પ્રબલ પ્રતાપી મુગલકુલભૂષણ અકબરશાહ દિલ્લીના સિંહાસને વિરાજમાન થઈને પોતાના અસીમ સાહસ અને બળની સહાયતાથી ધીમે ધીમે પોતાના રાજ્યના વિસ્તારને વધારી રહ્યો હતો. એ સમયે પ્રસંગને અનુકૂલ જોઈને સુલયમાનખાને બંગાળાના રાજ્યને પોતાના અધિકારમાં કરી લઈને બાદશાહને નજરાણું મોકલી, તેની આધીનતાનો સ્વીકાર કર્યો. અકબરશાહ પણ એથી ઘણો જ પ્રસન્ન થયો અને કોઈ પણ પ્રકારના વિગ્રહ વિના બંગાળાને પોતાની આધીનતામાં આવેલો જોઈને કોઈ પણ જાતનો વાંધો ઉઠાવવાનું તેણે વ્યાજબી ન ધાર્યું.

પડતી હતી અને તે લઇ લેવાની પણ તેની ઇચ્છા થયા કરતી હતી. પરન્તુ એ મહત્ત્વાકાંક્ષાએ અદ્યાપિ ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું નહોતું. તેથી જ અત્યારે શાંતિ હતી.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

નજીરુન્નિસા

દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં જે શ્વેતવસના સુન્દરીનું આપણે દર્શન કર્યું હતું, તે સુન્દરી કોણ હતી? એ જાણવાની વાચકોને સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા હશે, અને તેને તૃપ્ત કરવી એ અમારું કર્તવ્ય છે. તૃતીય પરિચ્છેદમાં દાયાએ આવીને તેને નજીરનના નામથી બોલાવી હતી, તેથી વાચકોને તેના આર્યત્વ વિશે શંકા તો થઈ હશે જ અને જો તેવી શંકા થઈ હોય, તો તેમની તે શંકા સત્ય છે. ખરેખર એ આર્ય અબળા નહિ, પરંતુ યવન કુમારી જ હતી. ત્યારે તે કોણ હતી? એટલો જ પ્રશ્ન અવશિષ્ટ રહ્યો અને તેના ઉત્તરરૂપ પ્રસ્તુત પરિચ્છેદનો આરંભ છે.

બંગાળાના નવ્વાબ સુલયમાનનો એક બંધુ હતો, તેનું નામ તાજખા હતું. એ ઘણો જ તેજસ્વી અને પરાક્રમી પુરુષ હતો. બંગાળામાં પ્રથમ વિજય એણે જ મેળવ્યો હતો. તાજખાનની એક દુખ્તર (પુત્રી) હતી અને તેનું ઇસ્મે મુબારિક (શુભ નામાભિધાન) નજીરુન્નિસા હતું. છતાં પણ તેની બાલ્યાવસ્થાથી જ તેને નજીરનના ટુંકા નામથી બોલાવવાનો સર્વનો પ્રઘાત પડી ગયો હતો. બંગાળાની પ્રજા તાજખાનને ઘણો જ પૂજ્ય પુરુષ માનતી હતી અને તેનામાં તેનો ઘણો જ સારો ભાવ હતો. તાજખાનનું જે વેળાએ અચાનક મરણ થયું, ત્યારે લોકોનો એવો દૃઢ અભિપ્રાય બંધાઈ ગયો હતો કે, તેના ભ્રાતા સુલયમાને જ તેને વિષપ્રયોગ કરીને મારી નખાવેલો હોવો જોઇએ. એ કારણથી ગૌડ દેશમાંના તાજખાનના પક્ષના પુરુષોએ ગુપ્ત રીતે સુલયમાનખાન વિરુદ્ધ ભીષણ વિદ્રોહ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ તેની સફળતા થવા પહેલાં સુલયમાનને એ વિષયની જાણ થઈ ગઈ અને તેથી ગૌડ દેશને ત્યાગીને તેણે તાંડાને પોતાની રાજધાની બનાવી–તે ત્યાં જ નિવાસ કરવા લાગ્યો. કેવળ નજીરન્ વિના તાજખાનનું બીજું કોઈ સન્તાન હતું નહિ. કદાચિત્ એ પુત્રીને પીડવાથી લોકો ઉશ્કેરાઈ જશે એવા ભયથી અને પોતાના શરીરપર લાગેલા કલંકના દાગને ધોઈ નાંખવાના હેતુથી રાજકાર્યદક્ષ સુલયમાને નજીરનને ઘણા જ સ્નેહથી પાળીને મોટી કરવા માંડી. એ પુત્રીનું એટલું બધું માન રાખવામાં આવતું હતું કે, જે વેળાએ તે જે કાંઈ પણ કરવા ઇચ્છે, તે કાર્ય તે તે જ ક્ષણે કરી

શકતી હતી. જો કે તે સમયે તેનું વય પણ વધારે હતું નહિ, છતાં પણ તેની આજ્ઞાનું પરિપૂર્ણતાથી પાલન કરવામાં આવતું હતું. ભત્રીજી છતાં સુલયમાને તેને પોતાની પુત્રી કરતાં પણ વધારે પ્યાર મહુબ્બત અને લાડથી ઉછેરીને મોટી કરી હતી.

જ્યારે નજીરુન્નિસા વયમાં આવી ત્યારે સુલયમાને તેને સ્વતંત્રતાથી રહેવા માટે એક જૂદુંજ ભવ્ય ભવન બંધાવી આપ્યું હતું. એ ભવનની આસપાસ એક વિશાળ અને સુંદર ઉપવન પણ શોભી રહ્યું હતું અને પોતાની દાસીઓ સહિત નજીરન્ આનંદપૂર્વક એ ભવનમાં નિવાસ કરતી હતી.

નજીરુન્નિસા પોતે જેમ શરીરે અત્યંત રૂપવતી હતી, તેમ તેનું હૃદય પણ શુદ્ધ અને નિર્મળ હતું. તેણે બંગાળી અને ફારસી ભાષાનો ઘણોજ સારો અભ્યાસ કરેલો હતો તથા સંગીત વિદ્યામાં પણ પોતે અદ્વિતીય પ્રવીણતા ધરાવતી હતી. અર્થાત્ સાહિત્ય અને સંગીતના જ્ઞાન વિનાના મનુષ્યને પુચ્છવિહીન પશુની ઉપમા આપવામાં આવે છે, તે હીન ઉપમાને પોતાના શિરે ન આવવા દેવા માટે જ જાણે તેણે સાહિત્યમાં અને સંગીતમાં—ઉભયકળાઓમાં—પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હોયની, એવો જ ભાસ થતો હતો. સારાંશ કે, નવ્વાબજાદી હોવા છતાં સુખ અને વૈભવના પ્રમાદપૂર્ણ માર્ગોમાં ન વળતાં સારા માર્ગે વિચરવાના વ્રતનો જ તેણે સ્વીકાર કર્યો હતો. એવી અબળાઓ વિરલ જ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે.

જે કારાગૃહમાં નિરંજનને રાખવામાં આવ્યો હતો, તે કારાગૃહ નજીરન્ના મકાનની પાસે જ આવેલું હતું. જે કોટડીમાં નિરંજનને પૂરવામાં આવ્યો હતો, તેની ઉપર જ નજીરન્ના મહાલયની બારી પડતી હતી. અર્થાત્ જે જે વેળાએ દુઃખના આવેશમાં નિરંજન ગીતાનો પાઠ કરતો હતો, ત્યારે ત્યારે તેનો ધ્વનિ બારીમા વૃક્ષોની શોભાને જોતી બેઠેલી નજીરન્નાં કર્ણોમાં જઇને અથડાતો હતો. એથી તેણે પોતાની દાસીદ્વારા એ બંદીવાન્ની ખબર મેળવી અને તેની નિર્દોષતા તથા સૌન્દર્યના સમાચાર જાણીને તે કોમલહૃદયા કામિનીના અંતઃકરણમાં તેના માટે ઘણી જ દયા ઉત્પન્ન થઈ. તેથી એક દિવસ સંધ્યાકાળે તે પોતે એક સંન્યાસિની જેવો શ્વેત પોશાક—સાડી—પહેરીને ગુપ્ત રીતે કારાગૃહમાં ગઈ. નિરંજન અચેતન થઇને પડ્યો હતો અને તેનું દુઃખ ન દેખી શકવાથી વૃદ્ધ સિપાહી આત્મહત્યા કરવા જતો હતો, તેનો હાથ પકડીને તેને અટકાવનારી શ્વેતવસના સુન્દરી તે એજ નજીરન્ હતી. નિરંજનનું નિર્મળ મુખ અને સ્વરૂપયુક્ત શરીર જોઇને તથા તેની નીતિ ધીરતાને અવલોકીને નજીરન્ના મનમાં કોઈ ભિન્ન પ્રકારના ભાવોનો ઉદ્ભવ થયો. આપણે કહી તો આવ્યા છીએ જ કે, નજીરન્ જે ઇચ્છે,

તે કરવાને શક્તિવતી હતી—અર્થાત્ પોતાની સત્તાનો તેણે તત્કાળ ઉપયોગ કર્યો. કારાગૃહના રક્ષકોને આજ્ઞા કરીને નિશ્ચેષ્ટ નિરંજનને તે પોતાના સ્વર્ગતુલ્ય સદનમાં લઈ ગઈ અને ત્યાં તેને સચેત કરવા માટે તેણે ઔષધોપચાર તથા સેવા શુશ્રુષામાં કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા રાખી નહિ.

નિરંજન અદ્વિતીય સ્વધર્મનિષ્ઠ પુરુષ હતો અને એટલા માટે જ તે મરવાને તૈયાર થયો હતો, એ સઘળું નજીરને પેલા વૃદ્ધ સિપાહી પાસેથી જાણી લીધું હતું. એથી તે ચેતનાવસ્થામાં આવતાં પોતાને એક યવન સ્ત્રી જાણીને પશ્ચાત્તાપથી કદાચિત્ એકાએક મરણ પામે, એવી ભીતિ હોવાથી તેણે પોતાના મહાલયમાંની કેટલીક યવનતાદર્શક વસ્તુઓને દૂર કરી દીધી હતી અને સર્વ દાસીઓને હિન્દુ પોશાકમાં રહેવાની આજ્ઞા આપી દીધી હતી. તે પોતે પણ સંન્યાસિની સમાન શ્વેત વસ્ત્રો ધારીને જ નિરંજન પાસે બેસી રહેતી હતી. એથી જ આપણે આગળ જોઈ આવ્યા, તેમ નિરંજન તેને ઓળખી શક્યો નહોતો. વળી નજીરન્ પોતે બંગાળી ભાષા ઘણી જ સારી જાણતી હોવાથી અને કેટલાંક હિન્દુ ધર્મગ્રંથોનું પણ તેણે અવલોકન કરેલું હોવાથી તેની ભાષા પણ એટલી બધી શુદ્ધ થઈ ગઈ હતી કે, તેને ભાગ્યે જ બીજું કોઈ પણ એક યવન કુમારી તરીકે ઓળખી શકે.

એક યવન બાળા અને તે પણ આર્યધર્મના હડહડતા શત્રુ નવ્વાબ સુલયમાનની ભત્રીજી એક બ્રાહ્મણ પ્રતિ આવી દયા દર્શાવે, એ જો કે પ્રથમ દૃષ્ટિથી આપણને આશ્ચર્યકારક ઘટના દેખાય છે; પરંતુ જ્યારે આપણે પોતે પ્રેમશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ, ત્યારે એવી ઘટનાઓની શક્યતાવિશે આપણા મનમાં લેશ માત્ર પણ શંકા રહેતી નથી. પ્રેમથી ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોનાં મનો એકત્ર થાય છે. તેમની કઠોર વૃત્તિઓનો પ્રેમકુઠારથી સંહાર થતાં તેઓ પરસ્પરને સમતાની દૃષ્ટિથી જોવા માંડે છે. શત્રુત્વનો સ્નેહના સાધનવડે નાશ થવાથી તેઓ પરસ્પર મિત્રો બની જાય છે. પ્રેમ, એ જ સજ્જનોનો આનંદ છે, બુદ્ધિમાનોનું આશ્ચર્ય છે અને દેવોનું કૌતુક છે. પ્રેમની ભાવના સર્વના હૃદયમાં વસેલી હોય છે અને પ્રેમ સાધ્ય થયો, એટલે મનુષ્યને આ ભિશ્વ—નશ્વર વિશ્વ પણ સ્વર્ગ સમાન દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કોમલતા, વિશ્રામ, ઇચ્છા, મમતા, માર્દવ અને સૌન્દર્ય ઇત્યાદિ ગુણોનો ઉત્પાદક પિતા પ્રેમ જ છે. પ્રેમ, ઉત્તમ ભાગને સ્વીકારીને કનિષ્ઠતાનો ત્યાગ કરે છે. પ્રત્યેક ભાષણ, કૃતિ અને ઇચ્છામાં તે મનુષ્યનો માર્ગદર્શક થઈને અને સદા સર્વદા સંગમાં રહીને મનુષ્યનું રક્ષણ કરે છે. દેવો અને મનુષ્યોનો સત્ય વૈભવ તે એ પ્રેમ જ છે અને મનુષ્યને વિશ્વના ભિન્ન ભિન્ન

માર્ગો પણ એ જ બતાવે છે. પ્રેમે બતાવેલા માર્ગમાં વિચરવું, એ મનુષ્ય જાતિને માટે ઘણું જ લાભકારક અને હાનિહારક છે. પ્રેમે સર્વ સ્થળે અને સર્વ કાળમાં મનુષ્યોને પોતાના તાબામાં કરી રાખેલા છે. જે વેળાએ દેશમાં શાંતિ હોય છે, તે વેળાએ લોકો પ્રેમના વૈભવોનાં ગાનો ગાય છે અને યુદ્ધ પ્રસંગે પ્રેમ માટે શિરને હસ્તમાં લઇને રણભૂમિમાં પ્રવેશ કરે છે. પ્રેમનો વાસ પર્ણકુટીમાં છે, તેવો જ રાજમહાલયમાં પણ છે. વિશ્વના મનુષ્યોમાં અને સ્વર્ગના સુરોમાં પ્રેમનો એકસરખો નિવાસ છે. કારણ કે, પ્રેમ તે સ્વર્ગ અને સ્વર્ગ તે જ પ્રેમ છે.

સારાંશ કે, નજીરુન્નિસા નિરંજનના પ્રેમની આકાંક્ષિણી થઈ હતી. અને તેને તે કારાગૃહમાંથી ઉપાડી લાવી હતી, તેમાં તેના કાકા સુલયમાનનો પણ હાથ તો હતો જ. નિરંજને જ્યારે એને એક યવન યુવતી તરીકે ઓળખી, તે વેળાએ જ તે મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો અને તેને નજ઼્રન્ મહાલયમાં ઉપડાવી લાવી, એ આપણે જાણી આવ્યા છીએ. એ વેળાએ બંગાળાનો અધિપતિ સુલયમાનખાન પણ મહાલયમાં બેઠેલો હતો, એ પણ વાચકોના લક્ષથી બહાર તો નહિ જ હોય. મૂર્ચ્છિત નિરંજનના મુખપર ગુલાબ જળ ઇત્યાદિનું સિંચન કરીને તેને સાવધ કરવામાં આવ્યો અને નેત્રો ઉઘડતાં જ પોતાને અસહ્ય આપત્તિમાં નાંખનાર નવ્વાબને પોતાની સામો બેઠેલો જોઇને તે ભય અને આશ્ચર્યના મિશ્રિત ભાવથી ક્ષણૈક દિગ્મૂઢ જેવો બની ગયો. કદાચિત્ તે પાછો મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો હોત, પણ એટલામાં નવ્વાબે તેનો હાથ પકડી લીધો અને શાંત મુદ્રાથી તેને આશ્વાસન આપીને કહ્યું કે;—

"આટલા બધા ગભરાટનું શું કારણ છે? અહીં તારો દુશ્મન્ કોઈ પણ નથી, તું સર્વથા નિર્ભય છે. બંગાળાનો નવ્વાબ કે જે આટલા દિવસ તારો શત્રુ હતો, તે હવે તારો મિત્ર થવા માગે છે. શું તું તેની મિત્રતાનો અસ્વીકાર કરીશ? તારો જેવો મનોભાવ હોય, તેવો સ્પષ્ટ જણાવી દે."

"એક યવનનાં વચનોમાં હું કદાપિ વિશ્વાસ રાખી શકું નહિ. છતાં પણ ઓ નવ્વાબ! હું તને પૂછવાનું સાહસ કરું છું કે, નજ઼્રન્ કોણ છે અને આ મહાલય કોનો છે? એ જાણવા પછી જ મારે જે કાંઈ પણ બોલવાનું હશે, તે બોલીશ." નિરંજને ધૈર્ય અને સાહસથી નવ્વાબને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"નજ઼્રન્ મારા ભાઈ તાજખાનની પુત્રી અને મારી ભત્રીજી છે; ને આ મહાલય મારું છે—એટલે કે, મેં ખાસ એના નિવાસ માટે બંધાવી આપેલું છે. નજ઼્રન્‌ની પ્રાર્થનાથી જ હું તારાપર મેહરબાન થયેલો છું." નવ્વાબે કહ્યું.

"તાજખાનની પુત્રી અને મારી ભત્રીજી" એ શબ્દો સાંભળતાં જ

નિરંજન પૃથ્વીપર પટકાઈ પડ્યો, અને નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વર્ષા-વતો નિઃશ્વાસપૂર્વક કહેવા લાગ્યો કે, "અફસોસ! અંતે આ બ્રાહ્મણ-શરીર યવનોના અન્નાહારથી ભ્રષ્ટ થઈ ચૂક્યું! બ્રાહ્મણકુલસ્થ નિરંજનનું આજે નિધન થઈ ચૂક્યું!! નવ્વાબ! તારી ધારણામાં અંતે તું ફળીભૂત થયો–કારાગૃહમાં તારો કાંઈ પણ ઉપાય ન ચાલ્યો, ત્યારે તેં પોતાની સ્વરૂપવતી ભત્રીજીને પોતાનું આયુધ બનાવી કપટતંત્રથી મને ધર્મભ્રષ્ટ કર્યો! પણ મને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાથી તને શો લાભ થવાનો છે? ઉલટો મારા જીવનનો તેં જીવતાં છતાં નાશ કર્યો. હવે હું જીવવાનો તો નથી જ. જોઇએ તો અત્યારે જ મારો શિરચ્છેદ કર અને જોઇએ તો વનમાં જઇને મરવા માટે મને બંધનમુક્ત કરી દે."

નિરંજનના એ વાગ્બાણથી સુલયમાનનું હૃદય વીંધાઈ ગયું, અને મનમાં તેને ઘણો જ કોપ થયો છતાં પણ પોતાના કોપને દબાવી રાખીને તે પૂર્વ પ્રમાણે શાંત મુદ્રાથી જ કહેવા લાગ્યો કે, "કારાગૃહમાં તું જીવતો રહ્યો હોત કે મરી ગયો હોત, એની મને જરાપણ દરકાર હતી નહિ. જો કે, કોઈ પણ બીજા ધર્મનો મનુષ્ય અમારા **દીન**નો સ્વીકાર કરે, તો તેમાં અમે સવાબ તો માનીએ છીએ, તોપણ તું મુસલ્માન થાય, એમાં મારો પોતાનો કાંઈ પણ અંગત લાભ સમાયલો નહોતો. માત્ર આ **નજીરન્**નો તારામાં પ્રેમ બંધાયો અને તેથી જ મજબૂર થઇને મારે અહીં આવવું પડ્યું. એ વિના મારો બીજો કોઈ પણ હેતુ નથી"

હવે નિરંજનને નજીરને કરેલી પ્રેમયાચનાનું સ્મરણ થયું. ઘડી-ભર તેનાથી કાંઈ પણ બોલી શકાયું નહિ. થોડીકવાર રહીને તેણે પૂછ્યું, "શું તમારી ભત્રીજી મારા સાથે વિવાહગ્રન્થિથી બંધાવા માગે છે?"

"હા–એવો એનો મનોભાવ છે ખરો અને હું પણ એ વિષયમાં મારી અનુમતિ આપી ચૂકયો છું." નવ્વાબે ટૂંકો જવાબ આપ્યો.

"અને કદાચિત્ હું એમ ન કરી શકું તો? હું એના પ્રેમનો અસ્વીકાર કરું તો?" નિરંજને પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

"તો બીજું કાંઈ પણ નહિ, પણ એક નિરાધાર નારી તારા વિરહના વહ્નિમાં બળી જળીને ભસ્મીભૂત થશે અને તારા કપાળે સ્ત્રી-હત્યાના કલંકનો દાગ સદાને માટે લાગી જશે." નજીરને નવ્વાબને ન બોલવા દેતાં વચમાં જ નિરાશા પૂર્વક પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કરી નાંખ્યો.

સ્ત્રી અને તેમાં પણ એક સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી, એક એવી વસ્તુ છે, કે જે સમસ્ત મનુષ્ય જાતિને લુબ્ધ કરવા માટે પૂર્ણ શકિતવતી હોય છે. મનુષ્યો પ્રથમ ચાટૂક્તિની કળા સ્ત્રીઓ પાસેથી જ શીખેલા છે. અર્થાત્ પુરુષ ગમે તેવો દુઃખમાં પડેલો હોય અને ગમે તેટલો

કોપમાં પ્રબળ થએલો હોય, પણ જે વેળાએ તે કોઈ સુંદર કામિનીના કટાક્ષ અને હાસ્યનું દર્શન કરે છે, કે, તેજ પળે તેના દુઃખનો અને કોપનો એકાએક ન જાણી શકાય તેવી રીતે લોપ થઈ જાય છે. એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. નિરંજન એ સિદ્ધાન્તનો અપવાદ થઈ ન શકયો. તે નવ્વાબને જે કોપની દૃષ્ટિથી જોતો બેઠો હતો, તે કોપની દૃષ્ટિ નજીરન્માં તે રાખી શકયો નહિ. નજીરન્નાં નમ્ર વચનો સાંભળતાં જ તેની મનોભાવનામાં અચાનક વિલક્ષણ પરિવર્ત્તન થઈ ગયું. ચતુર નવ્વાબ તેની મુખચર્યાથી તેના મનોભાવને જાણી ગયો અને તેથી સમય સૂચકતાથી તે બોલ્યો કે;—

"નિરંજન ! જો નજીરન્ને સ્વીકારીશ, તો આ રાજ્ય પણ તારું જ છે, અને નહિ તો ભૂંડે હાલે તારું મરણ થશે. એ ધ્યાનમાં રાખજે."

નજીરન્નાં નમ્ર વચનો અને નવ્વાબના ભયદર્શક કટાક્ષે નિરંજનના હૃદયમાં જોઇએ તેવું જ પરિણામ નિપજાવ્યું નિરંજને મનમાં વિચાર કર્યો કે, "જે બનવાનું હતું, તે તો બની ગયું છે—મારા ધર્મનો નાશ તો થયો અને હું પોતે ભ્રષ્ટ થઈ ગયો છું. હવે જો નજીરન્નો અસ્વીકાર કરું છું, તો જીવનની આશા પણ નથી અને એને સ્વીકારવાથી જીવન અને ધન ઉભયનો લાભ થાય છે. ત્યારે અત્યારે તો સમયને અનુસરીને વર્ત્તવામાં જ સાર છે." એવો વિચાર કરીને તેણે નજીરન્ને સંબોધીને કહ્યું કે, "સુન્દરિ ! તારાં નમ્ર વચનો અને તારા દૃઢતમ સ્નેહે મારી સ્વધર્મનિષ્ઠાના મૂલનું ઉચ્છેદન કરી નાંખ્યું છે. સ્ત્રીહત્યા કરતાં ધર્મહત્યાનું પાપ ન્યૂન છે; માટે હું તારા સાથે સદાને માટે સંલગ્ન થવા તત્પર છું. તું જેમ કહે તેમ કરવાને હું ખુશ છું."

નિરંજનનાં એ વચનોના શ્રવણથી જાણે કોઇએ હૃદયમાં અમૃતની ધારા વર્ષાવી હોયની ! તેવો જ નજીરન્ને સંતોષ થયો અને નવ્વાબની મુખમુદ્રામાં પણ આનંદનાં ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં. નજીરન્ને માટે તો આજે સુવર્ણના સૂર્યનો ઉદય થયો હોય, તેવું જ થયું.

"નિરંજન ! તારી અનુમતિથી હું ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું. ખરેખર તારાપર પાક પરવરદિગારની પૂરેપૂરી કૃપા છે કે, જેથી આજે તું અમારા પવિત્ર દીનને કબૂલ કરવા માટે તૈયાર થયો છે. આવતી કાલે જ તને અમારા ધર્મમાં લેવાની ધર્મક્રિયા કરવામાં આવશે અને ત્યાર પછી નજીરન્નો હાથ તારા હાથમાં સોંપાશે. તને દીનમાં લેવાની ક્રિયાના સમારંભની હું આજે જ તૈયારી કરાવું છું. અત્યારે તો તું અહીં જ આનંદમાં રહે. પણ જોજે નાદાની કરીને ન્હાસવાની કોશીશ કરીશ નહિ. તારાપર સખ્ત ચોકી પહેરો રાખવા છે."

એમ કહીને નવ્વાબ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને નજીરન્ હસતી નિરંજન સમક્ષ પ્રેમમદમાં લીન થઇને ઊભી રહી.

ત્યારે શું નિરંજનનો નિશ્ચય ડગી ગયો? તે યવનધર્મને સ્વીકારવાને તત્પર થયો? હા-હાલ તો એમ જ જણાય છે. પરંતુ મનુષ્યના મનની અને કાષ્ઠના અંતર્ભાગની કોઇને પણ ખબર પડતી નથી, એ નિયમ અનુસાર એમ કરવામાં તેનો અંતઃસ્થ હેતુ શો અને કેવો હશે, તે આપણાથી કહી શકાય તેમ નથી. અત્યારે તો જે બન્યું તે આપણે જોયું, અને હવે પછી જે બનશે તે જોઇશું. માટે એનો વિશેષ ઉહાપોહ કરવો વ્યર્થ છે. અર્જુને ભગવદ્ગીતામાં ખરું જ કહેલું છે કે;—

"પ્રમાથિ મન છે કૃષ્ણ! બલવત્ દૃઢ અસ્થિર;
તેનો નિગ્રહ હું માનું, વાયુ પેઠે સુદુષ્કર."

એ વાક્ય અનુસાર નિરંજનના મનની ચંચલતાની કલ્પના કરી સંતોષ માનવાનો છે.

પંચમ પરિચ્છેદ

યવનધર્મની દીક્ષા

બીજે દિવસે નવ્વાબના હુકમથી આખા શહેરમાં શાદી (આનંદ)નાં ચિન્હો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં. નજીરુન્નિસાના મહાલયને સારી રીતે નાના પ્રકારના શૃંગારોથી શૃંગારવામાં આવ્યું, અને ફકીરો તથા ગરીબોને ક્ષુધાથી મુક્ત કરવા માટે પુલાવના દેગડા ચૂલપર ચડાવવામાં આવ્યા. બગીચામાં રાજકુટુંબના મનુષ્યો અને બીજા રિસ્તેદારો (સગાં વ્હાલાં) માટે ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, અને મુસલ્માનોની પર્દેનશીન બીબીઓ માટેની ગોઠવણ ખાસ જનાનખાનામાં કરવાનો હુકમ થયો. એક પ્રહર દિવસ વીત્યા પછી નિરંજનને એક ખાનગી ઓરડામાં લઈ જવામાં આવ્યો અને ત્યાં હાજર રહેલા ખાસ હજ્જામે યવનધર્મના પ્રથમ ચિન્હ તરીકે તેની સુન્નત-ખતના-કરી નાંખી. પોતાના શરીરના સર્વથી કોમલ ભાગમાં તીવ્ર શસ્ત્રનો પ્રહાર થયા છતાં અને તેમાંથી અતોનાત રક્તનો પ્રવાહ વહેવા છતાં પણ નિરંજન-દૃઢચિત્ત નિરંજનના મુખમાંથી દુઃખનો એક પણ ઉદ્ગાર કે નેત્રોમાંથી અશ્રુનો એક બિન્દુ પણ નીકળ્યો નહિ. અત્યંત રક્તસ્રાવ થવાથી તે કાંઈક અચેતન જેવો તો થઈ ગયો, અને તેથી તેને ત્યાંથી ઉપડાવીને તેના સૂવાના ઓરડામાં લઈ જવામાં આવ્યો. વખણાયલા ને પોતાની વિદ્યામાં ઘણા જ સારા ગણાતા હકીમો તેની સારવાર માટે ત્યાં તૈયાર જ ઊભેલા હતા. તેમણે ત્વરિત જ તેને ઔષધોપચારથી શાન્ત કર્યો.

ખતનાનું કાર્ય નિર્વિઘ્ન પાર પડવાથી નવ્વાબ, નજીરુન્નિસા અને બીજા મુસલ્માનોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ ગરીબ ગુરબાને ભોજનથી સંતોષવામાં આવ્યા અને ત્યાર પછી બીજા રિશ્તેદારો તથા અધિકારીજનોએ નજીરુન્નિસાની મેહમાનીને ઇન્સાફ આપ્યો. અહીં એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આવો આનંદદાયક પ્રસંગ હોવા છતાં પણ ત્યાં બાદાનોશી (મદિરાપાન)નો બહાર દૃષ્ટિગોચર થતો નહોતો. ખાનું સમાપ્ત થયા પછી ગાનારીઓને બોલાવવામાં આવી અને તેમના ગાયનથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા પછી સર્વ મેહમાનો પોતપોતાને ઘેર જવા માટે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. દિવસ પણ પૂરો થવા આવ્યો, તે આજે નિરંજનના બ્રાહ્મણત્વના પૂરા થવાની સૂચના આપતો હતો અને ચંદ્રનો ઉદય નિરંજનના નવીન જન્મના ઉદયની સ્મૃતિ કરાવતો હતો. રાત પડતાં જ સમસ્ત નગરમાં દીપાવલી કરવામાં આવી, અને તેથી જાણે રાત્રિનું આગમન જ થયું ન હોય,—દિવસ જ ઉગ્યો હોયની! એવો લોકોને—જોનારાઓને ભ્રમ થવા લાગ્યો.

* * * * * * * *

સુન્નતના રક્તસ્રાવનો વ્યાધિ નિરંજનના શરીરમાં લગભગ એક પક્ષ (પંદર દિવસ) પર્યન્ત રહ્યો. સોળમે દિવસે તેની પ્રકૃતિ સારી હોવાથી યવનધર્મની દીક્ષા આપવા માટે તેને ઘણી જ મોટી ધામધૂમથી મસ્જિદમાં લઈ જવામાં આવ્યો. એ પ્રસંગ માટે નવ્વાબે મસ્જિદને પણ ઘણા જ દબદબાથી શૃંગારાવી હતી. ત્યાં નવ્વાબનું ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ સૈન્ય માર્ગમાં નવ્વાબને અને નવા દીનને સ્વીકારતાર નિરંજનને મુજરો કરવા માટે સજ્જ થઇને ઊભું હતું. સવારમાં પહેલી નમાજના વખતે જ નિરંજનને મસ્જિદમાં લઈ ગયા હતા. ત્યાં મૌલવી ફતેહમહમ્મદ—કે, જે સર્વથી મહાન્ ધર્મગુરુ હતો—પોતાના જબ્બા ભરેલા પોશાકમાં તૈયાર થઇને નૂતન દીક્ષિત નિરંજનને આવકાર આપવાને ઘણો જ અધીર થઇને તેની તથા નવ્વાબની કાગને ડોળે વાટ જોતો ઊભો હતો. નિરંજનના આવતાં જ તેને તેણે કાબા તરફ મોઢું રાખીને દોજાનૂ (ગોઠણ મંડીએ) બેસાડ્યો અને તત્કાળ સવાલ કર્યો કે;—

"અય ખુદાના પાક બન્દા! આજે તું અમારા પાક દીનનો સ્વીકાર શા કારણથી અને શી ભાવનાથી કરે છે? તારા મનમાં જે કાંઈ પણ હોય, તે ખરેખરું જણાવી દે. એક શબ્દ પણ ખોટો ઉચ્ચારીશ નહિ."

એ સવાલ સદાના નિયમ પ્રમાણેનો જ હતો અને તેનો જવાબ શો આપવો, એ વિશેનો પાઠ નિરંજનને પ્રથમથી જ અતિશય દક્ષતાપૂર્વક ભણાવી રાખવામાં આવ્યો હતો. તેથી જરા પણ અટકવા વિના

નિરંજને તે જ ક્ષણે ઉત્તર આપ્યું કે, "હું આટલા દિવસ સનાતન ધર્મ પાળતો અને દેવદેવીઓની મૂર્તિઓની સેવા કરતો હતો; પરંતુ વિચાર કરતાં મારો એવો નિશ્ચય થયો કે, એક જ વિશ્વમાં અનેક દેવો સંભવે જ નહિ. વિશ્વનો ઉત્પાદક, પાલક અને સંહારક પરમેશ્વર તો એક જ હોવો જોઇએ. મુસલ્માન ધર્મમાં માત્ર એક જ ખુદાને માનવામાં આવે છે, અને તેથી જ આજે હું મુસલ્માન ધર્મનો સ્વીકાર કરું છું. કોઇએ મારાપર કોઈ પણ પ્રકારનો બલાત્કાર કરેલો નથી અને મારી મરજી વિરુદ્ધ હું મુસલ્માન થતો નથી."

સર્વત્ર "આમીન, આમીન"નો ધ્વનિ પ્રસરી ગયો. મૌલવીએ પાછો સવાલ કર્યો, "મુસલ્માન ધર્મનો સ્વીકાર કરવો, એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. એ ધર્મનો સ્વીકાર કરનારને કેટલા કેટલા કઠિન નિયમો પાળવા પડે છે, એની તને ખબર છે કે? જો ન જાણતો હોય તો પૂછી લે. નહિ તો અંતે તારી એક કવિએ કહ્યા પ્રમાણેની દશા થવાનો જ પ્રસંગ આવશે;—

ગયે દોનો જહાનકે કામસે હમ ન ઇધરકે રહે ન ઉધરકે રહે;
ન ખુદા હિ મિલા ન વિસાલે સનમ ન ઇધરકે રહે ન ઉધરકે રહે."

"ઇસલામ ધર્મના જેટલા નિયમો હોય, તે સર્વ નિયમો પાળવાને તૈયાર છું. એ વિશે તમારે લેશ માત્ર પણ શંકા કરવી નહિ. દઢ નિશ્ચય કર્યા પછીજ હું અહીં આપનાં ચરણોમાં દીનની દીક્ષા લેવાને આવેલો છું." નિરંજને ઉત્તર આપ્યું.

"જો કે કુરાન શરીફમાં બીજા અનેક નિયમો કહેલા છે, પરંતુ તે સર્વમાંથી મુસલ્માને ખાસ પાળવાના પાંચ નિયમો મુખ્ય છે. તે આ પ્રમાણે:–એક જ ખુદામાં વિશ્વાસ રાખવો અને હજરત મહંમ્મદને તેનો પયંબર માનવો, દરરોજ પાંચ વખતની નમાજ પઢવી,* શક્તિ

* "Prayer is often enjoined in the Koran, but the five daily prayer-times are not mentioned in any one passage. Thus:–"Glorify God when it is evening, and at morning,–and to Him be praise in the heavens and earth,–and at after-noon and at noontide." The evening prayer is regarded as including both that before sunset and after sunset. The traditions relate that Mohomet received instructions during his ascent to heaven to recite prayers five times a day, having by prayer reduced the requirement from fifty to five. . . . ."

G. T. Bettany, M. A., B. Sc.,
(Mohammedanism. P. 105.)

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે, કુરાનમાં જો કે વારંવાર પ્રાર્થનાઓનું વર્ણન કરેલું છે, પરંતુ નિત્યની પ્રાર્થનાની પાંચ વેળાઓનું ક્યાંય પણ કથન કરવામાં નથી

અનુસાર સખાવત કરવી, રમઝાન મહિનાના રોઝા રાખવા અને જિંદગીમાં એકવાર પવિત્ર **મક્કા શરીફ**ની યાત્રા કરવી. એ નિયમો સંક્ષેપમાં કહેલા છે, પણ એનો વિસ્તૃત ભાવાર્થ એવો છે કે, કોઈ કાળે પણ બુત–દેવ દેવીની મૂર્તિઓ–માં શ્રદ્ધા ન રાખવી અને મુસલ્માની ધર્મને ન માનનારા બધા ધર્મવાળાને કાફિર જાણવા. સખાવત પણ પોતાના ધર્મના ગરીબોને જ કરવી, અને પોતાના ધર્મના વિસ્તારસાટે ગમે તેટલી ક્રૂરતા વાપરવી. મૂર્તિઓનો સંહાર કરવો અને એક ખુદાના પવિત્ર ઇસલામ ધર્મનો સર્વત્ર વિસ્તાર કરવો, એ એક ખરા મુસલ્માનનાં મુખ્ય કર્તવ્યો છે.'' મૌલવી સાહેબે ઉપદેશ આપ્યો.

"તમારા એ ઉપદેશને હું શિરસાવંદ્ય કરું છું–માથે ચઢાવું છું." નિરંજને નમ્રતાથી અનુમતિ દર્શાવી અને મૌન્ય ધારી ઊભો રહ્યો.

તત્કાળ મૌલવીએ તેના મુખેથી પાક કલમાનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો. નિરંજન હવે પૂરો મુસલમાન થઈ ચૂક્યો. નિરંજનને બદલે એ વેળાએ પહેલીજવાર મૌલવીએ તેને નજીરુદ્દીનના નામથી બોલાવ્યો અને તે જ ક્ષણે એકઠા થએલા મુસલમાનોએ ગગનભેદક હર્ષધ્વનિથી દિશાઓને કંપાયમાન કરી નાંખી. સર્વેએ સાથે મળીને બન્દગી–નમાજ કરી. નમાજ પૂરી થયા પછી નવ્વાબે તેને એક તલવાર અને જર્રીન પોશાક તથા કેટલાક અલંકારો ભેટ આપ્યા અને પોતાની ફોજમાં તેને એક નાયબ સિપાહસાલારની જગ્યા આપી. ઢોલ, તાસાં, નગારાં, તુતેડી અને શરણાઇઓનો ભયંકર ધ્વનિ થવા લાગ્યો અને ઘોડાપર બેસાડીને નજીરુદ્દીનને–હવે આપણે પણ ભ્રષ્ટ નિરંજનને એજ નામથી ઓળખીશું–નજીરુન્નેસાના મહાલયમાં પહોંચાડી દેવામાં આવ્યો. નજીરુન્નિસાએ તેને મોતીડે વધાવ્યો. માગણોને મન માનતાં દાન અપાયાં અને અનેક ગરીબ અને નાતવાનોનાં કષ્ટો થોડા વખતને માટે તો કપાયાં.

તે જ દિવસે રાત્રિના શાંત સમયે નજીરુન્નિસા સાથે નજીરુદ્દીનનો હસ્તમેળાપ કરી આપવામાં આવ્યો. નજીરુન્નિસાના હર્ષનું વર્ણન કરી શકે એટલી શબ્દોમાં શક્તિ નથી, અને શબ્દોમાં કદાચિત્ તેવી શક્તિ હોય, તો તે શબ્દોને લખવાની લેખિનીમાં શક્તિ નથી. અર્થાત્ એક પરજાતિની પ્રમદાને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર પવિત્ર કુળનો પતિ પ્રાપ્ત

આવ્યું. પ્રાતઃકાલ અને સંધ્યાકાલની મળીને બે પ્રાર્થનાઓ જ કહેલી છે–એમાં બીજી પ્રાર્થનાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એ પાંચ વેળાઓ માટે દંતકથાઓ એમ જણાવે છે કે, જ્યારે પયગંબર **મહમ્મદ** સ્વર્ગારોહણ કરતા હતા, તે વેળાએ કેટલાંક કારણોથી તેમને અલ્લાહ તરફથી પ્રાર્થનાની પાંચ વેળા વિશે નિયમ કરવાની સૂચના કરવામાં આવી હતી.

નિરંજને તે જ ક્ષણે ઉત્તર આપ્યું કે, "હું આટલા દિવસ સનાતન ધર્મ પાળતો અને દેવદેવીઓની મૂર્તિઓની સેવા કરતો હતો; પરંતુ વિચાર કરતાં મારો એવો નિશ્ચય થયો કે, એક જ વિશ્વમાં અનેક દેવો સંભવે જ નહિ. વિશ્વનો ઉત્પાદક, પાલક અને સંહારક પરમેશ્વર તો એક જ હોવો જોઇએ. મુસલ્માન ધર્મમાં માત્ર એક જ ખુદાને માનવામાં આવે છે, અને તેથી જ આજે હું મુસલ્માન ધર્મનો સ્વીકાર કરું છું. કોઇએ મારાપર કોઈ પણ પ્રકારનો બલાત્કાર કરેલો નથી અને મારી મરજી વિરુદ્ધ હું મુસલ્માન થતો નથી."

સર્વત્ર "આમીન, આમીન"નો ધ્વનિ પ્રસરી ગયો. મૌલવીએ પાછો સવાલ કર્યો, "મુસલ્માન ધર્મનો સ્વીકાર કરવો, એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. એ ધર્મનો સ્વીકાર કરનારને કેટલા કેટલા કઠિન નિયમો પાળવા પડે છે, એની તને ખબર છે કે? જો ન જાણતો હોય તો પૂછી લે. નહિ તો અંતે તારી એક કવિએ કહ્યા પ્રમાણેની દશા થવાનો જ પ્રસંગ આવશે;—

ગયે દોનો જહાનકે કામસે હમ ન ઇધરકે રહે ન ઉધરકે રહે;
ન ખુદા હિ મિલા ન વિસાલે સનમ ન ઇધરકે રહે ન ઉધરકે રહે."

"ઇસલામ ધર્મના જેટલા નિયમો હોય, તે સર્વે નિયમો પાળવાને તૈયાર છું. એ વિશે તમારે લેશ માત્ર પણ શંકા કરવી નહિ. દૃઢ નિશ્ચય કર્યા પછીજ હું અહીં આપનાં ચરણોમાં દીનની દીક્ષા લેવાને આવેલો છું." નિરંજને ઉત્તર આપ્યું.

"જો કે કુરાન શરીફમાં બીજા અનેક નિયમો કહેલા છે, પરંતુ તે સર્વમાંથી મુસલ્માને ખાસ પાળવાના પાંચ નિયમો મુખ્ય છે. તે આ પ્રમાણે:—એક જ ખુદામાં વિશ્વાસ રાખવો અને હજરત મહંમ્મદને તેનો પયગંબર માનવો, દરરોજ પાંચ વખતની નમાજ પઢવી,* શક્તિ

---

* "Prayer is often enjoined in the Koran, but the five daily prayer-times are not mentioned in any one passage. Thus:—"Glorify God when it is evening, and at morning,—and to Him be praise in the heavens and earth,—and at after-noon and at noontide." The evening prayer is regarded as including both that before sunset and after sunset. The traditions relate that Mohomet received instructions during his ascent to heaven to recite prayers five times a day, having by prayer reduced the requirement from fifty to five. . . . ."

G. T. Bettany, M. A., B. Sc.,
(Mohammedanism. P. 105.)

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે, કુરાનમાં જો કે વારંવાર પ્રાર્થનાઓનું વર્ણન કરેલું છે, પરંતુ નિત્યની પ્રાર્થનાની પાંચ વેળાઓનું ક્યાંય પણ કથન કરેલામાં નથી

અનુસાર સખાવત કરવી, રમજાન મહિનાના રોજા રાખવા અને જિંદગીમાં એકવાર પવિત્ર **મક્કા શરીફ**ની યાત્રા કરવી. એ નિયમો સંક્ષેપમાં કહેલા છે, પણ એનો વિસ્તૃત ભાવાર્થ એવો છે કે, કોઈ કાળે પણ બુત-દેવ દેવીની મૂર્ત્તિઓ-માં શ્રદ્ધા ન રાખવી અને મુસલ્માની ધર્મને ન માનનારા બધા ધર્મવાળાને કાફિર જાણવા. સખાવત પણ પોતાના ધર્મના ગરીબોને જ કરવી, અને પોતાના ધર્મના વિસ્તારસાટે ગમે તેટલી ક્રૂરતા વાપરવી. મૂર્ત્તિઓનો સંહાર કરવો અને એક ખુદાના પવિત્ર ઇસલામ ધર્મનો સર્વત્ર વિસ્તાર કરવો, એ એક ખરા મુસલ્માનનાં મુખ્ય કર્તવ્યો છે." મૌલવી સાહેબે ઉપદેશ આપ્યો.

"તમારા એ ઉપદેશને હું શિરસાવંદ્ય કરું છું-માથે ચઢાવું છું." નિરંજને નમ્રતાથી અનુમતિ દર્શાવી અને મૌન્ય ધારી ઉભો રહ્યો.

તત્કાળ મૌલવીએ તેના મુખેથી પાક કલમાનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો. નિરંજન હવે પૂરો મુસલમાન થઈ ચૂકયો. નિરંજનને બદલે એ વેળાએ પહેલીજવાર મૌલવીએ તેને નજીરુદ્દીનના નામથી બોલાવ્યો અને તે જ ક્ષણે એકઠા થએલા મુસલમાનોએ ગગનભેદક હર્ષધ્વનિથી દિશાઓને કંપાયમાન કરી નાંખી. સર્વેએ સાથે મળીને બન્દગી-નમાજ કરી. નમાજ પૂરી થયા પછી નવ્વાબે તેને એક તલવાર અને જર્રીન પોશાક તથા કેટલાક અલંકારો ભેટ આપ્યા અને પોતાની ફૌજમાં તેને એક નાયબ સિપાહ-સાલારની જગ્યા આપી. ઢોલ, તાસાં, નગારાં, તુતેડી અને શરણાઈઓનો ભયંકર ધ્વનિ થવા લાગ્યો અને ઘોડાપર બેસાડીને નજીરુદ્દીનને-હવે આપણે પણ ભ્રષ્ટ નિરંજનને એજ નામથી ઓળખીશું-નજીરુન્નિસાના મહાલયમાં પહોંચાડી દેવામાં આવ્યો. નજીરુન્નિસાએ તેને મોતીડે વધાવ્યો. માગણોને મન માનતાં દાન અપાયાં અને અનેક ગરીબ અને નાતવાનોનાં કષ્ટો થોડા વખતને માટે તો કપાયાં.

તે જ દિવસે રાત્રિના શાંત સમયે નજીરુન્નિસા સાથે નજીરુદ્દીનનો હસ્તમેળાપ કરી આપવામાં આવ્યો. નજીરુન્નિસાના હર્ષનું વર્ણન કરી શકે એટલી શબ્દોમાં શક્તિ નથી, અને શબ્દોમાં કદાચિત્ તેવી શક્તિ હોય, તો તે શબ્દોને લખવાની લેખિનીમાં શક્તિ નથી. અર્થાત્ એક પરજાતિની પ્રમદાને પોતાની ઇચ્છા અનુસાર પવિત્ર કુળનો પતિ પ્રાપ્ત

આવ્યું. પ્રાતઃકાલ અને સંધ્યાકાલની મૂળીને બે પ્રાર્થનાઓ જ કહેલી છે-એમાં બીજી પ્રાર્થનાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એ પાંચ વેળાઓ માટે દંત-કથાઓ એમ જણાવે છે કે, જ્યારે પયગંબર મહમ્મદ સ્વર્ગારોહણ કરતા હતા, તે વેળાએ કેટલાંક કારણોથી તેમને અલ્લાહ તરફથી પ્રાર્થનાની પાંચ વેળા વિશે નિયમ કરવાની સૂચના કરવામાં આવી હતી.

થાય અને તે પણ વળી પોતાના ધર્મની દીક્ષા સહિત, તો સ્વાભાવિક રીતે જ તે સ્ત્રીના મનમાં કેટલો બધો સંતોષ થવો જોઇએ, એની કલ્પના વાચકો કરી શકે તેમ છે. વિવાહસમારંભથી પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓને સહસ્રધા વિશેષ આનંદ થાય છે, એ કોણ નથી જાણતું? આજના સુખ સમક્ષ સ્વર્ગનું સુખ પણ નજીરન્‌ને તુચ્છ સમાન ભાસવા લાગ્યું. તે જીવતાં જ પોતાને સ્વર્ગના ઉદ્યાનમાં વિચરતી જોવા લાગી.

નજીરુદ્દીનના મુખમંડળમાં પણ હાસ્યની છટાતો હતી જ. પણ તે હાસ્યની છટામાં એક પ્રકારની ગંભીરતાનું એવું તો ન જાણી શકાય તેવું મિશ્રણ થએલું હતું કે, નજીરન્‌ને એ વિશે લેશ માત્ર પણ શંકા આવી નહિ. નૂતન દંપતીએ વિવાહની એ પ્રથમ રાત્રિ ઘણા જ આનંદ અને સુખ વિલાસમાં વીતાડી. બીજા દિવસનો સૂર્ય ઊગ્યો. સૂર્ય તે જ હતો, નભોમંડળ તે જ હતું અને દેશ પણ તે જ હતો, પરંતુ નિરંજન પોતે નવો–નજીરુદ્દીન–થઈ ગએલો હોવાથી, એ સર્વ નૈસર્ગિક પદાર્થો તેને નવીન અને અપરિચિત સમાન ભાસવા લાગ્યા. તેનાં નેત્રોમાંથી બે અશ્રુબિંદુ ટપકયાં અને તેમણે તેના હૃદયમાં ભયંકર પરિવર્તન કરી નાંખ્યું.

દામાદ (જમાઈ)ને સરપાવ આપવા માટે નવ વાગ્યાના શુમારે દર્બારે ખાસ ભરવાનો હુકમ થએલો હતો અને નજીરુદ્દીન પણ ત્યાં જવાનો હતો. તેથી વહેલો જ તે તૈયાર થયો અને નાસ્તો કરીને દર્બારમાં આવી પહોંચ્યો. નવ્વાબ સુલયમાન પોતાના ઉચ્ચ આસને વિરાજેલો હતો અને સર્વ અધિકારીઓ પણ પોતપોતાના આસનને વિભૂષિત કરતા બેઠા હતા. નજીરુદ્દીનનું આગમન થતાં જ સર્વેએ ઊઠીને તેને માન આપ્યું. નવ્વાબે તેને પોશાકનો થાળ અને શસ્ત્રો આપીને ઘણા જ પ્યારથી કહ્યું કે;—

"નજીર! મારી મેહરબાનીથી જે પદવી મેળવવાને આજે તું સમર્થ થયો છે, તે પદવીને દીપાવજે. મારી કીર્ત્તિને કલંકિત કરીશ નહિ. નજીરુન્નિસાને હું મારી પુત્રી સમાન ગણું છું અને તેથી તને હું મારો પોતાનો દામાદ જ માનું છું. દામાદ હમેશા પુત્ર જ કહેવાય છે, માટે તું મને પિતા ધારીને જ મારી આજ્ઞાનું પાલન કરીશ, એવી હું આશા રાખું છું. હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ જાતિ સાથેનો તારો સંબંધ સદાને માટે તૂટી ગયો છે, માટે તેમનામાં તારે હવે કશી પણ પ્રેમભાવના રાખવાની નથી. તેમને તો હવે તું તારા શત્રુ જ માનજે."

"ખુદાવન્દની કૃપાથી જ મને આજે આટલું બધું માન મળ્યું છે–નહિ તો મારા જેવા ભાગ્યહીનને પૂછે જ કોણ? માટે જો આપની આજ્ઞાનું હું તિલમાત્ર પણ ઉલ્લંઘન કરું, તો પછી મારા જેવો બીજો

નિમકહરામ કોણ કહેવાય ? આર્ય ધર્મને અને આર્યોનાં દેવદેવીઓની મૂર્ત્તિઓને આજથી હું પાખંડ માનીશ, મારાથી બનશે તેટલો તેમના નાશનો જ પ્રયત્ન કરીશ અને કાફિરોને પાક અલ્લાહનો પવિત્ર ધર્મ પાળવાની ફરજ પાડીશ. હિંદુઓને તો હવે હું તમારા કહ્યા વિના પણ મારા શત્રુઓ ગણીશ જ. તેઓ હવે તો મને ધિક્કારવાના જ, ત્યારે મારે તેમને શા માટે ન ધિક્કારવા ? હું જ્યારે હિન્દુ હતો, તે વેળાએ ગંગાજળને જેટલું પવિત્ર માનતો હતો, તેટલું જ હવે ગોરક્તને પવિત્ર માનીશ અને હિન્દુ ધર્મનો નાશ, એ જ મારું સદાનું કર્ત્તવ્ય થશે. વિશેષ હું કાંઈ પણ કહી શકતો નથી. મારા તરફથી દગાફટકાની ભીતિ રાખશો જ નહિ." એમ કહીને તે પોતાને આસને બેસી ગયો.

કળાવતીઓનાં નૃત્ય ગાયન પછી દર્બાર બરખાસ્ત કરવામાં આવ્યો.

ત્યારે શું એક પરિપૂર્ણ ધર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણવર્ય મુસલ્માન થયો ? હા થયો. બ્રાહ્મણ છતાં પણ બ્રાહ્મણના નાશની પ્રતિજ્ઞા કરી ? હા, કરી તો ખરી. શું એ પ્રતિજ્ઞાનું યથાર્થ રીતે પાલન કરવા જેટલી એનામાં ક્રૂરતા હશે ? એ પ્રશ્નનો જવાબ અત્યારે આપી શકાય તેમ નથી. એ ઉત્તર સમય આપશે.

દ્વિતીય ખણ્ડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

પ્રવાસી મિત્રો

પ્રથમ ખંડમાં વર્ણવેલી ઘટનાને પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં છે. ઈ. સ. ૧૫૬૭ ના ગ્રીષ્મ ઋતુના વૈશાખ માસમાં પ્રસ્તુત ખંડનો પ્રારંભ થાય છે.

સૂર્યભગવાનના અસ્તાચલગમનને થોડો જ સમય થએલો છે. રક્તવર્ણ આકાશમાં કિંચિત્ શ્યામતાની છટા પ્રસરેલી જોવામાં આવે છે. રક્તવર્ણ આકાશના અધોભાગે વિહંગમોના સમૂહો વેગથી ઉડતા પોતાના નિવાસસ્થાનોમાં જતા જોવામાં આવે છે. વૃક્ષોનાં વૃન્દો એવાં તો શાન્તભાવથી ઉભેલાં છે કે જાણે તેઓ સંધ્યાના આગમનની માર્ગ પ્રતીક્ષા જ કરતાં હોયની ! એવો જ ભાસ થાય છે. શીતલ સમીર પોતાના લહરીરૂપ હસ્તોને મંદતાથી પ્રસારીને વૃક્ષોનાં શિખરભાગસ્થ પર્ણોને કંપાયમાન કરી રહ્યો છે. એવા એક રમણીય પ્રદોષ સમયે, બાલેશ્વરથી જે માર્ગ જગન્નાથપુરી પ્રતિ ગયેલો છે, તે માર્ગની એક બાજૂએ એક વિશાળ વૃક્ષતળે બે યુવક પ્રવાસીજનો બેઠા બેઠા કોઈ વિષય વિશે સંભાષણનો

વ્યાપાર ચલાવતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમના પરસ્પર સંબોધનોથી જાણી શકાય છે કે, એકનું નામ યોગેશ છે અને બીજાનું અભિધાન પ્રભાત છે.

"પ્રભાત! તું કોઈ પણ પ્રકારના સંશય વિના સ્પષ્ટ કહી દે, કે, તારા મનનો ખરેખરો ભાવ શો છે? મને તો એમજ ભાસે છે કે, તું માત્ર વિનોદવાર્તા જ કરે છે." યોગેશે કહ્યું.

"નહિ, યોગેશ! હું તારાથી વિનોદ નથી કરતો. હું ખરેખરા ભાવથી કહું છું કે, આ વર્ષે હું સ્વદેશમાં જવાનો નથી." પ્રભાતે ઉત્તર આપ્યું.

"જો તું સ્વદેશમાં ન આવે, તો હું તને એકલો છોડીને કેવી રીતે ઘેર જઈ શકું વારુ?" યોગેશ બોલ્યો.

"હું કાંઈ તને જવાની સલાહ આપતો નથી. સામો હું તો એમ જ કહું છું કે, આ વર્ષે તું પણ દેશમાં ન જા." પ્રભાતે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

"હવે વધારે દિવસ અહીં રહેવાથી શો લાભ થવાનો છે? ઘણા દિવસથી સમુદ્ર જોવાની જે ઇચ્છા હતી, તે પણ પૂરી થઈ ગઈ. હવે વિનાકારણ **ઓરીસામાં** રહેવાથી સમયનો વ્યર્થ વ્યય થવાનો." યોગેશે તેના વિચારથી વિરુદ્ધ પોતાનો વિચાર જણાવ્યો.

"હું અહીં રહેવા ઇચ્છું છું, તેનું કારણ જૂદુંજ છે, અને તે તને હું એકાદવાર જણાવી પણ ચૂક્યો છું. તે દિવસે પંડ્યાના મુખથી જે વર્ણન આપણે સાંભળ્યું હતું, તેથી તો એમ જ અનુમાન કરી શકાય છે કે, વર્ષાઋતુ પૂર્વેજ મુસલ્માનો આ પ્રદેશપર ચઢાઈ કરવાના છે. દેશની આવી વિપત્તિની વેળામાં જો આપણે અહીં રહીને દેશની કાંઈ પણ સેવા કરી શકીશું, તો આપણું જીવન સફળ થશે." પ્રભાતે લાગણીથી કહ્યું

"શિવ! શિવ!! પ્રભાત! તારા બોલવાપરથી તો આજે એમ જ જણાય છે કે, તું આજે કાંઈક ગાંડો બની ગયો છે. જો મુસલ્માનો આ પ્રદેશપર અવશ્ય ચઢાઈ કરવાના જ હોય, તો પણ તારાથી અને મારાથી શું થઈ શકે એમ છે?" યોગેશે પ્રભાતના વિચારોને હાસ્ય અને વિનોદમાં ઉડાવી દીધા.

"તારું કહેવું સત્ય છે કે, માત્ર તારાથી અને મારાથી દેશને કાંઈ પણ લાભ થવાની આશા નથી. તથાપિ જ્યારે ઓરીસાના નિવાસીએ પોતાના દેશ, પોતાના સ્વાતંત્ર્ય અને સમસ્ત આર્યાવર્ત્તના પવિત્રતમ ધામની રક્ષા માટે પોતાના સામર્થ્ય અનુસાર યુદ્ધ કરવાને તત્પર થાય તે વેળાએ આપણે પણ તેમની પૂઠે રહીને જો એક પણ શત્રુનો નાશ કરી શકીશું, તોપણ આપણા જન્મની સાર્થકતા થવાનો સંભવ છે." પ્રભાતે પોતાના અત્યંત ઉદાત્ત વિચારોનું વળી પણ પ્રકટીકરણ કર્યું.

"પ્રભાત! તું ઘણી જ મોટી ભૂલ કરે છે. શું તું મુસલ્માનોના પ્રબળ પરાક્રમોથી અજાણ્યો છે? એ યવનોની ગતિને રોકવાનું કાર્ય દુર્બલ ઓરીસાવાસીઓથી થઈ શકે તેમ નથી અને તું તથા હું તો કીટિકા સમાન છીએ." યોગેશે પુનઃ પોતાના ઉત્સાહહીન વિચારો આગળ મૂક્યા.

"મુસલ્માનોના પ્રબળ પરાક્રમોને હું સારી રીતે જાણું છું. પઠાણોની સેના જે વેળાએ ઓરીસામાં પ્રવેશ કરશે, તે વેળાએ તેને કોઈ પણ રોકી શકે તેમ નથી. થોડા દિવસમાં બંગાળા પ્રમાણે ઓરીસામાં પણ મુસલ્માનોનો અધિકાર થઈ જશે." પ્રભાતે આ વેળાએ કાંઈક યોગેશને મળતા વિચારો વ્યક્ત કર્યા.

"ત્યારે વિના કારણ પ્રાણ આપવાની શી આવશ્યકતા છે? જો જીવન હશે, તો સંસારપર બીજા અનેક ઉપકારો કરી શકાશે." યોગેશે પ્રભાતના બોલવાનો લાભ લીધો અને પોતાની ધારણાને દૃઢાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"દેશસેવાની ઇચ્છા હું તો એટલા માટે જ રાખું છું કે, અત્યારે ગૃહસ્થાશ્રમના બન્ધનથી હું બંધાયલો નથી અને હવે પછી પણ ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની મારા મનમાં ભાવના થતી નથી. મને સર્વ શૂન્ય અને નિર્જનવત્ દેખાય છે, અને તેથી જ યુદ્ધના ભીષણ ક્ષેત્રમાં વિચરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા થાય છે. હું તો એ વિશેનો મારો નિશ્ચય દૃઢ કરી ચૂક્યો છું. પછી તો જે નારાયણ કરે તે ખરું." સાહસી પ્રભાત પોતાના નિશ્ચયથી રંચ માત્ર પણ ચલિત થયો નહિ.

"અહીં રહેવાથી ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની ભાવના થવી અશક્ય છે. દેશમાં ચાલો અને કોઈ સુશીલ કન્યા સાથે વિવાહ કરો, એટલે પોતાની મેળે જ એ ભાવના દૃઢ થઈ જશે." યોગેશ જરાક વિનોદ કરીને પ્રભાતને બહુવચનમાં સંબોધન કર્યું.

"ના—બંધુ! વિવાહ કરવાની મારી વાંચ્છના નથી. જો સહોદરના કાંઈ પણ સમાચાર મળ્યા હોત, તો હું ગમે તેમ કરત; પણ હવે તો [illegible]નમાં દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, જ્યાં સૂધી તેનો શોધ કરી ન [illegible], ત્યાં સૂધી સંસારમાં લિપ્ત ન થવું." પ્રભાતે પોતાની ઉદાસીન[illegible]નું વળી એક બીજું જ કારણ બતાવ્યું.

"તારી એ પ્રતિજ્ઞા અયોગ્ય છે. જો તારો સહોદર અત્યાર સૂધી જીવતો હોત, તો અવશ્ય પાછો આવ્યો હોત. પણ જ્યારે આજ પાંચ છ વર્ષથી તેના કાંઈ પણ સમાચાર જ મળ્યા નથી, ત્યારે હવે તેની આશા રાખવી વ્યર્થ છે." યોગેશે અભિપ્રાય આપ્યો.

"હું તો આશા છોડીને જ બેઠો છું. પરંતુ કેટલાકોનું એમ પણ કહેવું છે કે, તે હજી જીવતા છે. થોડાક દિવસ પહેલાં એક મનુષ્ય નવ્વાબના દર્બારમાં ગયો હતો, અને તે તેમને ત્યાં જોવા વિશેની કેટલીક વાતો પણ કરતો હતો," પ્રભાતે કહ્યું.

"એવી અફ્વા તો હું પણ ઘણીએ વાર સાંભળી ચૂક્યો છું. પરંતુ તેના લાવેલા સમાચારથી તો વળી નિરાશામાં વધારો જ થાય છે. તે તો એમ કહેતો હતો કે, પ્રભાતનો ભ્રાતા મુસલ્માન થઈ ગયો છે." યોગેશે દુઃખકારક વાર્ત્તા વર્ણવી.

"હું એ વાર્ત્તામાં વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી. હું સારી રીતે જાણું છું કે, આર્યધર્મમાં મારા ભ્રાતાની પૂર્ણ ભક્તિ છે. જ્યારે તેમણે દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસનો આરંભ કર્યો, ત્યારે ઘણા લોકોનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, એ મહાન્ નાસ્તિક નીકળશે. પરંતુ હું તો જોયા જ કરતો હતો કે, જેમ જેમ તેમના દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસની વૃદ્ધિ થતી હતી, તેમ તેમ દેવ દેવીમાં તેમની ભક્તિની પણ વૃદ્ધિ થતી જતી હતી. કાવ્યના અભ્યાસની સમાપ્તિ કરીને મેં સ્મૃતિના અભ્યાસનો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ ભ્રાતાના આગ્રહથી જ મેં ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસનો આરંભ કર્યો હતો. તેમનું એ જ મત હતું કે, દર્શનશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ધર્મજ્ઞાન પુષ્ટ થઈ શકતું નથી." પ્રભાતે પોતાના બંધુની અંતઃકરણ પૂર્વક પ્રશંસા કરી

"તારી વાત હું માનું છું અને એથી જ કોઇકોઇવાર એ વિશે મારા મનમાં પણ શંકા થયા કરે છે. છતાં પણ એ અફ્વાને હું સર્વથા નાપાયદાર તો માની નથી જ શકતો. અરેરે કેવા દુષ્ટ કાળમાં તમારો કાજી સાથે ઝગડો થયો! તે કાજીએ જ તમારા સર્વસ્વનો નાશ કર્યો. વારુ–તારા બંધુ અને કાજીમાં જે પરસ્પર કલહ ઉત્પન્ન થયો અને જેનું આવું અનર્થકારક પરિણામ આવ્યું, તેનું મુખ્ય–પ્રધાન કારણ શું હતું, તે તું જાણે છે કે? જો જાણતો હોય, તો કહી સંભળાવ." યોગેશના હૃદયમાં દુઃખ થવાથી તેણે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"જાણું કેમ નહિ? અગ્રદ્વીપના કાજીએ આવીને પાટલીમાં દેવી સર્વમંગલાના મન્દિર સમક્ષ ગોહત્યા કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો હતો. વેળાએ મારા બંધુએ જ ગ્રામના સર્વ મનુષ્યોને ઉત્તેજિત કરીને એ કાર્યમાં અવરોધ કર્યો હતો અને તેથી કાજી ઘણો જ ખીજાઈ ગયો હતો. અમારા દુર્ભાગ્યની પ્રબળતાથી તે વર્ષમાં કરનો કેટલોક ભાગ અમારાથી આપી શકાયો નહોતો. એટલે કાજી કાનૂનગો સાથે મળી ગયો અને તેની સહાયતાથી અમારી બધી જમીન જપ્ત કરાવી લીધી. વળી ઘરબાર લૂટીને બાકીનો કર પણ વસૂલ કર્યો. મિત્ર! મુસલ્માનો આજકાલ

હિન્દુઓપર ઘણો જ અત્યાચાર કરે છે! જ્યારે મને તેમના અત્યાચારોનું સ્મરણ થઈ આવે છે, ત્યારે મારા શરીરપર રોમાંચ ઊભાં થઈ આવે છે. "પ્રભાતે નિસ્તેજ વદને પોતાની દુર્દશાની દુઃખદાયક કથા કહી સંભળાવી.

"ત્યારે એ અત્યાચાર માટે બાદશાહનો ન્યાય મેળવવાનો પ્રયત્ન તમે શામાટે ન કર્યો?" યોગેશે પૂછ્યું. "એથી અવશ્ય તમને ન્યાય મળવાનો અને સંકટ ટળવાનો સંભવ હતો."

"ભ્રાતા, ન્યાય મેળવવા માટે જ બાદશાહના દર્બારમાં ગયા હતા, પણ દુર્ભાગ્ય કે, આજ સૂધી પાછા ન વળ્યા! મિત્ર યોગેશ! જ્યારે અમીરી પ્રયાણ કરી ગઈ છે, અને ફકીરીએ જ આવીને મારો હાથ પકડ્યો છે, તો એવી દુર્દશાના સમયમાં વિવાહ કરી ગૃહસ્થાશ્રમના જંજાળમાં પડી વિશેષ દુઃખી થવાની મારી ઇચ્છા ન થાય, એ સ્વાભાવિક છે." પ્રભાતે પોતાના નિશ્ચયનું કારણ દર્શાવ્યું.

"એકપક્ષે જો કે એ વિચાર યોગ્ય છે, છતાં પણ, સ્ત્રીરૂપી સાથી વિના જીવનના દિવસો વીતાડવા, એ પણ ઘણું જ કષ્ટદાયક થઈ પડે છે." પ્રભાતના નિશ્ચયનું પરિવર્ત્તન કરવા માટે યોગેશે નવીન કોટિક્રમ લડાવ્યો.

"જીવન કષ્ટદાયક થવાનો સંભવ જ નથી. આ અસાર સંસારમાં બીજાં પણ સહસ્રાવધિ કાર્યો આપણા જોવામાં આવે છે. જો કર્મક્ષેત્રમાં ઉત્તીર્ણ થઇને કોઈ શ્રેષ્ઠ કાર્યમાં હું મારા ક્ષુદ્ર જીવનને પ્રવૃત્ત કરું, તો તેનું ફળ ઉત્તમ જ મળવાનો સંભવ છે. જો સ્વર્ગલોકની કલ્પના સર્વથા સત્ય હોય, તો તો મારા સુખમાં કોઈ પણ જાતિની શંકા જ નથી. આ લોકના સુખથી પરલોકનું સુખ વિશેષ સ્થાયી અને વિશેષ આનંદમય છે." પ્રભાતે પોતાના મતનું દૃઢતાથી સમર્થન કરી બતાવ્યું.

"ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને પુત્ર, કલત્ર અને અન્ય કુટુંબીજનોનું પાલન કરવું, એ શું ધર્મ નથી? ધર્મશાસ્ત્રોમાં તો ગૃહસ્થાશ્રમની ઘણી જ મોટી પ્રશંસા કરેલી જોવામાં આવે છે." યોગેશે પુનઃ પોતાનો કક્કો સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન આદર્યો.

"જો કે, સ્ત્રી પુત્ર આદિનું પાલન કરવું અને આત્મીય જનોની રક્ષા કરવી, એ સનાતન ધર્મ છે ખરો; પણ તે મારા માટે નથી." પ્રભાતે ખિન્નવદન થઇને અત્યંત નિરાશાથી ઉત્તર આપ્યું.

"તારા માટે કેમ નથી વારુ? શું, તું સંસારથી ભિન્ન છે?" યોગેશે પૂછ્યું.

"સંસારથી તો હું ભિન્ન નથી, પરંતુ મારી એવી ઇચ્છા છે કે, મારે મારા જીવનના કોઈ પણ કાર્યને સીમાબદ્ધ ન રાખવું. જ્યાં સૂધી

જીવન છે, ત્યાં સુધી અન્ય જીવોના લાભ માટે જ બની શકે તે પ્રયત્નો કરવા, એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે." પ્રભાતે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

પ્રભાતનું એ ઉત્તર યોગેશને ઉચિત ન જણાયું, તેથી તેણે ઉપાલંભના રૂપમાં કહ્યું કે, "ત્યારે એટલામાટે જ તું ઓરીસામાં રહી પઠાણોની તલ્વારથી પોતાના મસ્તિષ્કનું છેદન કરાવવાને તત્પર થયો છે, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે."

"હું કાંઈ પઠાણોની તલ્વારથી મારા શિરનો ઉચ્છેદ કરાવવા માટે તત્પર થયો નથી; કિન્તુ સ્વદેશ સ્વાતંત્ર્યની રક્ષામાટે જ તત્પર થએલો છું. સ્વદેશની સેવા કરતાં યદિ શરીરનો સંહાર થશે, તો નિશ્ચયથી જાણજે કે, પ્રભાતને અજય સ્વર્ગ નિવાસનો લાભ મળશે." પ્રભાતે તેના ઉપાલંભનું ઉચ્છેદન કરી નાંખ્યું.

"યુદ્ધમાં પ્રાણબલિદાન આપવાનું કાર્ય બ્રાહ્મણોનું નથી. મને તો એ જ માર્ગ વધારે સરળ અને લાભકારક દેખાય છે કે, આવા ઉન્માદનો ત્યાગ કરીને પોતાના દેશમાં ચાલ અને ત્યાં બની શકે તો પોતાના સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કર. ચૈતન્યે* પ્રચલિત કરેલી જાતિભેદને

* ચૈતન્યનો જન્મ ઈ૦ સ૦ ૧૪૮૬માં થયો હતો, અને જગન્નાથની પૂજનને નામે તેણે વૈષ્ણવ સિદ્ધાન્તોનો બંગાળ અને ઓરીસાના સમસ્ત પ્રદેશમાં પ્રચાર કર્યો હતો. ચૈતન્યનું જીવન પવિત્રતા અને અલૌકિક ચમત્કારોથી ભરેલું હતું. મરણ પછી ચાર સદી સુધી એને ઈશ્વરનો અવતાર માનીને એની પૂજા કરવામાં આવતી હતી. સત્ય ઇતિહાસ કરતાં એના વિશે દંતકથાઓ વધારે સંખ્યામાં ફેલાઈ ચલી હોવાથી આપણે એના ગૃહજીવન વિશે ઘણું જ થોડું જાણી શકીએ છીએ જે જાણી શકીએ છીએ તે એટલું જ છે કે, કલકત્તા પાસેના નડિયા નામક ગ્રામના નિવાસી એક બ્રાહ્મણનો એ પુત્ર હતો અને યુવાવસ્થામાં એક પૂજ્ય મહાત્માની પુત્રીથી તેનો વિવાહ સંબંધ થયો હતો. ચોવીસ વર્ષની અવસ્થામાં તેણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો અને ગૃહસ્થાશ્રમધર્મને ત્યાગીને તે ઓરીસામાં ચાલ્યો ગયો. ત્યાં પોતાના બાકી રહેલા આયુષ્યના દિવસો તેણે પોતાના નવીન ધર્મના વિસ્તારના કાર્યમાં વ્યતીત કર્યા. ચમત્કારિક રીતે ઈ. સ. ૧૫૨૭ માં તે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

ચૈતન્યના સિદ્ધાન્તોના આપણી પાસે જોઇએ તેટલા પૂરાવા છે. તેના મત પ્રમાણે મોક્ષના માર્ગમાં જાતિભેદ કે વર્ણવ્યવસ્થા જેવું કશું પણ હતું નહિ. હિંદુઓ અને મુસલ્માનો તેના શ્રમમાં એક સરખો ભાગ લેતા હતા અને તેના ઉપદેશનો લાભ મેળવતા હતા. તેનો એવો દૃઢ અભિપ્રાય હતો કે, સર્વ મનુષ્યો સમાનતાથી ધર્મના અધિકારી છે અને ધર્મશ્રદ્ધાથી સર્વ જાતિઓ એક સરખી રીતે વિશુદ્ધ થઈ શકે છે. અચલ શ્રદ્ધા અને દૃઢભક્તિ, એ બે ચૈતન્ય ધર્મનાં મુખ્ય તત્વો હતાં. શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓ કરતાં એકધ્યાનતાને તે મોક્ષ પ્રાપ્તિનું વિશેષ ઉત્તમ સાધન માનતો હતો. પોતાના ધર્મગુરુની આજ્ઞાને અનુસરવું, એ એના પંથની મુખ્ય આજ્ઞા છે, તોપણ તે પોતાના અનુયાયીઓને વારંવાર ચેતવતો હતો કે,

લોપ કરવાવાળી કુપ્રથા સમાજમાં પ્રવેશ કરી ન શકે, એવો ઉદ્યોગ કર. જે સમયમાં ચૈતન્ય પ્રભુના ભક્તો સ્વધર્મના પ્રચાર માટે જીવ સટોસટનો ઉદ્યોગ મચાવી બેઠા છે, તેવા સમયમાં જો એક પણ શિક્ષિત પુરુષ તેમનાં કાર્યોમાં બાધા કરતો રહે તો થોડા જ દિવસમાં સમાજનું ઘણું જ સારું થવાનો સંભવ છે." યોગેશે પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કર્યું.

"એ કાર્યમાં પરિશ્રમ કરવાથી કશો પણ લાભ થવાનો નથી. શું કાશીના પંડિતોએ અને ઉચ્ચ શ્રેણિના બ્રાહ્મણોએ એના અવરોધ માટે ઓછા પ્રયત્નો કરેલા છે? સમાજના કઠિન બન્ધનોથી ઇતર શ્રેણિના લોકો સર્વદા સંકુચિત રહ્યા કરે છે; પરંતુ એ નવીન પંથને નિહાળી સર્વ જનો જાતિભેદની પ્રથાને તોડવાની ઇચ્છા કરે છે. ચાંડાલ પણ વિરાગી થઇને બ્રાહ્મણ સંગે બેસી શકતા હોય, ત્યાં આપણા પોકારને કોણ સાંભળવાનું હતું!" પ્રભાતે પોતાનો શાન્ત અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો.

"જો આપણો પોકાર તેઓ નહિ સાંભળે, તો અલ્પ સમયમાં જ સમાજનું અધઃપતન પણ અવશ્ય થઈ જશે." યોગેશે ભવિષ્યવાણી ભાખી.

"સમાજની અવનતિ તો થશે. પણ કદાચિત્ એમ માનવામાં આવે, કે નીચ પંક્તિના લોકો ઉપરાન્ત ઉચ્ચસંપ્રદાયના મનુષ્યો એ

—"તમારા ઉપદેશકોને પિતૃતુલ્ય ગણીને માન આપજો, પરંતુ તેમને દેવ તરીકે ગણશો નહિ." આર્યાવર્ત્તના અન્ય ધર્મો પ્રમાણે એના ધર્મનો પણ અંતિમ હેતુ તો આત્માની મુક્તિ–આત્મમુક્તિ જ છે. મુક્તિ વિશે તેનો એવો સિદ્ધાન્ત હતો કે, "ભિન્ન અસ્તિત્વના ઉચ્છેદમાં જ કાંઈ એ મુક્તિ સમાયલી નથી. શરીરની ક્ષણભંગુરતા અને સાંસારિક વિકારોથી મુક્ત થવું, એનું નામ જ મુક્તિ છે. મુક્ત આત્મા સદાને માટે–શાશ્વત–પરમેશ્વરના પરિપૂર્ણ સૌન્દર્યવાન્ અને પાપહીન પવિત્ર પ્રદેશમાં નિવાસ કરે છે; અથવા તો વિષ્ણુલોકમાં ઊર્ધ્વારોહણ કરે છે. એ વિષ્ણુ પૌરાણિક વિષ્ણુ અને વિશ્વના મૃગજલસમાન અન્ય સિદ્ધાંતોથી ઘણો જ ઉચ્ચ પ્રકારનો છે. ત્યાં મૃત માનવી–અવતારમાં ઈશ્વર પોતે દર્શન નથી આપતો અથવા બીજું કોઈ રૂપ પણ ધારતો નથી. તે તો ત્યાં પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ નિષ્કર્ષરૂપે જ–સર્વ વ્યાપકતાથી જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ વિષ્ણુ અકલ્પ્ય અને અગમ્ય છે."

ચૈતન્યના અનુયાયીઓ કોઇપણ જાતિના હોય છે, તોપણ તે બધા ગોસ્વામિયોના નિયમોનું જ પાલન કરે છે. એકલા બંગાળામાં જ ગોસ્વામી–ચૈતન્ય પંથના અનુયાયિ ગોસ્વામિયો–ની સંખ્યા ૨૫૦૦૦ ની છે. વિવાહિત અને અવિવાહિત ઉભયને માટે એ પંથનાં દ્વાર ઊઘાડાં છે. એ પંથમાં અનેક અવિવાહિત સાધુઓ છે અને કેટલાક ભમતા ભિક્ષુકો પણ છે, પરંતુ ખાસ ધર્મગુરુઓ તો બહુધા વિવાહિત અને ગૃહસ્થાશ્રમી જ હોય છે. એ ધર્મગુરુઓ પોતાનાં સ્ત્રી અને બાળકો સહિત કૃષ્ણમંદિરના એક ભાગમાં જ નિવાસ કરે છે, અને એથી ચૈતન્યની પૂજા કરવાની રૂઢિએ બંગાળામાં કુટુંબપૂજાનું સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે. ઓરીસામાં પણ એ જ રીતિનો પ્રચાર છે. ઓરીસા પ્રાંતનાં મોટાં મોટાં કુલીન આર્ય કુટુંબો પણ

પંથમાં પ્રવેશ નહિ જ કરે. તે દેશમાં નીચ જાતિના લોકોની સંખ્યા જ વિશેષ છે અને તેથી જ ચૈતન્યનો સમાજ દિવસે દિવસે વધારે પુષ્ટ થતો જશે. પછી ઉચ્ચ સંપ્રદાયના પુરુષો પણ કેટલાક વિષયોમાં લાભ મેળવવાના હેતુથી અને સન્માન સાધવા માટે તેમના પંથમાં મળી જશે, અર્થાત્ અલ્પ કાળમાં જ વૈદિક ક્રિયા કર્મ આદિનો લોપ થઈ જશે. પરંતુ એટલું બધું થતાં પહેલાં હજી ઘણો સમય વીતશે." પ્રભાતે એ વાક્યપરંપરાથી પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિનું દર્શન કરાવ્યું.

"ચાલો હવે એ વિવાદને રહેવા દઈએ અને આપણા સ્વદેશગમનનો વિચાર ચલાવીએ. કહે કે, અંતે તારો શો વિચાર છે?" યોગે પાછો પોતાનો પૂર્વનિર્દિષ્ટ વિષય નવીનતાથી કાઢ્યો.

"હું તો અત્યારે સ્વદેશમાં નથી આવવાનો. ક્ષમા કરો. પઠાણોના આક્રમણનું પરિણામ જોયા વિના હું અહીંથી નીકળી શકું તેમ નથી દેશના સંકટના સમયમાં દેશ માટે પ્રાણ અર્પવાને જ હું સર્વથી શ્રે ધર્મ માનું છું." પ્રભાત પોતાના સંકલ્પમાં સર્વથા અચળ રહ્યો.

"તું જેટલી વાતો કહે છે, તે બધી ગાંડાઈથી ભરેલી છે. ઓરી સાપર સંકટ આવે, તેની સાથે આપણું શું લાગે વળગે? હા–જો બંગાળ

—પોતાના ગૃહદેવમંદિરમાં નિત્ય શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ચૈતન્યની પૂજા કરે છે. તેના મરણ પછી તેના અનુયાયીઓમાં વળી એક નવો પંથ ઉત્પન્ન થયો. એ પંથવાળા સ્ત્રીઓના આત્મિક સ્વાતંત્ર્યને સિદ્ધ કરનારા હતા. એમના મઠમાં સ્ત્રી અને પુરુષ સાધુઓ સર્વ અવિવાહિત જ રહેતાં હતાં અને શિરપર માત્ર એક જ વાળ રહેવા દઇને સ્ત્રીઓ પોતાના બીજા બધા વાળો મૂંડાવી નાંખતી હતી. સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભય વિષ્ણુ અને ચૈતન્યના ગુણોનું એકઠાં મળીને ગાન કરતાં હતાં અને નાચતાં હતાં. એ વૈષ્ણવધર્મમાં એક ખાસ પ્રશંસનીય વાર્ત્તા એ હતી કે, સ્ત્રીની બુદ્ધિને તેઓ સારી રીતે ઓળખતા હતા, અને તેથી બહારની બીજી સ્ત્રીઓને ઉપદેશ આપવા માટે સર્વદા સાધુ સ્ત્રીઓની યોજના કરવામાં આવતી હતી. ઘણા લાંબા સમય સૂધી બંગાળનાં કુલીન કુટુંબોમાં અને અંતઃપુરોમાં (જનાનખાનામાં) માત્ર એ સ્ત્રી ઉપદેશિકાઓને જ આવવાની આજ્ઞા મળતી હતી. પચાસ વર્ષ પહેલાં એ સ્ત્રી ઉપદેશિકાઓએ સ્ત્રીશિક્ષણની ઘણી જ સારી ઉન્નતિ કરી હતી અને એ ગુણના પ્રભાવથી જ કલકત્તામાં એમનો સારી રીતે પ્રસાર થઈ શક્યો હતો. તે સમયથી વૈષ્ણવ સ્ત્રી ઉપદેશિકાઓ–વિવિધ જાતિની સ્ત્રી ઉપદેશિકાઓ એ વ્યવસાયને વળગી રહેલી છે. કેટલીકવાર સારી નારીઓ સાથે કેટલીક નઠારી સ્ત્રીઓ પણ એ વ્યવસાય કરતી જોવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૮૬૩ માં એ સ્ત્રીશિક્ષકોને સરકારી કેળવણી ખાતામાં કામે લગાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, પણ એ કાર્યમાં તે સ્ત્રીઓ યોગ્ય જણાઈ નહિ, તેથી તેમને કાઢી નાંખવામાં આવી.

Sir W. W. Hunter's *Indian Empire*, માંથી.

માટે પ્રાણ અર્પીને ઉદારતા બતાવવાને તૈયાર થયો હોત, તો કાંઇક સારું પણ દેખાત." યોગેશે જરાક મોઢું બગાડીને એ વાકયો ઉચ્ચાર્યાં.

"યોગેશ! તારી ધારણા ભૂલભરેલી છે. જરા વિચાર કર. શું ઓરીસા આપણો દેશ નથી? જ્યાં આર્ય અવનીપતિનો અધિકાર હોય અને જ્યાં આર્ય જાતિનો નિવાસ હોય, તે જ આપણું નિવાસસ્થાન અને તે જ આપણો દેશ છે. જે વેળાએ ભયભીત લક્ષ્મણસેન માત્ર ...ત્તર ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓથી ડરીને નવદ્વીપ છોડી ન્હાસી ગયો હતો, ... સમયે જો હું હોત, તો યોગેશ! તને સત્ય કહું છું કે, દેશના હિત ...ટે મેં મારા ક્ષુદ્ર જીવનનું તત્કાળ બલિદાન આપી દીધું હોત! હવે ...છી પણ જો ઓરીસાના મહારાજાનો પ્રભાવ અચળ રહે, તો એ ...ાતનું આપણા મનમાં પણ અભિમાન રહેશે કે, આર્યોનો પણ એક ...વતંત્ર દેશ છે. ઇચ્છા થાય, તો બંગાળનો ત્યાગ કરીને આપણે અહીં ...ણ નિવાસ કરી શકીએ તેમ છે. એક સ્વતંત્ર આર્ય રાજાની પ્રજાના ...ામથી પ્રસિદ્ધ થવામાં ઘણું જ ગૌરવ સમાયલું છે." પ્રભાતે હૃદયપટને ...ોલીને પોતાના સત્ય આન્તરિક ભાવોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવ્યું.

"શું આપણા જેવા ક્ષુદ્ર મનુષ્યોના ઉદ્યોગથી ઓરીસાના રાજાની ...વતંત્રતાની રક્ષા થઈ શકવાનો સંભવ છે કે?" યોગેશે પુનઃ શંકા કરી.

"માત્ર આપણે જ લડનારા છીએ એમ નથી. કિન્તુ સંપૂર્ણ ઉત્ક...લવાસીઓ સ્વદેશસ્વાતંત્ર્યના રક્ષણમાટે જીવનને તુચ્છ ગણીને યુદ્ધ ...રવાના છે, અને ઓરીસાનો રાજા પણ રણક્ષેત્રમાં ગમન કરવાનો છે. ...એવા સમયમાં આપણે પણ જો તેમના સમૂહમાં મળી જઇએ, તો શું ...ોડી ઘણી પણ બળની વૃદ્ધિ નહિ થાય?" શાંત પ્રભાતે પોતાનો કાર્ય...મ આગળ ચલાવ્યો.

"પઠાણોના સમુદ્રસમાન સૈન્ય સમક્ષ તું તો એક બિન્દુ માત્ર જ છે. તારા ત્યાં જવાથી બળની શી વૃદ્ધિ થવાની હતી! તું તો ગાંડો છે!" યોગેશે સો તારી રામદુહાઈને એક મારું ઉંહુંવાળો હિસાબ ચલાવ્યો.

"તારું ઉદાહરણ, તે જ મારું ઉત્તર છે. તે દિવસે આપણે જે વિશાળ સમુદ્ર જોયો, તે શું જળના અનેક ક્ષુદ્ર બિન્દુઓનો જ સંગ્રહ નથી? એવી જ રીતે જો કરોડો બિન્દુઓ એકઠાં થઈ જાય, તો પઠાણ સૈન્યસમુદ્ર કરતાં પણ મહાન્ એક વિશાળ સેનારૂપી સમુદ્રની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ શકવાનો સંભવ છે. અસંભવિત જેવું કશું પણ નથી." પ્રભાતે તેનાં જ વચનોથી તેને નિરુત્તર બનાવી દીધો.

"એકત્ર થવાથી તો મનુષ્ય જે ધારે, તે કરી શકે છે, પણ મૂળ અવરોધ ત્યાં જ છે કે, તેઓ એકત્ર થાય છે કયાં?" યોગેશે વળી એક મુદ્દો ઉઠાવ્યો.

"હવે અવસ્ય તેઓ એકત્ર થશે. સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને મનુષ્યો જો પોતાના જીવનની આશા છોડી દે, તો તેમના સમૂહમાં લક્ષાવધિ લોકો આવી મળવાનો સંભવ હોય છે. ચૈતન્યના ધર્મનો આટલો બધો પ્રસાર, એ જ એનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે." પ્રભાતે વળી પણ તેનું મુખ બંધ કરી નાંખ્યું.

"ધર્મનો પ્રચાર કરવો અને યુદ્ધમાં ઝૂંઝીને પ્રાણનું બલિદાન દેવું, એ ઉભય સમાન કાર્યો છે કે?" યોગેશે વળી એક નવીન પ્રશ્ન આગળ મૂક્યો.

"ના—એ કાર્યો પરસ્પર સમાન નથી. પરંતુ સંસારનાં સર્વ કાર્યોને સિદ્ધ કરવાનો એ એક સાધારણ નિયમ છે. અર્થાત્ સર્વજનોનું જેથી હિત થતું હોય, એવું કોઈ પણ કાર્ય કરવામાં કપટ અને સ્વાર્થનો ત્યાગ કરીને જો કોઈ મનુષ્ય અગ્રેસર થાય છે, તો તત્કાળ સહસ્રશઃ મનુષ્યો તેનું અનુકરણ કરવાને તત્પર થઈ જાય છે." પ્રભાતે પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યથી નિયમનું યથાર્થ વિવેચન કરી સંભળાવ્યું.

"સત્ય—કોઈ કોઈ કાર્યમાં એમ થાય છે ખરું. પરંતુ જે કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ કાળના કુઠાર પ્રહારથી મરણ શરણ થવાની ભીતિ સાક્ષાત્ આવીને સન્મુખ ઊભી રહે છે, એવાં કાર્યોમાં જનસમૂહ હઠ કરીને ઉત્સાહથી ભાગ લેતો જોવામાં નથી આવતો." યોગેશે પોતાના પક્ષનો નિભાવ કરવા માટે એ નિયમમાં પણ પાછો એક અપવાદ બતાવ્યો.

"રાજસ્થાનમાં એનાં સેંકડો દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે અને રામાયણ તથા મહાભારતમાં પણ અનેક ઉદાહરણો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આપણા સમાજમાં પણ એવા હજારો મનુષ્યો જીવતા છે, કે જેઓ કોઈ દૃઢ નેતા મળે, તો સ્વદેશસ્વાતંત્ર્યની રક્ષા માટે તત્કાળ પ્રાણ અર્પવાને કિંચિન્માત્ર પણ સંકોચ વિના સર્વથા તત્પર છે." એ શબ્દો ઉચ્ચારતી વેળાએ પ્રભાતનું મુખમંડળ કોપથી લાલચોળ થઈ ગયું હતું.

"તારી તો નેતા થવાની ઇચ્છા નથી ને?" યોગેશે વીરરસમાં હાસ્યરસના અપ્રાસંગિક પ્રભાવનું દર્શન કરાવ્યું.

"યોગેશ! હું જાણું છું કે, તું હાસ્ય કરે છે. પણ એથી કાંઈ મારો નિશ્ચય ડગવાનો નથી. મારા જેવો એક ક્ષુદ્ર મનુષ્ય નેતા થાય, એ અસંભવિત છે. છતાં પણ એટલું તો હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, મારાથી બની શકશે ત્યાં સૂધી હું સાધારણ જનોના હૃદયમાં ઉત્સાહ અને સાહસનો અગ્નિ પ્રજળાવીશ. આ દેશની પ્રજાને ઉત્તેજિત કરવા માટે વધારે પ્રયત્ન કરવા પડશે નહિ; કારણ કે, અત્યાર સૂધી ઓરીસા સ્વતંત્ર છે. આપણા જેવી દુર્બળતા અદ્યાપિ એમનામાં આવી નથી.

અવશ્ય ઓરીસાના નિવાસીઓ પ્રાણના મોહનો ત્યાગ કરીને સમરાંગણમાં યુદ્ધ કરશે જ. જ્યાં સૂધી આ દેશમાં મુસલ્માનોનું આગમન નહિ થાય, ત્યાં સૂધી હું સર્વ વિદેશીય યાત્રાળુઓને પોતાના પવિત્ર તીર્થસ્થાનની રક્ષા કરવાનો ઉપદેશ આપતો રહીશ. જો એથી કાંઈ પણ સારું ફળ મળ્યું, તો તો ઠીક; નહિ તો મારા મનનો જે ઉદ્દેશ છે, તેમાં તો કોઈ પણ બાધા કરી શકે તેમ નથી." પ્રભાતે પોતાના ભવિષ્યના કાર્યક્રમની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા કહી સંભળાવી.

"ત્યારે તું પાછો દેશમાં તો આવવાનો નથી જ ને?" અંતે બોલતાની શક્તિ ન રહેવાથી નિરાશ થઇને યોગેશે એ સવાલ કર્યો.

"ના—નથી આવવાનો." પ્રભાતે ટૂંકો જવાબ વાળ્યો.

'ત્યારે મને જવા દે. મારે તો જરૂર સ્વદેશમાં જવું જ છે. એક તો હું ઘરમાં કોઇને કાંઈ પણ કહ્યા વિના જ અહીં ચાલ્યો આવ્યો છું; એટલે ઘરના માણસો બહુ જ ગભરાતાં હશે અને બીજું એ કે, જો મારા પાછા ફરવામાં વધારે વિલંબ થશે, તો તેઓ કોણ જાણે શી ઉથલપાથલ કરી નાંખશે. મિત્ર! તારે તો સ્ત્રી પરિવાર આદિ કશું પણ નથી, એટલે તારા મનમાં ગૃહનો એટલો બધો મોહ ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે." યોગેશે હારીને જવાની આજ્ઞા માગી.

"હું મહાઆનંદથી તને જવાની આજ્ઞા આપું છું. તારા મનમાં આ વેળાએ અનેક નૂતન આશાઓ ઉદ્દ્ભવેલી છે, માટે મારી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાનું કાર્ય તને પ્રિય ન લાગે, એ પણ સ્વાભાવિક છે." પ્રભાતે માર્મિક શબ્દોમાં આનંદથી આજ્ઞા આપી.

"ઠીક—ત્યારે હવે હું તો પ્રયાણ કરું છું. યાત્રાળુઓના જે સમૂહો સ્વદ્વીપ જવાના છે, તે અહીંથી થોડા જ અંતરપર છે—તેમની સાથે જવાથી પ્રવાસ ઘણો જ સુગમ થઈ પડશે. તું હવે ક્યાં રહીશ." યોગેશે કહ્યું.

"હું ક્યાં રહીશ, એ મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી; જે સમયે ઈશ્વર જ્યાં રાખશે, ત્યાં રહીશ. અર્થાત્ મારો એક જ સ્થાને વસવાનો મનોભાવ નથી. નાના દેશોમાં પ્રવાસ કરતો રહીશ અને જો જીવતો રહ્યો, તો પુનઃ એકવાર સ્વદેશમાં આવીને બધાંને મળીશ. નહિ તો આજના મેળાપને જ અંતિમ મેળાપ માનીને સંતોષ રાખવાનો છે." ઉદાસ પ્રભાતે ખરેખરું કહી દીધું.

યોગેશનાં નેત્રોમાં એ ઉત્તર સાંભળીને અશ્રુનો આવિર્ભાવ થયો. તે વળી પણ ગદ્‌ગદ સ્વરે કહેવા લાગ્યો કે, "મિત્ર પ્રભાત! તારા ભવિષ્યના વિચારથી મારા મનમાં ઘણો જ ખેદ થાય છે. હું તને વળી

પણ એકવાર વિનતિ કરું છું કે, તું મારી જોડે સ્વદેશમાં ચાલ. જો ત્યાં મન ન જ લાગે, તો પાછો અહીં ચાલ્યો આવજે."

"યોગેશ! તારાથી વિયુક્ત થતાં મારા હૃદયમાં પણ અસહ્ય વેદના થાય છે, પણ નિરુપાય છું. જો આપણો દેશ નિકટમાં હોત, તો તો હું અવશ્ય ચાલત. પણ તું તો જાણે છે જ કે, ત્યાંનો કેટલો બધો વિકટ પંથ છે. જો હું ત્યાં આવું, તો પાછું અહીં ભાગ્યે જ અવાય. તું જા-પણ મને ભૂલીશ નહિ. આત્મીય સજ્જનો પૂછે, તો કહે જે કે, પ્રભાત છૂટે છે." પ્રભાતે પણ પોતાના હૃદયનો શોક વ્યક્ત કર્યો.

એ સંભાષણની સમાપ્તિ થતાં જ ઉભય મિત્રો નેત્રોમાંથી નીઃ ધારા વર્ષાવતા એક એકથી વિયુક્ત થયા. સ્વદેશીય યાત્રાળુઓનો સં મળવાની આશાથી યોગેશ નજદીકમાં આવેલી ધર્મશાળા પ્રતિ ચાલ્યે ગયો. પ્રભાત ધર્મસ્નેહી પ્રભાત, પોતાના ગમનનું કોઈ પણ નિર્ધારિત સ્થાન ન હોવાથી પ્રથમ ક્યાં પ્રયાણ કરવું, એ વિશે વિચાર કરતે કરતો માર્ગમાં વિચર્યો અને ભીષણ અન્ધકારમાં અદૃષ્ટ થઈ ગયો. ં જગન્નાથપુરીના માર્ગમાં વિચરતો હતો. સંધ્યાકાલીન શીતલ સમીરન મંદ મંદ લહરીઓનું મૃદુ વેગથી વહન થયા કરતું હતું. એ સમીર લહ રીની સહાયતાથી એક અસ્ફુટ ગાન એકાએક કર્ણગોચર થયું. એ ગાન કોઈ ઘણા જ દૂરના અંતરે ગાતું હોય, એવો ભાસ થતો હતો જે મનુષ્ય એ સંગીતના ભાવને પરિપૂર્ણ રીતે જાણી શકયો, તે તત્કાળ સમજી ગયો કે, ગાનારની કોઈ પરમ રમણીય અને પ્રાણપ્રિય વર ખોવાઈ ગએલી છે, કે જે તેને પાછી મળી શકે તેમ નથી.

એ ગાનાર કોણ હશે? તેનું સંગીત સાંભળ્યું કોણે? અને ગાના રની શી વસ્તુ ખોવાયલી હશે? એનો સ્ફોટ સમય આવતાં પોતાન મેળે જ થઈ જશે. અત્યારે તો ધૈર્યનું જ અવલંબન કરવાનું છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

પ્રથમ દૃષ્ટિપાત.

ગત પરિચ્છેદમાં વર્ણવેલી ઘટનાને ત્રણ દિવસ વીતી ગયા છે. જગન્નાથના મંદિર પાસે પંડ્યાઓના ઘરોથી થોડાક અંતરે એક નાની સ્વચ્છ અને સુન્દર નદી પોતાના નીર પ્રવાહનું વહન કરતી જોવામાં આવે છે. એ સરિતાના તીરપ્રાન્તમાં સંધ્યાદેવી, પ્રકૃતિની મનોમોહક મૂર્તિ ધારણ કરીને વિરાજમાન થએલી દેખાય છે. મંદ મંદ શીતલ વાયુ વહ્યા કરે છે, નદીના તીરે એક અશોક વૃક્ષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

અને તેનાં અનેક પુષ્પો પ્રફુલ્લિત થઇને વૃક્ષની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતાં અનુભવાય છે. એ સ્થળે એક અર્દ્ધસ્ફુટયૌવના સુન્દર બાળા આકાશનું અવલોકન કરતી ઊભેલી છે. આકાશમાં તે કઈ વસ્તુનો શોધ કરે છે, એ તે બાળા વિના બીજું કોઈ પણ બતાવી શકે તેમ નથી. તેનાથી થોડા અંતરે અશોક વૃક્ષ તળે ઉભેલો એક વિદેશીય પથિક એ બાળાના સૌન્દર્યની સમીક્ષામાં લીન થએલો છે. પથિક તે બાળાની સુન્દર અને મનોમોહિની મૂર્તિને અવલોકી મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે;–

"હે સરલે, એક ધ્યાનથી આકાશમાંની કઈ શોભાનું તું અવલોકન કરે છે? તારાં નેત્રોના નીલવર્ણ તારકો આકાશની નીલવર્ણતાને પોતામાં આકર્ષી લેશે! તું પોતે નથી જાણતી કે, આકાશની આ ચમકતી તારા કરતાં પણ તું પોતે અધિક સુંદર છે! જો–આ સરોવરના નિર્મલ જલરાશિમાં તારા સુંદર રૂપની છાયા કેવી પ્રસરી ગઈ છે! તારી સુન્દર પ્રતિચ્છાયાના અવલોકનમાટે જ જલચર જીવોએ અત્યારે શાંત ભાવ ધારણ કર્યો હોય, એમ જણાય છે. તારી સુન્દર પ્રતિચ્છાયાનો ભંગ ન થાય, એ હેતુથી જલતરંગોએ પણ પોતાની ગતિનો અવરોધ કરેલો છે અને તીરપ્રાન્તસ્થ વૃક્ષો પણ અચલ શાંત સ્વભાવનું અવલંબન કરીને ઉભેલાં છે! પ્રફુલ્લિત પુષ્પો પણ તારા રૂપની ચર્ચામાં જ નિમગ્ન થએલાં છે! કેટલાંક કુસુમો તો મલિન થઇને પૃથ્વીપર પડી જાય છે! જો તો ખરી, મધુરી સુન્દરી! તારી સુન્દરતા સમક્ષ જલનાં કમલો પણ મ્લાન થતાં દેખાય છે! તારા લલાટમાં ચિન્તા અને નેત્રોમાં કાતરતાનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તારી દૃષ્ટિ ઘણી જ દૂર ગએલી છે! તારા ઓષ્ઠોમાં હાસ્યનો આવિર્ભાવ થતો હોવા છતા પણ તું હસતી કેમ નથી? તારી કઈ વસ્તુ ખોવાઈ ગઈ છે? એકવાર તેનું નામ કહે, એટલે તે જ્યાં હશે ત્યાંથી તેને શોધીને લાવી આપીશ. શું તું મૃત લોકની નિવાસિની નથી? મેં સાંભળ્યું છે કે, સ્વર્ગ લોકમાં મૂર્તિમતી સરલતાનો નિવાસ હોય છે, માટે ત્યાંથી ભૂલી પડીને તો તું અહીં નથી આવી ને? કદાચિત્ એમ હોવાથી જ તું અસ્વસ્થ થઇને સ્વર્ગના માર્ગનો શોધ કરતી હશે! ગભરા નહિ–માર્ગ મળશે–હું માર્ગ–દર્શક થઇશ. એકવાર તું તારા મુખને સારી રીતે મલકાવ, કે જેથી તારું અર્ધસ્ફુટિત યૌવન કિંચિત્ વિશેષ પ્રસ્ફુટિત થાય!"

પ્રભાતે પોતાના મિત્ર યોગેશચન્દ્રથી વિયુક્ત થવા પછી પ્રથમ રાત્રિ વનમાંજ વીતાડી અને બીજે દિવસે જગન્નાથપુરીમાં આવીને પોતાના પરિચિત પંડ્યાના ગૃહમાં રહ્યો. પંડ્યાનું નામ ચક્રધર મિશ્ર હતું. મુસલ્માનોના અત્યાચારથી જગન્નાથના મંદિરની રક્ષા કેવી રીતે કરવી,

એ વિશે વિચાર કરવા માટે પુરીનો પ્રધાન પંડ્યો ઓરીસાની રાજધાની જહાજપુરમાં મહારાજા નંદકુમાર પાસે ગયો હતો. જ્યાં સુધી તે પાછો ન આવે, ત્યાં સુધી પ્રભાતે પુરીમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ચક્રધર મિશ્રના ગૃહથી સરોવર ઘણું દૂર નહોતું. જે દિવસથી પ્રભાત જગન્નાથપુરીમાં આવ્યો હતો, તે દિવસથી પ્રતિદિન તે સરોવરના તીરે તે ફરવા માટે જયા કરતો હતો. ઉત્કલ (ઓરીસા) વાસિની હજારો રમણીઓ સરોવર તીરે જલ ભરવામાટે આવતી હતી અને પોતાની ભાષામાં પરસ્પર અનેક પ્રકારની વાર્ત્તાઓ કરીને આનંદનો ભાવ પ્રસરાવતી હતી. માનિનીઓની મધુર ભાષા સાંભળીને પ્રભાતના હૃદયમાં ઘણો જ આનન્દ થતો હતો. પરંતુ આજે તે સરોવર તીરે બીજું કોઈ પણ નથી. એક સ્થળે પ્રફુલ્લ અશોક વૃક્ષ તળે પ્રભાતકુમાર ઊભો છે અને બીજા સ્થાને એક દેવકન્યા સમાન અર્ધસ્ફુટિતયૌવન બાળા ઊભી છે.

પ્રભાતકુમારે અનેક દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો છે અને અનેક પ્રકારની સૌન્દર્યવતી સ્ત્રીઓ તેના જોવામાં આવી છે. પણ આજ સુધીમ આવી રૂપરાશિ રમણીના મુખનું તેણે અવલોકન કર્યું નહોતું. પોતાન જીવનમાં અનેક વિસ્મયકારક પદાર્થોનો અનુભવ લીધેલો છતાં, આજના જેવો વિસ્મય તેના ચિત્તમાં કદાપિ થયો નહોતો. તે પ્રતિદિન સહસ્રાવધિ ઉત્કલવાસિની વનિતાઓને વિલોકતો હતો, પરંતુ આ બાળાન વેશશોભા અને આકૃતિ પ્રકૃતિ તે સર્વથી કાંઈક ભિન્ન પ્રકારની હતી એનાં વસ્ત્રો અને આકૃતિમાં કોઈ વંગવાસિની વનિતાનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. તો શું જગન્નાથપુરીમાં કોઈ વંગવાસી ગૃહસ્થ રહે છે? કદાચિત્ કોઈ સપરિવાર તીર્થવાસ કરવાની ઇચ્છાથી અહીં આવીને રહેલો હશે. પણ તે ગૃહસ્થ દરિદ્રી હોવો જોઇએ, એમ અનુમાન કરી શકાય છે. કારણ કે, નહિ તો એ કોમલાંગી બાળા સર્વથા અલંકારહીના શામાટે હોવી જોઇએ? તેનાં વસ્ત્રો પણ આવાં મલિન કેમ હોય? બાળાની મુખકાન્તિ અને તેની મધુર પ્રકૃતિથી તો એવો જ નિશ્ચય થાય છે કે, એ કોઈ ઉચ્ચ વંશનું જ કન્યારત્ન હોવું જોઇએ. ત્યારે શું એના સંબંધી કોઇએ નહિ હોય? એ રૂપવતી પ્રતિમાના નૂતન સૌન્દર્યમાં જે વિષાદરૂપ કલંકની છાયા જોવામાં આવે છે, તેને કાઢી નાંખનાર શું કોઈ પણ નહિ હોય? પ્રભાતકુમાર એ પ્રશ્નો કોને પૂછે? તેને એ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો કોણ આપે? બાળાને પૂછવાથી સર્વ સંદેહનો સંહાર થઈ શકે એમ છે, પરન્તુ બાળાના મુખમંડળમાં ઇષત્પ્રસ્ફુટિત યૌવનની લલિત મધુર લજ્જા વ્યાપેલી હોવાથી, પ્રભાત તેને એ પ્રશ્નો કેમ પૂછી શકે વારુ?

અપરિચિત દેશમાં અપરિચિત મનુષ્યનું એવું આચરણ પ્રશંસાપાત્ર ગણી શકાય ખરું કે? કદાપિ નહિ. શાસ્ત્રોમાં આકાશવાણીની આખ્યાયિકાઓ અનેક સ્થળે લખવામાં આવી છે, ત્યારે આજે એકવાર માત્ર એક જ-વાર તેવી આકાશવાણી કેમ થતી નથી? આકાશવાણી થાય, તો તેની સહાયતાથી પ્રભાતકુમાર એ નવયૌવના બાળાનો વૃત્તાંત જાણી શકે, એવો સંભવ છે. પણ તેમ થવું અશક્ય છે.

પ્રભાતકુમાર સંજ્ઞાશૂન્ય થઇને એકીટસે તે બાળાને નિહાળતો મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગ્યો. બાળાવિના તેને બીજું કાંઈ પણ ખાતું હતું નહિ. તેના હૃદયમાં જે સંદેહ ઉદ્ભવ્યો હતો, તે પાછો હૃદયમાં લીન થઈ ગયો. હવે તેના વિચારો અન્ય દિશામાં પ્રવાસ કરવા લાગ્યા.

ઘણીવાર સૂધી બાળાએ પોતાની દૃષ્ટિ આકાશમાં લીન કરી રાખી. જે વસ્તુને શોધતી હતી, તે વસ્તુ તેને મળી શકી નહિ. એટલામાં ની દૃષ્ટિનો એક બીજી દિશામાં પાત થયો. પોતાના કટિભાગમાં તેણે ? ગાગર ધરી રાખી હતી, તેને તેણે ધીમેથી જમીનપર રાખી દીધી. મગમ્ય ભાવદર્શક અશ્રુનાં બે બિન્દુઓ તેના કપોલપ્રદેશમાંથી નીચે ી પડ્યાં. સાડીના પાલવથી નેત્રો લૂછીને જલ ભરવા માટે પાષાણ-નપરથી સરોવરમાં તે ઉતરવા લાગી.

એટલામાં એક ઉત્કલ બાળા કક્ષામાં ગાગર લઇને સરોવરના તે જ પર આવી પહોંચી અને સ્મિત હાસ્ય કરીને તે ઉતરતી બાળાને ધીને કહેવા લાગી કે, "કેમ ઉષે! તું મારાથી પહેલાં જ ચાલી ી ને? જરાવાર મારી વાટ પણ ન જોઈ?"

પ્રશ્ન થતાં જ ઉષાએ પાછું વાળીને જોયું. થોડે જ છેટે ઊભેલા ભાતકુમારને "ઉષા" નામરૂપ રત્નની અચાનક પ્રાપ્તિ થઈ.

ઉષા કિંચિત્ હસી અને કહેવા લાગી કે, "અલી પ્રભે! તું ઠેઠ અત્યારે આવી કે? મેં તો એમ જાણ્યું કે, આજે તું તારા નાનાને ત્યાં જ રહેવાની છે. આજે ઘેર કેટલાક યાત્રાળુઓ આવેલા છે અને તેઓ અત્યારે જ સ્વયંપાક કરવાના છે; એટલે પાણી ભરવાને હું તો વહેલી વહેલી જ ચાલી આવી."

"ભલે ને તું બહાનાં બતાવ્યા કર. હવે હું પણ તારા માટે કોઈ વાર ખોટી નહિ થાઉં અને આજે મેં એક સારી ખબર સાંભળી છે, તે પણ તને કહીશ નહિ." પ્રભાવતીએ વિનોદ સાથે ઉષાના મનમાં એક પ્રકારની ઉત્કંઠા ઉપજાવી.

"કઈ વાત અને શી ખબર સાંભળી છે? અલી, કહી દેને! જો તને મારા સમ છે, ન કહે તો?" ઉષા આતુરતામાં કાવરી બાવરી બની ગઈ.

"કહું–પણ જો તું હવે કોઈવાર મને છોડીને ન આવવાની શરત કરતી હોય તો. નહિ તો હું મારે પાણી ભરીને આ ચાલી." લુચ્ચી પ્રભાએ વળી પણ વિષ પાથર્યું.

"તારા સમ જો હવે તને છોડીને એકલી આવું તો. બસ–" ઉષા હારી.

"ઠીક–ત્યારે સાંભળ–આજે મારા નાનાને ત્યાં તારા દેશનો એક યાત્રાળુ આવ્યો છે." પ્રભાવતીએ કથાનું મંગળાચરણ કર્યું.

"બસ, એ જ સારી ખબર લાવી છે કે? મારા દેશના તો રોજ અનેક યાત્રાળુઓ આવે છે અને જાય છે. એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે?' ઉષાએ નિરાશાથી કહ્યું.

"ના બ્હેન! એ યાત્રાળુ બીજા યાત્રાળુઓ જેવો સાધારણ નથી મારા મામાએ તેને તારા વિશે કાંઈ કહ્યું હતું. તારા સહવાસથી હું હવે તારા દેશની ભાષા કાંઈક કાંઈક સમજવા લાગી છું. તેણે મામાને તને જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે. મને લાગે છે કે, નાના જ્યારે જહાજપુરથી પાછા આવશે, તે વેળાએ એ યાત્રાળુ સંગે જ તારો વિવાહ કરી આપવામાં આવશે." પ્રભાવતીએ બધી ભઠ્ઠી ફોડી દીધી.

વિવાહ વિશેની અન્તિમ વાર્તા સાંભળતાં જ લજ્જાથી ઉષા ર... મુખા થઈ ગઈ. "હવે બેસને મૂગી મૂગી! આવી વાતો તે મુઉં ... કરે?" એમ કહીને પ્રભાને તેણે ઝટકાવી નાંખી.

પ્રભાવતી હસતી હસતી થોડેક દૂર જઈને ઊભી રહી, અને ... કહેવા લાગી કે, "એમાં ઊકળી તે શું જાય છે. હું જે કહું છું, તે ... કે સાચું થાય છે કે નહિ? જૂઠું પડે તો કહેજે."

ઉષાએ એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખીને ભગ્ન સ્વરથી કહ્યું કે, "અમાર... દેશમાં તેમનો નિવાસ કયા સ્થાને છે, એ તું જાણે છે કે?"

"હા–હા–તેમણે પોતાના નિવાસસ્થાનનું નામ નવદ્વીપ બતાવ્યું હતું. તારું ઘર પણ ત્યાંજ છે ને?" એ ઉત્તર આપીને પ્રભાવતીએ મશ્કરી કરી કે, "કેમ, અત્યારે જ તેમનું ને એમનું કરવા મંડી ગઈ?'

"મુઈ, તું તો મશ્કરીમાં જ મરી જવાની. બહેન! ત્યારે હું કાલે એ યાત્રાળુને જોવા આવીશ અને મારા પિતાના સમાચાર પૂછીશ કદાચિત્ મારા પિતાને તે ઓળખતો હોય." ઉષાએ કહ્યું.

"બહુ સારું. મારો પણ એવો જ વિચાર હતો. કાલે સવારમાં વહેલી ઊઠીને હું તને સાથે લેતી જઈશ અને મા પાસેથી તને બે ત્રણ દિવસ ત્યાં રહેવાની રજા પણ અપાવીશ. કેમ ઠીક ને?" પ્રભાવતીએ પોતાનો મનોભાવ દર્શાવ્યો.

"ઘણું જ ઠીક. એ તો કાલે થઈ રહેશે–પણ હવે ઊતાવળી થા–

ચાલ, પાણી ભરી લઇએ. વાર થશે તો ડોશી વળી વઢવા માંડશે." ઉષાએ કહ્યું.

એજ ક્ષણે પુષ્પોથી ભરેલી અશોક વૃક્ષની શાખાપર બેઠેલા પપૈયાએ પીયુ પીયુ શબ્દનો ધ્વનિ કર્યો. સંધ્યાકાલની શાંતિનો ભંગ કરનારો પપૈયાનો શબ્દ ચતુર્દિશામાં ગજવા લાગ્યો. ઉષા અને પ્રભાનું ધ્યાન તે દિશામાં આકર્ષાયું. પપૈયો તો ઊડી ગયો હતો, પણ તે જ અશોક વૃક્ષ નીચે એક અપરિચિત યુવકને ઉભેલો જોઇને બન્ને બાળાઓ લજ્જાથી સર્વથા સંકુચિત થઈ ગઈ.

સ્ફુટોન્મુખયૌવના પ્રભાવતી ધીમે ધીમે નિઃસરણીપરથી ઉતરીને ઉષા પાસે પહોંચી ગઈ, અને તેના કાનમાં ધીમેથી કહેવા લાગી કે, 'એ ઘણું કરીને તો તે જ યાત્રાળુ છે. મને તો બાઈ! તેવો જ જણાય છે."

"મેં તો તેને જોયો નથી. તે જ જોયો છે, એટલે તું જ ઓળખી શકે, એમાં મને શું પૂછે છે?" ઉષાએ ઉત્તર આપ્યું.

"મને તો તે જ હોય, એમ લાગે છે. છતાં પણ ઉભી રહે હું એકવાર એને ધ્યાનથી જોઈ લઉં." એમ કહીને પ્રભાવતી તે અશોક વૃક્ષ નીચે ઉભેલા યુવકને એકીટસે નિહાળવામાં લીન થઈ ગઈ.

લજ્જાથી ઉષાનું મુખ રક્તવર્ણ થઈ ગયું અને પ્રભાતમાં દૃષ્ટિ પડતાં જ કોણ જાણે શાથી તેને જોવાની વારંવાર તેના મનમાં ઇચ્છા થયા કરતી હતી. પ્રભાવતીની અંતિમ વાર્તા સાંભળતાં સાંભળતાં ઉષા બે વાર પ્રભાતના મુખનું અવલોકન કરી ચૂકી હતી. પ્રભાવતીએ જ્યારે કહ્યું કે, "હું એકવાર એને ધ્યાનથી જોઈ લઉં." તે જ વેળાએ ઉષાએ પ્રભાતને પોતાની દૃષ્ટિનો વિષય બનાવ્યો હતો, ને તેથી જ તેના મુખમંડળમાં લજ્જાનો ભાવ વ્યાપી રહ્યો હતો.

પ્રભાતના આશ્ચર્યની સીમા ન રહી. એક તો પ્રથમ જ ઉત્કલ દેશમાં વંગમહિલાને જોઇને તેના મનમાં આશ્ચર્ય તો થયું હતું જ, અને હવે તેમની ઉપર્યુક્ત પરસ્પર વાર્તાઓ સાંભળતાં તો તેનું આશ્ચર્ય સીમાનું ઉલ્લંઘન કરી ગયું. નવદ્વીપનિવાસિની એક બાળા વિશે કેટલોક વૃત્તાંત ચક્રધર મિશ્રના મુખથી તેના સાંભળવામાં આવ્યો હતો અને મધ્યાહ્ન સમયે જે ઉત્કલ બાળાને તેણે જોઈ હતી, તે જ બાળા અત્યારે ઉષા સાથે પ્રશ્નોત્તર કરવામાં પ્રવૃત્ત થએલી હતી. ત્યારે શું પ્રભાવતીએ ઉષાને જે સમાચાર સંભળાવ્યા, તે પ્રભાતકુમાર વિશેના તો નહિ હોય? શું પ્રભાતને પુનઃ એ બાળાના દર્શનનો અવસર મળશે? ના—ના—પ્રભાત! તું એક વિદેશીય પ્રવાસી છે, શાસ્ત્ર અને વિદ્યામાં નિપુણ છે અને દેશના લાભ માટે તેં પ્રાણ અર્પવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, માટે

તારે એક અજ્ઞાતકુલશીલા સુંદર બાળાને જોઇને પોતાના કર્ત્તવ્યને વિસારી દેવું જોઇએ નહિ. તારે તો હજી અનેક મહત્ત્વનાં કાર્યો કરવાનાં છે. માટે સાવધ રહેજે! સૌન્દર્યના જાળમાં જકડાઇને કોઈ કાળે પણ કર્ત્તવ્યવિમુખ થઇશ નહિ.

ઉષા અને પ્રભાવતી પરસ્પર એક બીજાને જોવા લાગી. પ્રભાવતી જો કે ઉષા સાથે હાસ્યવિનોદ કરવામાં જ રોકાયલી હતી, તો પણ વારંવાર પ્રભાતને જોયા વિના તે રહી શકતી નહોતી. ઉષાએ કહ્યું, "ચાલ પ્રભે! પાણી ભરીને ચાલતાં થઇએ. રાત પડી જવા આવી છે. ચાલો બન્ને સાથે જ ઘેર જઇએ."

"ચાલો ત્યારે જઇએ. કાલે સવારે હું તને એ યાત્રાળુનું દર્શન કરાવી આપીશ." પ્રભાવતીએ પણ જવાની અનુમતિ દર્શાવતાં કહ્યું.

પ્રભાવતી અને ઉષા ઉભય સરોવરમાંથી જળપાત્રો ભરવા લાગી. જે પક્ષીઓ અશોક વૃક્ષમાં નિવાસ કરીને બેઠાં હતાં, તે સર્વે આવીને તે વૃક્ષની શાખાઓપર બેસવા લાગ્યાં અને પોતપોતામાં ઉષા, પ્રભાવતી અને પ્રભાતના સંબંધમાં ચર્ચા કરવા લાગ્યાં. ઉષા, પ્રભાવતી કે પ્રભાત કોઇ પણ તેમની ભાષા સમજી શકયું નહિ. પરંતુ એ જ સંધ્યા સમયે બે ક્ષુદ્ર પ્રાણોનું નિઃસ્તબ્ધતાથી પરસ્પર સ્થાનપરિવર્ત્તન થઈ ગયું, એ કોઈ જોઈ શકયું કે? પરમાત્મા જાણે.

પ્રભાતે જોયું કે, પ્રકૃતિની અપૂર્વ સુન્દરતાથી સરોવરનો સમસ્ત ભાગ ભીષણ અંધકારથી આચ્છાદિત થઈ ગયો છે. એક દીર્ઘ ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાંખીને ધીમે પગલે પ્રભાત પોતાના નિવાસસ્થાન પ્રતિ પ્રયાણ કરવા લાગ્યો.

તૃતીય પરિચ્છેદ

દર્બાર–યુદ્ધવિચાર

આજે બંગાળાનો સૂબેદાર પોતાના આમ દર્બાર (દર્બારે આમ) માં સુવર્ણના રત્નખચિત સિંહાસને વિરાજમાન થએલો દેખાય છે. તેના શરીરપર કારચોબી જામો અને શિરપર તાજ શોભી રહેલાં છે. સિંહાસનના આસમન્તાત્ ભાગમાં ચતુર્દિશાએ સુગંધિત સુમનોના ગુચ્છ ફૂલદાનમાં ગોઠવી રાખેલા છે–તે સુમનોના સૌગન્ધ્યથી સભાભવન સૌગન્ધમય બની ગએલું છે. દર્બાર ભરવાના એ મકાનમાં સુવર્ણના સ્તંભો શોભતા ઊભા છે અને પ્રત્યેક સ્તંભની બન્ને બાજૂએ વીસ વીસ હૃષ્ટપુષ્ટ યોધાઓ હાથમાં નાગી તલવારો ધારીને પાષાણની પ્રતિમાઓ સમાન અચલ ભાવથી ઊભેલા જોવામાં આવે છે. સિંહાસનના સમીપસ્થાને

પૃથ્વીપર એક રેશમનો અમૂલ્ય ગાલીચો બિછાવેલો છે, અને તે પર રાજ્યના પ્રતિષ્ઠિત ધનવાનો અને માની અમીર ઉમરા બહુમૂલ્ય વસ્ત્રોથી સુસજ્જિત થઇને બેઠેલા છે. દર્બારભવનના સામેની શ્વેત પાષાણ સ્તંભોની શ્રેણિ પોતાપર ગોઠવાયલાં અનેક પ્રકારનાં પુષ્પોથી શોભતી દર્બારના દબદબાનું જ્ઞાન કરાવતી જોવામાં આવે છે. સ્તંભશ્રેણિથી બીજી બાજૂએ રાજદર્શનાભિલાષી જનો ભિન્ન ભિન્ન આસનપર બેઠેલા છે અને એમના પાછળના ભાગમાં લાંબા પહોળા આંગણાની બન્ને બાજૂએ અસ્ત્ર શસ્ત્રોથી સજ્જ થએલા સૈનિકો શ્રેણિબદ્ધ થઇને ઊભા છે. એમની પાછળ લગભગ ત્રીસ હાથના અંતરે સુવર્ણશૃંખલાથી બાંધેલા અને મૂલ્યવાન્ વસ્ત્રોથી સજાવેલા તથા અલંકારોથી ઓપતા ચાર મદોન્મત્ત હાથી, પોતાની સૂંઢોને ઉન્નત કરીને સૂબેદારની સલામીના કાર્યમાં લીન થયેલા છે.

સૂબેદારનું મુખમંડળ પ્રસન્ન, લલાટ વિશાળ, નેત્ર ઉજ્જ્વલ અને શરીરબંધન બહુ જ દઢ હતું. ચાળીસ વર્ષની અવસ્થા થએલી છતાં પણ શરીરમાં યુવાવસ્થા જેવી સ્ફૂર્તિનું સ્પષ્ટ દર્શન થતું હતું. સૂબેદાર સિંહાસને મૌન્ય ધારીને બેઠો હતો અને સમીપમાં સભ્યજનો પણ મૂક મુખે બેઠેલા હતા. સભાભવને જાણે સંપૂર્ણ શાન્તતાના ભાવનો જ સ્વીકાર કરેલો હોયની, એવો ભાસ થતો હતો. બહાર બાંધી લીધેલા કઠેરા પાસે ઇસલામી ઝંડાતળે એ સભાના ઐશ્વર્યને ખાસ જોવા માટે જ આવી ઊભેલા નાગરિકોના મનમાં અત્યંત કૌતુક થતું હતું.

થોડા જ સમયમાં સભાની શાન્તિનો ભંગ થયો. સુલયમાને પોતાની સામે જ બેઠેલા એક સંભ્રાન્ત મુસલ્માનને સંબોધીને કહ્યું કે, 'ફરીદશાહ! જો કે મેં મારા મનની વાત આજ સૂધી કોઇને પણ કહેલી નથી; તોપણ એ વાત તમારાથી છૂપી નથી. તમે મારા ઘણા જ ભયરખાહ વજીર છો, એ હું સારી રીતે જાણું છું. અત્યારે હું એક ઘણું જ મોટું કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરી બેઠો છું અને એ કાર્ય તમારી સલાહ વિના કરવાનું મને યોગ્ય નથી લાગતું. એટલા માટે જ મેં તમને ખાસ અહીં આવવાનો શ્રમ આપ્યો છે."

સુલયમાનની વાત સાંભળતાં જ ફરીદશાહ પોતાના આસનપરથી ઊભો થયો અને ત્રણવાર મસ્તક નમાવી પૃથ્વીને ચુંબન કરીને પ્રાર્થનાની રીતે કહેવા લાગ્યો કે, "જહાંપનાહ! ગુલામ કાંઈ એટલો અક્કલવાળો નથી કે, હુજૂરને સલાહ આપી શકે. જેની બુદ્ધિ અને બળના [illegible]થી બંગાળાનું બાદશાહી તખ્ત કોઇનું પણ ખૂન રેડ્યા વિના હસ્ત-

ગત થઈ ગયું છે, તેને સલાહ આપવી, એ આ નાચીજ ગુ[illegible]

નથી. પણ આ *જઇફ્ની †જિન્દગી હવે પછી પણ હુજૂરની ‡ખયરખાહીમાં જ પૂરી થશે. આ §ઉમ્રજગીથી લાચાર છું અને એ કારણથી જ ||ફિદવીનું દરેક દર્બારમાં આવવું નથી થતું. આજે જે કારણથી ખુદાવન્દે ગુલામને યાદ કર્યો હોય, તે કારણ વિશે જે હુકમ થશે, તેને ¶બસરોચશ્મ બજાવી લાવવાને આ $ખાદિમ તૈયાર છે."

"+રિયાસતેગૌડનું બાદશાહી તખ્ત મને કેવી રીતે **દસ્તયાબ થયું, એ તમારાથી ††પોશીદ નથી. લડાઇના વખતમાં મારા મોટા ભાઇ તાજખાને સલ્તનતને હાથ કરવામાં વિજય મેળવ્યો હતો. એ કાર્ય તેમણે બાદશાહની રજા વિના જ કર્યું હતું, અને તેથી તાજખાન અને મારાપર દિલ્લીના શાહની ‡‡ખફ્ગીની નજર પણ થઈ હતી. તેમણે બહિરામખાનને ફૌજ આપીને બંગાળાપર ચઢાઈ કરવાને રવાના કર્યો હતો એમ પણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું." સૂબેદારે ઇતિહાસ ખોલ્યો

"જો બહિરામખાન જંગના ઇરાદાથી અહીં આવત, તો શું હુજૂરના હજારો સિપાહી અને સેંકડો તોપો ચુપ થઇને બેસી રહી હોત કે? હું ખાત્રીથી કહી શકું છું કે, મુગલોના ફૌજી જવાનોના લાલ લોહીથી ગંગાનું પાણી પણ લાલ થઈ જાત અને દિલ્લીના શહનશાહને પોતાના કોઈ બુજદિલ સિપાહીના મોઢેથી પોતાના પ્યારા અફસરની મૌતની ખબર સાંભળવાનો વખત જોવો પડયો હોત." ફરીદશાહે સુલયમાનની ઘટતી ખુશામદ કરી. કારણ કે, નવ્વાબી દર્બારમાં એ ખુશામદો વિના છૂટકો જ થતો નથી.

"બિલાશક." સુલયમાને ગર્વથી કહ્યું. "હું પણ લડાઇને મા પૂરેપૂરી રીતે તૈયાર થઈ ગયો હતો. એ તો સાધારણ નિયમ છે કે ખૂન વહેવડાવ્યા વિના કોઈ સલ્તનતનો કબ્જો મેળવી શકાતો નથી. પણ પાછળથી એવો વિચાર આવ્યો કે, દિલ્લીના બાદશાહ સાથે દોસ્તી રાખવાથી બંગાળામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફસાદ પેદા થવાનો સંભવ રહેશે નહિ. એટલા માટે જ બાદશાહના કદમોમાં નજરાણા તરીકે કેટલીક ચીજો મોકલીને તેમનાથી દોસ્તી કરી લીધી."

"બિલાશક હુજૂરે જે કાંઈ પણ કર્યું છે, તે ઘણું જ સારું કર્યું છે." ફરીદશાહે પાછી હામાં હા મેળવવા માંડી. "એમ પણ સંભળાય છે કે, બાદશાહને પણ આપણાથી દોસ્તી રાખવાની વાત જ વધારે પસંદ છે. દરરોજ ખુદાતાલાના કદમોમાં એ જ અર્જ ગુજારું છું કે, તમામ દુનિયામાં મુસલ્માનોની અમલદારી થઈ જાય."

---

* વૃદ્ધ. † જીવન. ‡ શુભેચ્છા. § વૃદ્ધાવસ્થા. || દાસ. ¶ નેત્ર અને શિરવડે. $ દાસ [illegible] ** [illegible] †† [illegible]
‡‡ [illegible] + બંગાળાનું રાજ્ય. ** [illegible] †† છુપું-ગુપ્ત. ‡‡ [illegible]-દૃષ્ટિ.

"શાહજી! ગભરાશો નહિ. એ વખત પણ જલ્દી જ આવશે." સુલયમાને મૂછોપર તાવ આપીને કહ્યું. "ખયર—સાંભળો દિલ્હીના બાદશાહ સાથે દોસ્તી રાખીને જ હુકૂમત કરવાનો પ્રથમથી જ મારો ઇરાદો હતો. પણ હવે એમ જણાય છે કે, એ દોસ્તી લાંબો વખત ટકી રાકવાની નથી. એનું કારણ એ છે કે, બાદશાહ કેટલીક રીતે મને પોતાનો માતહત સમજે છે."

"એ તેમની ઘણી જ મોટી ભૂલ છે." ફરીદશાહે પણ નવ્વાબની દિશામાં જ વિચરવા માંડ્યું. "હુઝૂરે પોતાના બળથી જ બંગાળાનું રાજ્ય હસ્તગત કરેલું છે. માટે આ સલ્તનતપર તેમનો જરા જેટલો પણ હક હોઈ શકે નહિ."

"તેમનો હક નથી, એટલા માટે જ હું પોકાર કરું છું." સુલયમાન ગર્વમાં આગળ વધ્યો. "જો દિલ્હી જઇને બાદશાહની ખુશામદ કરી હોત અને સનદ મેળવીને હું બંગાળાના તખ્તપર બેઠો હોત, તો જાણે હું પોતાને બાદશાહનો માતહત માનત. પણ ખયર એ વાતોને જવા દ્યો, જેને જેમ ગમે તેને તેમ સમજવા દ્યો. મારો તો એ જ નિશ્ચય છે કે, બંગાળા તે પઠાણ બાદશાહોનો સ્વતંત્ર દેશ છે—આ સલ્તનતમાં પઠાણોની હુકૂમત બલવતી છે. જો કોઈ તાકત અથવા ચાલાકીથી આપણી હુકૂમતને નેસ્ત અને નાબૂદ કરવાની ઇચ્છા રાખશે, તો હું ખાત્રીથી કહું છું કે, બહુ જ વહેલી લડાઇની આગ ભભકી ઊઠશે. કેમ તમે શું ધારો છો?"

"હું પણ હમેશ એ બાબત વિશે જ વિચાર કર્યા કરું છું. મારા દેખતાં ઘણા પઠાણ બાદશાહો બંગાળાના આ તખ્તપર બેસી ગયા, પણ તેમાંના કોઇએ પણ જાહેર રીતે પોતાનું માથું નીચું નમાવ્યું નથી. હુઝૂરે પણ પોતાના બુજર્ગોની રીતિનું જ અનુકરણ કર્યું છે. આવી વાતોનો ફયસલો કરવાની તાકત મારામાં નથી." ફરીદશાહે નિયમ પ્રમાણે સૂબેદારના વિચારની પ્રશંસા કરી.

"જો કોઈ ભૂલભરેલું કે નાલાયક કામ મારા હાથે થતું હોય, તો તે ન થવા દેવાની કોશિશ તમારે કરવી જ જોઇએ. જેવી રીતે બંગાળાના બીજા બાદશાહોને માથું નમાવતાં તમે જોયા નથી, તેવી જ રીતે ખાન્દાને કાવાનીના સુલયમાનને પણ કોઈ કાળે નમતો જોશો નહિ અને માથું નમાવવાની અગત્ય પણ શી છે? શું દિલ્લીના બાદશાહથી બંગાળાના બાદશાહની પદવી કોઈ રીતે ઉતરતી છે? શું બંગાળાના શાહનો ખજાનો જરથી ભરપૂર નથી? શું બંગાળાની ફોજના સિપાઓએ પોતાની તલવારો કમજોર હાથમાં પકડેલી છે?" સૂબેદારે આત્મશ્લાઘા કરી.

ફરીદશાહે થોડીવાર કાંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. તે વિચારમાં પડી ગયો હતો. અંતે તેણે વિનતિ કરી કે, "જહાંપનાહ! ગુલામના કુસૂરની માફી આપશો–ગુલામ કાંઇક અર્જ કરવાની ખ્વાહિશ ધરાવે છે."

"બેતકલ્લુફ કહો, બંગાળાની સલ્તનત અને શાહી ખાન્દાનની ખયરખાહી વશે જે કાંઈ પણ કહેવામાં આવશે, તે આ સુલયમાન તત્કાળ મંજૂર કરશે." નવ્વાબે ઘણી જ શાંતિથી આજ્ઞા આપી.

"વધારે કાંઈ પણ નહિ, કિન્તુ હું માત્ર એટલું જ કહેવા માગું છું કે, દિલ્લીની હુકૂમત ઘણા દૂર દૂરના મુલ્કોમાં ફેલાઈ ગયેલી છે અને દિલ્લીના મુકાબલામાં બંગાળાની હુકૂમત ઘણી જ ઓછી છે. માત્ર બંગાળ અને બિહાર, એ બે દેશોના બળથી જ દિલ્લીનો મુકાબલો કરવો એ મારા વિચાર પ્રમાણે કાંઇક અનુચિત જેવું છે." શાંત ફરીદશાહે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થાનો અનુભવ વ્યક્ત કર્યો.

"શાહજી! તમારા કહેવાથી પહેલાં જ કેટલીકવાર હું એ બાબત વિચાર કરી ચૂકયો છું. એ વાતને તો તમે સારી રીતે જાણો છો કે સલ્તનતને મજબૂત કરવા અને વધારવા માટે કોઈ નવો મુલ્ક જિતવાની ઘણી જ જુરૂરત હોય છે, અને તમે જાણીને ખુશ થશો કે, એવો એક મુલ્ક જિતવાની પણ મેં ગોઠવણ કરી રાખી છે. એકવાર મોઢું ઉંચું કરીને સમુદ્ર તરફ નજર કરો–ત્યાં એક બહુ જ મોટી સલ્તનત હિન્દુ કાફિરોના કબજામાં પડેલી તમારા જોવામાં આવશે." સુલયમાને દિલ્લીના વિષયવાળી પ્રસ્તાવના પૂરી કરીને હવે મૂળ હેતુના ઉલ્લેખનું મંગળાચરણ કર્યું.

"સમુદ્ર તીરે તો ઓરીસા વિના બીજી કાંઈ સલ્તનત મારા જાણવામાં નથી. કેમ ખુદાવન્દ?" ફરીદશાહે અજ્ઞાનતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

"જી હા–તમારી અટકળ ખરી છે. મારી ઓરીસા ફતેહ કરવાની જ ઇચ્છા છે. નૂરનબીના બન્દાની અમલદારીની પડોસમાં જ કાફિરોની અમલદારી હોય, એ મારા દિલમાં ઘણું જ ખટકયા કરે છે અને એ વિશે મસ્લત કરવા માટે જ મેં આજે તમને અહીં બોલાવ્યા છે. માટે તમે તમારો વિચાર જણાવો કે, કાફિરોની હુકૂમતને ફના કરીને ખુદાની હુકૂમત ત્યાં કાયમ કરવી, એ યોગ્ય છે કે નહિ?" સુલયમાને જવાબ આપીને પાછો સવાલ કર્યો.

અમલચન્દ નામક એક ધનાઢ્ય વાણીઓ એ વેળાએ દર્બારમાં બેઠેલો હતો. સુલયમાનના મુખથી કાફિરોના સર્વ નાશની વાર્ત્તા સાંભળતાં જ તેનું મુખ એકાએક ગંભીરતાથી છવાઈ ગયું. તે સૂબેદારને એક ધ્યાનથી જોતો અને તેના વિચારોને સાંભળતો બેઠો હતો. પણ એ

અન્તિમ વિચાર સાંભળીને તેણે પોતાનું મુખ નીચું કરી દીધું.

ચતુર સુલયમાનની દૃષ્ટિ ચારે તરફ ફર્યા કરતી હતી. તે અમલચંદના મુખની ગંભીરતાને જોતાં જ તેના મનના ભાવને જાણી ગયો. વારંવાર કાફિર શબ્દનો પ્રયોગ કરીને હિન્દુઓ પ્રતિ જે ધિક્કાર દર્શાવવામાં આવ્યો હતો, તેથી જ એનું મન દુઃખાયું છે, એમ જાણીને તેને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી સૂબેદાર તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, "અમલચન્દ! તમે નારાજ ન થાઓ. અમારા પયગંબરનું એવું ફર્માન છે કે, તેમના બન્દાઓની અમલદારી જ આખી દુનિયામાં હોવી જોઇએ. હજરત મહમ્મદ જ આ દુનિયાના માલિક છે અને જેઓ તેમને માનતા હોય, તેઓ તેમની ફોજના સિપાહી છે. તેમના ફોજી જવાનો વિના બીજા કોઇમાં પણ હુકૂમત કરવાની શકિત નથી. કુરાન શરીફમાં લખેલું છે કે, "અહલે ઇસલામ ન હોય, તે બધા કાફિરો છે." મુસલ્માનોમાંના પણ જે પોતાના ઇમાનને માનતા નથી, તેમને પણ કાફિર જ માનવામાં આવે છે."

અમલચન્દ ઉભો થયો અને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો કે,–"હું તો એક સાધારણ વ્યાપારી વાણીઓ છું. રાજ્યશાસન અને રાજ્યપરિવર્તનના વિષયમાં કોઇ પણ પ્રકારનો વિચાર દર્શાવવાની મારામાં શક્તિ નથી. એટલા માટે મારે તો એમ જ કહેવું જોઇએ કે, કુરાનમાં લખેલી વાત જ બરાબર હશે અને તેથી મહમ્મદની સેના થોડા જ સમયમાં સર્વ રાજ્યોમાં પોતાનો અધિકાર પ્રસારવાને શક્તિવતી થશે."

"તમે અમારા કુરાનના ફર્માનને કબૂલ કરો છો, એ માટે તમારો ખાસ આભાર માનવામાં આવે છે." એટલું કહી સુલયમાન્ પાછો ફરીદશાહને પૂછવા લાગ્યો કે, "શાહજી! ત્યારે આ બાબતમાં તમારો જે વિચાર હોય, તે કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વિના સત્ય સત્ય મનથી જણાવી દ્યો. બુજર્ગોના વિચારમાં હમેશા કાંઈ પણ વધારે તત્ત્વ સમાએલું હોય છે, એવી મારી ખાત્રી છે."

ગોઠણભંડીએ બેઠેલો ફરીદશાહ પાછો ઊઠીને ઉભો થયો અને હાથ જોડીને વિનતિ કરવા લાગ્યો કે, "જે બાદશાહોના પણ બાદશાહ છે, તે પયગંબર સાહેબે જ હુજૂરને આ દુનિયામાં અફસર કરીને મોકલેલા છે. હજરતનો અફસર આ દુનિયામાં ખુદાની સલ્તનતને વધારે, એ વાતને આ ગુલામ નાકબૂલ કરી જ કેમ શકે? હું ઘણી જ ખુશીથી હુજૂરના અભિપ્રાયને મળતો થાઉં છું અને કહું છું કે, જે દિવસે હું આખી દુનિયામાં મુસલ્માનોનો અધિકાર વ્યાપેલો જોઇશ, તે દિવસે જ મુસલ્માનોના હિન્દુસ્તાનમાં આવવાને સફળ થએલું માનીશ."

"ત્યારે શું તમે ઓરીસા પ્રાન્તને ઘણો જ ફાયદેમંદ સમજો છો ?" સુલયમાને કાંઇક વધારે જાણવાના હેતુથી પ્રશ્ન કર્યો.

એના ઉત્તરમાં ફરીદશાહે જણાવ્યું કે, "જો કે હું ઓરીસાને વધારે લાભકારક તો નથી જ સમજતો, તો પણ તેને સર કરવામાં એક ઉચ્ચ પ્રકારની કીર્ત્તિ સમજું છું. બખ્તિયાર બંગાળામાં મુસલ્માની હુકૂમતનું મૂળ રોપી ગયા છે અને તેને જો આપ મજબૂત કરશો, તો તવારીખમાં આપનું નામ સુવર્ણના અક્ષરે લખાયલું સદાને માટે કાયમ રહેશે."

વૃદ્ધ ફરીદશાહે અન્તિમ વાકય ઘણી જ ગંભીરતાથી ઉચ્ચાર્યું અને સભાસદનમાં તેના એ શબ્દોનું ગુંજન થવા લાગ્યું. ભીંતોમાં અન્તિમ શબ્દોનો પ્રતિધ્વનિ થવા લાગ્યો. ક્ષણ માત્રમાં ચતુર્દિશાએ શાન્તિ અને નિઃસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું. કોલાહલનો અવરોધ થયો.

એ નિઃસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરીને કોઇએ ધીમા સ્વરથી કહ્યું કે. "જહાંપનાહ ! ખુદાવન્દ !"

શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્ણમાં આવતાં જ સુલયમાનનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. તેણે જોયું કે, મહાન્ જમીંદાર ચન્દનસિંહ કાંઈ બોલવાની આકાંક્ષા ધરાવે છે, પણ આજ્ઞા વિના બોલવાનું સાહસ કરી શકતો નથી; એટલા માટે ચતુર સુલયમાને તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, "ચન્દનસિંહજી ! જો તમારી કાંઈ પણ બોલવાની ઇચ્છા હોય, તો કોઈ પણ જાતના ભય અને સંકોચ વિના બોલો. હું સારી રીતે જાણું છું કે, તમે બધા મારા સાચા ખયરખાહ છો. બંગાળાના જમીનદારો પઠાણ બાદશાહોને દરેક વખતે જોઇએ તેવી મદદ કરતા આવ્યા છે અને હવે પછી પણ હું આશા રાખું છું કે, તેવી મદદ હમેશ તેઓ કરતા રહેશે."

સૂબેદારની આજ્ઞા મળવાથી ચન્દનસિંહ ઉભો થયો અને યથાયોગ્ય અભિવન્દન કરીને બોલ્યો કે, "ખુદાવન્દ ! ક્ષમા કરશો. દર્બારમાં સ્વતંત્રતાથી બોલવાની આપ મને આજ્ઞા આપો છો, તેથી જ હું એક પ્રાર્થના કરવાનું સાહસ કરું છું. દાસ માત્ર એટલું જ કહેવાની ઇચ્છા રાખે છે કે બંગાળાના જમીનદારો ધન, બાહુબળ અને સૈન્ય ઇત્યાદિની જહાંપનાહને સહાયતા આપશે. ખુદાવન્દની અસંખ્ય શક્તિશાલિની વીરસેના પણ ખુદાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાની ચેષ્ટા કરતી રહેશે. પરંતુ સમસ્ત ભારત વર્ષના પ્રાચીન આર્ય રાજ્યોનો નાશ કરીને સમગ્ર આર્યાવર્ત્તમાં મુસલ્માન રાજ્યની સ્થાપના કરવાનું કાર્ય બે ત્રણ શતકો ગયા પછી પણ સફળ થશે કે નહિ, એની શંકા જ છે."

ચન્દનસિંહના એ વિચારો સાંભળતાં જ સુલયમાનના વિશાળ લલાટે સંકુચિતતા ધારણ કરવા માંડી. તે બોલ્યો, "આપ એ કેમ

જાણી શકયા ? માત્ર ઓરીસાવિના એવી બીજી હિન્દુઓની કઈ સલ્તનત છે, કે જે પોતાની સ્વતંત્રતા પૂર્ણતાથી જાળવી શકી હોય ? અત્યારે સર્વ હિન્દુ રાજ્યો પરતંત્ર છે."

"ખુદાવન્દ ! સમસ્ત ભારતવર્ષની વાર્તા તો દૂર રહી, પણ આપણા બંગાળાના પડોસમાં જ અત્યારે પણ આર્યોનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો વિદ્યમાન છે. દક્ષિણમાં ઓરીસા, પૂર્વમાં આરાકાન ત્રિપુરા અને ઉત્તરમાં નેપાલ તથા કૂચવિહાર આદિ રાજ્યો ગૌરવપૂર્વક પોતાની સ્વતંત્રતાને જાળવી રહ્યાં છે." ચન્દનસિંહે પૂર્વ પ્રમાણે જ વિનીત ભાવથી કહ્યું.

"આપ એમ કેમ કહી શકો છો કે, પ્રથમ ત્યાં ઇસલામની હુકૂમત નહોતી ?" સુલયમાને આડો સવાલ કર્યો.

"જહાંપનાહ ! મુસલ્માનો પોતાની ઇચ્છાથી જ એ રાજ્યોની સ્વતંત્રતાનો નાશ નથી કરી શકતા. હું ઇશ્વિર પાસે એ જ યાચના કરું છું કે, એ રાજ્યોનું સ્વાતંત્ર્ય ચિરકાલપર્યન્ત અચલ રહે. રાજ્યનો જેટલો વધારે વિસ્તાર થાય છે, તેટલી જ તેની શાસનપદ્ધતિ શિથિલ અને અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. જિતાયલા રાજાઓ પાડોસમાં જ તેના નાશનો ઉદ્યોગ કર્યા કરે છે અને પ્રબળ શત્રુઓની દૃષ્ટિથી તે રાજ્યને નિહાળ્યા કરે છે. જે વેળાએ મોટા રાજ્યમાં સર્વત્ર ઘોર વિદ્રોહરૂપી અગ્નિની જ્વાળા ભભકી ઊઠે છે, ત્યારે તેને બૂઝાવવાનું કાર્ય બહુ જ કઠિન અને અસાધ્ય થઈ પડે છે." ચન્દનસિંહે સત્ય સત્ય કહી દીધું.

"મુસલ્માન બાદશાહો એવા ડરપોક બનીને હુકૂમત કરવાની ઇચ્છા નથી કરતા." સુલયમાને આબરૂ બચાવવા માટે જવાબ દેવા માંડ્યો. "તે લોકો અલ્લાહના નામથી નાગી તલવાર હાથમાં લઇને હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા છે અને એ તલવાર જ આખા હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય મુસલ્માનોને અપાવશે. વિદ્રોહ–બળવા–ની આગને સગળવા દ્યો; તેની કાંઈ પણ પરવા નથી ! ખૂનની ધારાથી એ આગને બૂઝાવી નાંખવાની કળા મુસલ્માનો સારી રીતે જાણે છે. એવા બળવાના વિચારથી ડરી ગયા હોત, તો મુસલ્માનોએ પહેલાંથી બાદશાહી લેવાનો વિચાર પણ કર્યો ન હોત. જે ચીજને એક માણુસ પોતાના કબજામાં લે છે, તેને સંભાળવાની તાકત તેનામાં તેથી પણ પહેલાંની જ રહેલી હોય છે."

"મુસલ્માનો કોઈ પણ પ્રકારના ઉપદ્રવ અને વિદ્રોહના વિઘ્ન વિના જ ભારતવર્ષમાં શાસન કરે, એવી મારી ઇચ્છા છે. પરન્તુ માત્ર મારી અને હુજૂરની ઇચ્છાથી શું વળવાનું છે ? શું આરાવલીથી રક્ષાયલાં રાજ્યો–રાજસ્થાન–સહજમાં જ મુસલ્માનોના હાથમાં આવી જશે કે ? તેમ જ કાશ્મીરનું મનોહર રાજ્ય તત્કાળ પોતાના હસ્તમાં

પરાધીનતાની બેડી પહેરી લેશે કે? ખુદાવન્દ! ક્ષમા કરજો. ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં તો એમ જ દેખાય છે કે, જે વેળાએ મુસલ્માન બાદશાહો ભારતવર્ષને પોતાના અધિકારમાં લઇને સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા કરશે, તે જ વેળાએ મુસલ્માન બાદશાહોનો અવશ્યમેવ વિનાશ થશે." ચન્દનસિંહે કોઈ પણ પ્રકારના ભય વિના પોતાના મનના ખરેખરા ભાવો જણાવી દીધા.

સુલયમાનનાં નેત્રો કોપથી લાલચોળ થઈ ગયાં. તે કાંઇક રુક્ષ-સ્વરથી ચન્દનસિંહને કહેવા લાગ્યો, "મુસલ્માનો આ બાબતમાં આપની સલાહ લેવા નથી ઇચ્છતા. હાલમાં ઉપસ્થિત થતા યુદ્ધમાં એટલે કે, ઓરીસાપર ચઢાઈ કરતી વેળાએ જો ફૌજમાં કાંઈ પણ ઘટાડો થાય, તો બંગાલાના જમીનદારો મદદ આપશે કે નહિ? એટલું જ હું જાણવા માગું છું."

"એકવાર નહિ, પણ હજારવાર મદદ આપશે. હુજૂરની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં કોઇપણ જમીનદાર ન્યૂનતા રાખશે નહિ. ખુદાવન્દ! અમે તો સાધારણ મનુષ્યો છીએ અને રાજાના ભલામાંજ અમારું પોતાનું ભલું માનનારા છીએ. અમારા, ધન, પ્રાણ, માલ, મર્યાદા ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થો આપના હાથમાં જ છે. માટે જે વેળાએ જેવો હુકમ કરવામાં આવશે, તે વેળાએ તેમ વર્તવા માટે અમે બધા તૈયાર છીએ." ચન્દનસિંહે સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યું. એથી નવ્વાબ પ્રસન્ન થયો.

"બસ, એટલું જ જોઇએ છે. એ કારણથી જ હિન્દુઓમાં અમે આપને બધાથી મોટા ગણીએ છીએ. ખયર—હવે એ તકરારને અહીં જ ખતમ કરી નાંખો." એમ કહીને સુલયમાને ચન્દનસિંહના વિષયને ટાળી નાંખ્યો.

પાછો ફરીદશાહને ઉદ્દેશીને સુલયમાન કહેવા લાગ્યો કે, "હવે ગુસલનો વખત થઈ ગયો છે, માટે મારાથી દર્બારમાં વધારે વાર રોકાઈ શકાય તેમ નથી. મગરિબની નમાજ પછી તમે પાછા મને મળજો, એટલે કેટલીક ખાસ વાતો કરવાની છે, તે આપણે કરીશું. આપણો અફસરજંગ કાળોપહાડ તો યુદ્ધ માટે જ્યારે કહો ત્યારે તૈયાર જ છે. મગરિબ, પછી હું તેને જંગ કરવા માટેનો હુકમ મોકલી આપીશ. ઓરીસાની લડાઇની બાબતમાં તે જ મારો વઝીરે આજમ છે. તમારે હવે અત્યારે તો કાંઈ ખાસ કહેવાનું નથી ને! કાળાપહાડ અને તમારી સલાહથી યુદ્ધની સર્વ બ્યવસ્થા કરી નાંખીશું; ઇન્શાઅલ્લાહ! જંગમાં ફતેહ આપણી જ છે."

"હુજૂરની જેવી ઇચ્છા. ભલે પધારો. બહાદુર કાળોપહાડ ખુદાની ફૌજનો એક બહાદુર અને આલીશાન સિપાહી છે. મને ખાત્રી

છે કે, હુજૂરના નામ સાથે તવારીખમાં દિલેરજંગ કાળાપહાડનું નામ પણ સોનેરી હર્ફે લખાયલું હમેશને માટે કાયમ રહેશે." ફરીદશાહે સુલ્તાનના વિચારને પુષ્ટિ આપી.

સુલયમાન પોતાના સિંહાસનપરથી ઉઠ્યો અને તેના ઉઠવાની સાથે સભામાંના સર્વજનો ઉભા થઈ ગયા. સભાની સમાપ્તિની સૂચના આપનારાં નગારાં વાગવા લાગ્યાં. સુલયમાન ધીમેધીમે ગુસલખાના તરફ ચાલતો થયો. સભાજનો નાના પ્રકારના વાર્તાલાપો કરતા પોતપોતાના નિવાસસ્થાને જવા લાગ્યા. ગડગડાટ સહિત સભાગૃહનાં દ્વાર એકદમ બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં.

કાળાપહાડ નામક જે સેનાપતિના નામનો સુલયમાને ઉચ્ચાર કર્યો અને ફરીદશાહે જેની અત્યંત પ્રશંસા કરી, તે પુરુષ સૂબેદાર જેવો જ કિંબહુના તેથી પણ વધારે યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ અને સાહસી હતો. એના ભયંકર નામથી બંગાળાની સમસ્ત ભૂમિ કંપાયમાન થઈ રહી હતી. કાળોપહાડ હિન્દુ ધર્મનો ઘોર વિદ્રોહી હતો. તેણે હિન્દુ દેવ દેવીઓનાં સહસ્રાવધ મન્દિરો અને તેમની પવિત્ર પૂજ્ય મૂર્ત્તિઓનો વિધ્વંસ કરી નાંખ્યો હતો. એ ઘટના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને તો સારી રીતે જ્ઞાત છે જ; માટે એ વિશે વિશેષ વિવેચન કરવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. આર્યધર્મપદ્ધતિનો એ સેનાપતિ પરમ દ્વેપી હોવાથી બંગાળાના સૂબેદાર સુલયમાને ઓરીસાના વિજયનું મહત્ કાર્ય એના જ હાથમાં સોંપ્યું, અને કાળાપહાડે અદ્વિતીય પરાક્રમ બતાવીને ઓરીસાના ગંગાવંશીય ભૂપાળ નન્દકુમાર દેવને પરિપૂર્ણતાથી પરાજિત કરીને ઓરીસાની સ્વતંત્રતાનો સર્વથા નાશ કરી નાંખ્યો. ઓરીસાની એ વિજયઘટનાને અનુસરીને જ પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનાનો આરંભ કરવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ પ્રસ્તુત કાદંબરીનો મુખ્ય નાયક કાળોપહાડ જ છે અને તે હવે પછી રંગભૂમિપર આવવાનો છે. વાર્તાનો નાયક બહુધા ઉદાત્તચરિત અને સદ્ગુણશાલી હોવો જોઇએ, એવો કેટલાક વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. પરંતુ સૃષ્ટિવૈચિત્ર્યથી આપણને તો અત્યારે એક દુર્ગુણી અને આર્યધર્મોચ્છેદક નાયક મળ્યો છે–માટે તેના સ્વભાવનું જ યથાર્થ દર્શન કરાવવું, એ જ આપણું કર્તવ્ય છે. હવે પછી સુજ્ઞ વાચકો જેમ જેમ વાર્તાના વિષયમાં આગળ વધતા જશે, તેમ તેમ કાળાપહાડના વિલક્ષણ અને વિચિત્ર જીવનચરિત્રનું આબેહૂબ–સર્વાંગ પરિપૂર્ણ ચિત્ર તેમનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભું રહેતું જશે. માટે આ વિષયને અહીં જ મૂકીને આપણે હવે આપણી વાર્તાની વસ્તુસંકલનાને વિસ્તારવાનો યત્ન કરીશું.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

ગુરુનાં ચરણોમાં

રાત્રિના સમયે તાંડાના રાજપ્રાસાદસમૂહના નિકટમાં આવેલા એક વિશાળ ભવનના આસમન્તાત્ ભાગમાં વિસ્તરેલી પુષ્પવાટિકામાં એક વીર યુવા પુરુષ અહીં તહીં ફરતો જોવામાં આવે છે. આકાશમાં પૂર્ણ ચન્દ્ર વિરાજમાન થએલો છે. પૃથ્વીપ્રદેશમાં નિર્મળ ચન્દ્રમાની શુભ્ર ચન્દ્રિકા એવી તો શોભા આપતી જોવામાં આવે છે કે, જાણે કોઇએ પૃથ્વીપટપર શ્વેત ચાદર જ બિછાવી દીધી હોયની! એ સ્નિગ્ધ ચંદ્રિકાથી વિલસતી પુષ્પવાટિકામાં સહસ્ર પ્રકારનાં પ્રફુલ્લ પુષ્પો હાસ્ય કરતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એ પુષ્પવાટિકાથી અલ્પ અંતરે ચન્દ્રકિરણમયી ભાગીરથી કલકલ રવસહિત સલિલનું વહન કરી રહી છે. તેને એ વહનધ્વનિ દૂરથી ઘણો જ મધુર અને મનોહર લાગે છે. બહુજન વિસ્તીર્ણ તાંડા નગરી સાંપ્રત સર્વથા સ્પન્દહીન અને શાંત થએલી છે મનુષ્યના કંઠમાંથી નીકળતો એક પણ શબ્દ શ્રવણગોચર થતો નથી વચવચમાં કેવળ એક આલોકિત આગારમાંથી કોઈ નારીના કંઠમાંથ નિઃસૃત મધુર ગીતધ્વનિ વીણાના ઝંકાર સહિત સાંભળી શકાય છે યુવક શાન્ત ભાવથી ઇતસ્તતઃ વિચરવામાં નિમગ્ન થએલો છે. એનુ શરીર ચિન્તા અને ગંભીરતાથી આચ્છાદિત થએલું હોય, એવો ભાસ થાય છે. જે વેળાએ ચિન્તાની વિશેષ પ્રબળતા થાય છે, તે વેળાએ તેના વિશાળ લલાટમાં સંકુચિતતાનો આવિર્ભાવ થતો દેખાય છે. એ જ રાત્રિના સમયે સુન્દર સુમન-ઉપવનમાં હાસ્યમયી પ્રકૃતિ દેવી પુષ્પરૂપ અલંકારોને ધારી લલિત નૃત્યમાં નિમગ્ન થએલી છે. પરંતુ એ નૈસર્ગિક સૌન્દર્યની સમીક્ષામાં એ ભગ્નમન તરુણનું લેશ માત્ર પણ ધ્યાન નથી. એની દૃષ્ટિ લક્ષહીન છે અને ઉદ્વેગથી ભરેલી છે. જ્યારે જ્યારે ઉપર્યુક્ત અમૃતમય ગીત સ્પષ્ટ સંભળાય છે, તે વેળાએ જરાવાર તેનું શાંતિથી એ શ્રવણ કરે છે અને પોતાના ચલનવ્યાપારનો અવરોધ કરીને, એક જ સ્થળે ઊભો રહી જાય છે. જે ક્ષણે ગીતધ્વનિ શાંત થઇને દિગ્દિગંતરમાં લીન થઈ જાય છે, તે વેળાએ પુનઃ એ યુવક પૂર્વ પ્રમાણે પોતાના વિચરણના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. પુષ્પોદ્યાનમાં અત્યારે એવો આદર્શ પ્રવર્ત્તાયમાન છે.

થોડીવાર પછી એ પુષ્પવાટિકાના એક ભાગમાં એક શ્વેતવસ્ત્રધારિણી મનુષ્યમૂર્ત્તિ દૃષ્ટિગોચર થઈ. તેને જોતાં જ અસ્વસ્થ યુવકે વ્યગ્રતાથી તેને પૂછ્યું કે; "કોણ છે? ઇબ્રાહીમ?" મનુષ્ય વધતો વધતો

પાસે આવવા લાગ્યો. પ્રથમ તેણે કોઈ સાંકેતિક શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો અને ત્યાર પછી સમક્ષ આવીને બહુ જ વિનીત ભાવથી કહ્યું કે, "જી, ખુદાવન્દ! હું ઇબ્રાહીમ જ છું."

ઇબ્રાહીમ એક હબ્શી ખોજો (ખાજાસરા) હતો. ઇબ્રાહીમનો કંઠધ્વનિ સાંભળતાં જ એ યુવક વળી વિશેષ વ્યગ્રતાથી આગળ વધ્યો અને ઘણી જ આતુરતાથી તેને પૂછવા લાગ્યો કે, "તે બ્રાહ્મણસાથે તારી મુલાકાત થઈ કે? તને વિલંબ થવાથી મારા મનમાં ઘણી જ ચિન્તા થયા કરતી હતી."

"ઘણી જ મહેનત કરવા પછી મને તેનો પત્તો મળ્યો. મગરિબથી જ હું તેના શોધમાં લાગ્યો હતો. મેં હિન્દુઓનાં બધાં મૂર્તિમંદિરોમાં તેનો શોધ કર્યો, પણ કોઈ પણ સ્થાને તેનું નામ નિશાન મને મળી શક્યું નહિ. એટલે હું મુસાફિરખાનામાં જઈ પહોંચ્યો, પરંતુ ત્યાં જવું પણ વ્યર્થ થયું—અર્થાત્ ત્યાં પણ તે મળ્યો નહિ. અંતે નિરાશ થઈને હું અહીં પાછો આવતો હતો, એટલામાં ઇમામવાડાવાળી મસજિદ પાસે એક ઝાડ તળે એક માણસ સૂતેલું હોય, એમ મારા જોવામાં આવ્યું. હું તેના પાસે ગયો. ઘણો જ શોર કરવાથી જ્યારે તે જાગીને ઉઠ્યો, ત્યારે મેં ઓળખ્યો કે તે, તે જ બ્રાહ્મણ હતો." ઇબ્રાહીમે નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યું.

બ્રાહ્મણદેવના સમાચાર સાંભળવા માટે એ યુવક એટલો બધો આતુર થઈ રહ્યો હતો કે, તેના શોધવિશેનો ઇબ્રાહીમે કહી સંભળાવેલો વૃત્તાંત તેને ઘણો જ કંટાળા ભરેલો લાગ્યો. ઇબ્રાહીમના બોલવાની સમાપ્તિ થતાં જ તેણે કહ્યું કે, "ખૈયર! હવે એ વાતને જવા દે. કહે કે, તે આવ્યા છે કે નહિ?"

ઇબ્રાહીમને મીઠું મરચું ભભરાવીને વાત કરવાની બહુ જ ટેવ હતી. ગમે તેવી સાધારણ વાર્ત્તા હોય, પણ તેને વધારવા વિના અને તેની લાંબી પ્રસ્તાવના કર્યા વિના તે વાત ઇબ્રાહીમ ટૂંકામાં કહી સંભળાવે, એમ કોઈ દિવસે બનતું જ નહોતું. એ પોતાના નિયમને અનુસરીને ઇબ્રાહીમે જવાબ આપવા માંડ્યો કે, "આવ્યો તો છે, પણ રાજીખુશીથી નથી આવ્યો. એ બ્રાહ્મણ ઘણો જ નાલાયક અને બદ્જાત હોય, એમ દેખાય છે. પહેલાં તો તેણે એમ જ કહ્યું કે, હું તારા બાદશાહની દરકાર કરતો નથી. મેં જ્યારે આપનું નામ લીધું, ત્યારે તે કાફિરે કહ્યું કે, 'જા તેને જઈને કહે કે, હું કાંઈ તારો તાબેદાર નથી. અવકાશ મળશે, તો આવીશ. મારા કામના વખતે હું કોઈનો હુકમ માનતો નથી..' મેં તેને ઘણો સમજાવ્યો અને ઇનામ મળવાની પણ લાલચ દેખાડી; તોય તેણે માન્યું નહિ. જ્યારે સીધી રીતે કામ ન નીકળ્યું, ત્યારે મેં તપીને કહ્યું કે, જો તું સીધો સીધો નહિ ચાલે, તો તારી આબરૂ બગાડી નાંખીશ—તારા મોઢામાં થૂંકીશ. એ વાક્યો સાંભ-

ળીતાં જ તે કાફિર મનમાં ને મનમાં કાંઈક બડબડતો ચુપચાપ મારી સાથે આવવાને નીકળ્યો. પાછો નદીને કિનારે આવતાં જ કમબખ્ત અટકી પડ્યો અને મને કહ્યું કે, 'ભાઈ! જરા ઊભો રહે અને મને થોડું પાણી પી લેવા દે.........'

યુવક વીર હવે તેની પ્રસ્તાવનાથી ઘણો જ કંટાળી ગયો અને તેની વાતને વચમાં જ કાપી નાંખીને બોલ્યો કે, "આટલી બધી લાંબી પહોળી વાતો શામાટે કરે જાય છે? તે બ્રાહ્મણદેવ અત્યારે ક્યાં છે? તેમને જલ્દી લાવીને મારી સામે હાજર કર. હું બીજું કાંઈ પણ સાંભળવા માગતો નથી."

"અહીં છે—આ નજરબાગમાં જ છે." ઇબ્રાહીમે કાંઈક આશ્ચર્યના ભાવથી કહ્યું. ખ્વાજાસરાનો બ્રાહ્મણને એકદમ યુવક સમક્ષ ન લઈ આવવાનો હેતુ એ હતો કે, ખ્વાજાસરાઓ વિના બેગમોની ફૂલવાડીમાં બીજા કોઈ પુરુષને આવવાનો હુકમ નહોતો. એટલા માટે જ તે તેને દર્વાજાપર ઊભો રાખી આવ્યો હતો. ઇબ્રાહીમનું ઉત્તર સાંભળતાં જ યુવક કોપથી લાલ પીળો થઈ ગયો અને કહેવા લાગ્યો કે, "શું અહીં અને આ બાગમાં જ છે? તે મનુષ્ય તારા કરતાં હજારવાર વધારે ઇમાનદાર અને વિશ્વાસને પાત્ર છે."

ઈબ્રાહીમ ધીમેથી "યા ખુદા" કહીને ત્યાંથી દર્વાજા તરફ ચાલતો થયો.

વીર યુવકે એક દીર્ઘ ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાંખ્યો અને આકાશ પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીને મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે, "ગુરુવર્ય! શૈશવાવસ્થામાં જે વેળાએ આપનાં ચરણોમાં પડીને હું શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરતો હતો, તે સમયે પણ આપના મનના ભાવો આજના જેવા જ હતા. યવનો પ્રતિ આપનો આવો જ ધિક્કાર હતો! સ્વધર્મની રક્ષામાટે આપ કેટલો બધો અંતઃકરણપૂર્વક ઉપદેશ આપતા હતા! પરંતુ હાય! તે ઉપદેશો માત્ર વાલુકામાં બીજારોપણ કરવા સમાન વ્યર્થ થયા!" એટલું કહીને યુવકે એક બીજો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો અને ચિંતાતુર હૃદયે ફરવા માંડ્યું.

થોડીવાર પછી ઈબ્રાહીમે તે બ્રાહ્મણને લાવીને એ વીરયુવક સમીપ ઊભો કર્યો. બ્રાહ્મણનો રંગ ઉજ્જ્વલ, વર્ણ ગૌર, શરીર દુર્બળ અને વય અનુમાને સાઠ વર્ષનું હોય, એમ દેખાતું હતું. મસ્તકપર વાળ જોવામાં આવતા નહોતા, પણ લાંબી શિખા પૃષ્ઠભાગે લટકતી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. તેનાં વસ્ત્રો બહુ જ મલિન હતાં. સ્કંધભાગે રામરામી*

* એ એક શ્વેત રંગી નાનું વસ્ત્ર હોય છે અને તેનાપર લાલ રંગના "રામ રામ" એ શબ્દો સ્થળે સ્થળે છાપેલા હોય છે. તીર્થસ્થાનમાં એ વસ્ત્રો મળે છે અને તે આપ્ત જનોને પ્રસાદી તરીકે આપવાનો હિન્દુઓમાં રિવાજ છે.

વિના બીજું એક વસ્ત્ર હતું નહિ. અર્ધ રાત્રિના સમયે આર્યોના શત્રુ યવનરાજના આમંત્રણથી તેના હૃદયમાં ઘણી જ ચિન્તા થતી હતી. ધર્મનો નાશ થવાના ભયથી તે પોતાના ઇષ્ટમંત્રના જપમાં લીન થએલો હતો. જે વેળાએ તે, વીરયુવક સમીપ આવીને ઊભો રહ્યો, તે વેળાએ ભયથી તેનું સમસ્ત શરીર કંપતું જોવામાં આવતું હતું.

બ્રાહ્મણ દેવનું આગમન થતાં જ વીર યુવકે ઇશારાથી ઇબ્રાહીમને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા કરી. ઈબ્રાહીમ તે બ્રાહ્મણ પ્રતિ બે ત્રણવાર તીવ્ર દૃષ્ટિપાત કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. એ સંકેતોને જોઇને બ્રાહ્મણનું શરીર વિશેષ કંપાયમાન થવા લાગ્યું. અધીર બની હસ્તમાં યજ્ઞોપવીત લઇને ભગ્ન સ્વરથી તે બ્રાહ્મણ વીર યુવકને પ્રાર્થના કરતો કહેવા લાગ્યો કે, "બાદશાહનો જય થાઓ અને કાજી સાહેબનો પણ જય થાઓ. સાહેબ! મેં કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી. મારા જેવા એક દીન બ્રાહ્મણપર આવો અત્યાચાર શામાટે કરવામાં આવે છે? દયા કરીને મને મુક્ત કરો."

યુવક સ્થિર દૃષ્ટિથી બ્રાહ્મણના મ્લાન મુખનું એક ધ્યાનથી અવલોકન કરી રહ્યો હતો. બ્રાહ્મણની પ્રાર્થના સાંભળીને તેણે શાન્ત ભાવથી કહ્યું કે, "આપ કોઈ પણ પ્રકારની ભીતિ કરશો નહિ. ચિન્તા કરવાનું કશું પણ કારણ નથી; આપપર કોઈ પણ જાતિનો અત્યાચાર થશે નહિ. માત્ર બેચાર વાતો પૂછવા માટે જ મેં આપને અહીં બોલાવ્યા છે. જો આજ્ઞા હોય, તો હું આપનાં ચરણોની રજ શિરપર ધારણ કરું? હું આપનો દાસ છું."

"ચરણરજ"નું નામ સાંભળતાં જ બ્રાહ્મણ પાંચ પચીસ પગલાં પાછો હટીને ઉભો રહ્યો. તેના સંદેહમાં એથી તો સામો વધારો જ થવા લાગ્યો. તેનો એવો જ દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો કે, "મુસલમાન હોવા છતાં મારાં ચરણોની રજને જ્યારે એ પોતાના શિરે ચઢાવવા માગે છે, ત્યારે મારી જાતિના નાશનો હેતુ જ એના મનમાં સમાયલો હોવો જોઇએ. યવનો પ્રથમ એવી રીતે જ બીજાઓને પ્રસન્ન કરે છે અને ત્યાર પછી અભક્ષ્ય વસ્તુનો આહાર કરાવીને તેમના ધર્મનો નાશ કરે છે." એવો વિચાર કરીને તે બ્રાહ્મણ પુનઃ હસ્તદ્વય જોડીને કહેવા લાગ્યો કે, "સાહેબ! આપ અમીર છો, આપ અમારા જેવા ગરીબોનાં ચરણોનો સ્પર્શ કરો, એ શું યોગ્ય કહેવાય કે? અમારાં ચરણો ઘણાં જ કઠિન હોય છે, એથી કદાચિત્ આપના હસ્તોને હાનિ થવાનો સંભવ છે. હું અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપું છું કે, દિન દિન પ્રતિ આવી રીતે જ આપની ઉન્નતિ થતી રહો!!"

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણની એ કાલી ઘેલી વાતોથી વીર યુવકના મલિન અને ગંભીર ચિન્તાવ્યાપ્ત મુખમંડળમાં કિંચિત્ હાસ્યની છટાનો ઉદય થયો. યુવક નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યો, "મહારાજ! હું તમારા મનના બધા ભાવોને યથાસ્થિત સમજી ગયો છું. હું મુસલ્માન, અથવા આપની ધારણા પ્રમાણે કહું, તો મ્લેચ્છ છું. મારા સ્પર્શથી કદાચિત્ આપનો પવિત્ર દેહ અપવિત્ર થઈ જશે, એવી આપના હૃદયમાં ભીતિ થયા કરે છે. કેમ મહારાજ! મારું એ અનુમાન સત્ય છે કે નહિ? જે હોય તે ખરેખરું કહો."

બ્રાહ્મણની જિહ્વા બંધ થઈ ગઈ. તેનાથી એનું ઉત્તર આપી શકાયું નહિ. દુરાત્મા યવન તેના મનનો ભાવ જાણી ગયો. તે લથડતા સ્વરથી કહેવા લાગ્યો, "નહિ, સાહેબ! એમ નથી. જો આપની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ હોય, તો આપ ચરણોને સ્પર્શ કરી શકો તેમ છે. એથી દેહ કદાચિત્ અશુદ્ધ થાય, તો ગંગાસ્નાનથી પુનઃ તેને શુદ્ધ કરી શક છે. શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો પ્રશ્ન ભયંકર નથી."

યુવક પ્રણામ કરીને બ્રાહ્મણ સમક્ષ ગોઠણમંડીએ બેસી ગ અને પ્રાર્થના કરતો બોલ્યો કે, "ગુરુરાજ! હું પાપી યવન છું, મ આપનાં પવિત્ર ચરણોને સ્પર્શ કરવાનો મને અધિકાર નથી. એ આપનાં પરમ વિશુદ્ધ ચરણોનું મનમાં ધ્યાન ધરીને દૂરથી જ હું આપ પ્રણામ કરું છું. કૃપા કરીને મને જણાવો કે, સંધ્યા સમયે બજારના ચૌકમાં બેસીને જે વેળાએ આપ જ્યોતિર્ગણિતમાં લીન થએલા હતા, તે સમયે આપે એક અશ્વારોહી મુસલ્માન યુવકને જોઇને કહ્યું હતું કે. 'તારા શિરે શીઘ્ર જ આપત્તિની વૃષ્ટિ વર્ષવાની છે.' એ વાતનું આપને સ્મરણ છે કે?"

યુવકનો આવો ભાવ નિહાળીને બ્રાહ્મણના મનમાં એટલું બધું આશ્ચર્ય થયું કે, થોડીવાર સૂધી તો તે કાંઈ પણ સમજી શકયો નહિ. મુસલ્માનો કે જેઓ સદા સર્વદા નિર્દય જ હોય છે અને જેઓ આર્યોને સર્વથા શત્રુભાવથી જ જોયા કરે છે, તે મુસલ્માન જાતિના જ એ યુવકનો આવો કોમલ સ્વભાવ, તેની વિપ્રો પ્રતિ આવી ભક્તિ અને તેની મર્યાદાપૂર્ણ સુશીલ ભાષાએ જો એ બ્રાહ્મણને આશ્ચર્યચકિત કર્યો હોય, તો તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય જેવું હતું નહિ. બ્રાહ્મણ પોતાને સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિચરતો જોવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણનો ઉદ્વેગ પ્રતિક્ષણે વૃદ્ધિંગત જ થતો ગયો. થોડીવાર પછી તે બોલ્યો કે, "મહાશય! હું અનેક જનોને અનેક વાતો કહ્યા કરું છું. તે સઘળી વાતોનું સ્મરણ કયાંથી રહી શકે વારુ? તોપણ એક અશ્વારોહી મુસલ્માન યુવકની વાતનું થોડું ઘણું સ્મરણ થાય છે ખરું-કદાચિત્ પ્રયત્ન કરતાં પૂરેપૂરું સ્મરણ થશે."

"આપે તેને પ્રથમ પણ ક્યાંય જોયો હતો?" યુવકે પૂછ્યું.

"નહિ, સાહેબ! હું પૂર્વે કોઇવાર પણ અહીં આવ્યો નથી. અહીંના બીજા કોઈ મનુષ્ય સાથે પણ મારો પરિચય નથી. છતાં પણ તેનું મુખ જોતાં મને એવો આભાસ થયો હતો ખરો કે, મેં તેને ક્યાંક જોએલો છે. પણ બરાબર સ્મૃતિ થતી નથી." બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યું.

"તેને તમે ક્યાં જોયો હતો, એ વિશે કાંઈ પણ અનુમાન કરી શકો એમ છે ખરું કે?" વીર યુવકે પાછો પ્રશ્ન કર્યો.

"મારાથી એવું અનુમાન કરી શકાય તેમ નથી. હું એક ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ છું અને નાના દેશોમાં પ્રવાસ કરતો ફરું છું. એટલે કોને ક્યાં જોયો હતો, એ વાતનું મને સ્મરણ રહી શકતું નથી." બ્રાહ્મણે નમ્રતાથી ઉત્તર દીધું.

"આપ ભિક્ષુક હો, એમ દેખાતું નથી. કારણ કે, જો આપ ભિક્ષુક હો, તો લોકો આપને જે દ્રવ્યદાન આપે, તેનો આપ અસ્વીકાર શા માટે કરો?" યુવકે તેને વાગ્જાળમાં સપડાવ્યો.

"હું ભિક્ષુક છું ખરો, પણ સર્વના દાનનો સ્વીકાર નથી કરતો. કારણ કે, અમારાં શાસ્ત્રોમાં એમ લખેલું છે કે, અયોગ્ય સ્થળે દાન લેવાથી લેવાવાળો પતિત થાય છે." બ્રાહ્મણે નિર્ભયતાથી કહ્યું.

"ત્યારે અહીં પણ આપનું આગમન માત્ર ભિક્ષાના ઉદ્દેશથી જ થએલું છે, કે બીજા કોઈ કારણથી?" યુવકે આગળ પૂછવા માંડ્યું.

"નહિ, મહાશય! માત્ર ભિક્ષા જ મારો ઉદ્દેશ નથી. અમે બ્રાહ્મણ પંડિતો છીએ, અને આપના મૌલવીઓ પ્રમાણે પાઠશાળાઓ સ્થાપીને તેમાં હિન્દુઓના બાળકોને શાસ્ત્ર આદિનું શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરીએ છીએ. પાંચ કે છ વર્ષથી મારો એક છાત્ર આ નગરમાં આવીને ખોવાઈ ગયો છે, તેના શોધ માટે જ હું દેશેદેશમાં ભ્રમણ કર્યા કરું છું." બ્રાહ્મણે પોતાનો સત્ય ઉદ્દેશ વ્યક્ત કર્યો અને તેની મુખમુદ્રા શોકના આઘાતથી નિસ્તેજ થઈ ગઈ.

"તેનો કાંઈ પણ શોધ લાગ્યો કે નહિ?" યુવકે પૂછવું ચાલૂ રાખ્યું.

"આજે જ બપોરે તો હું અહીં આવ્યો. આ નગર એટલું મોટું છે કે, અહીં તેનો શોધ કરી શકાશે કે નહિ, એની પણ શંકા થયા કરે છે. તમે જે અશ્વારોહી મુસલ્માન વિશે કહ્યું, તેનું મુખ પ્રથમ તો બરાબર મારા શિષ્ય જેવું જ લાગ્યું હતું, પણ પાસે જઇને જોવાથી જણાયું કે, તે તો મુસલ્માન હતો. મહાશય! ક્ષમા કરજો—આપનો કંઠસ્વર પણ મને તે મારા શિષ્ય જેવો જ જણાય છે. કદાચિત્ એ મારા ઉન્માદનું પરિણામ પણ હોય—કારણ કે, જેની પ્રિય વસ્તુ ખોવાઈ

જાય છે, તેને પ્રત્યેક વસ્તુમાં તે જ વસ્તુનો ભાસ થાય છે." વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે પોતાની મનઃસ્થિતિનું સત્ય વર્ણન કરી સંભળાવ્યું.

કોણ જાણે શાથી, એક પ્રબળ ઉદ્વેગે યુવકના મનને એકાએક ચંચળ બનાવી દીધું. તે બ્રાહ્મણનાં ચરણોમાં આળોટવા લાગ્યો અને ગદ્‌ગદ સ્વરથી બોલ્યો કે, "ગુરુ મહારાજ! એ ઘટના કાંઈ દીર્ઘકાળની નથી. આજથી પાંચ છ વર્ષ પહેલાં જે ભાગ્યહીન સેવક આપનાં ચરણોની છાયામાં બેસીને દર્શનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો હતો, જે અધમને આપ પુત્રવત્ પ્રેમથી જોતા હતા, જેના શોધમાટે શ્રમ લઇને આપ તાંડા સૂધી આવ્યા છો અને આજે સન્ધ્યા સમયે જેનું મુખ જોઇને આપે કહ્યું હતું કે, 'તારાશિરે શીઘ્ર જ આપત્તિની વૃષ્ટિ વર્ષવાની છે.' તે જ દુર્ભાગી, આર્યકુલાંગાર અને સ્વધર્મત્યાગી નિરંજન—અત્યારે યવનોના અન્નથી પોષાયલો કાળોપહાડ આપનાં ચરણોમાં—ગુરુનાં ચરણોમાં પડેલો છે!!!"

યુવકથી વધારે બોલી શકાયું નહિ. નેત્રોમાંથી એકાએક પ્રબળ વેગે અશ્રુધારાનું વહન થતાં સેનાપતિ કાળાપહાડનું મુખમંડળ અને વક્ષઃસ્થળ ભીંજાઇને તરબોળ થઈ ગયાં. શોકનો પ્રબળ ભાવ તેના હૃદયમાં વ્યાપી ગયો.

મેઘવિના જ વજ્રપાત થવાથી મનુષ્યોના મનમાં જેવી રીતે આશ્ચર્ય થાય છે, તેવી રીતે એક મુસલ્માનને આવી રીતે શોક કરતો જોઇને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના હૃદયમાં પણ આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું. જાગૃત છતાં પણ જાણે પોતે સ્વપ્નની સૃષ્ટિમાં વિચરતો હોયની, એવો તેને ભ્રમ થવા લાગ્યો. જે દેશદ્રોહી કાળાપહાડના નામથી બંગાળીઓનાં રોમાંચ ઊભા થઈ જતાં હતાં, તે કાળોપહાડ, તે તેનો પ્રિય છાત્ર નિરંજન હતો! એ વાર્ત્તાના સ્મરણે તો તેને અસીમ આશ્ચર્યસમુદ્રમાં નાંખી દીધો. થોડીકવાર સૂધી તો ભ્રાન્તિએ તેના મસ્તિષ્કને ભ્રમિષ્ટ જ રાખ્યું. વળી પાછો તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, "આ બધો પ્રકાર બનાવટી જ લાગે છે; કારણ કે, મુસલ્માનો હિન્દુઓને ઠગતી વેળાએ આવા ઢોંગો જ કરતા હોય છે." એવી ધારણાથી તેણે કાળાપહાડને કહ્યું કે, "સાહેબ! આપ આ શું કરો છો? આપના જેવા મોટા આદમી મારા જેવા એક ભિક્ષુકનાં ચરણોમાં આળોટે, એ શું યોગ્ય કહેવાય કે? કૃપા કરીને ઊઠો. જો કે મારો નિરંજન કોઈ દરિદ્રીનો પુત્ર નથી, પણ જે વેળાએ તે તાંડામાં આવ્યો હતો, તે વેળાએ તો તેની દશા દારિદ્ર્યથી જ ભરેલી હતી. માટે આપ તે નિરંજન નથી, એવો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે."

સેનાપતિ કાળોપહાડ ઊઠી પાછો ગોઠણભંડીએ પડીને ગદ્‌ગદ

સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે, "ગુરુદેવ! આ હતભાગી કાળોપહાડ તે તે જ નિરંજન છે. આ હીનભાગી જ આપના ગૃહસન્મુખ તમાલવૃક્ષની છાયામાં બેસીને વેદ અને વેદાંગનો પાઠ કર્યા કરતો હતો. આ પાપી તે જ છે કે, જે આપના સ્નાનના સમયે સ્નેહમયી ઉષાને સાથે લઇને આપના શિવપૂજનમાટે પુષ્પો અને બેલપત્રો ચૂંટવાને જતો હતો અને તર્પણની સર્વે સામગ્રી લઇને આપની પાછળ પાછળ ચાલ્યા કરતો હતો. હાય! હવે આ પાપીના તે સુખના દિવસો ચાલ્યા ગયા છે! હવે પાછો એવા સમયનો આભાસ મરતાં સુધી પણ મારી દૃષ્ટિએ પડવાનો સંભવ નથી! હવે શોક કરવાથી શું વળી શકે એમ છે! નિરંજનના નસીબમાં જે લખ્યું હતું તે થયું—તે ભ્રષ્ટ થયો!!" શોકાતિશયથી નિરંજન—કાળોપહાડ વધારે બોલી શક્યો નહિ. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનું વહન ચાલૂ જ હતું.

બસ હવે તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને વધારે પૂરાવાની જરૂર રહી નહિ. ઉષાનું નામ સાંભળતાં જ બ્રાહ્મણદેવ એકાએક અધીર થઈ ગયો. તેનાં નેત્રોમાંથી પણ અશ્રુધારાનું વહન થવા લાગ્યું. વૃદ્ધ ભૂદેવ પ્રેમપૂર્વક કહેવા લાગ્યો, "વત્સ નિરંજન! હવે વધારે કાંઈ પણ બોલવાની આવશ્યકતા નથી. તારા કંઠસ્વરને હું મરણ પર્યન્ત પણ ભૂલી શકું તેમ નથી. સંધ્યાસમયે મેં જે વેળાએ તને જોયો, તે ક્ષણે જ હું તને ઓળખી ચૂક્યો હતો. પરંતુ તારો નવો વેશ જોઇને મનમાં કાંઇક સંશય થયા કરતો હતો. અત્યારે પણ તારા સ્વરમાં તો મને નિરંજનનો જ ભાસ થયા કરતો હતો. પરંતુ આ શું? નિરંજનનું નામ કાળોપહાડ પડેલું કેમ સાંભળવામાં આવે છે? જેના અદ્‌ભુત અને અલૌકિક ગુણોથી વાસુદેવ સાર્વભૌમની પાઠશાળાનું મુખ નિત્ય ઉજ્જ્વલ રહેતું હતું, તે નિરંજન આજે યવનવેશમાં કેમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે? મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે, નિરંજન મુસલ્માન થઇને બાદશાહનો ઘણો જ પ્રિયપાત્ર થએલો છે, અને તે વાત આજે હું સાચી થએલી જોઈ શકું છું. અહા! કાળનું કેવું ભયંકર પરિવર્તન!!!"

સુજ્ઞ વાચકો! તમે એ બ્રાહ્મણ દેવને ઓળખ્યો કે? જો ન ઓળખ્યો હોય, તો અમે તેનો તમારી સાથે પરિચય કરાવી આપીએ. સાંભળો—એ બ્રાહ્મણ-વૃદ્ધ વિપ્રવર્ય નવદ્વીપનિવાસી વિખ્યાત મનસ્વી વાસુદેવ સાર્વભૌમનો દૌહિત્ર હતો. એનું નામ હરદેવ ન્યાયરત્ન હતું, અને એ જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો એક અદ્વિતીય વિદ્વાન્ ગણાતો હતો.

કાળોપહાડ પોતાના મનના આવેગને કિંચિત્ શાન્ત કરી નેત્રાશ્રુનું માર્જન કરીને કહેવા લાગ્યો કે, "ગુરુદેવ! આપે જ મારી જન્મ-

કુંડલીનું અવલોકન કરીને કહેલું હતું કે, "મનુષ્ય ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરે, પણ ભાગ્યની રેખાને તે કોઈ કાળે પણ ફેરવી શકતો નથી." એ ભાગ્યની પ્રબળતાથી જ આજે હું મુસલ્માન છું. પોતાની ઇચ્છાથી યવન થએલો નથી. જે મુસલ્માનોના અત્યાચારથી પીડિત થઇને દર્બારમાં ફરિયાદ કરવા માટે હું તાંડામાં આવ્યો હતો, તે મુસલ્માન રાજકર્ત્તાના ઘોરતમ અત્યાચાર અને અવિચારથી જ અત્યારે એક તિરસ્કૃત યવનના રૂપમાં હું આપનાં ચરણો સમક્ષ ઉભેલો છું."

"શું, મુસલ્માન બાદશાહના અત્યાચારથી તું મુસલ્માન થયેલો છે? કેટલાકો તો એમ કહે છે કે, કોઈ યવનરાજવંશીયા યુવતીના પ્રેમજાળમાં બદ્ધ થઇને જ તેં યવનધર્મનો અંગીકાર કરેલો છે. એ ખરું કે ખોટું?" બ્રાહ્મણે પોતાનો સંશય બતાવ્યો.

"એ વાર્ત્તા સર્વથા અસત્ય છે. હું જ્યારે આદિથી અન્ત પર્યન્ત સમસ્ત વૃત્તાંત આપને કહી સંભળાવીશ, તે વેળાએ આપના બધા સંશયોનું નિવારણ થઈ જશે. મારું જીવન પ્રતિક્ષણ અનુતાપરૂપ અગ્નિથી બળ્યા કરે છે! એ અનુતપ્ત જીવનની કથા આટલા દિવસ ઢંકાયલી રહી હતી, પણ અત્યારે આપને જોતાં જ બહાર ઉભરાઈ આવી છે. આપનાં ચરણોમાં મારે અનેક વાર્ત્તાઓનું પ્રકટીકરણ કરવાનું છે, માટે ચાલો અને પેલા પત્થરના ચબૂતરાપર ચાલીને બેસો. એ સ્થાન કિંચિન્માત્ર પણ અપવિત્ર નથી. ત્યાં જ હું આપને બધી વાતો કહી સંભળાવીશ." કાળાપહાડે વિજ્ઞપ્તિ કરી.

એટલું કહીને સેનાપતિ કાળોપહાડ ત્યાંથી ઉઠીને આગળ આગળ ચાલવા લાગ્યો અને ન્યાયરત્નજી જીવના અદૃષ્ટ વિશે વિચાર કરતો કરતો તેની પાછળ પાછળ ધીમે ધીમે ચાલતો થયો. તેમને ચાલતા મૂકીને આપણે હવે એક બીજી ઘટનાનું નિરીક્ષણ કરીશું.

પંચમ પરિચ્છેદ

સ્વપ્ન

જુઓ, કોઈ કાળે પણ કોઇથી પ્રીતિ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરશો નહિ—યદિ એવી પ્રતિજ્ઞા કરશો, તો તે સર્વથા વ્યર્થ જશે! સમુદ્રપ્રતિ વહન કરતી નદીની ગતિને રોકવાનો પ્રયત્ન કરશો નહિ, નહિ તો તે ઉભય તીરપ્રાન્તોને ઉજ્જડ કરી નાંખશે. જ્યાંસુધી મનુષ્યના મનની આવેગમયી વૃત્તિઓ પૂર્ણ રીતે કાર્યકારિણી નથી થતી, ત્યાંસૂધી મનુષ્ય પોતાને સંસારગ્રંથિથી સર્વથા શૂન્ય જ સમજે છે. પરંતુ જ્યારે એક

એક કરીને તેની સર્વ વૃત્તિઓનો પૂર્ણતાથી વિકાસ થઈ જાય છે, ત્યારે શતશઃ નવીન નવીન ગ્રંથિઓવડે તે બંધાતો જાય છે. સર્વ મનુષ્યોના મનમાં સંપૂર્ણ જીવનવ્યાપિની-વિશ્વગ્રાસિની એક ઇચ્છા રહેલી હોય છે, અને તે ઇચ્છા અથવા આશા, ધન, માન, પદ અને પ્રભુત્વ તથા રૂપ અને યૌવન આદિથી ભરેલી છે. અવસ્થાની વૃદ્ધિ સાથે જેવી રીતે જીવનનું પ્રતિક્ષણ પરિવર્તન થતું રહે છે–તે સાથે મનુષ્યના મનની અસ્ફુટિત વૃત્તિઓ પણ વધારે અને વધારે કાર્યકારિણી થતી જાય છે. એ વૃત્તિઓની અનુયાયિની આકાંક્ષા અથવા ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવામાટે મનુષ્ય સદૈવ ગભરાયા કરે છે. સર્વની ઇચ્છા એક જ પ્રકારની હોતી નથી–અર્થાત્ સર્વની ઇચ્છાઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. કોઈ રૂપને જોઇને ઉન્મત્ત બની જાય છે; કોઇના હૃદયમાં ધનના લોભનો ઉન્માદ થાય છે; કોઈ પ્રેમનો ભિક્ષુક થઇને રોદન કર્યા કરે છે; અને કોઈ પરમાત્મામાં લુબ્ધ થઈ રહે છે. જે વેળાએ જે ઇચ્છિત વસ્તુનો અભાવ થાય છે, તે વેળાએ તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે મનુષ્યના મનમાં વિક્ષોભ થઈ જાય છે. પરંતુ મનુષ્ય પ્રેમનો ભિક્ષુક તો નિત્ય જ રહે છે. અન્ય વિષયોની ઇચ્છા ધીમે ધીમે શાન્ત થઈ શકે છે, પરન્તુ પોતાનું મન બીજાને આપી દીધા પછી તેના પ્રતિદાનની આશા ધીમે ધીમે શાન્ત થઈ જાય તેવી હોતી નથી. રૂપ નહિ, તો ગુણથી મુગ્ધ થઇને જે વેળાએ મનુષ્ય પોતાના મનનો અધિકાર બીજાના હસ્તમાં આપી દે છે, તે જ ક્ષણે તેના હૃદયના કોઈ ગુપ્ત સ્થાનમાં છૂપાયલો પ્રેમ એકાએક પ્રકટ થાય છે અને તે સંપૂર્ણ જીવનમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. એ ક્ષણે મનુષ્ય પોતાના કર્ત્તવ્યને ભૂલી જાય છે અને જ્યારે તેને પોતાના પ્રેમના બદલામાં સામાનો પ્રેમ મેળવવાની આશા બંધાય છે, ત્યારે તે મેળવવામાટે તે ઘણો જ ઉત્કંઠાવાન્ થઈ જાય છે. જે પ્રભાતકુમાર ઓરીસાના સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવામાટે પોતાના જીવનનું બલિદાન આપવાનો નિશ્ચય કરી ચૂક્યો છે, તે ઉષાના મનોહર મુખનું અવલોકન કરવા પછી પણ પોતાની તે પ્રતિજ્ઞાનું દઢતાથી પાલન કરી શકશે કે? દેશના હિતમાટે અર્પિત કરેલા જીવનને તેણે ઉષાનાં નિષ્કપટ નેત્રોની કાતરતામાં ખોઈ દીધું છે! હવે જો કોઈ પ્રભાતના જીવનની અને ઉષાના દુઃખરાશિની અદલા બદલી કરવા ઇચ્છે, તો તેમ કરવાનો પ્રભાત સ્વીકાર કરશે કે નહિ, એનું હા કે નામાં કોણ ઉત્તર આપી શકે તેમ છે? સરોવરના તીરે પોતાના મનને ખોઇને પ્રભાતકુમાર ચિન્તાપૂર્ણ હૃદયથી ઘેર પાછો આવ્યો છે. તેની ચિન્તા ઉષામયી જ છે. ક્ષણે ક્ષણે ઉષાના મધુર કંઠસ્વરનો તેના હૃદયમાં પ્રતિધ્વનિ

થયા કરે છે. ઉષાની છાયામયી પ્રતિમૂર્તિ પ્રતિક્ષણે તેનાં નેત્રો સમક્ષ ઊભેલી દેખાય છે. પ્રભાત! પોતાનું સર્વસ્વ જીવન આપી દેવા છતાં તેને સ્પષ્ટતાથી તેં એમ કેમ ન જણાવી દીધું કે–ઉષા! તું એકવાર પોતાના મુખથી કહે કે, "પ્રભાત! હું તને ચાહું છું." તેનાં ચમકતાં નેત્રોમાં તો એ ભાવનું જ દર્શન થતું હતું, ત્યારે તેના મનની વાર્ત્તા તેને બોલીને તેં શા માટે ન કહી? વિદેશમાં સ્વદેશીયા સુન્દરીનો પરિચય કરવો, એમાં પણ શું પાપ છે કે? તેનું નિવાસસ્થાન નવદ્વીપમાં જ છે, એટલે તેને પૂછવાથી તારો સર્વ સંદેહ મટી જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો. કદાચિત્ તે કોઈ સ્વાત્મીય જનની કન્યા પણ હોય! ત્યારે શું ઉષા કોઈ બ્રાહ્મણકન્યા છે? અદ્યાપિ તેનો વિવાહ તો થયો જ નથી. એ તો પ્રભાના મુખથી જાણવામાં આવી ગયું છે. ઉષા જેમના ગૃહમાં ર[illegible] છે, તેઓ કોઈ યોગ્ય પુરુષ સાથે તેનો વિવાહ શાને નથી કરી આપત[illegible] ઉષા વારંવાર સરોવરતીરે એકાંતમાં અશ્રુપાત કર્યા કરે છે, પણ અશ્રુઓને લૂછી નાંખવાનો પ્રયત્ન કેમ કોઈ કરતું નથી? ઉષાએ પ્રભ[illegible] તને મળવાની ઇચ્છા કરેલી છે અને પોતાના પિતાના સમાચાર પૂ[illegible] વાને તેની પાસે આવવાની આશા ધરેલી છે. ત્યારે શું, તે ખરેખ[illegible] આવશે કે? જો નહિ આવે, તો પ્રભાતકુમારને બીજે કયે સ્થળે મળી શકાય એમ છે? બીજું સ્થળ પણ કયું? એકાન્ત સરોવરતીર. ત્યાં કોઈ પણ જનનો નિવાસ નથી. નિર્જન સ્થાનમાં ધીમે ધીમે આવીને ઉષા પોતાના મુખનું દર્શન આપશે; પ્રભાત પોતાના હૃદયનાં દ્વાર ખોલીને પોતાના મનની આશાનું તેને દર્શન કરાવશે અને મુક્તકંઠથી કહી દેશે કે, "હે સુન્દરિ! તું મારા જીવનનાં સર્વ સુખોને સ્વીકારીને તેના બદલામાં મને તારાં સર્વ દુઃખો આપી દે." શું સુન્દરી ઉષા એ યાચનાનો અસ્વીકાર કરશે કે? દૈવ જાણે.

પ્રભાતકુમાર સંધ્યાસમયે પોતાના નિર્જન સદનમાં આવીને શય્યામાં લેટી રહ્યો. જ્યારથી પ્રભાત જગન્નાથપુરીમાં આવ્યો હતો, ત્યારથી અનેક પુરીનિવાસી જનો તેને ત્યાં આવીને તેની પાસે બેસતા હતા. અનેક દેશો વિશેની અનેક ચર્ચાઓ થયા કરતી હતી અને યુદ્ધ વિશે પણ અનેક તર્ક વિતર્કો ચાલ્યા કરતા હતા. મુસલ્માનો જે વેળાએ આક્રમણ કરે, તે સમયે કોણે કોણે શું શું કરવું ઉચિત છે, ઇત્યાદિ વાર્ત્તાઓનો પ્રભાત સર્વસાધારણ જનોને અંતઃકરણપૂર્વક ઉપદેશ આપ્યા કરતો હતો. તે લોકો પણ પ્રભાતને પોતાનો એક સહૃદય મિત્ર સમજતા હતા અને જેથી તે સુખી અને નિર્વિઘ્ન રહે, એવી ચેષ્ટા કરતા હતા. પોતાના નિત્યના નિયમ પ્રમાણે આજે પણ

પુરીનિવાસી જનો પ્રભાતને ત્યાં આવીને એકત્ર થયા હતા; પરંતુ તેમની સાથે વાર્ત્તાલાપ કરવાની પ્રભાતને ઇચ્છા થઈ નહિ. તેણે કહ્યું કે, "આજે મારી પ્રકૃતિ કાંઇક અસ્વસ્થ છે." એ વાક્ય સાંભળીને તેઓ હૃદયમાં દુઃખી થઇને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

પ્રતિદિન સંધ્યાકાળે ચક્રધર મિશ્ર જગન્નાથના મંદિરમાં જતો હતો અને સંધ્યા સમયની આર્ત્તિ સમાપ્ત કરીને ત્યાંથી પાછો ચાલ્યો આવતો હતો. આજે કોઈ વિશેષ કાર્યના કારણથી તેના આગમનમાં વિલંબ થયો. એક પ્રહર રાત્રિ વીત્યા પછી તે ઘેર આવ્યો અને આવતાં જ તેણે પ્રભાતની મુલાકાત લીધી. પ્રભાત પણ તેના આવવાની વાટ ોતો જ બેઠો હતો. તેના આવતાં જ પ્રભાત શય્યામાંથી ઊઠીને બેઠો ો અને થોડીવાર અહીંતહીંની બીજી વાતો કરીને પછી કહેવા લાગ્યો , "આજે બપોરે જે બાળાવિશે આપે કેટલીક વાતો કરી હતી, તે ાળાનું શુભ નામ આપ જાણો છો કે?"

ચક્રધર મિશ્રે સ્મિતયુક્ત ઉત્તર આપ્યું કે, "મારા બનેવીના ઘરમાં હેતી હોય અને હું નામ ન જાણું, એ બને જ કેમ? અમારે ત્યાં ણ એ વારંવાર આવ્યા કરે છે. એનું નામ ઉષા છે. અમે બધા એને ઘણા જ ચાહીએ છીએ."

"ઉષા-વાહ કેવું સુંદર નામ છે. જેવું રૂપ સુંદર છે, તેવું જ નામ પણ સુંદર છે. ઠીક, પણ એ પોતાના દૂર દેશમાંથી અહીં આવી શા કારણથી? શું, એનાં માતાપિતા કોઈ નથી? એ કુટુંબહીન છે?" ભાતે પ્રશંસા કરીને પૂછ્યું.

"મારા જાણવા પ્રમાણે એનાં માતાપિતા નથી. તમારું નિવાસ-સ્થાન પણ નવદ્વીપ જ છે, માટે તમે કદાચિત્ એને ઓળખતા હશો. નવદ્વીપમાં એક મહાન્ પંડિત હતો અને તે સાંભળવા પ્રમાણે એ બાળાનો માતામહ થતો હતો." ચક્રધરે કેટલોક ખુલાસો કર્યો.

ઉષાને કોઈ પંડિતની દૌહિત્રી જાણીને પ્રભાતના હૃદયમાં અવર્ણ-નીય હર્ષનો ભાવ વ્યાપી ગયો. તે મહા આનંદસહિત બોલ્યો કે, "શું, ત્યારે ઉષા ખરેખર કોઈ બ્રાહ્મણની કન્યા છે? એક કુલીન બાળા આશ્રયહીન થઇને અહીં કેવી રીતે આવી વારુ?"

"ઉષાનું દુર્ભાગ્ય પ્રબળ છે. એનાં માતાપિતા એને સાથે લઇને જગન્નાથની યાત્રાએ આવ્યાં હતાં. તીર્થયાત્રા કરી પાછાં વળતી વેળાએ કોણ જાણે કયા પાપની પ્રબળતાથી ભુવનેશ્વર પાસે લુટારાઓએ યાત્રા-ળુઓના પડાવપર હલ્લો કર્યો અને તેમનો બધો માલ લૂટી લીધો. એ લૂટફાટની ગડબડ અને નહાસભાગમાં ઉષા પોતાનાં માતાપિતાથી

વિયુક્ત થઈ ગઈ. ઉષાનું તો કહેવું એમ છે કે, તેની માતાને અને તેના પિતાને લુટારાઓએ કાપી નાંખ્યાં હતાં." ચક્રધરે વધારે વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો.

"ત્યાંથી તે અહીં ક્યારે અને શી રીતે આવી શકી?" પ્રભાતે ઉત્કંઠા વધતી જવાથી અધીર બનીને વળી સવાલ કર્યો.

"માતાપિતાથી વિયુક્ત થયા પછી બીજે દિવસે પ્રભાતમાં ભુવનેશ્વરથી લગભગ બે ગાઉ ઉપર એ બાળા રોતી રોતી માર્ગમાં અહીં તહીં ભટકયા કરતી હતી. એટલામાં મારા બનેવીના પ્રતિવર્ષે યાત્રાળુઓને લાવવામાટે જનારા એક નોકરે એને જોઈ અને તે જ એને પોતાસાથે અહીં તેડી લાવ્યો." ચક્રધર મિશ્રે વિશેષ વિવેચન કર્યું.

"એ કેટલા દિવસની વાત છે?" પ્રભાતે પાછો પ્રશ્ન કર્યો.

"લગભગ ચારથી પાંચ વર્ષ થયાં હશે." ચક્રધરે ઉત્તર આપ્યું.

"ત્યારે એટલા સમયમાં એનાં માતાપિતાનો કાંઈ પણ શોધ લાગ ન શક્યો કે?" પ્રભાતે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

"શોધ શી રીતે લાગી શકે વારુ? અમારા માણસો નવદ્વીપમાં તેમના શોધમાટે તો ગયા હતા, પરંતુ તેમનો પત્તો મળ્યો નહિ. ત્યાંના લોકોએ એમ કહ્યું કે, તેઓ જગન્નાથની યાત્રાથી હજી પાછાં જ ફર્યાં નથી. એથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે, કદાચિત્ તેઓ માર્યાં ગયાં હશે." ચક્રધરે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

"ઠીક પણ માતાપિતા ઉપરાંત દેશમાં તેનાં કોઈ સગાંવ્હાલાં છે કે નહિ? એ વિશે ઉષા પોતે શું કહે છે?" પ્રભાતે દીર્ઘદૃષ્ટિથી એ પ્રશ્ન કર્યો.

"સગાંવ્હાલાં તરીકે તે ઘણાં માણસોનાં નામ બતાવે છે, કે જેમને આપણા પંડ્યાજી ઓળખે છે પણ ખરા." ચક્રધરે પ્રશ્નનું યથાર્થ ઉત્તર આપ્યું.

"પ્રતિવર્ષ બંગાળાના અનેક યાત્રાળુઓ અહીં આવે છે, તેમાં નવદ્વીપના નિવાસીઓ પણ આવતા જ હશે. ત્યારે તેમની જોડે ઉષાને તમે પાછી નવદ્વીપમાં કાં મોકલી ન દીધી?" પ્રભાતે ઉલટપાલટ સવાલોની શરુઆત કરવા માંડી.

"ઘણો શોધ કરવા છતાં પણ જેની સાથે ઉષાને મોકલી શકાય, એવો વિશ્વસનીય મનુષ્ય કોઈ પણ મળી શક્યો નહિ. ગત વર્ષમાં શાન્તિપુરથી યાત્રાળુઓનો એક સંઘ આવ્યો હતો અને તે સંઘમાંના કેટલાક યાત્રાળુઓ ઉષાના પિતાને ઓળખતા પણ હતા. એટલે અમે

તેમની સાથે ઉપાને મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સુન્દરી ઉપાના માતામહનું નિવાસસ્થાન બહુધા શાન્તિપુર જ છે. એટલા માટે જ તેને ત્યાં મોકલવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ બંગાળાના લોકોનો સ્વભાવ ઘણો જ દુષ્ટ હોય છે, એથી તેને ત્યાં લઈ જવામાટે કોઈ પણ તત્પર થયું નહિ." ચક્રધરે પોતાના પ્રયત્નોનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો.

"તમારા કેટલાક માણસો પણ હમેશ બંગાળામાં પ્રવાસ કરતા રહે છે; તો તેમની સાથે તેને કાં મોકલી ન દીધી?" પ્રભાતે પાછો આડો સવાલ કર્યો.

"અતિવર્ષે અમે પોતે કાંઈ ત્યાં જતા નથી. બહુધા નોકરો જ ત્યાં જાય છે. તે લોકો નાના દેશોમાં ફરતા રખડતા પોતાની સગવડ પ્રમાણે ત્યાં જઈ પહોંચે છે અને બીજું એક નવયૌવના બાળાને નોકર સાથે મોકલવી, એ પણ એક વિચારવા જેવી બીના થઈ પડે છે. વળી બીજી રીતે પણ એક અડચણ છે કે, એટલે દૂર સુધી તે પગે ચાલી પણ કેવી રીતે શકે? આ વર્ષે મારો અને મારા બનેવી હલાયુધ મિશ્રનો બંગાળામાં જવાનો વિચાર હતો અને ઉપાને પણ સાથે લઈ જવાનો અમે નિશ્ચય કરી મૂક્યો હતો. પરંતુ હવે આવી વિપત્તિને સન્મુખ ઉભેલી જોઇને અમે અહીંથી વિદેશમાં કેવી રીતે વિચરી શકીએ?" ચક્રધરે પોતાની સ્થિતિનું દર્શન કરાવ્યું.

"ઉપા જે શોકાતુર રહ્યા કરે છે, તે પોતાના દેશ અને માતાપિતાના વિયોગદુઃખથી જ હશે, કેમ નહિ?" પ્રભાતે એક નવો જ પ્રશ્ન કર્યો.

"પ્રથમ તો તે ઘણી જ શોકાતુર રહ્યા કરતી હતી અને રાત દિવસ રોયા કરતી હતી. પણ પછીથી ધીમે ધીમે અહીં રહેવાનો અભ્યાસ પડી ગયો. મારી ભગિનીનો એનામાં ઘણો જ પ્રેમ છે અને ઉપા પણ તેને મા મા કહીને બોલાવ્યા કરે છે." ચક્રધરે કહ્યું.

"એ પણ જગન્નાથની કૃપા જ સમજવી જોઇએ. આવી વિપત્તિની વેળામાં અને સર્વથા અપરિચિત દેશમાં એક અસહાય બાળા માતૃસ્નેહ મેળવવાને ભાગ્યવતી થઈ છે, એ ખરેખર એક અલૌકિક ઘટના જ છે." પ્રભાતે પોતાના મનના ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા અને પૂછ્યું કે, "વારુ, ત્યારે એ બાળાની અવસ્થા અત્યારે કેટલાં વર્ષની હશે?"

"દશ કે અગિયાર વર્ષની અવસ્થામાં તે અહીં આવી હતી અને ચાર પાંચ વર્ષથી તે અહીં રહે છે, એટલે અત્યારે તેની અવસ્થા પંદર કે સોળ વર્ષની હોવી જોઇએ, એવું સહજ અનુમાન કરી શકાય છે." ચક્રધરે પૂછાયલા પ્રશ્નનું ઉત્તર દીધું.

"અરેરે! ત્યારે તો એના વિવાહનો સમય પણ ઉત્તીર્ણ થઈ ગયો, અને હવે પછી પણ જ્યાં સુધી એ પોતાના દેશમાં જશે નહિ, ત્યાં સુધી એનો વિવાહ થવો અશક્ય અને સર્વથા અસંભવિત છે." પ્રભાતે પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કર્યો.

"તેના ભાગ્યમાં જે લખ્યું હતું, તે થયું છે. હવે પણ તે જો પોતાના દેશમાં પહોંચી જાય, તો વધારે સારું. જગન્નાથ તમારું ભલું કરે અને તમારી બધી ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થાય. જો આ વર્ષે અમે પોતે બંગાળા તરફ ન ગયા, તો તમારી સાથે જ એ બાળાને રવાના કરી દઇશું. એટલા માટે જ તેના વિશે તે દિવસે તમારાથી કેટલીક વાતચિત મેં કરી હતી." ચક્રધરે વાતોમાં ને વાતોમાં પ્રભાતના શિરે એક કાર્યને ભાર નાંખી દીધો.

"શું, કાલે તે અહીં આવવાની છે?" પ્રભાતે પૂછ્યું.

"અવશ્ય આવવાની છે અને આવશે જ. મેં મારી ભાણેજી પ્રભાવતીને તેને અહીં લઈ આવવાની તાકીદ આપી મૂકી છે. તે આવે એટલે તેને મોઢામોઢ પૂછવાથી તમે બીજી પણ ઘણીક વાતો જાણી શકશો. ઉષા જેવી રૂપવતી છે, તેવી જ તે ગુણવતી પણ છે. તમારી બંગાળી ભાષા તે ઘણી જ સારી રીતે લખી અને વાંચી જાણે છે. તેને જોતાં જ મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી. તે એક અદ્વિતીય અબળા છે." ચક્રધર મિશ્રે ઉષાના રૂપ અને ગુણની અંતઃકરણપૂર્વક અને મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી.

પ્રભાત એક ઉચ્છ્વાસ લઇને મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે, "ચક્રધરની વાત અસત્ય નથી. ખરેખર એને જોતાં જ મનુષ્યનું મન કાબૂમાંથી જતું રહે છે. હું પ્રથમ એ વાર્ત્તા જાણતો નહોતો. ઉષાને બધા ચહાય છે, પણ ઉષા એક પણ મનુષ્યને ચહાતી નથી."

બહુધા અર્ધરાત્રિ પર્યન્ત ઉષાના વિષયમાં ચક્રધર અને પ્રભાતનો પરસ્પર વાર્ત્તાલાપ થતો રહ્યો. ત્યાર પછી ચક્રધર પ્રભાતને પ્રસાદ આપીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પ્રભાત સુખશય્યામાં પડ્યો પડ્યો સુખસ્વપ્નની વિચિત્ર સૃષ્ટિનું અવલોકન કરવા લાગ્યો. એ રાત્રે તેને ગાઢ નિદ્રાનો અનુભવ થયો નહિ. સુખની અનેક આશાઓ કરતાં કરતાં ચિન્તારૂપી પરિશ્રમથી જેવાં તેનાં નેત્રો બંધ થવા જતાં હતાં, એટલામાં ઉષાની સુન્દર મૂર્તિ તેના સમક્ષ આવીને તેની તન્દ્રાનો ભંગ કરી નાંખતી હતી. કોઇવાર ઉષા સમક્ષ, કોઇવાર પક્ષમાં અને કોઇવાર શિરોભાગે સ્વપ્નમાં દષ્ટિગોચર થતી હતી. કોઇવાર સ્વપ્નમાં તેને એવો ભાસ થતો હતો કે, જાણે ઉષાસાથે તેનો વિવાહસંબંધ થઈ ગયો છે અને ઉષાને સાથે લઇને

તે પોતાના દેશમાં જવાને તત્પર થએલો છે. પરન્તુ પ્રાતઃકાલમાં તેણે જે સ્વપ્ન જોયું, તેને તે આજન્મ ભૂલી શકયો નહિ. તેણે જોયું કે, સૂર્યમંડળમાંથી એક કિરણપંક્તિ ભૂમિપર પડીને જળ પ્રમાણે વહન કરી રહી છે. એ સુવર્ણધારાનું પર્યવસાન ક્યાં થાય છે, એ જોવામાટે પ્રભાત તે પ્રવાહની પાછળ દોડવા લાગ્યો. બહુ દૂર નીકળી ગયા પછી તે સ્રોત એક વિશાળ અને નીલવર્ણ સમુદ્રમાં મળી ગયો અને તે આવી મળતાં જ સમુદ્રના નીલવર્ણનું સ્વર્ણવર્ણમાં પરિવર્ત્તન થઈ ગયું. પ્રભાત એ સમુદ્રના તીરે ઊભો રહીને જોવા લાગ્યો, એટલામાં સમુદ્રમાં એકાએક શતશઃ સ્વર્ણકમલ ખીલતાં તેના જોવામાં આવ્યાં. એ ૫વર્ણ—સરોજના આશ્રયે શુભ્ર વેશધારિણી સરોજમુખી સુન્દરી ઉષા ઊભેલી હતી. ઉષા પોતાના હસ્તસંકેતથી પ્રભાતને પોતા પાસે આવવાની આજ્ઞા કરતી હોય, એવો તેના મનમાં ભાસ થયો. પ્રભાત ઘણો જ ગભરાઈ ગયો. તે સમુદ્રમાં પડવા જતો હતો, એટલામાં પાછળથી કોઇએ આવીને તેનો હાથ પકડી લીધો. પ્રભાતે પાછું વાળીને જોયું તો પાછળ પણ તે જ ચંદ્રવદના ઉષા ઊભેલી જોવામાં આવી. ઉષા મધુર સ્વરથી કહેતી હતી કે, "સમુદ્રમાં પડશો નહિ. એમ કરવાથી કદાચિત્ તમે ડૂબી જશો. ચાલો આપણ બન્ને પોતાના દેશમાં ચાલ્યાં જઇએ. અહીં દીર્ઘકાળ નિવાસ કરવામાં કશો પણ લાભ નથી. મારા અભિપ્રાયનો વિચાર કરો, અને પ્રયાણના કાર્યમાં શીઘ્રતા કરો." સુન્દરી ઉષાના મધુર મુખમાંથી નીકળેલા એ શબ્દોને સાંભળતાં જ પ્રભાતની આનન્દમયી નિદ્રાનો લોપ થયો—તેનાં નેત્રો અચાનક ઊઘડી ગયાં. સ્વપ્નમાંની કોઇપણ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર ન થવાથી તે ઘણા જ ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો અને તેને ત્યાં ચેન ન પડવાથી શય્યામાંથી તે ઊઠ્યો અને ગૃહમાંથી બહાર નીકળી અહીં તહીં ફરવા લાગ્યો. "मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयो:" મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે, એ નિયમ અનુસાર અત્યારે તો પ્રભાતનું મન એક અત્યંત ભયંકર બંધનું જ કારણ થયેલું હોય, એમ સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાતું હતું. અસ્તુ.

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ

પુષ્પનામાવલી

પ્રભાત બહાર આવ્યો અને પૃથ્વીએ આજે નવીન મૂર્ત્તિ ધારણ કરેલી હોય, એમ તેને દેખાયું. જાણી ન શકાય તેવી સુખદુઃખથી મિશ્રિત અસ્પષ્ટ છાયા પ્રકૃતિ દેવીએ પોતાના વદનમંડળમાં ધારણ કરેલી

હોય, એવો ભાસ થવા લાગ્યો. દારુણ દુઃખોનો અનુભવ કરવા પછી જેવી રીતે મનુષ્યની મનોવૃત્તિઓ નિસ્તેજ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે પ્રભાતના હૃદયનો ભાવ પણ તેજોહીન થઈ ગયો હતો. ઉષાના સ્વપ્નની અસ્ફુટ સ્મૃતિએ એક પ્રકારની અગમ્ય વ્યાકુલતાનો તેના મનમાં પ્રવેશ કરાવી દીધો હતો. તેને ક્ષણે ક્ષણે તે જ સુવર્ણ સમુદ્રનું દર્શન થયા કરતું હતું, તેના મધ્યભાગમાં તે જ સરોજ–આસન શોભી રહ્યું હતું અને તેમાં તે જ અલૌકિક રૂપવતી ઉષા પોતાની અલૌકિક પ્રભાને પ્રસરાવતી પ્રભાતને હસ્ત સંકેતથી બોલાવતી હતી! હજી પણ પાછળ ઉભી રહીને ઉષા પ્રભાતને કહેતી હતી, "સમુદ્રમાં પડશો નહિ. એમ કરવાથી કદાચિત્ તમે ડૂબી જશો. ચાલો, આપણુ બન્ને પોતાના દેશમં ચાલ્યાં જઈએ." પ્રભાતના હૃદયમાં જો કે ઉષા મળશે, એવી આ નહોતી, ત્યારે જે વેળાએ તેનો હાથ પકડીને ઉષાએ તેને સમુદ્રમાં પડ અટકાવ્યો હતો, તે વેળાએ તેને પણ સાથે લઈને પ્રભાત સમુદ્ર ડૂબી કેમ ન ગયો? સમુદ્રમાં પડવાથી મરી જવાનો સંભવ હતો અ તેઓ જો મરી જાત, તો ચિરકાલને માટે નિર્ભય થઈને અનન્ત કા પર્યન્ત પ્રભાત તે જ સુખસ્વપ્નની સુખપૂર્વક સમીક્ષા કરી શક્યો હોત

સૂર્યનારાયણે પૂર્વ દિશામાંથી જગતને પોતાનું તેજોમય દર્શન આપ્યું. ઉદિત ભાનુનું દર્શન થતાં જ પક્ષિસમૂહ પોતાની ભાષામાં તેનાં સ્તુતિગાનો ગાવા લાગ્યો. જો પ્રભાત પણ પક્ષી હોત, તો એ વેળાએ પોતાના મનના ભાવોને કોઈપણ પ્રકારના સંકોચવિના તે પ્રકટ કરી શકત. પરંતુ મનુષ્ય હોવાથી લજ્જા અને વિવેકે તેનાં હૃદયદ્વારને ઉઘડવા ન દીધાં અને તેના મનના ભાવો મનમાં જ મુંઝાવા લાગ્યા–બહાર નીકળી શક્યા નહિ.

સૂર્યોદય થવા પછી થોડીવારે ચક્રધર મિશ્ર પ્રભાત પાસે આવી પહોંચ્યો અને હસિત વદનથી કહેવા લાગ્યો કે, "ગઈ કાલે તમારા મનમાં શંકા હતી કે, કોણ જાણે ઉષા આવશે કે નહિ? પરંતુ આજ ઉષઃકાલમાં જ ઉષા અને પ્રભાવતી બન્ને અહીં આવી પહોંચી છે."

એ શુભ સમાચાર સાંભળતાં જ પ્રભાતનું મલિન મુખમંડળ આનંદથી પ્રફુલ્લ થઈ ગયું. હૃદયમાં એક સમયાવચ્છેદે અનેક તારોનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. શૂન્યમાંથી આવિર્ભૂત થયેલા શબ્દનો તેના હૃદયના એક ગુપ્ત સ્થાનમાં પ્રતિધ્વનિ થયો. એવો તે તે કયો શબ્દ હશે વારુ? એ શબ્દ આ વિશ્વમાં **સ્નેહ**, **પ્રેમ** અને **અનુરાગ** ઇત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન નામોથી વિખ્યાત–પ્રસિદ્ધ છે. પ્રભાતે વ્યગ્રતાથી કહ્યું, "શું આવી પહોંચી?" એ તેના પ્રશ્નમાં પણ એક પ્રકારની નવીનતાનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું. એ પ્રશ્નમાં પણ સ્નેહની છાયા સમાયલી હતી.

ચક્રધર મિશ્ર પ્રભાતકુમારની વ્યગ્રતાના કારણને સમજી શકયો કે નહિ, તે અમે કહી શકતા નથી. પરન્તુ તેના અધરોમાં જે સ્મિતનો ઉદય થયો, તેથી કદાચિત્ એવું અનુમાન કરી શકાય ખરું કે, તે પ્રભાતના સર્વ મનોરહસ્યને સારી રીતે જાણતો હોવો જોઇએ. પ્રભાતના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેણે જણાવ્યું કે, "હા, આવી પહોંચી." એ સંક્ષિપ્ત ઉત્તરમાં પણ રહસ્ય સમાયલું હતું.

"તમે તેના મુખેથી કોઈ નવી વાત સાંભળી કે?" પ્રભાતે આતુરતાથી પૂછ્યું.

"ના–આજે મેં તેને કાંઈ પણ પૂછ્યું નથી. માત્ર તમારી પાસે પાવવાનું કહ્યું, પણ તે તમારા સમક્ષ આવવાની ના પાડે છે." ચક્ર- પ્રભાતને નિરાશ કરનારું ઉત્તર આપ્યું.

પ્રભાતની પ્રફુલ્લ મુખમુદ્રામાં સંદેહની છાયા છવાઈ ગઈ. તે ચિત્ નિરાશાના ભાવથી બોલ્યો, "આવવાની ના શામાટે પાડે છે? ા શું કહે છે?"

"કાંઈ ઉત્તર પણ નથી આપતી. તેના ન બોલવાથી એમ જ ણાય છે કે, તે તમારાથી શર્માય છે." મિશ્રે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

"એ લજ્જા નકામી છે." પ્રભાતે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

એટલામાં ચક્રધર મિશ્રે અંતઃપુરના દ્વારપ્રતિ અંગુલી નિર્દેશ કરીને હ્યું કે, "જુઓ પેલા દ્વારપાસે ઉષા અને પ્રભાવતી બન્ને ઊભેલાં છે. બો તમારા દેશની અબળા છે, એટલે તમે જોતાં જ તેને ઓળખી કશો. જુઓ–જેના મુખનો રંગ બહુ જ શ્વેત છે, તે જ ઉષા. એના ુખમાં અહીં આવવાનો ભાવ દેખાય છે ખરો–એથી અટકળી શકાય છે કે, એની અહીં આવવાની મનોભાવના છે. પછી તો પરમેશ્વર જાણે."

બહુ જ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પ્રભાતે તે તરફ જોયું. તે દિવસે જે ચિત્ર તેણે સરોવરતીરે જોયું હતું, તે જ ચિત્ર અત્યારે દ્વારપાસે તેના જોવામાં આવ્યું. દ્વારની બન્ને બાજૂએ બે પ્રફુલ્લ યૌવના બાળાઓ ઊભી ઊભી પ્રથમ પ્રમાણે જ પ્રભાતને જોવામાં લીન થયેલી હતી. પ્રભાતની દૃષ્ટિ પડતાં જ ઉષાની દૃષ્ટિ પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી ગઈ અને પ્રભાવતી જેમની તેમ તેને જોતી ટટાર ઊભી રહી. પ્રભાનું ધ્યાન પ્રભાતમાં હતું, એથી અથવા તો એવા જ બીજા કોઈ કારણથી પ્રભાતે પુનઃ ઉષાપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો નહિ. તે મુખ ફેરવીને ચક્રધર મિશ્રને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યો કે, "મિશ્ર! ઉષાને પૂછો તો ખરા કે, એના પિતાનું નામ શું હતું?"

"તમે જ પૂછજો ને. હું એને બોલાવું છું. હવે કદાચિત્ આવશે, એમ જણાય છે." એટલું કહીને તેણે સુન્દરી ઉષાને સંબોધીને કહ્યું કે,

"ઉષે! અહીં આવ. પુત્રિ! શર્માય છે શાને? આ પ્રભાતકુમાર તારા પિતાનું નામ પૂછે છે. આવીને એમને ઉત્તર આપ."

ઉષાએ પોતાના અવનત મુખને ઉન્નત કર્યું નહિ. એટલે પ્રભાવતીએ ઉષાનો હાથ પકડીને કહ્યું કે, "ત્યાં કેમ નથી જતી? સાંભળતી નથી, મામા બોલાવે છે તે? પોતાના દેશના મનુષ્ય પાસે જવામાં શરમ તે શેની હોય?" ઉષાએ પ્રભાવતીનાં વાક્યોનું કશું પણ ઉત્તર દીધું નહિ. તેણે ચુપચુપ તેના હાથમાંથી પોતાનો હાથ છોડાવી લીધો. ઉષાનાં નમ્ર નેત્રોની પ્રભાવતી-કર્ણાભિમુખા દૃષ્ટિએ ધીમા સ્વરથી કહ્યું કે, "મારાથી ત્યાં જઈ શકાશે નહિ. મારું શરીર કંપે છે. અત્યારે મને અહીંથી જવા દે. હું બીજીવાર મારા પિતાનું નામ બતાવીશ."

પ્રભાત, દુષ્યંત સમક્ષ શર્માઇને ઉભી રહેલી શકુન્તલાની સ્થિતિ વિશે વિચાર કરવામાં લીન થઈ ગયો હતો. તેણે વિચાર્યું કે, "શકુન્તલા પણ આવી જ રીતે અનુરાગપૂર્ણ દૃષ્ટિથી દુષ્યંતના મુખને અવલોકતી ઊભી હતી. પ્રેમનો અંકુર ન ફૂટ્યો હોય, ત્યાં સુધી લજ્જા પણ ક્યાંથી આવી શકે વારુ? પ્રભા અકપટ ભાવથી જોયા કરે છે, પણ ઉષા શા માટે મને જોતી નથી? કવિજનો જે પ્રાથમિક પ્રેમનાં ચિહ્નોનો ઉલ્લેખ કરી ગયા છે, તે સર્વ ઉલ્લેખો સત્ય હશે કે? કદાચિત્ સત્ય પણ હોય, તોય પ્રભાતનો તેનાથી શો સંબંધ? પ્રભાતમાં એવા શા ગુણો ભરેલા છે કે, જેથી ઉષા એકાએક મુગ્ધ થઈ જાય? પ્રભાત! તારી આશા વ્યર્થ છે. પરંતુ આશાનો ત્યાગ પણ કેવી રીતે કરું?"

મનમાં એવા વિચારો કરી એક શીતલ નિઃશ્વાસ નાંખીને પ્રભાતે ઉષાપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો. તેને પોતે બોલાવવાની તેના મનમાં ઇચ્છા થઈ, પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી શકાયો જ નહિ. બે ત્રણવાર શબ્દ કંઠપર્યન્ત આવીને અવરુદ્ધ થઈ ગયો. અંતે ઘણો જ શ્રમ કરવા પછી કાંઈક બદલાયલા સ્વરે ઉષાને સંબોધીને તેણે કહ્યું કે, "ઉષે! શર્માય છે શામાટે? આવને, શું તારું નિવાસસ્થાન નવદ્વીપ છે?"

ઉષાનું મુખમંડળ રક્તવર્ણ થઈ ગયું. સમસ્ત શરીરના રુધિરની એક જ ધારા બંધાઇને તે મુખપ્રદેશમાં જ પ્રવહિત થવા લાગી. તેના શરીરમાં કંપનો અવિકલ આવિર્ભાવ ચાલૂ થયો. પૂર્વ પ્રમાણે જ નીચું મુખ રાખીને મધુર સ્વરથી તે પ્રભાવતીને કહેવા લાગી કે, "અલી પ્રભે! ચાલને, ઘરમાં જઇએ." પ્રભાએ વિરક્તતાથી ઉત્તર આપ્યું કે, "ઘરમાં જ ચાલવું તું, તો અહીં આવી શા માટે? અહીં આવવાની આતુરતામાં આખી રાત તેં ઉંઘ તો લીધી નથી, અને અત્યારે આમ કેમ થઈ ગયું? કાલે તો એમ કહેતી'તી કે, 'એક એક કરીને હું

પ્રભાતકુમારને બધી વાતો કહી સંભળાવીશ.' અને આજે મોઢું સીવાઈ કેમ ગયું?" ઉષાના મુખમાં હાસ્યનું ચિહ્ન માત્ર પણ હતું નહિ; પરંતુ બે નેત્રો આનન્દથી હસી રહ્યાં હતાં. ઉષાએ પ્રભાવતીના કાનમાં કહ્યું કે, "કોણ જાણે શાથી મને તો બોલતાં ઘણી જ શરમ થાય છે."

ભ્રૂ વક્ર કરીને પ્રભાવતીએ કહ્યું કે, "શરમ તે વળી શાની હોય? પહેલાં તો તું કાંઇએ આટલી શર્માતી નહોતી. તારા દેશના અનેક યાત્રાળુઓ આવ્યા કરે છે અને કોઈપણ પ્રકારની લજ્જાવિના તેમનાથી તું અનેક વાર્ત્તાઓ કર્યા કરે છે. આ પણ તારા દેશનો જ એક ગૃહસ્થ છે, ત્યારે એનાથી શરમ રાખવાનું શું કારણ છે?" એટલું ચાસન ...હીને પછી તેણે ઉષાના કાનમાં આ શબ્દો કહ્યા, "અલી મુગ્ધે! ...એ તારો પતિ છે કે, એને જોતાં જ આટલી બધી શરમમાં ડૂબી ...ઈ છે તે?" પ્રભાવતીના એ શબ્દો સાંભળતાં જ મુગ્ધા માનિની ...પાનું હૃદય થરથર કંપવા લાગ્યું. તેનાથી ત્યાં ઊભું રહી શકાયું નહિ. ...ના એક અવ્યક્ત આવેગે તેને અસ્થિર કરી નાંખી. ઉત્તર દીધા-... ચંચલ ભાવથી તે ત્યાંથી તત્કાળ ચાલી નીકળી.

ચક્રધરે પ્રભાવતીને પાસે બોલાવીને પૂછ્યું કે, "પ્રભાવતિ! ઉષા ચાલી કેમ નીકળી?"

પ્રભાવતી, પ્રભાતની નિરાશામય દૃષ્ટિનું અવલોકન કરી શકી કે નહિ, એનું આપણાથી નિરાકરણ થઈ શકે તેમ નથી. ઉષાએ કાંઇ-પણ કહ્યું ન હોતું, તોપણ પ્રભાવતીએ બનાવટ કરીને કહ્યું કે, "હા—હમણાં તો તે ચ.ા.ી નીકળી છે, પરન્તુ બપોરે પાછી આવીશ, એમ કહેતી ગઈ છે." એમ કહીને પ્રભાવતી પણ ઘરમાં ચાલતી થઈ.

સંશયજડિત પ્રભાતની આશારૂપી દોરીમાં એક ગાંઠ વધારે પડી ગઈ. તે બહુ જ ઉદ્વિગ્નતાથી ધૈર્યહીન થઇને ચક્રધરને કહેવા લાગ્યો કે, "ચાલો—જરા નગરના બહિર્ભાગમાં જઇને ફરી આવીએ. આજે સ્નાન આદિ ઇન્દ્રદ્યુમ્નમાં જ કરીશું."

પ્રભાતનો એ વિચાર જાણવા પછી ચક્રધરે તેને એક વાત કહી, પણ પ્રભાત તે સાંભળી શક્યો નહિ. તે અન્યમનસ્ક ભાવથી ચાલવા લાગ્યો. ચક્રધર પણ દરરોજ પ્રભાત સાથે સવારમાં ફરવા જતો હતો, એટલે તે પણ ધીમે ધીમે તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

લગભગ દોઢ પ્રહર પછી પ્રભાત પાછો ઘેર આવ્યો અને ત્યાં આવીને તેણે જે દૃશ્ય જોયું, તેથી તેનું મન સ્વર્ગીય પ્રેમપ્રવાહવડે પરિપ્લુત થઈ ગયું. તેણે જોયું કે, તેની શય્યા નાના પ્રકારનાં પુષ્પોથી સજાવેલી હતી, સુન્દર સુમનોની માળાઓ સર્વત્ર લટકી રહી હતી

અને મોટાં મોટાં પુષ્પોથી શય્યામાં ઉષા નામ વાંચી શકાય, એવા અક્ષરો આલેખેલા હતા. એ રચનાનું પ્રથમ દર્શન કરતાં જ તેના હૃદયમાંથી વિદ્યુત્ પસાર થઈ પ્રયાણ કરી ગઈ. થોડીવાર પછી શાન્ત ભાવથી "ઉષાએ આ મનોહર રચના કરી હશે કે પ્રભાવતીએ ?" એનો તે વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતે તે શય્યાના એક ખૂણામાં બેસી ગયો અને પુષ્પોથી આલેખેલા ઉષા નામને વ્યક્ત કરતા અક્ષરોને તેણે પ્રેમપૂર્વક ચુંબન કર્યું. એક સ્થળે પ્રભાત નામનો પણ સૂક્ષ્મતાથી પુષ્પાક્ષરે ઉલ્લેખ કરેલો હતો. પ્રભાતના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો.

મનુષ્યને પોતાના પ્રિય પાત્રની પ્રાપ્તિ થાય, એથી વધારે આનંદદાયક બીજો કોઈપણ વિષય તેના માટે હોતો નથી! પ્રભાત, ઉષાના અપરિચિત હૃદયના ભાવને જાણવા માટે કેટલો બધો વ્યગ્ર અને ચિંતાતુર બની ગયો હતો, એ તો વાચકો જાણે છે જ. હવે તેનો ભાવ વ્યક્ત થઈ જવાથી આનન્દાતિશયે તેને અધીર બનાવી દીધો. તે સુમન શય્યામાં જાગૃત છતાં પણ સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો. તેનું સ્વપ્ન-મનોરાજ્ય આ પ્રમાણેનું હતું:–જાણે તે પોતે એક નિર્જન પ્રેમકુંજમાં બેસી પોતાના હૃદયરૂપ સિંહાસનને સ્વર્ગની સુકોમળ મન્દાર-માળાઓથી શૃંગારીને ઉષાના આગમનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતો બેઠો છે. એટલામાં ઉષા આવીને તે સિંહાસનમાં બેસી ગઈ અને તેના કરતાં પણ વિશેષ કોમલતા ધરાવનારા પોતાના હૃદયરૂપ સિંહાસનને સજાવીને પ્રભાતને પ્રાર્થના કરવા લાગી કે, "પધારો, પ્રભાત! આપણ બન્ને મળીને આ નવીન આસનને સુશોભિત કરીએ. આ સંસારમાં હું તમારી છું અને તમે મારા છો. મને વિસારી ન મૂકશો. આવો, આપણે ઉભય પ્રાણોનું એકીકરણ કરીને, તેમને પ્રણયસૂત્રથી બાંધી મૂકીએ."

કોઈ પણ રીતે સન્દેહનું નિરસન થયું નહિ. પુનઃ ઉષા પ્રભાતની દૃષ્ટિએ પડી નહિ અને ઉષાએ પણ આવીને પ્રભાતને કોઈ વાત પૂછી નહિ. પ્રભાતની પ્રેમપિપાસા વધારે ને વધારે વધવા લાગી. ત્રીજે દિવસે જગન્નાથનો પ્રધાન પંડ્યો–પ્રભાવતીનો પિતા, અને ઉષાનો આશ્રયદાતા હલાયુધ મિશ્ર જહાજપુરથી પાછો આવ્યો અને તેણે પુરીમાં ઘોષણા કરાવી દીધી કે, "મુસલ્માનો રણસંગ્રામમાટે સજ્જ થઇને ઓરીસા તરફ આવવાને બંગાળામાંથી રવાના થઈ ચૂકયા છે." ઓરીસાના સમસ્ત ભાગોમાં રણવાદ્યનો ધ્વનિ કર્ણગોચર થવા લાગ્યો.

સપ્તમ પરિચ્છેદ

સેનાપતિની ચૂંટણી

હલાયુધ મિશ્રના પુરીમાં આગમન થવાના સમાચાર સાંભળતા જ સહસ્રશઃ ઉત્કલવાસીઓ આવી આવીને પુરીમાં એકત્ર થવા માંડ્યા. ઉત્કલમાં વિપ્લવનું સ્પષ્ટ દર્શન થવા લાગ્યું. સર્વ જનો પોતાના ધન અને જીવનને બચાવવાની ચિન્તામાં પડી ગયા. જો કે ઓરીસાવાસી અત્યારસૂધી પૂર્ણ સ્વતંત્ર હતા, પરંતુ સ્વતંત્ર પ્રજા પ્રમાણે તેમનામાં ઉદ્યમ અને ઉત્સાહ દૃષ્ટિગોચર થતા ન હોતા. મુસલ્માનોના આક્રમણના સમાચાર સાંભળતાં જ ઉત્કલવાસી જનો પુરીની પવિત્રતાના રક્ષણનો જરાપણ વિચાર ન કરતાં માત્ર પોતાના જીવન અને ધન તથા સ્ત્રી પુત્ર આદિને બચાવવાનો જ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. સમસ્ત પ્રજાનો એ તો નિશ્ચય જ થઈ ગયો હતો કે, મુસલ્માનો ઓરીસામાં પ્રવેશ કરતાં જ વિજય મેળવશે અને ઘોર અત્યાચાર કરશે. કેટલાક લોકો પોતાના ધનને જમીનમાં દાટવા લાગ્યા. કેટલાકો પોતાની સ્ત્રી-કન્યા આદિને કોઈ આપદાશૂન્ય સ્થાનમાં રાખી આવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. "જગન્નાથ! રક્ષા કરો!! જગન્નાથ! રક્ષા કરો!!!" એ વાક્યો વિના અન્ય વાક્યોનો ધ્વનિ સાંભળવામાં આવતો નહોતો. હલાયુધ મિશ્રના આગમન સમાચાર સાંભળી અનેક જનો ભયભીત થઈ તેની સાથે ઉત્તમ પરામર્શ કરવાના અને તેના મુખેથી વિશેષ સમાચાર જાણવાના હેતુથી પુરીમાં આવવા લાગ્યા. પ્રભાતકુમારના ઉદ્યોગથી વૈશાખની પૂર્ણિમાને દિવસે શ્રી જગન્નાથના મંદિરમાં એક વિરાટ સભાનું અધિવેશન કરવામાં આવ્યું. ધનવાન્, પ્રભાવશાલી અને દીન સર્વ પ્રકારના લોકો એ સભામાં આવીને ઉપસ્થિત થયા. નાના મોટા મળીને સભાસદોની સંખ્યા સરવાળે પાંચ હજારથી વધારેની થઈ ગઈ. પ્રથમ તો હલાયુધ મિશ્રે સર્વ સજ્જનો સાથે પ્રભાતની ઓરીસાના એક અકપટ મિત્ર તરીકે ઓળખાણ કરાવી; પછી યુદ્ધના વિષયમાં નાના પ્રકારની આલોચનાઓ કરવામાં આવી, અને અંતે સર્વ સાધારણને સંપૂર્ણ ઉત્તેજિત કરવાના હેતુથી મુખમંડળમાં મહાન્ ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને તેમ જ પોતે વીરરસની સાક્ષાત્ પ્રતિમા બની જઈને ભીષણ ધ્વનિથી હલાયુધ મિશ્રે પોતાના ભાષણનો નીચે પ્રમાણે પ્રારંભ કર્યો;–

"ભો બંધુજનો! આપણે બધા આ વેળાએ ઘોર આપત્તિમાં આવી પડ્યા છીએ અને હવે આપણાં ભાગ્ય આપણને જે માર્ગ બતાવે, તે માર્ગે જ આપણે વિચરવાનું છે. દક્ષિણ સમુદ્રના તીરપ્રાંતમાં ઉત્કલ-

દેશ અત્યાર સુધી વિજયપતાકાને ઉડાવતો નિર્વિઘ્નતા અને શાંતિસહિત જે પોતાની સ્વતંત્રતાના સુખનો ઉપભોગ લીધા કરતો હતો, તે સ્વાતંત્ર્યસુખનો સંહાર કરવામાટે ઘોર વિપદ્રૂપ સમુદ્ર તેની સામો ચાલ્યો આવે છે. બહુ શતાબ્દિથી ચાલતી આવેલી ઉત્કલદેશની પવિત્રતાને છીનવી લેવાને દુર્દન્ત મુસલ્માન તસ્કરો અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જ થઇને અહીં આવવામાટે રવાના થઈ ચૂકયા છે. તીર્થસ્થાનની પવિત્રતા સચવાયલી છે, ત્યાં સુધી જ આપણાં સર્વ સુખો પણ સચવાયલાં છે. લક્ષાવધિ મનુષ્યોની ભાગ્યરેખાનો ધર્મસ્થાનની પવિત્રતા સાથે જ સુખરૂપ સંબંધ સંધાયલો છે. આ વેળાએ જો આપણે ધર્મસ્થાનને ખોઈ બેસી તો તે સાથે આપણા ગૌરવનો પણ સર્વથા નાશ થઈ જશે, આપ: શક્તિનો લોપ થશે અને ઉત્કલવાસીઓનાં માનમર્યાદાયુક્ત મસ્ત યવનોનાં ચરણોથી ચગદાશે. બંગાળામાં જેવા જેવા ઘોર અત્યાચા થઈ ચૂકયા છે, તેવા સર્વ અત્યાચારો ઉત્કલવાસી જનોને પણ ભોગવ પડશે. મુસલ્માનો વિધર્મી, અત્યાચારી અને વિશ્વાસઘાતક હોય છે, એ સર્વના જાણવામાં છે જ. આર્યોના જાતિધર્મનો નાશ કરવો, આર્યો દેવદેવીઓનાં મંદિરો તથા મૂર્ત્તિઓનો સંહાર કરવો અને તે મંદિરોના સ્થાને મસ્જિદો બંધાવવી, એ યવનોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે. જો તેઓ ઓરીસામાં આવશે, તો ઓરીસાની કેટલી અને કેવી દુર્દશા થશે, તેનું હું યથાર્થ વર્ણન કરવાને સમર્થ નથી. તોપણ એ દુર્દશાનું તમને હું કિંચિદ્ દર્શન કરાવી શકીશ—યવનોનો વિજય થતાં જ આ જગન્નાથપુરી સ્મશાન તુલ્ય બની જશે અને જગન્નાથનું મંદિર મસ્જિદનું રૂપ ધારણ કરશે. દેવોના આંગણામાં ગોહત્યા થશે અને આર્યો મ્લેચ્છ બનશે. આ ભવિષ્યવાદમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી, એ નિશ્ચિત માનવું. વધારે તો શું કહું, પણ આપણા પ્રિય–પ્રાણપ્રિય શ્રીજગન્નાથ દેવનો સદાને માટે નાશ થશે. આ વેળાએ જો આપણે આપણા પ્રાણની મમતા કરીને ઉત્સાહહીન થઈ બેસી રહીશું, આપણા ધર્મ અને આપણી પવિત્રતામાટે પ્રાણાર્પણ નહિ કરીએ, તો અનન્ત કાલપર્યન્ત આપણે નરકની યાતના ભોગવતા રહીશું. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જો આપણે ધર્મરક્ષાની ચિન્તા ન રાખીને માત્ર પોતાના ધન અને પ્રાણના રક્ષણની ચિન્તામાં જ મચ્યા રહીશું, તો ભવિષ્યમાં લોકો આપણને ખરેખરા ધર્મદ્રોહી, દેવદ્રોહી અને આત્મદ્રોહીનાં નિંદ્ય નામોથી જ ઓળખશે. આજે ઘણો જ આનન્દનો વિષય છે કે, એક ઘોર સંકટના સમયમાં આપણે બધા બંધુઓ એક સ્થળે એકત્ર થએલા છીએ. આવો, બંધુઓ! આપણે સર્વ મળીને શ્રીજગન્નાથ સમક્ષ એવી

દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરીએ કે, મુસલ્માન પઠાણોના હલ્લાના દિવસે આવી જ રીતે પાછા એકત્ર થઇશું અને એક સંપથી ધર્મમાટે પ્રાણ અર્પીશું. રણભૂમિમાં રક્ત વહેવડાવીને કિંચિદ્ અંશે સ્વધર્મ ઋણમાંથી મુક્ત થઇશું. વીર! કરો પ્રતિજ્ઞા—જુઓ છો શું?"

થોડીવારનેમાટે વક્તા હુલાયુધ મિશ્ર શાન્ત થયો. તેનો કંઠસ્વર બહુ દૂર અંબર પ્રદેશમાં પ્રતિધ્વનિત થવા લાગ્યો. શ્રોતાઓના મનમાં એક નવીન બળનો સંચાર થવા લાગ્યો. સર્વ જનો આનન્દ અને ઉત્સાહથી એક સાથે બોલી ઊઠ્યા કે, "જય—જગન્નાથનો જય!!" પાંચ હજાર પુરુષોના કંઠમાંથી નીકળેલા એ ધ્વનિથી ચતુર્દિશાઓ કંપાયમાન થઇ ગઈ. દૂર ગર્જના કરતા સમુદ્રનું હૃદય પણ ઉત્સાહથી ઉછળવા લાગ્યું. ગંભીર ઘોષથી આકાશ પણ આન્દોલિત થવા લાગ્યું. ત્યારપછી સર્વત્ર ગંભીર નિઃસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું.

વક્તા હુલાયુધે પુનઃ પોતાના ઉત્તેજક ભાષણનો પ્રારંભ કર્યો—તે કહેવા લાગ્યો, "બંધુઓ! નિરાશ થશો નહિ, ભયથી વ્યાકુલ થઇને ઉદ્યમ અને ઉત્સાહને ખોઈ બેસશો નહિ, તુચ્છ પ્રાણના મોહથી પોતાના વંશજોને ચિરકાલને માટે અપવિત્રતાની શૃંખલાથી બાંધશો નહિ અને રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી કુળને કલંક લગાડશો નહિ. તમે પોતે ઉત્કલવાસી હોવા છતાં પણ ધન અને પ્રાણના રક્ષણની ચિન્તામાં પડેલા છો; પરંતુ આ નરપુંગવને તમે નિહાળો—આ પ્રભાતકુમાર એક વંગવાસી પુરુષ છે. જુઓ, એના વિશાળ લલાટમાં નિર્ભયતા, શરીરમાં વીરતા અને નેત્રોમાં સાહસ પ્રત્યક્ષ વિરાજમાન છે. એણે બહુ દૂરના પ્રદેશમાંથી અહીં આવી નિઃસ્વાર્થ ભાવથી તમારા સાથે મળીને ઓરીસાના હિતમાટે પોતાના પ્રાણ અર્પવાનો નિશ્ચય કરેલો છે. આપણે અત્યારે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકીએ તેમ નથી કે, એ વીરનર યુદ્ધ વિદ્યામાં નિપુણ છે કિંવા નહિ? પરંતુ આજ એક માસથી એમના હૃદયની પરીક્ષા લેવાય છે અને તેથી અમારો નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે, એમનું હૃદય તો ખરેખર જ એક વીરહૃદય છે. અત્યારે આ વીરયુવકને જ આપણે આપણા નેતા સેનાપતિની પદવી આપવાની છે. આવતી કાલે હું પ્રભાતકુમારને સાથે લઇને પાછો રાજધાનીમાં મહારાજા સમક્ષ જઇશ અને રાજાના પોતાના હસ્તે જ એમને . સેનાપતિની પદવીથી વિભૂષિત કરાવીશ. એટલે રાજાની આજ્ઞાનું કોઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકશે નહિ. મને આશા છે કે, જે વીરનર સર્વથા પોતાની ઇચ્છાથી જ વિપત્સાગરમાં કૂદવામાટે તત્પર થયેલા છે, તે પ્રભાતકુમાર આવતી કાલે રાજાને ત્યાં આવવાથી કદાપિ વિમુખ થશે નહિ અને સેંકડો મનુષ્યો સમક્ષ

ઊભા રહી સેનાપતિની પદવીનો સ્વીકાર કરીને આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના આશીર્વાદ સ્વરૂપ આ માળાનું ગ્રહણ કરશે.”

એમ કહીને હલાયુધ મિશ્ર એક પુષ્પમાળા હાથમાં લઇને પ્રભાતકુમાર સમક્ષ ઊભો રહ્યો. સેંકડો જનોનો એ માળામાં અને પ્રભાતના મુખમાં દૃષ્ટિપાત થવા લાગ્યો. એક સર્વથા અપરિચિત જનમંડળ સમક્ષ આવી રીતે અપૂર્વ વીરોચિત ગૌરવની પ્રાપ્તિ થવાથી પ્રભાતનું હૃદય આનન્દથી ઊભરાઈ ગયું અને હૃદયના વેગનો અવરોધ ન થઈ શકવાથી તે એકાએક પોતાના આસનપરથી ઊઠ્યો અને હલાયુધ તથા સર્વ સભાજનોને ઉદ્દેશીને ગંભીર સ્વર અને ગંભીર મુખમુદ્રા કરીને બોલવા લાગ્યો કે, “મિશ્રજી! અને સમસ્ત આર્યબંધુઓ! આજ આપ સર્વજનો સમક્ષ હું જગન્નાથના નામનો ઉચ્ચાર કરીને પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, જ્યાં સુધી મા હસ્તોમાં શસ્ત્ર ધારણ કરવાની શક્તિ રહેશે, ત્યાં સુધી હું સત્ય નિષ્ઠા શત્રુઓના સર્વસ્વ નાશનો પ્રયત્ન કરીશ. યુદ્ધથી વિમુખ થઇશ નહિ અ સમરભૂમિમાંથી પલાયન કરવાનો પ્રયત્ન નહિ કરું. આ તીર્થસ્થાનની પવિત્રતાના રક્ષણમાટે આજથી હું મારું જીવન કૃષ્ણાર્પણ કરું છું અને અંતઃકરણપૂર્વક એક યાચના કરું છું કે, તમે બધા મને મારા કાર્યમાં પોતાદ બની શકતી સર્વ પ્રકારની સહાયતા આપતા રહેશો.” અહીં પ્રભાતે પોતાના ભાષણની પૂર્ણતા કરી, એટલે હલાયુધ મિશ્ર પુનઃ ઊભો થયો અને કહેવા લાગ્યો કે, “આ કુસુમમાળા હું પ્રભાતના ગળામાં આરોપું છું–ઈશ્વર એના ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરે!” એમ કહીને તેણે માળા પ્રભાતના ગળામાં પહેરાવી. ચતુર્દિશાએ આનન્દધ્વનિ પ્રસરી ગયો અ “જગન્નાથનો જય.” એ ગગનભેદક વાક્યનો સહસ્રાવધિ મુખથી ઉચ્ચાર થવા લાગ્યો.

એટલામાં સંધ્યાની આર્તિનો વાદ્યધ્વનિ સંભળાયો અને સભાનું વિસર્જન કરવામાં આવ્યું. અગણિત શ્રોતાઓ અને પ્રેક્ષકો તત્કાળ અનેક સ્થળે વિખરાઈ ગયા. પ્રભાતકુમાર, હલાયુધ મિશ્ર સાથે રાજધાનીમાં જવા વિશેની વાતચિત કરતો આર્તિનાં દર્શન કરવા માટે જગન્નાથના મંદિરમાં આવી પહોંચ્યો અને ભક્તિપૂર્વક દર્શન કરવામાં લીન થયો–પોતાના દેહજ્ઞાનને તે સર્વથા વિસરી ગયો.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ.

ચુમ્બન

આજે વૈશાખ માસની પૂર્ણિમા છે. આકાશમાં પૂર્ણ ચન્દ્ર વિરાજમાન છે. આજે પઠાણોના આક્રમણની ભીતિ નથી અને કોઇના મનમાં

કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્વેગ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આકાશમાં, પૃથ્વીમાં અને સમુદ્રમાં સર્વત્ર પ્રફુલ્લ ચંદ્રિકાનું જ દર્શન થાય છે. જગન્નાથનાં-પુરીમાંનાં-મંદિરો જાણે ચંદ્રિકાના સમુદ્રમાં ડૂબી ગએલાં હોયની! એવો જ ભાસ થાય છે. દેવાલયોમાં ચાલતો શંખ અને ડંકાઓનો ધ્વનિ અદ્યાપિ શાન્ત થયો નથી. મનુષ્યોના ગમન આગમન વ્યાપારનો પણ અદ્યાપિ અવરોધ થવા નથી પામ્યો. વૈશાખ માસની ઉજ્જ્વલ પૂર્ણિમાની રાત્રે હજારો ઉત્કલવાસિની રમણીઓ પોતપોતાના પતિપુત્ર આદિના મંગલની કામનાથી શ્રીજગન્નાથનાં દર્શન કરવાને જતી અને દર્શન કરીને આવતી જોવામાં આવે છે. વૈશાખ પૂર્ણિમાને દિવસે દર્શન કરવામાટે [illegible]હારથી હજારો યાત્રાળુઓ આવે છે, પણ આ વર્ષે વિદેશીય યાત્રાળુઓની [illegible]ખ્યા વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. એનું કારણ એ છે કે, મુસલ્માનોના [illegible]નારા આક્રમણના સમાચાર દેશમાં સર્વત્ર ફેલાઈ ગયા છે અને તેથી જ [illegible]હારના યાત્રાળુઓ અહીં આવવાનું સાહસ કરી નથી શક્યા. ઓરી[illegible]ાના નિવાસીઓ તો અત્યારે ઘોર આપત્તિમાં આવી પડેલા છે અને [illegible]થી જ તેઓ ભક્તિભાવથી શ્રીજગન્નાથની સેવામાં નિમગ્ન થયેલા છે.

સર્વત્ર ભય, ભક્તિ અને ઉત્સાહથી મિશ્રિત કોલાહલ સંભળાય છે અને વચવચમાં માનિનીઓના મધુર સ્વર અને શંખ આદિનો ધ્વનિ પણ કર્ણગોચર થાય છે. અલ્પ અંતરે ભયંકર ગર્જના કરતા સમુદ્રનો ક્ષીણ શબ્દ આજે સંભળાતો નથી. એક પ્રહર નિશા વ્યતીત થઈ ગઈ છે. [illegible]મે સમયે એક યુવા પુરુષ જગન્નાથના મંદિરના સમીપસ્થ ભાગમાંના એક વટવૃક્ષતળે ચિન્તામાં નિમગ્ન થયેલો ઊભો છે. તેની મુખમુદ્રા-માંથી એવો ભાવ વ્યક્ત થાય છે કે, તે કોઇની વાટ જોતો ઊભો છે.

પાસેના રાજમાર્ગમાં અનેક મનુષ્યો ચાલ્યા જાય છે, પણ એ યુવકને કોઈ પણ ધ્યાનથી જોતું નથી. થોડીવાર પછી ત્રણ ગૃહસ્થ અબળાઓ મંદિરમાંથી નીકળી, એ યુવક પાસે આવીને ઊભી રહી. એ ત્રણ-માંની બે અબળાઓ ઉત્કલવાસિની છે અને તેમનું વય કિંચિત્ પ્રૌઢ છે, તથા એક અસ્ફુટયૌવના બાળા છે. ચંદ્રમાની શુભ્ર ચન્દ્રિકા એ બાળાના મુખમંડળમાં પ્રવેશ કરીને તેની સુન્દરતામાં વૃદ્ધિ કરતી જોવામાં આવે છે. સુંદર તથા શીતલ વાયુના આઘાતથી એના સુન્દર લલાટ ભાગે વિસ્તરેલા કેશો ધીમે ધીમે કંપાયમાન થતા દેખાય છે. વાચકો. તમે એ યુવકને ઓળખ્યો કે? જો ન ઓળખ્યો હોય, તો હવે ઓળખો-એ આપણો પૂર્વ પરિચિત આ નવલકથાનો ઉપનાયક અને ઓરીસા-વાસીઓનો સેનાપતિ પ્રભાત કુમાર છે. પ્રભાતે એ ત્રણે સ્ત્રીઓને જોતાં જ ઓળખી લીધી-એમાંની એક તો ચક્રધર મિશ્રની સ્ત્રી, બીજી તેની

ભગિની અને ત્રીજી તરુણી તે દુઃખિની ઉષા જ હતી. વાયુની એક મન્દ અને મૃદુ લહરી ઉષાના શિરોભાગને અથડાઇને પ્રવાહિત થઈ ગઈ અને તેણે પ્રભાતના શરીરમાં આઘાત કર્યો. એ વાયુલહરીના સ્પર્શથી પ્રભાતનું જીવન અમૃતમય થયું કે નહિ? એ પ્રશ્નનું ઉત્તર કોણ આપી શકે તેમ છે? સ્નેહી વિના બીજા કોઇથી એનું ઉત્તર અપાય તેમ નથી.

જેટલા દિવસ પ્રભાતકુમાર એક વિદેશીય યાત્રાળુ તરીકે ઓળખાતો હતો, તેટલા દિવસ ચક્રધર મિશ્રના ઘરની કોઈ પણ સ્ત્રી તેના સમીપમાં આવતી નહોતી. એક અપરિચિત વ્યક્તિ સાથે જેટલી અને જેવી મર્યાદાથી વર્ત્તવું જોઇએ, તેટલી અને તેવી મર્યાદાથી જ તેઓ પ્રભાતસાથે વર્ત્તતી હતી. પરંતુ જ્યારથી તેમણે એમ સાંભળ્યું કે પ્રભાત માત્ર યાત્રાળુ અતિથિ જ નથી, કિન્તુ ઓરીસાની વિપત્તિના દિવસોમાં તે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપવાને આવેલો છે, ત્યારથી પ્રભાતને પોતાનો હિતચિન્તક અને શુભકર્ત્તા ધારીને તેમણે તેની લજ્જાનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેઓ પ્રભાતને પોતાનો પુત્ર હોય, તેવી રીતે સ્નેહથી જોતી હતી, તેને ઇશ્વિર સમાન પૂજતી હતી, અને કાયા વાચા તથા મનથી તેની કુશલકામના ઇચ્છતી હતી. આજે તેમણે જગન્નાથ સમક્ષ જેવી રીતે પોતાના આત્મીય સજ્જનોની કુશળકામના ઇચ્છી હતી, તેવી જ રીતે પ્રભાતની કુશળકામના પણ ઇચ્છી હતી. વિપત્તિની વેળામાં જે અગ્રભાગે આવીને ઊભો રહે, તેની કુશળકામના કોણ ન ઇચ્છે વારુ?

ચક્રધર મિશ્રની ભગિની પ્રભાત પાસે આવીને ઊભી રહી અને કહેવા લાગી કે, "પ્રભાતકુમાર! તમને ઘણીવાર ખોટી રહેવું પડ્યું છે, તોપણ હજી થોડીવાર વધારે રોકાવું પડશે. કારણ કે, અદ્યાપિ અમે પૂરાં દર્શન કરી નથી શકયાં. મંદિરમાં ઘણી જ ભીડ છે અને એવી ભીડમાં ઉષાને સાથે લઈ જવી, એ ઘણું જ જોખમ ભરેલું છે. એટલા માટે ઉષાને હું તમારી પાસે મૂકવાને આવેલી છું. ઉષે! તું થોડીવાર અહીં જ ઉભી રહે. હું દર્શન કરીને હમણાં જ પાછી આવતી રહું છું. પ્રભાત! એને સંભાળજો."

પ્રભાતના ઉત્તરની વાટ ન જોતાં બન્ને પ્રૌઢા સ્ત્રીઓ મન્દિર પ્રતિ ચાલી ગઈ. ઉષા તે જ વટવૃક્ષતળે પ્રભાત પાસે ઊભી રહી. નવીન અનુરાગી પ્રભાત અને નવીન અનુરાગિણી ઉષાને નિહાળીને આકાશ હસવા લાગ્યું; વૃક્ષપર જે ચન્દ્રિકા ચમકતી હતી, તે વિશેષ ચમકવા લાગી અને નભોમંડળના તારકાએ પોતપોતામાં વાતો કરવા માંડી. પ્રભાતે આવાહન કર્યું. "ઉષે!" ઉષાના ક્ષુદ્ર હૃદયમાં અલૌકિક રીતિથી એનો પ્રતિધ્વનિ થયો.

જો કે કોઈ એક અશરીર જીવ તો રાત દિવસ એ બન્નેના કાનમાં કહ્યા કરતો હતો કે, "ઉષા પ્રભાતની છે અને પ્રભાત ઉષાનો છે." તોપણ આ સમયે એ બન્ને પ્રેમીજનો મન ખોલીને પરસ્પર વાર્તાલાપ કરવાનું સાહસ કરી શક્યાં નહિ. નેત્રોવડે તો બહુ વાર વાતો થઈ ગઈ છે, ત્યારે મુખમાંથી શબ્દનો ઉચ્ચાર કેમ નહિ નીકળતો હોય વારુ? તે તો પરમાત્મા જાણે. ઉષાનું સુન્દર મુખ—ચંદ્રમાની ચંદ્રિકાના પ્રકાશમિશ્રણથી દ્વિગુણિત તેજસ્વી થએલું પૃથ્વીને નિહાળતું નીચું નમી ગયું. વધારે નિકટમાં આવીને પ્રભાતે પુનઃ આવાહનસૂચક શબ્દનો ઉચ્ચાર કરતાં કહ્યું કે, "ઉષે!"

ઉષાએ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. તે, ઉત્તર શું આપવું, એના .ચારમાં પડી ગઈ. પ્રભાત એવી વિચારણામાં પડ્યો કે, "એવો તે .ને શો પ્રશ્ન પૂછું કે, જેનું એ ઉત્તર આપે?" પ્રભાત! અત્યારે તું ષાને કાંઈ પણ પૂછીશ નહિ. માત્ર એનામાં અનુરાગ રાખ અને એના ાશેની પ્રીતિને વધારતો રહે. એ તારી દાસી થઈ રહેશે. તારા વિના ેનું આ બહુરંગી જગતમાં બીજું કોઈ પણ નથી. માટે નિશ્ચિત થા ાને ધૈર્ય ધર.

પ્રભાતકુમાર કિંચિન્માત્ર પણ ધૈર્ય ધારી શક્યો નહિ. તે ઘણા જ અધૈર્યથી કહેવા લાગ્યો કે, "ઉષે! હૃદયહારિણી ઉષે! હું આવતી કાલે તો અહીંથી ચાલ્યો જવાનો છું અને એ ગમન કદાચિત્ સદાને ાટેનું પણ થઈ જાય. બહુધા હવે બીજીવાર હું તને મળી શકીશ નહિ. આ વેળાએ ક્ષણ બે ક્ષણને માટે લજ્જાને રજા આપી દેવામાં આવે, ો વધારે સારું; પછી તો જેવી તારી ઇચ્છા."

ઉષા નિરુત્તર જ રહી. પરન્તુ ઉત્સાહી પ્રભાતે પોતાની પ્રાર્થનાને પૂર્ણ કરી નહિ. તે પુનઃ કહેવા લાગ્યો, "મેં તને સાથે લઇને દેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો હતો, એટલામાં ભયંકર યુદ્ધની છાયા સન્મુખ પ્રસરેલી જોવામાં આવી. જો યુદ્ધમાં મારો દેહાંત થઈ જશે, તો મારી એ આશા મનમાંની મનમાં જ રહી જશે."

હવે ઉષાથી પણ બોલ્યા વિના રહી શકાયું નહિ. ઉષા અદ્યાપિ સત્ અને અસત્ કર્ત્તવ્ય—સારાસારના વિવેકથી અજ્ઞાત હતી. જગતમાંના એક અપરિચિત વ્યક્તિના હસ્તમાં તેણે પોતાનું ક્ષુદ્ર મન સોંપી દીધું હતું અને તે વ્યક્તિને યુદ્ધમાં જતો જોઇને તેના મનનાં આશ્ચર્ય અને ભયનો મિશ્રિત ભાવ ઉત્પન્ન થયો. પ્રિયપાત્રના મરણ પ્રસંગને એક નિર્દોષ બાળા કેમ સહન કરી શકે વારુ? બહુ જ વિચાર અને દીર્ઘદૃષ્ટિ કરીને અત્યંત લજ્જાપૂર્વક તેણે એક વાત કહેવાની ઇચ્છા કરી,

પરંતુ પ્રથમ પ્રયત્ને તેના મુખમાંથી શબ્દ બહાર નીકળી શક્યો નહિ–શબ્દ કંઠમાં આવીને અટકી ગયો. અતિ મૃદુ અને કંપિત સ્વરથી તેનો માત્ર એટલો જ ધ્વનિ થયો કે, "નહિ!" એનો કશો અર્થ નહોતો અને એમાં કાંઈ પણ મર્મનો સમાવેશ પણ હતો નહિ. તેમ જ એ શબ્દનો આગળ પાછળના કોઈ વાક્ય સાથે પણ કોઈ પ્રકારનો સંબંધ સંધાયલો નહોતો. ઉષા પોતે પણ સમજી ન શકી, કે તેણે પોતે શું કહ્યું! માત્ર કંપિત કંઠમાંથી "નહિ"નો ધ્વનિ થઇને પુનઃ શાંતિ–નિઃસ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ.

પ્રભાત સમક્ષ ઉષાએ એટલા શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ પ્રથમવાર જ કર્યો હતો. માટે પ્રભાતને એ "નહિ"ના બદલામાં કોઈ જો સમગ્ર જગતનું આધિપત્ય પણ આપી દેત, તો તેનો તે સ્વીકાર કરત કે નહિ? એ એક પ્રશ્ન જ રહી જાય છે. પ્રભાતનાં કર્ણોદ્વારા ઉષા કંઠરૂપી વીણાધ્વનિએ તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, અને ત્યાં તે અમૃત સિંચન કરવા લાગ્યો. પ્રભાતે વ્યગ્રતાથી પૂછ્યું, "ઉષે! એ 'નહિ' શો ભાવાર્થ?"

પુનઃ ઉષા બોલી શકી કે? ના, તેનાથી એનું ઉત્તર આપી શકાયું નહિ

"ઉષે! હું નથી કહી શકતો કે, અહીંથી જવા પહેલાં પાછો હું તને મળી શકીશ. વળી હું એ પણ જાણતો નહોતો કે, મારા સમક્ષ ઊભી રહીને તું 'નહિ' શબ્દથી પોતાના મનનો ભાવ વ્યક્ત કરીશ જો એ હું પ્રથમથી જાણતો હોત, તો જગન્નાથ સમક્ષ લડવાની પ્રતિજ્ઞા કરત નહિ. હવે નિરુપાય છું." પ્રભાતે પોતાની સ્થિતિનું દર્શન કરાવ્યું

ઉષા કશું પણ બોલી શકી નહિ. તેનું કોમલ હૃદય કંપવા લાગ્યું પ્રભાત! આમાં તું ઉષાનો દોષ માનીશ નહિ–તારા સંન્મુખ એના મુખમાંથી શબ્દ જ નથી નીકળતો, ત્યાં એનો શો ઉપાય? તું પોતાના મનના ભાવો ભલે એને જણાવી દે–એ ભાવો જાણવાથી ઉષા પોતાને સ્વર્ગની સુન્દરી સમજશે, પણ તારા પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપવાની એનામાં શક્તિ નથી. ઉષાથી કાંઈ પણ બોલી શકાયું નહિ. તે તો પ્રથમ પ્રમાણે જ મૌન્ય ધારીને જેમની તેમ નિરુત્તર થઇને જ ઉભી રહી.

પ્રભાતનાં હૃદયદ્વાર ઉઘડી ગયાં. તે પાછો કહેવા લાગ્યો, "ઉષે! મને મારા જીવનનો જરા પણ મોહ હતો નહિ. હું તો અહીં એક પ્રવાસીના રૂપમાં જ આવ્યો હતો. પરન્તુ જ્યારથી મેં તારા મુખનું દર્શન કર્યું છે, ત્યારથી મારું જીવન નવીન થઈ ગયું છે. આ ક્ષણે મારા મનમાં અનેક નૂતન આશાઓ નૃત્ય કરી રહેલી છે. આજે જ મેં સહસ્રાવધિ ઉત્કલવાસીઓ સમક્ષ એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે કે, જ્યાં સુધી

દેહમાં પ્રાણ રહેશે, ત્યાં સુધી હું યવનો સાથે લડીશ. ઉષે! આવતી કાલે પ્રભાતમાં તો હું જહાજપુર ચાલ્યો જવાનો છું. જો તું આવવાનું 'શ, તો પાછો આવીશ અને નહિ તો........"

એટલું કહીને પ્રભાત પ્રત્યુત્તરની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. પરંતુ ઉષા કાંઈ પણ બોલી નહિ. પ્રભાતના મનનો આવેગ વધારે વધવા લાગ્યો. તે પોતાના મનમાં જ કહેવા લાગ્યો, "ઉષે! તું કહે કે ન કહે, પણ હું તો એકવાર પાછો તારી પાસે આવીશ જ અને તે વેળાએ મારા મનની ગુપ્ત વાર્ત્તા તને કહી સંભળાવીશ. તે દિવસે એ મારા પ્રશ્નનું ઉત્તર તું અવશ્ય આપશે જ." એમ વિચારીને પાછો તે ઉષાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, "ઉષે! હું દરરોજ તારો વૃત્તાંત જાણવાના પ્રયત્નો કરું છું, પણ તું તો કાંઈ ઉત્તર જ નથી આપતી. જો કશો વાંધો હોય, તો મને તારાં માતાપિતાનાં નામોથી પરિચિત કર. હું તેમનો ‍કરીશ. નવદ્વીપથી મારું નિવાસસ્થાન વધારે દૂર નથી, માટે હું તેમનો પણ પત્તો મેળવી શકીશ, એવો બહુધા સંભવ છે. બોલ—કહી દે."

ઉષા પાષાણપ્રતિમા પ્રમાણે નિઃશબ્દ જ રહી. પરંતુ તેનાં સમાન નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારાનું વહન થવા લાગ્યું. શું પ્રભાતે અશ્રુધારા જોઈ? અશ્રુધારાથી ભીંજાયલા ઉષાના કપોલ ભાગનું ‍ત અવલોકન કરી શક્યો? જો પ્રભાત એ અશ્રુધારાને કાંઈ પણ પૂછત, તે તેને સર્વ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો આપી દેત. કારણ કે, નેત્રોની નીર-માં નીરવતાથી (નિઃશબ્દતાથી) વહન કરવાનો અને હૃદયની વેદનાને ‍ટ કરવાનો અદ્વિતીય ગુણ સમાયલો હોય છે. આ વેળાએ ‍ીવાર સુધી પ્રભાત ઉત્તરની વાટ જોતો ઊભો રહ્યો. પણ નામને માટે પણ ઉત્તર મળ્યું નહિ. અંતે હતાશ થઇને તે ભગ્ન સ્વરથી બોલ્યો કે, "ઉષે! તું બોલ કે ન બોલ, પણ મારા એક અપરાધની તારે ક્ષમા આપવી પડશે. કાલે હું અહીંથી ચાલ્યો જઇશ. માટે આ માળા કે જે ગઈ કાલે મને યુદ્ધના વરણમાં મળી હતી, તે આજે હું તારા ગળામાં પહેરાવી જાઉં છું. જે વેળાએ મારી છાયા પણ તારા જોવામાં ન આવે અને જે વેળાએ આપણે એક બીજાથી ચિરકાલને માટે વિયુક્ત થઈ જઇએ, તે વેળાએ આ માળાને તું જલપ્રવાહમાં વહેવડાવી દેજે." એમ કહીને તેણે પોતાના ગળામાંથી માળા ઉતારીને હસ્તમાં ધરી રાખી. તેનાથી પણ હવે વધારે બોલી શકાયું નહિ. પ્રેમી પ્રભાતનાં નેત્રોમાંથી પણ પ્રેમાશ્રુનું પતન થવા લાગ્યું. તે એક ધ્યાનથી ઉષાના નિષ્કલંક મુખનું અવલોકન કરવામાં લીન—સર્વથા નિમગ્ન થઈ ગયો.

પ્રેમ, એ જ મનુષ્ય જન્મનો સાર છે, એમ કહેવામાં કાંઈ પણ

અતિશયોક્તિ કરી કહેવાશે નહિ. જેનામાં મનુષ્યનો પ્રેમ હોય, એવી કોઈ પણ પ્રેમભાગી વ્યક્તિ હોવા વિના કોઈ પણ વિષયનો ઉપભોગ મનુષ્યથી યથાર્થ રીતે લઈ શકાતો નથી. જો કોઈ મનુષ્ય એકલો હો તો ભવિષ્યમાં કોઇનામાં પણ પ્રેમ રાખવાના હેતુથી જ તે પોતાનાં સુખ સાધનોને સંભાળી રાખે છે. પોતે મહાન્ હોય કે લઘુ હોય અથવા દીન હોય કે શ્રીમાન્ હોય, તથાપિ મનુષ્ય કોઈ એક વ્યક્તિમાં તો સ્નેહ રાખે છે જ. બાલ્યાવસ્થામાં તેના પ્રેમનું સ્થાન માતા પિતા આદિ હોય છે; તારુણ્યમાં તે પ્રેમનું પર્યવસાન ભાર્યામાં થાય છે, વૃદ્ધાપકાળમાં પુત્રપુત્રીમાં તે પ્રેમ વિરામે છે અને ભગિની, બંધુ અને આપ્તવર્ગમાં તો સદૈવ પ્રેમ હોય છે જ. પરંતુ સર્વ કરતાં દાંપત્ય પ્રેમનો મહિમા વિશેષ છે. એ વિશે **બાયરન્** કવિએ પોતાના એક કાવ્યમાં પ્રેમીના આ ઉદ્‌ગારો આપેલા છે;–

> "સુન્દર કોમલ રતિદા, પ્રિયા માત્ર જો હોય સદા પાસ;
> પછી ભલેને થાતો, ત્વરિત ભયંકર અરણ્યમાં વાસ.
> ત્યાં નિવાસ કરિ મનને, વિસ્મૃતિ માનવજાતીની થાઓ;
> પ્રિયા સુસંગતિ સુખથી, વૈરભાવનો નાશ થઇ જાઓ."

અર્થાત્ મનુષ્ય જાતિના નૈસર્ગિક સ્વભાવને અનુસરીને પોતે તારુણ્યમાં પ્રભાતે ઉષાને પોતાના પ્રેમનું અધિષ્ઠાન બનાવી હોય, તેમાં તેને આપણે દોષવાન્ ગણી શકીશું નહિ. પ્રકૃતિનો ગુણ જ એ છે. અસ્તુ.

ઉષા મહા દુઃખિની છે. તે અદ્યાપિ મુગ્ધા બાળા છે. જો તેની ક. કોઈ સ્નેહવાર્તા કરે છે, તો તેનું હૃદય પીગળી જાય છે, પોતાનાં માત પિતા વિના તેનો બીજી કોઈ વ્યક્તિમાં આટલો બધો સ્નેહ અત્યાર સૂધી જોવામાં આવ્યો નહોતો. અજ્ઞાત ભાવથી તેના કોમળ હસ્તો સાડી તળેથી બહાર નીકળીને પ્રભાત સમક્ષ આવીને અવરુદ્ધ થઈ ગયા.

પ્રણયી પ્રભાતે પ્રણયના ચિહ્ન સ્વરૂપ તે માળા, અમૂલ્ય રત્નની માળા પ્રમાણે પ્રણયિની ઉષાના ગળામાં પહેરાવી દીધી અને મૃદુતાથી તેના કોમલ કપોલમાં પ્રેમપૂર્વક એકવાર **ચુમ્બન** કર્યું! વૃક્ષપર્ણોની ઘટામાંથી ઝાંખી ઝાંખીને જોતા આકાશસ્થ તારકો વિના બીજું કોઈ પણ એ પ્રણયઘટનાનું નિરીક્ષણ કરી શક્યું નહિ.

ચક્રધરની સ્ત્રી અને ભગિની આવી પહોંચી.–ઉષાને લઇને તેઓ ચાલવા લાગી. પ્રણયપિપાસુ પ્રભાત હસ્તિનીસમાન ચાલતી ઉષાને જોતો તે વટવૃક્ષ તળે જ અચેતન મનુષ્ય સમાન એકધ્યાનથી ઉભો રહ્યો.

તૃતીય ખણ્ડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

કાળાપહાડની કર્મકથા

સેનાપતિ કાળોપહાડ અને ન્યાયરત્નજી ઉભય ત્યાંથી ચાલતા પ્રમોદકાનનમાં આવ્યા અને ત્યાં પાષાણના ચબૂતરાપર બેસી ગયા. સેનાપતિનાં નેત્રોમાંથી વહેતો અશ્રુપ્રવાહ અદ્યાપિ બંધ થયો નહોતો. થોડીવાર પછી એક ઉચ્છ્વાસ નાખી, પોતાની જેબમાંથી એક રૂમાલ કાઢી તેવડે નેત્રો લૂછીને તે ગુરુને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, "ગુરુમહારાજ! લોકોમાં મારા વિષે જે જે અફવાઓ ઉડેલી છે, તે બધી જૂઠી છે. એક મુસલ્માન માનિનીના સૌન્દર્યમાં વિમુગ્ધ થઇને હું મુસલ્માન થયો નથી. અગ્રદ્વીપના કાજીનો અને મારો ઝઘડો શા કારણથી થયો હતો, તે તો આપ જાણો જ છો. તે કાજી અને અહીંના એક કાનૂનગોના કાવત્રાંથી જ મારો સર્વ પ્રકારે નાશ થયો છે. તે વેળાએ તમે બધાએ મળીને તાંડે જઈ બાદશાહના દર્બારમાં ન્યાય મેળવવામાટે પ્રાર્થના કરવાનો મને ઉપદેશ આપ્યો હતો, એ તો આપના સ્મરણમાં હશે જ."

"હા–એ ઉપદેશ અમે બધાએ આપ્યો હતો ખરો અને એથી શુભ પરિણામની આશા પણ હતી. એથી આવું વિપરીત પરિણામ આવશે, એવી કોઇના મસ્તિષ્કમાં કલ્પના માત્ર પણ ક્યાં હતી? તે વેળાએ તારી જન્મકુંડળીનું ફળ પણ અશુભ નહોતું. અગિયારમો બૃહસ્પતિ હતો, તે કાંઈ જેવો તેવો લાભદાયક ન કહેવાય." ન્યાયરત્ને પોતાના પુરાણા તત્ત્વજ્ઞાનનું ભાન કરાવ્યું.

"જી–હા. હું એ અગિયારમા બૃહસ્પતિનું ફળ ભોગવવામાટે જ તાંડામાં આવ્યો હતો. આવતાં જ કેટલાંક વિઘ્નો થવા માંડયાં હતાં, પણ મેં તે વિઘ્નોને વિશેષતઃ લક્ષમાં લીધાં નહિ. મુસલ્માન રાજાઓના દર્બારમાં ન્યાય મેળવવામાટે પ્રાર્થના કરવાનું કાર્ય કેટલું બધું કઠિન અને અસાધ્ય હોય છે, એ જેમણે એનો અનુભવ કર્યો હોય, તે મનુષ્યો જ માત્ર જાણી શકે છે. બીજાઓ એ અસાધ્યતાને જાણી શકતા નથી. તાંડામાં હું એક માસ સુધી પડ્યો રહ્યો. પરન્તુ કોઈ પણ રીતે બાદશાહનાં દર્શન થવા પામ્યાં નહિ. માત્ર મોટા મોટા રાજકર્મચારીઓની પ્રાર્થના અને ઉપાસના કરતાં કરતાં જ એક મહિનો વીતી ગયો. વળી એમાં આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે, જેટલા અધિકારીઓ મળ્યા, તેટલા સર્વે ધનના લોભી જ મળ્યા. એક પણ દયાવાન્ અધિકારી જે-

વામાં આવ્યો નહિ. મારી પ્રાર્થના કોઇએ પણ લક્ષ રાખીને સાંભળી નહિ. અરણ્યરોદન સમાન મારી વિનતિનું પરિણામ થયું." કાળાપહાડે પોતાની કર્મ કથાને આગળ લંબાવી.

"એ તો ઘણી જ આશ્ચર્યકારક વાર્ત્તા કહેવાય. ત્યારે તો તને ઘણી જ કઠિનતા સહેવી પડી હશે. કાજીઓ આવી રીતે જ અત્યાચાર કરે છે કે? ત્યારે અંતે બાદશાહસાથે તારો મેળાપ કેવી રીતે થયો?" ન્યાયરત્ને બહુ જ આશ્ચર્યના ભાવથી એ પ્રશ્ન પૂછયો.

"એક દિવસે આમદર્બાર ભરવામાં આવ્યો. દર્બારેઆમમાં, ધનવાન્ અમીર અને કંગાલ ગરીબ સર્વ એક સરખી રીતે જઈ શકે છે. સાધારણ લોકોની એના વિશે એવી ધારણા છે કે, એ દર્બારમાં બાદશાહ પોતે પ્રજાપર થએલા અત્યાચારોનો ન્યાય કરે છે; પરંતુ મારા અનુભવે એથી સર્વથા વિપરીત રીતિનુંજ દર્શન કર્યું. હું પણ ભ્રમમાં પડી શાહના એ દર્બારમાં ગયો, પરંતુ એવો એક પણ અધિકારી ત્યાં જોવામાં આવ્યો નહિ કે, જે મારી પ્રાર્થના બાદશાહના કર્ણપર્યન્ત પહોંચાડે. અંતે બીજો કોઈ પણ ઉપાય ન હોવાથી હું પોતે જ પોકાર કરતો બાદશાહ સમક્ષ જઈ પહોચ્યો. પણ દુર્ભાગ્યવશતાથી હું તેની વિષવતી દૃષ્ટિનો ભોગ થઈ પડ્યો." કાળાપહાડે એમ કહીને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

"વિષવતી દૃષ્ટિનો ભોગ શામાટે થયો? તેં કોઈ પણ પ્રકારનો અપરાધ તો કર્યો નહોતો જ. વિના અપરાધે વક્રદૃષ્ટિ?" ભોળા ન્યાયરત્ને નિર્દોષ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા.

"વિના અપરાધે નહિ, પણ દૈવના કોપથી. અગ્રદ્વીપના તે જ અત્યાચારી કાજીનો એક સંબંધી દર્બારમાં ઉપસ્થિત હતો અને તે બાદશાહનો બહુ જ પ્રિયપાત્ર હતો. તેણે અરબી ભાષામાં બાદશાહને કાંઇક એવી વાત સમજાવી દીધી કે, બાદશાહ મારા તરફ લાલ આંખો કરીને જોવા લાગ્યો અને કહેવા માંડ્યો કે–'અરે કાફિર! હું સારી રીતે જાણું છું કે, પાટલીમાં થએલા વિદ્રોહનો મૂળ હેતુ તું જ છે.' એનું મેં વિનીતભાવથી ઉત્તર આપ્યું કે, 'જહાંપનાહ! હું એક ગરીબ બ્રાહ્મણ છું–વિદ્રોહ કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં કયાંથી હોઈ શકે? કાજી સાહેબે સર્વમંગલાદેવીના મંદિર સમીપ ગોહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને મેં તેમને તેમ કરતા અટકાવ્યા, એટલી જ બીના બનેલી છે.' એના પ્રત્યુત્તરમાં બાદશાહ રુક્ષ સ્વરથી બોલ્યો કે, 'મુસલ્માનોના રાજ્યમાં મુસલ્માનો અવશ્ય ગોહત્યા કરશે, તેને અટકાવવાવાળો તું કોણ? તને અટકાવવાની શી સત્તા છે?' ગુરુદેવ! એ શબ્દો સાંભળતાં જ મારું ધૈર્ય જતું રહ્યું અને મેં કહ્યું કે, 'હુજૂર! મુસલ્માનો દેશના રાજા છે ખરા, પણ આર્યધ-

ર્મના રાજા નથી.' મારાં એ વચનો સાંભળતાં જ સૂબેદારની દૃષ્ટિ વધારે વક્ર થઈ ગઈ અને તેણે ભ્રૂ ચઢાવીને પોકાર કર્યો કે, 'સાંભળ, કાફિર! કાજીએ તને જે દંડ દીધો છે, તે તારા માટે પૂરતો નથી. જે મનુષ્ય મુસલ્માનોની સત્તાનો અને મહમ્મદી ધર્મનો વિરોધી હોય છે, તેના માટે કારાગૃહ જ ઉચિત સ્થાન છે.' બાદશાહનો એવો વિચાર જાણીને મેં મારી નિર્દોષતા જણાવીને બહુ જ વિનતિ કરી, પણ નિષ્ફળ. કાજીનો સંબંધી સૂબેદારના કોપાગ્નિમાં ધૃત હોમવા લાગ્યો અને ન્યાય મળવાને બદલે મને કારાગૃહવાસ મળ્યો." કાળાપહાડે કરુણાનું દર્શન કરાવ્યું.

"એટલો બધો અત્યાચાર! ન્યાયમાટે પ્રાર્થના કરવાના અપરાધથી તને કારાગૃહમાં નાખવામાં આવ્યો? શિવ! શિવ! કલિયુગનો કેવો ભયંકર પ્રભાવ! એના કરતાં તો રાક્ષસરાજ રાવણનો અત્યાચાર વધારે ઉત્તમ હતો! હે પરમાત્મન્! તેં જાણી જોઇને રાજ્યશાસનનાં સૂત્રો આ મુસલ્માનોના હાથમાં શા માટે આપ્યાં હશે?" ન્યાયરત્ને કહ્યું.

"ગુરુદેવ! એ અત્યાચારી યવનોના અત્યાચારથી કારાગૃહવાસી બનીને એક અંધકારાવૃત ઓરડામાં હું ત્રણ દિવસ સુધી અન્ન જળ લીધા વિના સબડતો પડ્યો રહ્યો અને મનમાં તે સર્વશક્તિમાન્ અને સર્વભયહારી પરમેશ્વરનું આવાહન કરતો રહ્યો. પરંતુ મારો કરુણારવ પરમેશ્વરના કર્ણપર્યન્ત પહોંચી શક્યો નહિ. ત્રણ દિવસ સુધી મુસલ્માન સિપાહીઓ મારા માટે ભોજન લાવતા રહ્યા, પણ હું બ્રાહ્મણ હોવાથી મે યવનોના ભોજનનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. ચોથે દિવસે બળાત્કારે તેમણે મારી જાતિને ભ્રષ્ટ કરવાનો પણ ઉદ્યોગ કર્યો—પરન્તુ ઇશ્વરની કૃપાથી તે દિવસે પણ હું બચી ગયો." કાળાપહાડે ઘણી જ શોકાતુર મુદ્રાથી એ વર્ણન કરી સંભળાવ્યું.

"વત્સ! ધાર્મિકોની રક્ષા ધર્મ જ કરે છે. પરંતુ ક્વચિત્ એથી વિરુદ્ધ ઘટના થતી જોવામાં આવે છે, તે દુર્ભાગ્યનું પરિણામ જ કહી શકાય." ન્યાયરત્ને વિચાર દર્શાવ્યો.

"ત્યાર પછી આ દુર્ભાગીનું અધઃપતન કેવી રીતે થયું, તે સાંભળો. જે કારાગૃહમાં મને કેદ કરવામાં આવ્યો હતો, તેના પડોસમાં જ એક પુષ્પવાટિકા શોભી રહી હતી અને એ પુષ્પવાટિકાના મધ્યભાગમાં એક સુન્દર મહાલય પણ બાંધેલો હતો. એ મહાલયમાં એક દયામયી નારીનો નિવાસ હતો."

"તે નારી કોણ હતી? કદાચિત્ બાદશાહની બેગમ હશે, કેમ નહિ?" ન્યાયરત્ને સેનાપતિને વચમાં જ બોલતો અટકાવીને ઉત્સુકતાથી એ પ્રશ્ન કર્યો.

"જો કે તે બાદશાહની બેગમ તો નહોતી, પણ હતી તો તેના જ કુટુંબની. સુલયમાનના ભાઈ તાજખાનનું નામ તો બહુધા આપે પણ સાંભળ્યું હશે. બંગાળામાં પ્રથમ વિજય એણે જ કર્યો હતો. એ નારી તેની પુત્રી હતી, અને તેનું નામ નજીરુન્નિસા હતું. બંગાળાની પ્રજા તાજખાનને બહુ જ માનતી હતી. કેટલાકોનું કહેવું એમ પણ હતું કે, સુલયમાને તેને વિષ આપીને મારી નાખ્યો હતો. એવી ધારણાથી ગૌડ દેશમાંના તાજખાનના પક્ષપાતીઓએ બળવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો અને એ વાતની જ્યારે સુલયમાનને ખબર પડી, ત્યારે તેણે ગૌડને છોડીને તાંડાને પોતાની રાજધાનીનું નગર બનાવ્યું. નજીરુન્નિસા વિના તાજખાનનાં બીજાં કાંઈ સન્તાનો હતાં નહિ, એટલે રાજકાર્યદક્ષ સુલયમાને પોતાને શિરે લાગેલા કલંકને કાઢી નાખવાના હેતુથી નજીરન્પ્રત્યે ઘણો જ ભાવ રાખ્યો. નજીરનની અવસ્થા જો કે તે વેળાએ બહુ મોટી નહોતી." કાળાપહાડે વિસ્તારપૂર્વક કથાનો પ્રસંગ ચલાવ્યો.

"બસ રહેવા દે. એ વાર્ત્તા સાથે આપણો શો સંબંધ? બાદશાહના મહાલયનાં રહસ્યો જાણવાથી આપણને શો લાભ થવાનો છે? એ પછી તારી શી દશા થઈ? તારી કર્મકથા સાંભળવાથી શોક પણ થાય છે અને કુતૂહલ પણ ઉપજે છે." ગુરુએ કહ્યું.

"હું બાદશાહના મહાલયની નહિ, પણ મારી પોતાની કથા જ વર્ણવું છું. મારી અવસ્થાના પરિવર્ત્તન સાથે એ સર્વ વાર્ત્તાઓનો બહુ જ ઘનિષ્ટ સંબંધ સંધાયલો છે." કાળાપહાડે ગુરુની શંકાનું નિવારણ કરીને વાર્ત્તાને આગળ લંબાવતાં કહ્યું કે, "જે પુષ્પવાટિકામાંના મહાલય વિશે હું કહી ગયો છું, તે મહાલયમાં વસનારી નારી તે બીજી કોઈ નહિ, પણ નજીરુન્નિસા જ હતી. સુલયમાને તેને સ્વતંત્રતાથી રહેવામાટે એ મકાન બંધાવી આપ્યું હતું. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તો આપ જાણો છો કે, મને સમગ્ર કંઠસ્થ હતી, એટલે મારા વિપત્તિના સમયમાં હું ભીષણ ઘોષ કરીને ગીતાનો પાઠ કર્યા કરતો હતો, અને મારો કંઠધ્વનિ નજીરનના મહાલયમાં સંભળાયા કરતો હતો. એ વાત પાછળથી મારા જાણવામાં આવી હતી કે, તેણે પોતાની એક વિશ્વાસુ સેવિકાદ્વારા મારા ગીતાપાઠનો હેતુ જાણી લીધો હતો અને મારી દુર્દશાનાં કારણોનું પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. મારી દુર્દશાની વાર્ત્તા સાંભળીને તેના મનમાં સ્વાભાવિક જ દયાનો ભાવ ઉત્પન્ન થયો. બે દિવસ સુધી તે રાત્રિના સમયે આવીને મારી દુર્દશાનું નજરોનજર નિરીક્ષણ કરી ગઈ—ચોથે દિવસે ક્ષુધા અને પિપાસાની પીડાથી તથા દારુણ માનસિક દુઃખથી મૂર્ચ્છિત થઈને હું અચેતનાવસ્થામાં પડ્યો હતો—તે આખો દિવસ મેં કેવા દુઃખમાં

વીતાવ્યો હતો, તેનું વર્ણન મારાથી કરી શકાય તેમ નથી. પ્રભાતના સમયે જ્યારે હું કાંઇક ચેતનમાં આવ્યો, તે વેળાએ મેં જોયું કે હું કારાગૃહમાં નથી-કોઈ અન્ય સ્થાનમાં છું." કાળોપહાડ વિશ્રાંતિ લેવા અટક્યો.

"તે કેવી રીતે? શું, બાદશાહે દયા કરીને તને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કર્યો?" ગુરુએ ઉત્સુકતાને શમાવી ન શકવાથી તત્કાળ પૂછ્યું.

"ના-ગુરુદેવ! બાદશાહે મને મુક્ત કર્યો નહોતો; કિન્તુ તેની ભત્રીજી નજીરુન્નિસાએ જ દયા કરીને મને મુક્તિનું દાન આપ્યું હતું. મેં જોયું કે, હું નજીરનના મહાલયના એક ભાગમાં એક કોમલ શય્યાપર પડેલો છું અને નજીરન્ મારી પાસે બેસીને મારી સેવા-શુશ્રુષા કરવામાં લીન થએલી છે. ગુરુરાજ! તે અચેતનાવસ્થામાં મારું મરણ શામાટે ન થયું, તે તો ઈશ્વર જાણે. અર્થાત્ પવિત્ર-મહાવિશુદ્ધ બ્રાહ્મણ કુળને કલંકિત કરવા માટે મને પુનઃ ચેતનાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ!" એ વાક્યોના ઉચ્ચાર સાથે કાળાપહાડનાં નેત્રોમાંથી પુનઃ અશ્રુપ્રવાહ વહી નીકળ્યો.

"શું, આ હું કોઈ અદ્‌ભુત રસયુક્ત નવલકથા તો નથી સાંભળતો?" ગુરુએ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો અને પૂછ્યું કે, "વારુ, ત્યાર પછી તારા ધર્મનો નાશ કેવી રીતે થયો? તું ધર્મભ્રષ્ટ યવનના રૂપમાં કેવી રીતે આવ્યો?"

"સાંભળો-મારા ધર્મનો નાશ કરવાવાળી એ નજીરન્ જ છે. મારી અચેતનાવસ્થામાં તેણે મને પોતાને ત્યાંનું જળ પાયું અને ભોજન પણ ખવડાવ્યું હતું. હું જ્યારે સચેત થયો, ત્યારે એ વાતને જાણી શક્યો અને જ્યારે એ વાત જાણી, ત્યારે તે ક્ષણે જ મારી એવી ભાવના થઈ ગઈ કે, આ સંસારમાં ધર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી, સત્કૃત્યનું ફળ મળતું નથી, સુખદુઃખનો શાસનકર્ત્તા કોઈ પણ નથી, દેવી દેવ સર્વ પાખંડ છે, ધર્મ અસત્ય છે, કર્મ અસત્ય છે, પાપ અસત્ય છે અને પુણ્ય પણ અસત્ય છે. અર્થાત્ ધર્મની ભાવના જ મિથ્યા છે. જો દેવી દેવોમાં કાંઈ પણ સત્ય હોય, તો પણ તેમને રાક્ષસપ્રકૃતિવાળાં અને મનુષ્યોનાં ઘોરતમ શત્રુ જ સમજવાં જોઇએ. નહિ તો જેણે તેમનામાં દૃઢ ભક્તિ રાખી ધર્મનું પાલન અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ઇત્યાદિ યથાર્થ રીતે કરેલાં હોય, તે મનુષ્યને આવું અનિષ્ટ ફળ કેમ મળે? તેઓ સહાયતા ન કરત?" કાળાપહાડે પોતાના ધર્મ વિશેના અવિશ્વાસને વ્યક્ત કરી દેખાડ્યો.

"વત્સ! તારી કલ્પના જો કે કેટલેક અંશે સત્ય છે અને ધર્મવાન્ મનુષ્યને આવું ફળ મળવું ન જોઇએ, છતાં પણ તે મળે છે, એટલામાટે જ આર્ય શાસ્ત્રો અદૃષ્ટપર આધાર રાખે છે અને એ જ કારણથી આત્માના અમરત્વમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવામાં આવે છે.

એમાં તો કશો પણ સંશય નથી કે, મનુષ્યને પોતાનાં પૂર્વજન્મનું ફળ આ જન્મમાં જ ભોગવવું પડે છે. જો એમ ન હોય તો જે કર્મનું જેવું ફળ મળવું જોઇએ, તેવું ફળ ન મળતાં તેમાં વિપરીતતા શામાટે થાય? અવશ્ય તેં તારા પૂર્વજન્મમાં કોઈ ઘોર પાપ કર્યું હશે અને તેનું ફળ જ તને ભોગવવું પડ્યું છે. અસ્તુ. ત્યારે તો એ જ નજીરન્ સાથે તારો વિવાહસંબંધ પણ થયો હશે, કેમ નહિ?" ગુરુએ ધર્મ વિશેના પોતાના વિચારો દર્શાવીને પછી પ્રશ્ન કર્યો.

"હવે તો એને વિવાહના નામથી જ આપણે ઓળખીશું. જાતિનો નાશ થયો, હું ધર્મભ્રષ્ટ થયો અને કર્મોનો પ્રભાવ પણ ચાલ્યો ગયો, ત્યારે એવી દશામાં એ નજીરનનો ત્યાગ કરવાથી શો લાભ થઈ શકે એમ હતું? જો એવી સ્થિતિમાં પાછો હું દેશમાં આવ્યો હોત, તો સમાજવાળાઓએ મારો સ્વીકાર કર્યો હોત ખરો કે? નજીરન્ મારી સાથે વિવાહસંબંધ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, એ વાત બાદશાહે પ. જાણી અને ભત્રીજીને સંતુષ્ટ રાખવાના હેતુથી એ કાર્યમાં તેણે તત્કાળ પોતાની અનુમતિ આપી. હું યવનધર્મવિધિથી મુસલ્માન થયો, નજીરન્ સાથે વિવાહ સંબંધ કર્યો ને શાસ્ત્રોને ત્યજીને આ શસ્ત્રોનો સ્વીકાર કર્યો. કલ્પિત—કેવળ કપોલકલ્પિત દેવી દેવોની પાષાણની પ્રતિમાઓના વિધ્વંસમાટે મારી તલ્વાર સદા સર્વદા મ્યાનથી બહાર જ નીકળેલી રહેવા લાગી." આ વાક્યો ઉચ્ચારતી વેળાએ કાળાપહાડની મુખમુદ્રામાં કિંચિત્ કોપની છટા છવાયલી જોવામાં આવતી હતી.

"હશે; પરંતુ બાદશાહની ભત્રીજી હઠથી તારી સાથે વિવાહ કરવાને તૈયાર થઈ, એનું શું કારણ? તું એક વિધર્મી મનુષ્ય છે, એ વાતને તો તે જાણતી હોવી જ જોઇએ." ન્યાયરત્ને જરાએ જરા બાબત જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"હું વિધર્મી છું, એ તો તે જાણતી હતી જ. પરંતુ રૂપનો મોહ મનની સંપૂર્ણ વૃત્તિઓને પરાસ્ત કરી નાખે છે. શકુન્તલા અને દમયન્તી આદિ નાયિકાઓ વિશે વિચાર કરવાથી એ વાર્ત્તાને આપ સારી રીતે સમજી શકશો. મારી પાપમયી કથાનું આપને કેટલુંક વર્ણન કરી સંભળાવું! તે દિવસથી મારા મનમાં જે નરકાગ્નિ પ્રજળી રહ્યો છે, તે આ જીવનના સમયમાં તો શાન્ત થવાનો નથી જ!! પાપ—પાપ—અનન્ત પાપસમુદ્રમાં હું નિશદિન તર્યા કરું છું." કાળાપહાડે મનઃસંતાપ જણાવ્યો.

"દુઃખકારક વાર્ત્તા છે તે એ જ છે. પાપશૂન્ય હૃદયમાં પાપની છાયા પડતાં જ તેમાં અનુતાપ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે નિશિદિન તેને ગળવા માંડે છે. પરંતુ તેં આ પાપ જાણી જોઇને કર્યું નથી, એટલે

એની નિવૃત્તિ અને એના પ્રાયશ્ચિત્ત માટેના તો આર્યશાસ્ત્રમાં અનેક વિધિઓ કહેલા છે. જો તે વેળાએ જ સ્વદેશમાં આવીને તેં એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી નાખ્યું હોત, તો તને આજે આટલા બધા અનુતાપનો અવસર પ્રાપ્ત થયો ન હોત. હવે સંતાપ કરવો વૃથા છે–હવે તો સંતપ્ત હૃદયને શાંત કરવાની ચેષ્ટા કરવી, એ જ માર્ગ વધારે ઉત્તમ છે." ગુરુએ તેના તપ્ત હૃદયનું સાંત્વન કરવાના હેતુથી શાન્ત વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

"હવે હૃદય શાન્ત ક્યાંથી થઈ શકે? હવે તો શાંતિ મૃત્યુના અંકમાં જ મળશે! હાય! હવે ક્યાં છે મારું તે પવિત્ર જીવન; ક્યાં છે મારા તે આત્મીય સજ્જનો અને ક્યાં છે તે મારો પ્રાણપ્રિય સહોદર પ્રભાત? હું મૃત છું–જીવિત નથી!!!"

આપ્તજનોની સ્મૃતિના શોકથી સેનાપતિ ઘણો જ અધીર અને આતુર થઈ ગયો. એકાએક તેના શ્વાસોચ્છ્વાસનો વ્યાપાર અવરુદ્ધ થવાથી તેનાથી જરા પણ વધારે બોલી શકાયું નહિ. અત્યંત વ્યાકુલ થઇને પોતાનાં નેત્રરૂપ નભોમંડળમાંથી શ્રાવણ ભાદ્રપદની વૃષ્ટિરૂપ અશ્રુની પ્રબળ વેગવતી ધારા વર્ષાવતો તે પોતાના ગુરુનાં ચરણકમલોમાં એક અજ્ઞાન બાળક સમાન લોટવા લાગ્યો. વારંવાર તેના મુખમાંથી મૃત્યુની કામનાને દેખાડનારા શબ્દો જ નીકળ્યા કરતા હતા. જીવન સર્વથા વિષ સમાન થઈ ગયું હોય, એમ તેની ચર્યાથી સ્પષ્ટ વ્યક્ત થતું હતું. પાપી મનુષ્યના મનની સ્થિતિ અંતે કેવી અને કેટલી બધી કષ્ટદાયિની થઈ પડે છે, એ વિશે વિચાર કરતો ન્યાયરત્ન પણ નિઃશબ્દ થઇને ઊભો રહ્યો–શોકાતિશયથી તેનાથી પણ કાંઈ બોલી શકાયું નહિ.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

પરિચય

ગુરુના ઘણા જ સમજાવવાથી કેટલીકવાર પછી કાળાપહાડનું હૃદય કાંઇક શાન્ત થયું અને તે પાછો કહેવા લાગ્યો, "આપ પ્રભાતના કાંઈ પણ સમાચાર આપી શકો તેમ છે કે નહિ? મારો બંધુ ક્યાં છે?"

"પ્રભાત ક્યાં છે અને શું કરે છે, એ વિશે હું કાંઈ પણ જાણતો નથી. હું પોતે પણ ઉષાને ખોઇને આજે ચાર કે પાંચ વર્ષથી દેશ-ત્યાગી થએલો છું–મારા પોતાના મનમાં પણ શાન્તિનો નિવાસ નથી. હું બહુ જ દુઃખી છું." ગુરુએ પોતાની સ્થિતિનું દર્શન કરાવ્યું.

"શું, ઉષા આ સંસારમાં નથી?" સેનાપતિએ બીજા જ ભાવથી પૂછ્યું.

"છે કે નહિ, તે તો જગદંબા જાણે. પણ મારી પાસે તો નથી."

ગુરુએ ઘણીજ નિરાશાથી એ ઉત્તર આપ્યું. તેનું મુખમંડળ શોકવ્યાપ્ત થઈ ગયું.

"તે શ્વસુરગૃહે તો નથી ગઈ?" હજી પણ તેના કહેવાનો ભાવ સમજી ન શકવાથી સેનાપતિ કાળાપહાડે ઉત્સુકતાથી એ પ્રશ્ન કર્યો.

"ના-વત્સ! ના. ઉષાનો વિવાહજ અદ્યાપિ થયો નથી, એટલે શ્વસુરગૃહે ક્યાંથી જાય? જો તે જીવતી હોત, તો હું પ્રભાતસાથેજ તેનો વિવાહ સંબંધ સાંધી આપવાનો હતો. મારી કર્મકથાનો હવે વારો આવ્યો છે. એ શોકપૂર્ણ કથા તને સંભળાવવામાટેજ હું તાંડા સૂધી આવ્યો છું. એ કર્મકથાનું કથન કરતાં મારું ચિત્ત ચીરાઈ જાય છે, છતાં પણ કહેવા વિના છૂટકો નથી. તારા ગયા પછી થોડા દિવસે મેં જગન્નાથની યાત્રા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને મારો એ નિશ્ચય જોઇને ઉષાની માતાએ પણ આવવાનો હઠ કર્યો. ત્યારે એકલી ઉષાને ક્યાં મૂકવી? અર્થાત્ ઉષાને સાથે લઇને અમે સ્ત્રીપુરુષ ઉભય જગન્ના યાત્રાએ ગયાં. ત્યાંથી પાછાં વળતી વેળાએ ભુવનેશ્વર* પાસે

---

* પ્રથમ પણ ચક્રધર મિશ્રના મુખે એક બેવાર ભુવનેશ્વરના ના ઉલ્લેખ થએલો છે; માટે એ ઐતિહાસિક દેવમંદિરનું આવશ્યકીય વર્ણન અ આપીશું, તો તે અનુચિત અને અસ્થાનીય તો નહિજ કહેવાય. બંગાળામાં સ્થાનો બહુજ પ્રસિદ્ધ હોવાથી મૂળ ગ્રંથકારે એવા સ્થાનોનું વર્ણન નથી અ પણ ગુર્જર વાચકો બહુધા એ સ્થાનોથી અજ્ઞાત હોવાથી એમનું વર્ણન તે માટે ઘણુંજ આવશ્યકીય છે. અસ્તુ.

કટકની દક્ષિણે વીસ માઇલના અંતરે ભુવનેશ્વર નગર આવેલું છે. એ રમાં લગભગ ૪૦૦૦ મનુષ્યોની વસતિ છે અને તેમાંના ઘણાખરા બ્રાહ્મણો એક સમયે એ એક મહાન્ વિસ્તારવાન્ રાજ્યની રાજધાનીનું ઉન્નત નગર હતું. જેણે બૌદ્ધધર્મનો પરાજય કરીને ઓરીસામાં કેસરી અથવા સિંહવંશની સ્થાપના કરી હતી, તેજ સિંહવંશીય યયાતિ કેસરી ભુવનેશ્વરનો સંસ્થાપક હતો. બહુધા ઈ. સ. ૫૦૦ માં એ યયાતિએ ભુવનેશ્વરના મહાન્ મંદિરના બાંધકામની શરૂઆત કરી હતી અને ત્યાર પછીના બે રાજાઓના સમયમાં પણ એ બાંધકામ ચાલૂ રહ્યું હતું. અંતે કેસરીવંશના ચોથા ભૂપાલે ઇ. સ. ૬૫૭ માં એ મંદિરનું શિલ્પ કાર્ય સમાપ્ત કર્યું. કેસરીવંશે છ સો વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એ વંશે જે અંતિમ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું તે, ઈ. સ. ૧૦૯૯ અને ૧૧૦૪ ની વચ્ચે એ મંદિરના અગ્રભાગમાં એક સુશોભિત આરકું-કમાન બંધાવવાનું હતું. એ મંદિરના મોટામાં મોટા શિખરની ઉંચાઈ ૧૬૦ ફીટની છે. એ મંદિરમાં જે દેવમૂર્તિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, તેનું પૂરેપૂરું નામ ત્રિભુવનેશ્વર-એટલે ત્રણ લોકનો સ્વામી-છે, પરંતુ એ સામાસિક નામના પ્રથમ શબ્દ ત્રિનો લોકો ઉચ્ચાર કરતી વેળાએ સર્વથા ત્યાગ કરે છે-માત્ર ભુવનેશ્વરજ બોલે છે.

એ મંદિરમાં શિવ-મહાદેવ-ની પૂજા કરવામાં આવે છે. અહીં મહાદેવનું જે

લુટારાઓના હાથમાં સપડાઈ ગયાં. ભયનું નિવારણ કરવાને અંધકારાવૃત રાત્રિએ ત્યાંથી પલાયન કરીને અમે અમારા પ્રાણ તો બચાવ્યા, પણ તે જ દિવસથી પોતાની પ્રિયતમા પુત્રી ઉષાને ચિરકાલને માટે ખોઈ બેઠાં. બહુધા લુટારાઓએ લૂટ કરી લેવા પછી તેને મારી નાખી હશે અથવા તો પકડીને તેને પોતા સાથે ક્યાંક લઈ ગયા હશે." ન્યાયરત્ને રોતાં રોતાં પોતાની એ કર્મકથા કહી સંભળાવી.

એ વિશે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં કાળાપહાડે કહ્યું કે, "એ રૂપવતી બાળાને મારી નાખવાનું સાહસ લુટારા શામાટે કરે? તેને પકડી લઈ ગયા હોય, તો તે સંભવિત છે. પણ કોઈ પણ નોકર ચાકરને સાથે લીધા વિના આપે આટલા દૂરનો પ્રવાસ કરવાનું સાહસ કેમ કર્યું? બીજું કોઈ સાથે હતું કે નહિ?"

---

૧ છે, તે કઠિન કૃષ્ણ પાષાણ (granite નું બનાવેલું છે અને તેની લંબાઈ ફીટની છે. એ લિંગનો કેટલોક ભાગ જમીનમાં અદૃશ્ય છે અને લગભગ આઠ જેટલો ભાગ ઊપર નીકળેલો દૃશ્ય છે. જે બાર સ્વયંભૂ અથવા જ્યોતિર્લિંગો ય છે, તેમાંનું જ એ પણ એક જ્યોતિર્લિંગ છે, એમ માનવામાં આવે છે. ભૂ એટલે દેવના દૈવતથી પોતાની મેળે જ પ્રકટ થએલું લિંગ, એવો સ્વયંભૂ નો અર્થ થાય છે. અર્થાત્ એ લિંગ શિલ્પકારોના હાથે ઘડાયલું હોતું નથી; ે એટલામાટે જ બીજાં સાધારણ લિંગો કરતાં જ્યોતિર્લિંગોનો મહિમા ઘણો જ ા માનવામાં આવે છે.

દિવસમાં ઘણીકવાર લિંગને જળ, દુગ્ધ અને ભાંગવડે સ્નાન કરાવવામાં આવે પ્રત્યેક વેળાના સ્નાન પછી લિંગને વસ્ત્રથી લૂછીને સ્વચ્છ શુષ્ક કરી નાખવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી તેને નવીન વસ્ત્રો, ચંદન અને પુષ્પોથી શૃંગારવામાં આવે છે. બીજા નૈવેદ્ય આદિ પદાર્થો મૂર્ત્તિ સમક્ષ રાખવામાં આવે છે અને તેમનો આસ્વાદ લેવામાટે મહાદેવનું મંત્રોવડે આવાહન કરવામાં આવે છે.

જે વિશાળ ઓરડામાં મહાદેવના સ્વયંભૂ લિંગનું સ્થાન છે, તે ઓરડો એટલો બધો અંધકારમય છે કે, દ્વિપ્રહરના સમયે પણ દીપકના પ્રકાશવિના ત્યાં કાંઈ પણ જોઈ શકાતું નથી. જે દીનજનો બહારના નૃત્યસદનમાં ઊભા રહીને શિવનાં દર્શન કરે છે, તેઓ અંતર્ભાગની રચનાનું ઘણું જ થોડું અવલોકન કરી શકે છે. ધનવાન્ પુરુષો મહાદેવને ઘણા જ મૂલ્યવાન્ પદાર્થો ચડાવતા હોવાથી તેમને ઓરડામાં આવવાની ખાસ આજ્ઞા આપવામાં આવે છે. તેઓ લિંગને સ્પર્શ કરી શકે છે, પોતાની પૂજાના પદાર્થો ત્યાં ચડાવી શકે છે અને ખજૂરીના વૃક્ષના મોટા પાંદડાના બનાવેલા પંખાવડે મહાદેવને વાયુ પણ ઢોળી શકે છે.

ભુવનેશ્વર મહાદેવની નિત્ય જૂદા જૂદા બાવીસ વિધિએ પૂજા કરવામાં આવે છે. તે બાવીસ વિધિઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) ઉષ:કાળમાં નિદ્રિત મહાદેવને જાગૃત કરવા માટે ભીષણ ઘંટાનાદ કરવામાં આવે છે. (૨) એક આર્ત્તિપાત્રમાં ઘણીક ઘીની બત્તીઓ બાળીને મહાદેવની આર્ત્તિ

"સાથે નોકરો તો બે હતા; પણ તે બન્ને લુટારાઓની તલ્વારોના ભોગ થયા. પાલખી ઉપાડવાવાળા ભોઇઓ પોતાનો જીવ બચાવીને ન્હાસી ગયા અને બીજા પણ અનેક યાત્રાળુઓ સાથે હતા, તે બધા એવી જ આપદામાં પડી ગયા." ગુરુએ તેના સવાલનો દુ:ખથી જવાબ આપ્યો.

"ત્યાર પછી આપે ઉષાને શોધવાનો કાંઈ પણ પ્રત્યન કર્યો હતો કે ?" કાળાપહાડે ઘણી જ આતુરતાથી પૂછ્યું.

"ઉષાને શોધવાના બની શક્યા તેટલા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેનો ક્યાંય પત્તો લાગ્યો નહિ. ઉષાને ખોઈ છે, ત્યારથી હું દેશે દેશ ને ગામે ગામ ભટક્યા કરું છું, અને થોડા દિવસથી તો હું ગાંડા જેવો જ બની ગયો છું. થોડા દિવસ પહેલાં જગન્નાથનો એક પંડ્યો મને મળ્યો હતો, તે કહેતો હતો કે, બંગાળાની એક નિરાશ્રિત બાળા એકલી ગલી ગલીમાં ફર્યા કરતી હતી, તેને કોઈ પંડ્યાએ પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપીને [illegible] છે. તે બાળાની આકૃતિ પ્રકૃતિનું તેણે જે વર્ણન કર્યું, તેથી મારો નિ[illegible] થઈ ગયો કે, તે બાળા મારી પુત્રી ઉષા જ હોવી જોઇએ." ન્યાયરત્ને ક[illegible]

ઉતારવામાં આવે છે. (૩) પાષાણમૂર્તિપર એક ફૂટની લંબાઇનું એક બાવળનું દ[illegible] ફેરવી અને તેનાપર પાણી ઢોળીને દેવના દાંતો સ્વચ્છ કરાય છે. (૪) લિંગપર [illegible]લીક ગાગરો પાણી રેડીને શિવને સ્નાન કરાવવામાં આવે છે. (૫) ત્યાર પછી શિ[illegible] વસ્ત્ર ધારણ કરાવવાની ક્રિયા થાય છે. (૬) ભોળાનાથને ઘઉંનો રોટ, મિષ્ટાન્ન, [illegible] અને નારિયળનો પહેલો નાસ્તો આપવામાં આવે છે. (૭) ત્યાર પછી મહાદે[illegible] ખાસ નાસ્તો અપાય છે. એમાં મીઠા રોટલા અને વધારે સારાં સિદ્ધાન્નો [illegible] વાનો પરિપાઠ છે. (૮) ત્યાર પછી એક જાતનું ચવેણું ગિરિજાપતિને [illegible] અપાય છે. (૯) દેવમૂર્તિને નિયમિત નિત્યનું ભોજન (નૈવેદ્ય) આપવામાં આવે છે. (૧૦) દ્વિપ્રહરનું સંપૂર્ણ ભોજન અપાય છે. એ ભોજનમાં ભાત, કઢી, મીઠા રોટલા, માખણ અને સાતપડાં આદિ પદાર્થોની યોજના કરેલી હોય છે. એ વેળાએ સેવક આર્ત્તિ કરે છે અને મૂર્તિ સમક્ષ અનેક સૌગંધિક પદાર્થો બાળવામાં આવે છે. (૧૧) દ્વાર બંધ કરી દેવામાં આવ્યાં હોય છે અને સાંઝે ચાર વાગ્યાને વખતે અનેક પ્રકારનાં વાદ્યયંત્રોના ધ્વનિથી મહાદેવને દ્વિપ્રહરની નિદ્રામાંથી જાગૃત કરવામાં આવે છે. (૧૨) કેટલાંક મિષ્ટાન્નો મહાદેવ સમક્ષ રખાય છે. (૧૩) સાંઝનું સ્નાન કરાવવામાં આવે છે. (૧૪) સવાર પ્રમાણે જ મહાદેવને વસ્ત્રોથી વિભૂષિત કરવામાં આવે છે. (૧૫) વળી પણ બીજું ભોજન ધરાય છે. (૧૬) પાછા દેવને નહવડાવે છે. (૧૭) ત્યાર પછી સંપૂર્ણ શૃંગારનો વિધિ આચરવામાં આવે છે. એ વેળાએ ઘણાં જ મૂલ્યવાન્ વસ્ત્રો, પીળાં પુષ્પો અને કેટલાક સૌગંધિક પદાર્થોથી મહાદેવમૂર્તિને શૃંગારવામાં આવે છે. (૧૮) ભોજનનો નવીન વિધિ આચરાય છે. (૧૯) એક કલાકના અંતરે રાત્રિનું સંપૂર્ણ ભોજન દેવને અપાય છે. (૨૦) શિવનૃત્યમાં વપરાતા પાંચ વર્ણક અને એક ડમરુ ત્યાં લાવવામાં આવે છે અને તેમના સમક્ષ નૈવેદ્ય ધરાવવામાં આવે છે. (૨૧) શયનથી પ્રથમ આર્ત્તિ. (૨૨) અને ત્યાર પછી મૂર્તિ-

"એમ બનવું સંભવિત છે. ત્યારે ત્યાં જઇને આપ તેનો શોધ શામાટે નથી કરતા?" કાળાપહાડે પોતાના વિચાર પ્રમાણે સૂચના આપી.

"શોધ કરવાની ઇચ્છા તો અતિશય છે; પણ એકલો જ એટલે દૂર જવાનું સાહસ હું કરી શકતો નથી. ઉષાની માતા પણ ગાંડી જેવી બની ગઈ છે. જ્યારથી ઉષા ખોવાણી છે, ત્યારથી આજસૂધી તેનાં આંસૂ સૂકાયાં નથી. ઘરમાં રહીને એ કરુણોત્પાદક આદર્શ જોઈ નથી શકાતો, તેથી જ હું બહાર નીકળીને અહીં તહીં ભટકયા કરું છું. કેવાં મારાં દુર્ભાગ્ય!!" ન્યાયરત્ને પોતાની હૃદયપીડા દર્શાવી.

"અવશ્ય, એ યાતના બહુ જ અસહ્ય છે. જો કે મારા મનમાંથી આપણા દેશની બીજી ઘણી વાતો જતી રહી છે, તોપણ ઉષા અને પ્રભાતની મને વિસ્મૃતિ થઈ નથી શકતી. કોઈ કોઈ વાર જ્યારે ઉષાનું .ણ થઈ આવે છે, તે વેળાએ એવો જ વિચાર કર્યા કરું છું કે, ઉષા મોટી થઈ હશે, તે પોતાના શ્વસુરગૃહે ગઈ હશે અને પ્રભાત......"

પ્રભાત શબ્દ મુખમાંથી નીકળતાં જ સેનાપતિનો કંઠાવરોધ

ઉમાં શય્યા લાવીને મહાદેવને શયન કરાવવાનો વિધિ. એવી રીતે પૂજના બાવીસ ૨ કરાય છે. શયન વેળાએ સેવક મહાદેવને ઉદ્દેશીને "પાર્વતી દેવી તમારી માર્ગ તીક્ષા કરી રહ્યાં છે." એવું એક અંતિમ વાક્ય ઉચ્ચારે છે.

ભુવનેશ્વરના મંદિરથી અલ્પ અંતરે એક વિશાળ સરોવર આવેલું છે અને **બિન્દુસાગરના** નામથી ઓળખાય છે. કારણ કે, પૃથ્વીના સર્વ પવિત્ર પ્રવાહો, ર્ગનાં ઝરણો, પાતાળની નદીઓ, અમૃત અને સુરા ઇત્યાદિના બિન્દુઓનું સદા દા પતન એમાં થયા કરે છે; એવી એનાવિશે પૌરાણિક કલ્પના કરવામાં આવી છે. એ બિન્દુસાગરનું પાણી ઝાંખા લીલા રંગનું છે અને તે નાના નાના રોપાઓ અને જીવ જંતુઓથી ભરેલું છે. એ પાણીને જો એક ઘડામાં ભરીને કોઈ શાન્ત સ્થળે રાખ્યું હોય, તોપણ કલાકોના કલાકો સૂધી ગતિવાળું-હાલતું જોવામાં આવે છે, અને તેનાપર જો કોઈ ફૂલ નાખવામાં આવે તો તે ગોળ ચક્કરે ફર્યા કરે છે. આ ચમત્કારથી એ પાણીને પવિત્ર માનવામાં આવે છે અને બીજાં સર્વ પવિત્ર જળો કરતાં બિન્દુસરોવર (સાગર)નું જળ વધારે પવિત્ર મનાય છે. ગંગા, પ્રયાગ અને ગંગાસાગર આદિ સ્થળોની સાઠ વર્ષ પર્યન્ત વારંવાર યાત્રા કરવાથી જેટલા ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેટલું પુણ્ય બિન્દુસાગરમાં માત્ર એક જ વાર સ્નાન કરવાથી અને ભુવનેશ્વરનાં દર્શન કરવાથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એ પાણી પીવાથી શરીરમાં શિવસ્વરૂપનો સમાવેશ થાય છે અને તે યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ અચલ રહે છે. એવી એનાવિશે અનેક પૌરાણિક કલ્પનાઓ છે, પણ તેમાં તથ્યાંશ જેવું કશું પણ હોય, એમ જણાતું નથી.

એ બિન્દુસાગરના ગોળ તીરપ્રાન્તમાં પૂર્વે સાત હજાર શિવમંદિરો હતાં, એવી આખ્યાયિકા સંભળાય છે. પણ અત્યારે ૫૦૦ કે ૬૦૦ થી વધારે મંદિરોની સંખ્યા જોવામાં આવતી નથી, અને તે પણ બિસ્માર ખંડિયેરોની હાલતમાં જ પડેલાં છે.

થઈ ગયો–તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા પ્રવાહિત થવા લાગી. અંતે જ્યારે હૃદયનો ઉદ્વેગ કાંઇક શાંત થયો, ત્યારે તે ગદ્‌ગદ સ્વરે કહેવા લાગ્યો કે, "ગુરુદેવ! હું મારાં માતાપિતાનો કુળકલંક સન્તાન છું. પ્રભાત જેવો સહોદર છતાં પણ તેના સુખથી હું સદાને માટે વંચિત જ રહ્યો–હાય! દુર્ભાગ્ય!!"

"એમાં આપણો ઉપાય નથી. મનુષ્યની ઇચ્છાથી શું થઈ શકે છે? એ સર્વ ઈશ્વરની માયા છે." ન્યાયરત્ને માયાવાદનો ઉલ્લેખ કર્યો.

"નહિ, ગુરુદેવ! ઈશ્વરની માયા કશી પણ નથી. હું શપથપૂર્વક કહું છું કે, દેવી દેવો માત્ર કવિઓની કલ્પના વિના બીજો કોઈ પણ સત્ય પદાર્થ હોય, એમ નથી જ." કાળાપહાડે પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા.

"જ્યારે જ્યારે દુઃખનો ભાર વધી જાય છે, ત્યારે ત્યારે મારા પણ એવા જ વિચારો થઈ જાય છે. પરંતુ મૂળ તત્ત્વ શું હોવું જોઇએ, એનો અદ્યાપિ હું નિશ્ચય કરી શકયો નથી." ન્યાયરત્ને અજ્ઞાનતા[illegible] ઉત્તર આપ્યું.

"એ સર્વ વિષયોની સમીક્ષા કોઈ અન્ય અવસરે આવા જ નિ[illegible] સ્થાનમાં કરીશું. પરંતુ પ્રથમ એ તો જણાવો કે, મને મળવા [illegible] આપનો અહીં આવવામાં બીજો પણ કોઈ હેતુ સમાયલો છે ખરો? કાળાપહાડે વિષયાંતર કરી નાખ્યો.

"બીજો કોઈ હેતુ પણ નથી અને બીજા કાર્યમાં મારું ચિત્ત લાગ[illegible] પણ નથી. જે દિશામાં જે ક્ષણે મનની ગતિ વિચરે છે, તે વેળાએ પણ તે જ દિશામાં ભ્રમણ કરું છું. ઘેરથી તો કાશી જવાનો વિ[illegible] કરીને નીકળ્યો હતો, પણ માર્ગમાં તારી સ્મૃતિ થઈ આવી, એ[illegible] અહીં ચાલ્યો આવ્યો. વચમાં વળી એમ સંભળાયું હતું કે, તું છે[illegible]તો છે, એથી એવો વિચાર થયો કે, ચાલ એકવાર તાંડામાં તો નિરંજનનો શોધ કરું. જો તું અહીં જ મળી જાય, તો પછી કાશી જવાની આવશ્યકતા ન રહે. તારો શોધ લાગે, તો પછી તને સાથે લઇને ઉપાના શોધમાટે ઓરીસામાં જવાનો મારો મનોભાવ હતો." ગુરુએ પોતાના કાર્યક્રમનું સૂચિપત્ર કહી સંભળાવ્યું.

"હું તો મળ્યો–માટે ચાલો હવે આપણે ઉપાના શોધ માટે ઓરીસા જઇએ." સેનાપતિએ ગુરુની ઇચ્છાને પુષ્ટિ આપી.

"ભાઈ! હવે તું તો થયો એક મહાન્ રાજકર્મચારી. તને મારી જોડે પ્રવાસ કરવાનો અવકાશ હવે કયાંથી મળી શકે વારુ?" ન્યાયરત્ને સંશય કર્યો.

"અવકાશ મળશે. ગભરાશો નહિ. ઓરીસા જવામાટે હું તૈયા[illegible] છું." સેનાપતિ કાળાપહાડે નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું.

"આવા નષ્ટ સમયમાં આમ એકાએક ઓરીસા જવાનું કાંઈપણ કારણ?" ન્યાયરત્ને સાશંક મુદ્રાથી પ્રશ્ન કર્યો.

"કારણ ઓરીસાની સ્વતંત્રતાના નાશનું. જગન્નાથના મંદિરના શિખરપ્રદેશમાં યવનોની વિજયપતાકા ફરફરાવવામાટે અને અસંખ્ય મનુષ્ય પ્રાણીઓના શોણિતથી દક્ષિણ સમુદ્રના તીરપ્રાન્તને રંગી નાખવા-માટે હું ઓરીસા જવાને તૈયાર થયો છું." કાળાપહાડે શોકાવૃત્ત વદનથી એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

"આ તું શું બકે છે? જગન્નાથ આર્યોના પવિત્ર દેવ છે અને પુરી તે એક મહા પવિત્ર તીર્થસ્થાન છે. ત્યાં આવું પૈશાચિક કૃત્ય કરાય ખરું કે?" ગુરુરાજે પોતાની ધર્મશ્રદ્ધાનું દર્શન કરાવ્યું.

"ગુરુવર્ય! હું હવે મનુષ્ય નથી. હું રાક્ષસ છું—હું અસુર છું. મારી એમ કરવાની અચલ પ્રતિજ્ઞા છે અને મારો વિચાર યથાર્થ છે. સમસ્ત બંગાળ દેશ અત્યારે જેવી રીતે કાળાપહાડના નામ માત્રથી જ કંપાયમાન થઈ રહ્યો છે, તેવી જ રીતે ઓરીસા પણ થોડા દિવસમાં મારા નામથી કંપવા લાગશે." કાળાપહાડે પોતાના વિચારની દૃઢતા દર્શાવી.

"એવો અત્યાચાર કરવો તને ઉચિત નથી. જો તારાથી બની શકે, તો મારી એટલી માગણી કબૂલ રાખ." ગુરુએ પરમાર્થ માટે શિષ્યની પ્રાર્થના કરી.

એના ઉત્તરમાં નમ્રતાપૂર્વક કાળાપહાડે કહ્યું કે, "ગુરુદેવ! જો આજે આપનો નિરંજન હોત, તો આપની આજ્ઞાનું પાલન કરવામાટે મારા પ્રાણનું પણ બલિદાન આપી દીધું હોત. પરંતુ હવે મારા હૃદયમાં તેવા સાહસનો નિવાસ નથી. અત્યારે પણ બીજું સર્વ હું આપનાં ચરણોમાં અર્પણ કરી શકું તેમ છે; કિન્તુ કાળાપહાડની જે પૈશાચિક પ્રકૃતિ છે, તેનો ત્યાગ મારાથી કરી શકાય તેમ નથી. એને માટે હું નિરુપાય છું."

"જેવી તારી ઇચ્છા. ત્યારે હવે આ વાર્તામાં વિશેષ વેળા ગાળવાથી શો લાભ? આ સંભાષણની અહીં જ સમાપ્તિ કરવામાં આવે તો વધારે સારું. તારી ઓરીસા જવાની તૈયારી ક્યારેક થવાની છે?" ગુરુએ નિરાશ થઇને કહ્યું.

"બહુધા આવતી કાલે જ પ્રયાણ કરવું પડશે. મારી એ જ પ્રાર્થના છે કે, આપ પણ મારી સાથે ચાલો. હું ઘણા જ પરિશ્રમથી ઉપાનો શોધ કરાવીશ. જો આપની પુત્રી જીવતી હશે, તો તે અવશ્ય આપને મળશે જ." કાળાપહાડે કહ્યું.

"તારી સાથે ચાલવું, એ જો કે બહુ જ લાભકારક છે; પણ હું એક

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ છું અને તારું સૈન્ય યુવકોનું હશે, એટલે મારાથી તેમની સાથે તેમના જેવી ત્વરાથી શી રીતે ચાલી શકાશે ?" ગુરુરાજે પોતાના શરીરની દુર્બળતા જોઇને કહ્યું.

"એની આપે જરા પણ ચિન્તા કરવી નહિ. પઠાણોના રાજ્યમાં એવો કયો મનુષ્ય છે કે, જે કાળાપહાડની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકે ? આપને બેસવામાટે એક સારી પાલખી આપવામાં આવશે અને એથી આપ ઘણી જ ઉતાવળે ધારેલે સ્થાને પહોંચી શકશો. આપની સેવામાટે હું ખાસ હિન્દુ અનુચરો આપીશ અને આપનો તંબૂ પણ જૂદો જ ઠોકાવીશ; એટલે આપ સર્વથા મુસલ્માનોથી ભિન્ન રહી શકશો. આપના મનમાં ભ્રષ્ટતાની લેશ માત્ર પણ શંકા રહેશે નહિ. એથી વધારે સગવડની જો આપને અગત્ય હશે, તો તે પણ આજ્ઞા અનુસાર કરી આપવામાં આવશે." કાળાપહાડે એ આશ્વાસનથી પોતાની નિઃસીમ ગુ ભક્તિનો પરિચય કરાવ્યો.

"બહુ સારું. તારો ઘણો જ ઉપકાર થયો. હું અંતઃકરણપૂ આશીર્વાદ આપું છું કે, તું ચિરંજીવી થાય. તારા આશ્વાસનથી મા હૃદયમાં ઘણી જ શાન્તિ થઈ છે. મારા મનમાં પણ એમ જ થયા છે કે, અવશ્ય મારી આશા પૂર્ણ થશે જ." ગુરુએ કહ્યું.

"દૃઢ વિશ્વાસ રાખજો કે, આપની આશા અવશ્ય પૂર્ણ થશે જ પણ હું આપને એક બીજી વાત પૂછવા માગું છું અને તે એ છે કે આપે મારું મુખ જોઇને કહ્યું હતું કે, તારાપર એક ભયંકર આપ આવવાવાળી છે, તે ભવિષ્ય શું સત્ય હતું ? એ વિશેની મારી શંકા કૃપા કરીને નિવારણ કરો." કાળાપહાડે ભવિષ્ય જાણવા માટે બહુ નમ્રતાપૂર્વક ગુરુદેવને પ્રાર્થના કરી.

"નારે–એ વાતમાં કાંઈ પણ વધારે દમ જેવું નથી. જ્યારથી મારું મન બગડી ગયું છે, ત્યારથી મને એક જાતની એવી ટેવ જ પડી ગઈ છે કે, કોઇનું પણ મુખ જોયું કે, મુખમાંથી એક બે આડી અવળી વાતો નીકળી જાય છે. એ ભવિષ્યકથનમાં વિશેષ તથ્ય જેવું કાંઈ પણ નથી. હસ્તરેખાઓ જોતાં પણ સત્ય ભવિષ્ય કળી નથી શકાતું, ત્યારે મુખના અવલોકનથી તો ભવિષ્યકથન કેવી રીતે જ કરી શકાય ?" ન્યાયરત્ને એ સંશયકારક પ્રશ્નને ટાળી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"શું હસ્તરેખા જોવાથી પણ ભવિષ્યના શુભ કે અશુભ ફળનું જ્ઞાન થઈ નથી શકતું ?" કાળાપહાડે વિશેષ શંકાથી વળી પણ પૂછ્યું.

"પૂરેપૂરું જ્ઞાન કદાપિ થઈ નથી શકતું. હસ્તરેખાનું અવલોકન કરીને જે અનુમાન બાંધવામાં આવે છે, તેમાંનાં કેટલાંક અનુમાનો

સત્ય થાય છે અને કેટલાકો સર્વથા અસત્ય પણ જણાય છે. પ્રથમ હસ્તરેષા જોવામાં મારો ઘણો જ વિશ્વાસ હતો; પરંતુ જ્યારથી ઉષાનો વિયોગ થયો છે, ત્યારથી મારો તે વિશ્વાસ જતો રહ્યો છે. કારણ કે, ઉષાના હસ્તમાંની રેષા એવી હતી કે, તે દીર્ઘાયુ, ઐશ્વર્યવતી અને પુત્રવતી થવી જ જોઇએ. પરન્તુ તેમાંની એક પણ ઘટનાને હું સત્ય થતી જોઈ શક્યો નહિ." ગુરુએ શંકાનું ઉદાહરણ આપીને નિરાકરણ કરી નાખ્યું.

"જો સુશીલ બાળા ઉષા ઈશ્વરકૃપાથી જીવતી હશે, તો તેની હસ્ત-રેષા અનુસાર ફળ પણ અવશ્ય થશે જ. ઠીક, ત્યારે ચાલો, રાત્રિ પણ બહુધા પૂરી થવા આવી છે. જો આ પાપીના અંતઃપુરમાં ચાલવામાં આપને ઘૃણા થતી ન હોય, તો રાત્રિનો અવશેષ ભાગ ત્યાં જ ચાલીને વીતાડો. પ્રાતઃકાલમાં સ્નાનવિધિથી પુનઃ શરીરની શુદ્ધિ કરી નાખજો." કાળાપહાડે વિશ્રાંતિ માટે વિનતિ કરી.

"એ બધું તો થઈ રહેશે, પણ ઓરીસામાં યુદ્ધ થવાનું છે અને હું બ્રાહ્મણ છું; એટલે ત્યાં મારાથી નિરુપદ્રવ અને સ્થિર રહી શકાશે ખરું કે?" ભયભીત ન્યાયરત્ને ભવિષ્યની સ્થિતિ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"એ વિશે આપ લેશ માત્ર પણ ભીતિ કરશો નહિ. જ્યાં સુધી હું આપ પાસે રહીશ, ત્યાં સુધી એક કાંટો પણ આપના અંગમાં પ્રવેશ કરી શકશે નહિ. હવે વિલંબ કરવો નિષ્પ્રયોજન છે. ચાલો ઊઠો." કાળાપહાડે ઉત્તર આપીને ઉઠવાની ઉતાવળ કરી.

"શું, જ્યાં બેગમો ગાવામાં લીન થએલી છે, ત્યાં—બાદશાહના મહાલયમાં તું મને લઈ જવા માગે છે? મને ત્યાં કોઈ કાંઈ રોકટોક તો નહિ કરે?" ન્યાયરત્ને વળી પણ ભીતિથી એ વચનો ઉચ્ચાર્યાં.

"ગુરુરાજ! એ બાદશાહનો મહાલય નથી; એ તો આ ચાંડાલનું જ નિવાસસ્થાન છે. ત્યાં આવવામાં આપને કશી પણ અડચણ થવાની નથી."

એમ કહીને સેનાપતિ કાળોપહાડ ત્યાંથી ઉઠ્યો અને અંતઃપુર—જનાનખાના—પ્રતિ ચાલવા લાગ્યો. ચતુર્દિશાએ રાત્રિની ગંભીર નીરવ-તાનો વિસ્તાર થઈ ગયો હતો, ચંદ્રિકાનો પૂર્ણ પ્રકાશ અંધકારને પરાજિત કરીને હાસ્ય કરતો દેખાતો હતો અને સર્વત્ર સૌગન્ધ્યયુક્ત વાયુ વાતો જોવામાં આવતો હતો. ગુરુ ન્યાયરત્ન સેનાપતિ સાથે ઉદ્યાનના માર્ગમાં થઇને અંતઃપુરમાં જઈ પહોંચ્યો. ચતુર સંરક્ષકોએ મહાલયનાં દ્વાર તત્કાળ બંધ કરી દીધાં. ન્યાયરત્ને અવશેષ રાત્રિનો સમય થૂંકવામાં જ વીતાડી દીધો. ક્ષણમાત્રને માટે પણ નિદ્રાદેવીએ તેનાપર કૃપા કરી નહિ. તે જાગૃત જ રહ્યો.

તૃતીય પરિચ્છેદ

રાજદુર્ગ

વૈશાખ માસની પૂર્ણિમાને બીજે દિવસે પ્રભાતકુમાર, હલાયુધ મિશ્ર સાથે ઓરીસાના રાજા નન્દકુમાર દેવને મળવામાટે તેની રાજધાનીમાં ગયો અને ત્યાં જઇને તેણે રાજાસાથે મુલાકાત કરી. હલાયુધ મિશ્રે રાજાસાથે પ્રભાતકુમારની ઓળખાણ કરાવી અને રાજા તેના દર્શનથી ઘણો જ પ્રસન્ન થયો. યોગ્ય રીતિથી તેણે પ્રભાતને આદર આપ્યો અને તેને ઓરીસા રાજ્યનો એક પરમ હિતૈષી પુરુષ જાણીને પોતાના સૈન્યમાં મેળવી લીધો. યુદ્ધના સંબંધમાં તેમની પરસ્પર ઘણી વાતો થઈ.

કેટલાક દિવસના સતત વ્યવહારથી જ્યારે મહારાજાનો એવો નિશ્ચય થઈ ગયો કે, "પ્રભાત ઓરીસા દેશનો એક ખરેખરો નિઃસ્પૃહી હિતૈષી છે અને આર્ય ધર્મનો મિત્ર છે." ત્યારે હલાયુધ મિશ્રની ઇચ્છા અનુસાર તેણે નગરમાં સર્વત્ર જાહેર કરાવી દીધું કે, "આર્યોના પવિત્ર તીર્થરાજ જગન્નાથપુરીના રક્ષણમાટે જે વીર યુવક સ્વદેશને ત્યાગીને ઓરીસાના આપત્તિના દિવસોમાં મિત્રભાવથી શત્રુઓ સમક્ષ લડવાને તૈયાર થયો છે, તે વીર પ્રભાતકુમાર જે વેળાએ જેને કાંઈ પણ આજ્ઞા કરે, તેણે તે ક્ષણે જ તે આજ્ઞાનું પાલન કરવું. જો કોઈ પણ તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરશે, તો તેને યુદ્ધના નિયમ અનુસાર દેહાન્ત દંડની શિક્ષા કરવામાં આવશે." એ જાહેરનામું ફેરવવા પછી મહારાજા નન્દકુમારદેવે તેને એક સુન્દર તલ્વાર ભેટ આપી અને તે શસ્ત્રને કટિભાગે ધારીને પ્રભાત ક્ષત્રિયનું રૂપ ધારણ કર્યું,—વીરોચિત ગૌરવથી સન્માનિત થઇને તે રાજદુર્ગમાં વસવા લાગ્યો.

જે વેળાએ પ્રભાતકુમાર જહાજપુર જવામાટે નીકળ્યો હતો, તે વેળાએ રાજાસાથે યુદ્ધ વિશે વાતચીત કરીને ત્વરિત જ પુનઃ જગન્નાથપુરીમાં ચાલ્યા આવવાનો તેણે વિચાર કર્યો હતો. પરંતુ ત્યાં પહોંચ્યા પછી થોડા દિવસે બંગાળામાંથી એક ગુપ્ત દૂત આવ્યો અને તેણે એવા સમાચાર સંભળાવ્યા કે," સુલ્તાન સુલયમાન ઘણો જ બીમાર છે; માટે જ્યાં સૂધી તેની તબીયત સારી થશે નહિ, ત્યાં સૂધી ઓરીસામાં આવવામાટે તેની સેના પ્રયાણ કરશે નહિ. છતાં પણ વર્ષાઋતુથી પ્રથમ જ બહુધા યુદ્ધ થશે અને સર્વથી પ્રથમ રાજધાનીના નગર જહાજપુરપર જ હલ્લો કરવામાં આવશે," એ કારણથી નન્દકુમારદેવે પ્રભાતને ત્યાંથી જવાની આજ્ઞા આપી નહિ. અર્થાત્ જ્યાં સૂધી બીજા સારા સમાચાર ન સંભળાય, ત્યાં સૂધી પ્રભાત અને હલાયુધ મિશ્રને રાજ-

ધાનીમાં રાખવાનીજ તેણે યોજના કરી. પ્રભાત, રાજાની ઇચ્છાને ટાળી શક્યો નહિ, પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેને ત્યાં રોકાઈ રહેવું પડ્યું. તેના મનમાં અનેક પ્રકારની આશાઓ અને ઉત્સાહની ભાવનાઓ-સાથે ઉષાની સ્નેહમયી સ્મૃતિ પણ દિનરાત વિરાજવા લાગી.

યુદ્ધની આલોચના, સૈન્યની કુશલતાની પરીક્ષા, વ્યૂહરચના અને ગુપ્ત પરામર્શ આદિ કાર્યોની યોજના કરવામાં પ્રભાતના દિવસો વીતવા લાગ્યા. જો કે પ્રભાતકુમાર યુદ્ધકળામાં સર્વથા અનભિજ્ઞ અને અનનુભવી હતો, તોપણ પ્રાચીન ઇતિહાસો અને પુરાણોમાં વાંચેલી-પ્રાચીન રાજાઓની યુદ્ધનીતિને અનુસરીને તે વર્ત્તવા લાગ્યો. છતાં પણ તેની આશા ફળીભૂત થાય, એવાં ચિન્હો જણાતાં નહોતાં; કારણ કે, તેની સેનાના સર્વ સૈનિકો આળસુ, ડરપોક અને યુદ્ધવિદ્યામાં સર્વથા અજ્ઞાત હતા. સમરભૂમિનો અનુભવ ધરાવનાર એક પણ સેનાની હતો નહિ. સેનાપતિ પણ યુદ્ધકળામાં નિપુણ નહોતો અને કિલ્લાની દીવાલો પણ અનેક સ્થળેથી તૂટીફૂટી ગએલી હતી. એ સઘળાં કારણોથી મહારાજા નન્દકુમારના મનમાં સર્વદા ઉદાસીનતા જ જોવામાં આવતી હતી. દીર્ઘકાલપર્યન્ત શાન્તિસુખનો ઉપભોગ લેતાં લેતાં અંતે જેવી રીતે રાજ્યની રક્ષાનું બળ અત્યંત શિથિલ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે અહીં પણ થએલું હતુ. ઓરીસાની સેનાના સૈનિકો પૂરેપૂરા કર્ત્તવ્યવિમુખ બની ગયા હતા. પ્રભાત એ સર્વ દોષોને કાઢી નાખવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો અને કેટલાંક કાર્યોને સુધારવાનો આરંભ પણ કરી દીધો; પરંતુ ક્ષણમાત્રને માટે પણ તેના મનમાં કોઈવાર એવી આશા બંધાઈ નહિ, કે, પઠાણોના પ્રહારોનું પ્રત્યુત્તર આપીને ઓરીસા પોતાની સ્વતંત્રતાનું સંરક્ષણ કરી શકશે.

જહાજપુરના કિલ્લાની મોટી મોટી ભીંતોની પ્રતિચ્છાયાને પોતાના શિરે ધારણ કરીને શ્રી ગંગાજી કલકલ ધ્વનિ સહિત સમુદ્રપ્રતિ પ્રયાણ કરતી હતી. કુલીન પ્રભાતકુમાર પ્રતિદિવસ સંધ્યાના સમયે ગંગાના તીરે જઇને મનોરંજનમાટે ફર્યા કરતો હતો અને નદી, વૃક્ષ તથા આકાશ આદિમાં પ્રકૃતિની જે શોભા વિરાજતી હતી, તેને જોઇને ઘણો જ પુલકિત થતો હતો. એ એકાન્તના સમયમાં તેને પોતાની બાલ્યાવસ્થાનું અને સ્વદેશનું અનેકવાર સ્મરણ થઈ આવતું હતું, કિન્તુ એ ચિન્તાઓમાં ઉષાના મલિન મુખનું સંમિશ્રણ પણ સદા સર્વદા રહેતું હતું. પ્રભાત એકાન્તમાં કેટલા બધા વિચારો કર્યા કરતો હતો, તેની સંખ્યા કહી શકાય તેમ નથી. પ્રભાત ઉષાને ચાહતો હતો, એટલે ઉષાને સદૈવ પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ રાખવાની તેની ઇચ્છા થાય, તો તે સ્વાભાવિક છે. પ્રભાત સ્વતંત્ર હતો અને જો ઇચ્છે તો તત્કાળ જગન્નાથપુરીમાં

પાછો જઈ શકે એમ હતું, તેમ જ પ્રતિક્ષણ ઉષાને પોતાની દૃષ્ટિ સમક્ષ ઉપસ્થિત રાખી શકે તેમ હતું. પ્રભાતે એ વિશે અનેકવાર વિચાર કર્યો. પરંતુ સુશિક્ષિત અને પોતાના કર્ત્તવ્યને સમજવાવાળો યુવક પ્રભાત પ્રેમ-માટે કર્ત્તવ્યનો ત્યાગ કરી શકયો નહિ. અર્થાત્ ઉષાપ્રતિ આકર્ષાતા મનના વેગને રોકીને તે કર્ત્તવ્યપાલનમાં જ તત્પર થયો. સાયંકાળે જ્યારે સરિતાતીરે તે એકાન્તમાં ઊભો રહેતો હતો, ત્યારે તેના સ્નેહસમુદ્રમાં વિચિત્ર લહરીઓનો ઉદ્‌ભવ થતો હતો. એક પ્રકારની અજ્ઞેય અશાંતિ તેના જીવનને આન્દોલિત કરી નાખતી હતી અને તેથી તે ત્યાં વધારે વાર ઊભો રહી શકતો નહોતો; અર્થાત્ ત્વરિત જ પાછો કિલ્લામાં ચાલ્યો જતો હતો.

રાત્રિના સમયે સેંકડો સિપાહીઓ આવીને પ્રભાત પાસે બેસતા હતા અને પ્રભાત તે સર્વને પ્રાચીન આર્યવીરોની વીરકથાઓ એક પછી એક કહી સંભળાવતો હતો. અર્જુને એકલાએ જ કૌરવોની સેનાનો પરાજય કેવી રીતે કર્યો હતો, ભીમે પોતાની ભયંકર ગદાના પ્રહારથી ધૃતરાષ્ટ્રના સો પુત્રનો કેવી રીતે સંહાર કર્યો હતો અને અભિમન્યુએ માત્ર સોળ વર્ષની અવસ્થામાં જ સપ્ત મહારથીઓસાથે કેવું તુમુલ યુદ્ધ કર્યું હતું, ઇત્યાદિ કથાઓનું તે ઓજસ્વિની ભાષામાં કથન કર્યા કરતો હતો. રઘુના દિગ્વિજયનો વૃત્તાન્ત, લક્ષ્મણની વીરતા તથા ભ્રાતૃસ્નેહ, રામચંદ્રનું અસાધારણ શૌર્ય અને દધીચિનો આત્મોત્સર્ગ ઇત્યાદિ કથાઓ તે તેમને વિસ્તાર પૂર્વક સંભળાવતો હતો. એ શૌર્યોત્પાદક કથાઓના શ્રવણમાં શ્રોતા સૈનિકો લીન થઈ જતા હતા. એવી રીતે વાર્ત્તાલાપમાં જ્યારે બહુ રાત્રિ વ્યતીત થઈ જતી હતી, તે વેળાએ સર્વજનો સૂવા ચાલ્યા જતા હતા. તે વેળાએ—એકાન્તમાં પ્રભાતના હૃદયમાં ઉષા આવી વિરાજમાન થતી હતી. ક્ષણમાં પ્રભાત ઉષાને માળા બનાવતી તો ક્ષણમાં સરોવરતીરે તારા ગણતી ઊભેલી જોતો હતો. વળી ઉષા જાણે પોતાના અંકમાં મસ્તક રાખીને રોતી હોયની ! એવો પણ પ્રભાતને ભાસ થતો હતો. પણ એ સ્વપ્ન સમાપ્ત થવા પછી પ્રભાત પોતે પણ રોતો હતો કે નહિ, તેની અમને ખબર નથી.

અન્તે વર્ષાઋતુનું આગમન પણ થયું. આકાશમાં મેઘના સમૂહો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા. વાતાવરણમાં પણ સંદતાનો આવિર્ભાવ થઈ ગયો. દૂતે આવીને સમાચાર આપ્યા કે, “વર્ષાની સમાપ્તિ પર્યન્ત પઠાણો ઓરીસાપર ચઢાઈ કરવાના નથી.” એ સમાચાર સાંભળીને રાજા નન્દકુમારદેવ થોડા દિવસો માટે નિશ્ચિન્ત થયો. પ્રભાતકુમારને પણ હૃદયમાં ચિન્તાને સ્થળે પ્રેમને થોડીવાર ઉતારો આપવાનો પ્રસંગ મળ્યો.

આકાશમાં તારકો અને ચંદ્રમા બહુધા અદૃશ્ય રહેતા હતા. ગંગા

પણ પ્રથમ પ્રમાણે ધીરભાવથી બાલિકા સમાન પ્રવાહિત થતી જોવામાં આવતી નહોતી. મંદપવનનું વહન પણ અટકી ગયું હતું. નદીના વેગની વૃદ્ધિ થઈ હતી, પૂર્વ દિશાનો વાયુ પ્રબળતાથી વાતો હતો, મૂશળધાર વૃષ્ટિથી પૃથ્વી પંકમય બની ગઈ હતી. ઉત્કલવાસી ખેડુતો આનંદપૂર્વક ગીતો ગાતા પોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગયા હતા. વિરહી જનો પોતાના હૃદયદુઃખના અવલોકનમાં લીન થયા હતા—તેમને માત્ર દારુણ વર્ષાનું જ દર્શન થતું હતું. નીચેની કવિતામાં દર્શાવેલાં વર્ષાના આગમનનાં સર્વ ચિન્હો સૃષ્ટિમાં વ્યાપેલાં જોવામાં આવતાં હતાંઃ—

જો સુખદ શીતલ શુચિ સુગંધિત પવનલહરી વાય છે,
વર્ષે સલિલ ધારાસહિત વસુધા સુખદ દેખાય છે;
આ મૃદુ સુમનની લતા ડોલે વાયુના આઘાતથી,
ને નીલવર્ણી વૃક્ષ કંપે સબલ જલના પાતથી. ૧
અતિ નીલવર્ણો હરિત ભૂમિ ચિત્તને અનુરાગતી,
વાસવ વધૂની પંક્તિઓ માણિક્ય સમ શોભે અતી;
નિર્મલ બકુલહારાવલી મુક્તાવલી સમ ભાસતી,
ને ચંદ્રહાસ સમાન નભમાં ચંચલા ચ વિલાસતી. ૨
સાંભળિ ભયંકર મેઘગર્જન સિંહ નિજ મદ મૂકતા,
કામી પ્રવાસીનાં મનો નિજ સત્ય પથને ચૂકતા;
બહુ કૂપ, કુંડો ને સરોવરમાંહિ વારિ ભરાય છે,
ને નદી નદ નિર્ઝરણ નૂતન નીરથી ઉભરાય છે. ૩
અતિ હર્ષ થાતો દર્દુરોને ચાતકોના કવનથી,
કાનનમહીં કેકા કરે નવ નૃત્ય વર્ષા સ્તવનથી;
બહુ તાપયુક્ત નિદાઘનો આજે પરાજય થઈ ગયો,
ને વિજય દુન્દુભિ નાદ વિશ્વે મેઘનો ભીષણ થયો. ૪
ફળ પુષ્પ આવ્યાં વૃક્ષમાં ને ક્ષેત્રમાંહી ધાન્ય છે,
ધનદાયિની એ વસ્તુ છે, એ સૌખ્યનું પ્રાધાન્ય છે;
બહુ મોદ તેથી માનિની ને માનવી મનમાં થતો,
સંતાપનો લય થઈ ગયો અદ્યાપિ જે હૃદયે હતો. ૫

જ્યાં સુન્દરી ઉષા વસતી હતી, તે સ્થાને પણ વર્ષાઋતુના આગમનનાં એ સર્વ ચિન્હોનો વિસ્તાર થએલો જ હશે. એથી અનુમાન કરી શકાય છે કે, ઉષાના દિવસો ત્યાં ઘણા જ કષ્ટથી વ્યતીત થતા હશે. દાસી પ્રમાણે બીજાના ગૃહમાં રહેલી હોવાથી ધીમે ધીમે વર્ષતા જળબિન્દુઓથી ભીંજાતી તે યાત્રાળુઓમાટે જળ ભરવાને તે સરોવરના તીરે જતી હશે અને એવી રીતે વારંવાર આવવા જવાથી તેનાં વસ્ત્રો સતત ભીંજેલાં જ રહેતાં હશે. જો પ્રભાત ત્યાં હોત, તો કદાચિત્ ઉષાને શિરે કાર્યનો એટલો બધો ભાર પડેલો રહ્યો ન હોત—તેમાં ન્યૂનતા

થવાનો સંભવ હતો. પ્રતિજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય કે કર્ત્તવ્યવિમુખતા થાય, પણ પ્રભાતથી પોતાની પ્રિયતમાને થતું દુઃખ કેમ સાંખી શકાય? તે જગન્નાથપુરીમાં જવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યો.

આષાઢ માસ આવ્યો અને સર્વત્ર રથયાત્રાની ધામધૂમ મચી ગઈ. જો કે પઠાણોના આક્રમણની ઘણીજ ભીતિ હતી, તોપણ સહસ્રાવધિ ધર્મપિપાસુ હિન્દુજનો ઉત્સાહની અતિશયતાથી ઉન્મત્ત બની ગયા. ભિન્ન ભિન્ન દેશોના યાત્રાળુઓ રથયાત્રાના દર્શનમાટે આવી આવીને જગન્નાથપુરીમાં એકઠા થવા લાગ્યા. પ્રભાતે પણ એ પ્રસંગને બહુજ યોગ્ય જાણીને મહારાજા પાસેથી પુરીમાં જવાની આજ્ઞા માગી. પ્રભાતને જવા દેવાની ઇચ્છા ન છતાં પણ રાજાએ નિરુપાયે તેને જવાની આજ્ઞા આપી. પણ જતી વેળાએ તેને ભલામણ કરી કે, "પ્રભાતકુમાર! પાછા આવવામાં વધારે વિલંબ કરશો નહિ. તમારે સર્વકાળ એ સ્મરણ રાખવાનું છે કે, તમે પોતે ઓરીસા રાજ્યના એક વિશ્વસનીય સેનાધ્યક્ષ છો. વધારે કહેવાની હું અગત્ય જોતો નથી; કારણ કે તમે સુજ્ઞ છો."

"મહારાજાની આજ્ઞા મને શિરસાવંદ્ય છે. અગત્ય હશે, તેના કરતાં હું ત્યાં વધારે વિલંબ લગાડીશ નહિ. રથયાત્રાનું દર્શન કરીને સત્વર જ હું પાછો વળીશ. આપ કોઈ પણ પ્રકાર[illegible] ચિન્તા રાખશો નહિ. વિ[illegible] સઘાત કરવો, એ મારો ધર્મ નથી." પ્રભાતે નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આ[illegible] અને નન્દકુમારદેવની અનુમતિથી પ્રવાસની તૈયારી કરવા માંડી. ઉ[illegible] જોવા માટે તે ઘણો જ આતુર થઇ ગયો હતો.

પ્રભાતની તો એકલા જવાનીજ ઇચ્છા હતી; પણ જે ન[illegible] પદ તેને આપવામાં આવ્યું હતું, તે પદની પ્રતિષ્ઠા એમ કરવાથી જળ-વાઈ શકે નહિ; એટલા માટે રાજાની ખાસ આજ્ઞાથી શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ થએલા બાર નવજવાન સિપાહીઓ તેના અંગરક્ષક તરીકે તેની સાથે જવાને તૈયાર થયા. પ્રભાતે એમાં કશો વાંધો લીધો નહિ. પરસ્પર નાના પ્રકારની યુદ્ધવાર્ત્તાઓ કરતા તે સિપાહીઓ અને તેમનો નવીન અધિકારી પ્રભાતકુમાર પુરીના માર્ગમાં વિચરવા લાગ્યા. વાતચીતમાં પ્રવાસનો શ્રમ વધારે જણાયો નહિ. ઉષામિલનની આશાએ પ્રભાતના શ્રમનો નાશ કરી નાખ્યો.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

જગન્નાથનો પુરાતન પૌરાણિક ઇતિહાસ

જે જગન્નાથપુરીના સંરક્ષણમાટે પ્રભાતકુમાર પોતાના પ્રાણ અર્પવાને તત્પર થએલો છે અને યવનો જેના નાશના ઉદ્યોગમાં મચેલા

છે, તે જગન્નાથ દેવની સ્થાપનાનો મળી શકે તેટલો ઇતિહાસ જાણી લેવો એ ઘણું જ અગત્યનું છે. પ્રભાતકુમાર શ્રી જગન્નાથની રથયાત્રાનો મહોત્સવ જોવાને જાય છે, તે માર્ગમાં છે, ત્યાં સુધી આપણે એ ઇતિહાસને જાણવાનો કિંચિત્ પ્રયત્ન કરીશું, તો તે અયોગ્ય કે અસ્થાનીય તો નહિ જ કહેવાય.

જગન્નાથની પૂજા લગભગ બે હજાર વર્ષથી ચાલતી આવી છે, અને તે કાળથી તે આજ દિવસ સુધી ઓરીસા હિન્દુઓની એક અત્યંત પવિત્ર અને પૂજ્ય ભૂમિ મનાય છે. સર વિલિયમ્ હંટર કહે છે કે, "પુરીના આતિથ્યવિમુખ વાલુકા પ્રદેશમાં–કે જે એક કચ્છભૂ અને જલવિપ્લવનું સ્થાન છે, ત્યાં હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ–અતિ વિશ્વાસ અથવા મિથ્યાધર્મ સમુદ્રતીરે વિશ્વના ભિન્ન ધર્મીયોની અનેક વિરુદ્ધતાઓ છતાં પણ આજે અઢારસો વર્ષથી જેમના તેમ કાયમ ઉભા રહેલા છે. અહીં વિશ્વમંદિર છે, કે જ્યાં આર્યાવર્તના સર્વ ભાગોમાંથી મનુષ્યો વિશ્વદેવની પૂજા કરવાને આવે છે. અહીં સ્વર્ગનું દ્વાર છે, તેથી સહસ્રાવધિ યાત્રાળુઓ અહીં મરવાના હેતુથી આવી વસે છે–અનંત અને શાશ્વત સાગરની ગર્જનાયુક્ત સ્થાનમાં અંતિમ વિરામ લેવો, એ જ તેમનો ત્યાં આવી નિવાસ કરવાનો મુખ્ય હેતુ હોય છે."

ત્યારે જગન્નાથમાં એટલી બધી તે શી અલૌકિકતા સમાયલી છે કે સર્વજનો એને આટલા બધા ભાવથી ભજે છે? એ શંકાનું નિવારણ કરવામાટે આપણે એનો ઇતિહાસ અથવા એનું ચરિત્ર જાણવાનો પ્રયત્ન કરીશું. પૌરાણિક ત્રિપુટી–ત્રિમૂર્ત્તિ–બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ–માંનો દ્વિતીય દેવ જે વિષ્ણુ તે જગન્નાથ જ છે, એમ કહેવામાં આવે છે. જગન્નાથ તે વિષ્ણુનું મર્ત્ય લોકનું સ્વરૂપ છે. એના વિશે એક એવી આખ્યાયિકા સાંભળવામાં આવે છે કે, કેટલાક યુગો પૂર્વે માળવામાં રાજ્ય કરતા એક ધર્મનિષ્ઠ ભૂપાળે વિષ્ણુનો શોધ કરવા માટે પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર, દક્ષિણ ચારે દિશામાં ભિન્નભિન્ન ધર્મ ગુરુઓને મોકલ્યા હતા. કારણકે, વિષ્ણુએ પૃથ્વીપર અવતાર ધારણ કરેલો હતો, એમ તેના સાંભળવામાં આવ્યું હતું. પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશામાં ગએલા ધર્મગુરુઓ તો વીલે મોઢે પાછા આવી પહોંચ્યા. પરંતુ જે ધર્મગુરુ પૂર્વ દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો, તે ઘણી જ માર્ગપ્રતીક્ષા કરવા છતાં પણ સ્વદેશમાં પાછો ફર્યો નહિ. તેના પાછા ન આવવાનું શું કારણ હશે? કારણ નીચે પ્રમાણે હતું:—

જે ધર્મગુરુ પૂર્વ દિશામાં ગયો હતો, તે ઓરીસામાં વસુ નામના એક જંગલી વ્યાધના ગૃહમાં બંદીવાન થઇને પડેલો હતો. વસુને એ

બ્રાહ્મણ ઘણોજ ગમી ગયો હતો અને તેથી તેણે પોતાની પુત્રીનો એની સાથે વિવાહસંબંધ કરી આપવાનો નિશ્ચય કરેલો હતો. પ્રથમ તો કેટલોક કાળ ધર્મગુરુએ ના પાડવામાં કાઢી નાખ્યો, પણ અંતે તેણે પોતાની થનારી ભાર્યાથી સંતુષ્ટ થઇને વ્યાધની માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને તેની પુત્રી સાથે લગ્નના પવિત્ર ગ્રંથિથી બંધાયો. વાત એમ બની કે, જે મૂર્ત્તિના શોધમાટે રાજાએ એ ધર્મગુરુને પરદેશ પાઠવ્યો હતો, તે વિષ્ણુમૂર્ત્તિ એ વ્યાધના કબ્જામાં જ હતી. એ વ્યાધ પોતા સાથે ફળ અને પુષ્પ ઇત્યાદિ પૂજાનાં સાધનો લઇને નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં અરણ્યમાં પૂજા કરવાને ચાલ્યો જતો હતો. એ તો બ્રાહ્મણ દરરોજ જોતો હતો, પરંતુ અરણ્યમાં તે કયે સ્થળે જાય છે અને ખાસ કોની પૂજા કરે છે, એ તે બ્રાહ્મણ જાણી શક્યો નહિ. અંતે અત્યંત આતુર થઇને એક દિવસે બ્રાહ્મણે પોતાના શ્વસુરને પૂજામાટે પોતાને સાથે લઇ જવાની પ્રાર્થના કરી અને વ્યાધે તે પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર પણ કર્યો; પણ તેમાં એક શર્ત્ત હતી. વ્યાધ પોતાના જમાઇને આંખે પાટા બાંધીને લઇ જવાનો હતો. બ્રાહ્મણ પણ એમ કરવાને કબૂલ થયો.

ઘણોક પંથ કાપવા પછી સસરો જમાઈ પોતાના ધારેલા સ્થાને પહોંચ્યા. ત્યાં બ્રાહ્મણની આંખોપરથી પાટો છોડી નાખવામાં આવ્યો અને એક ઉદુંબર વૃક્ષના મૂળને આધારે એક નીલવર્ણું પાષાણની વિષ્ણુમૂર્ત્તિ ઉભી રહેલી તેના જોવામાં આવી. વ્યાધ, પોતાના વિપ્ર જમાતાને ત્યાં મૂકીને પોતે બીજે ક્યાંક ચાલ્યો ગયો. એટલે બ્રાહ્મ વિષ્ણુની સ્તુતિ કરીને તેની યથાર્થ પૂજા કરી. પ્રાર્થનામાં તે પોતાના હૃદયને લીન કરી બેઠો હતો, એટલામાં ઉપરના વૃક્ષની એક શાખાપર એક વાયસપક્ષિ બેઠેલું હતું, તે વિષ્ણુમૂર્ત્તિ સમક્ષ નીચે પડ્યું અને એક ભવ્ય રૂપ ધારણ કરીને વિમાનમાં બેસી સ્વર્ગમાં ચાલ્યું ગયું. બ્રાહ્મણે જોયું કે, એ એક શાશ્વત સુખના પ્રદેશમાં જવાનું અદ્વિતીય સ્થાન છે, એથી તે પણ વૃક્ષપર ચઢ્યો અને ઉપરથી પડવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં આકાશવાણી થઈ કે, "બ્રાહ્મણ ! ધૈર્ય ધર ! પ્રથમ તેં વિષ્ણુનો શોધ કર્યો છે, એ જઇને તારા રાજાને વિદિત કર અને પછી શાશ્વત સુખના માર્ગમાં વિચર." એટલામાં ફળ અને પુષ્પ લઇને વસુ વ્યાધ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે પણ વિષ્ણુની પૂજા કરી. પરંતુ નિત્યના નિયમ પ્રમાણે ભગવાન્ તેનાં ફળોનો આહાર કરવામાટે પધાર્યા નહિ. એ વિશે નીચે પ્રમાણેનો ગુપ્ત ધ્વનિ થયો અને તે વસુના સાંભળવામાં આવ્યો. "હે એકનિષ્ઠ ભક્ત ! તારાં વનમાંનાં પુષ્પો અને ફળોથી હવે હું કંટાળી ગયો છું. હવે મારી ઓદન (ભાત) અને મિષ્ટાન્ન ખાવાની

ઇચ્છા થએલી છે. આ નીલ પાષાણમૂર્તિમાં હવે તું મારો સાક્ષાત્કાર અનુભવી શકીશ નહિ. આજ પછી હું વિશ્વપતિ જગન્નાથના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇશ."

સસરો જમાઈ બંને ઘેર આવ્યા અને વ્યાધે પોતાના જમાઇને તેના રાજા પાસે જઇને વિષ્ણુશોધવિશેના એ સમાચાર આપી આવવાની આજ્ઞા આપી. વિપ્ર ત્યાં ગયો. એ સમાચાર સાંભળીને માળવાના રાજાના આનન્દનો પાર રહ્યો નહિ. તે પોતાની એક વિશાળ સેના અને અંગરક્ષકોની ઘણી જ મોટી સંખ્યા સાથે જગન્નાથના દર્શન કરવામાટે ઓરીસા પ્રતિ ચાલતો થયો. મૂર્તિવાળા સ્થાને પહોંચવામાં થોડો જ વિલંબ હતો, તે વેળાએ તેના મનમાં ગર્વનો એકાએક એવો ભાવ થયો કે, "મારા જેવો પ્રભાવશાળી હવે બીજો કોણ છે! વિશ્વપતિ જગન્નાથે પોતે મને મંદિર બંધાવવાની આજ્ઞા કરેલી છે અને આવા અજ્ઞાનાંધકારના સમયમાં તેના નામનો પ્રસાર કરવાનો ભાર પણ મારા શિરે જ નાખેલો છે."

વિષ્ણુને એ ગર્વોક્તિ ગમી નહિ, એટલે મૂર્તિ ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પરન્તુ એટલી આકાશવાણી થઈ ખરી કે, "હે રાજન્! તું સારું મંદિર અવશ્ય બંધાવીશ, પણ તને મારો સાક્ષાત્કાર થશે નહિ. જે વેળાએ મંદિર ચણાઇને તૈયાર થશે, તે વેળાએ મૂર્તિનો તારે નવેસરથી શોધ કરવો પડશે." રાજા જ્યારે ઉદુંબર વૃક્ષ પાસે આવી પહોંચ્યો, તે વેળાએ તે મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી નહિ. તે પૃથ્વીના ગર્ભમાં સમાઈ ગએલી હતી.

રાજા વિષ્ણુનો ઘણો જ આજ્ઞાધારક ભક્ત હોવાથી તેણે પુરીમાં એક મહા ભવ્ય અને વિશાળ મંદિર બનાવ્યું અને જ્યારે તે સર્વથા તૈયાર થઈ ગયું, ત્યારે વળી પણ એક વાર તે અદૃશ્ય થએલી મૂર્તિને શોધવામાટે પ્રત્યેક દિશામાં બ્રાહ્મણો દોડાવ્યા. પરંતુ ઘણાંક વર્ષો વીતી જવા છતાં પણ વિષ્ણુ ભગવાનનો પત્તો લાગ્યો નહિ. અંતે જે વેળાએ રાજાનું બધું અભિમાન ઊતરી ગયું, તે વેળાએ એક દિવસ રાત્રે ભગવાને તેને સ્વપ્નમાં દર્શન આપ્યું અને કહ્યું કે, "આવતી કાલે તું સમુદ્રતીરે જજે, ત્યાં સમુદ્રની લહરીમાંથી તને એક ૮૪ યવ લાંબો અને ૨૦ યવ પહોળો કાષ્ઠનો કકડો મળશે. એ જ મારું સત્ય સ્વરૂપ છે. એ કાષ્ઠને ઉપાડીને કોઈ ગુપ્ત સ્થળમાં એકવીસ દિવસ સૂધી રાખી મૂકજે. ત્યાર પછી હું જે રૂપમાં તારા જોવામાં આવું, તે રૂપમાં મારી પૂજામાટે બંધાવેલા તારા મંદિરમાં મારી સ્થાપના કરજે."

આજ્ઞા પ્રમાણે બીજે દિવસે પ્રાતઃકાલમાં રાજા ઘણી જ આતુરતા અને ત્વરાથી સમુદ્રતીરે ગયો અને ત્યાં તેને પૂર્વકથિત કાષ્ઠની પ્રાપ્તિ

થઈ. એ કાષ્ઠને તે બહુ જ પ્રતિષ્ઠાથી પુરીમાં લઈ આવ્યો. એ કાષ્ઠ વજ્ર સમાન કઠિન હતું. ઘણાક સુતારોએ એનાપર ઘડવામાટે પોતાનાં હથિયારો ચલાવ્યાં, પણ તે લોઢાના હથિયારોની ધાર જ જતી રહી અને કાષ્ઠપર કરેલો પ્રહાર પોતાના હાથપર આવીને પડવા લાગ્યો. એટલે રાજાએ ઘડવા વિના જ કાષ્ઠને પોતાના મહાલયના એક ગુપ્ત ઓરડામાં રખાવ્યું અને એકવીસ દિવસ પહેલાં એ ઓરડામાં કોઈએ પણ જવું નહિ, એવો સખ્ત હુકમ જાહેર કરી દીધો. રાણીએ એ ચમત્કાર વિશે બધી વાતો સાંભળેલી હોવાથી તે પોતાની અધીરતાને દબાવી શકી નહિ અને કોઈ પણ રીતે મૂર્ત્તિવાળા ઓરડાનાં દ્વાર ઉઘાડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. જ્યારે ઓરડો ઊઘાડીને તેણે જોયું ત્યારે તે કાષ્ઠના ત્રણ ભાગ થઈ ગએલા તેને દેખાયા. એ ત્રણ ભાગ તે ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન મૂર્ત્તિઓ હતી. કટિથી ઉપરનો ભાગ જ કોરાઈને તૈયાર થયો હતો અને નીચેનું સ્વરૂપ હજી બંધાયું ન હોતું. એમાં એક જગન્નાથની મૂર્ત્તિ હતી અને બીજી બે તે અનુક્રમે બલભદ્ર અને સુભદ્રાની મૂર્ત્તિઓ હતી.

એક સ્ત્રીની અધીરતાથી ભગવાન્‌ની મૂર્ત્તિઓ અડધા હાથવાળી અને પગ વિનાની ખંડિત રહી ગઈ. જો એકવીસ દિવસ સૂધી રાણીએ પોતાની આતુરતાને સંભાળી રાખી હોત, તો જગન્નાથની મૂર્ત્તિ ઘણી જ સુંદર અને સ્વરૂપવતી થઈ હોત અને આવા કંટાળા ભરેલા સ્વરૂપમાં તે જોવામાં આવી હોત નહિ, એમ પૌરાણિક સિદ્ધાન્તના અનુયાયી જનોનું કહેવું છે. રાજાએ ઘણી જ મોટી ધામધૂમથી મૂર્ત્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી અને તેને તેના બંધુ તથા તેની ભગિની સહિત પુરીના ભવ્ય મંદિરમાં સ્થાન આપ્યું. મંદિરમાં જગન્નાથની મૂર્ત્તિની સ્થાપના કરી. માળવાના રાજાએ જેની સ્થાપના કરી હતી, તે મૂર્ત્તિઓ આજે પણ હિન્દુઓ અમુક કર આપવાથી પુરીમાં જોઈ શકે છે. કરના નામે ત્યાંના ધર્મગુરુઓ હજારો રૂપિયા કમાય છે. જગન્નાથ અથવા વિશ્વસ્વામીની પૌરાણિક ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણેનો છે.

કાળ પ્રત્યેક પદાર્થનો નાશ કરી નાખે છે, એ એક સર્વ સાધારણ નિયમ છે અને તે નિયમ અનુસાર કાળના પ્રહારથી માળવાના રાજાએ બંધાવેલા એ ભવ્ય મંદિરનો પણ નાશ થઈ ગયો હતો. આપણી નવલકથાના સમયમાં જગન્નાથનું જે મંદિર અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું અને આજે પણ પોતાના ઉન્નત શિખરોથી પૂર્ણ અભિમાન દર્શાવતું જે મંદિર જોવામાં આવે છે, તે મંદિર ઘણું જ પાછળથી એટલે બહુધા . સ. ૧૧૯૮ માં બંધાવવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ મંદિર અને તેમાંની મૂર્ત્તિઓ વિશે આપણે જેવી ચમત્કારિક કથા વાંચી આવ્યા છીએ,

તેવી જ અનેક પ્રકારની ચમત્કારિક આખ્યાયિકાઓ એ મંદિર અને તેમાંની મૂર્ત્તિઓવિશે સાંભળવામાં આવે છે. તે સર્વનો ઉલ્લેખ કરવા માટે તો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ જ લખવો જોઇએ. તો પણ જનમનોરંજન માટે તે મંદિર અને તેમાંની મૂર્ત્તિની સ્થાપનાવિશે જે ઐતિહાસિક આખ્યાયિકા પ્રવર્તે છે, તે પ્રકટ કરવી યોગ્ય અને ઉચિત છે.

પંચમ પરિચ્છેદ

પુરી અને જગન્નાથનું આધુનિક મંદિર

ગત પરિચ્છેદમાં જગન્નાથની સ્થાપનાનું આપણે કેટલુંક વર્ણન કર્યું, પરંતુ તેનો સઘળો આધાર દંતકથાઓપર રહેલો છે. તે સંબંધી જે આધુનિક ઇતિહાસ અન્યત્ર મળી શકે છે, તેનું જ આ પરિચ્છેદમાં વિવેચન કરવાનું છે.

પુરી અને જગન્નાથનું મંદિર, ઓરીસા એટલે ઉત્કલ દેશમાં આવેલાં છે, માટે પ્રથમ તે દેશનું આપણે કિંચિત્ દિગ્દર્શન કરીશું; અને પછી મંદિરનો ઉલ્લેખ અને તેના મહોત્સવનું વર્ણન કરવામાં આવશે. જે વાચકોને આવા પરિચ્છેદો કંટાળાભરેલા લાગે, તેઓ આ પરિચ્છેદોનો ત્યાગ કરીને માત્ર પાત્ર સંકલનાવાળા પરિચ્છેદો વાંચશે, તો પણ વાર્ત્તાનો સંબંધ તૂટે તેમ નથી. ઇતિહાસપ્રિય વાચકોને તો આવા પરિચ્છેદો કેટલાંક કારણસર ગમશે જ.

પ્રખ્યાત ચીની પ્રવાસી હુએનસંગે પોતાના પ્રવાસગ્રંથમાં ઓડ્ર નામક એક રાજ્યનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ ઓડ્ર અથવા ઉડ્ર દેશ તે સાંપ્રતનો ઓરીસા પ્રાંત છે. તામ્રલિપ્તિથી નૈર્ઋત્યે ૭૦૦ લી (૧૧૬ માઇલ) ના અંતરે ઉડ્ર દેશની રાજધાની હતી. એ અંતર જહાજપુરથી ઘણું જ મળે છે. રાજ્યનો ઘેરાવો ૧૧૬૭ માઇલનો હતો અને તેના આગ્નેય કોણમાં સમુદ્ર વિસ્તરેલો હતો. ચરિત્રપુર નામક એક બંદર હતું. હાલમાં જગન્નાથપુરીના નામથી જે સ્થાન ઓળખાય છે, તે એ ચરિત્રપુર જ હોવું જોઇએ. કનિંગહામના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ નગરના બહિર્ભાગમાં પાંચ સ્તૂપ હતા. તેમાંનો એક સ્તૂપ તે આધુનિક જગન્નાથનું મંદિર છે, એવી કલ્પના બૌદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓ કરે છે. એ મંદિરમાંની જે મુખ્ય ત્રણ મૂર્ત્તિઓ (એક મુખ્ય મૂર્ત્તિ જગન્નાથની અને બીજી બે અનુક્રમે બલરામ અને સુભદ્રાની) છે, તે કોઈ પણ પ્રકારના વિશેષ આકાર વિનાની છે. આથી તેઓ એમ કહે છે કે, તે બુદ્ધ ધર્મમાંના બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રયીની મૂર્ત્તિઓ છે.

ઓરીસામાં જે વેળાએ ભલિષ્ઠ રાજાની સત્તા ચાલતી હતી, તે વેળાએ એ દેશની સીમા ઉત્તર દિશામાં હુગલી અને દામુદા નદી સુધી અને દક્ષિણ દિશામાં ગોદાવરી નદી પર્યન્ત હતી, એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ પ્રાચીન ઉડ્ર દેશની સીમામાં મહાનદીના પ્રદેશનો અને સુવર્ણરેખા નદીના નીચેના ભાગમાં આવેલા પ્રદેશનોજ માત્ર સમાવેશ થતો હતો. એમાં હાલના કટક અને સંબલપુર એ જીલ્લાઓ અને મેદિનીપુરનો કેટલોક ભાગ માત્ર આવે છે. એની પશ્ચિમે ગોંડવણ (ગૌંડવન), ઉત્તરે સિંગભૂમ (સિંહભૂમિ) અને જશપુર (યશઃપુર) ની ટેકરીઓ, પૂર્વ દિશામાં સમુદ્ર અને દક્ષિણે ગંજમ પ્રાંત આવેલો છે. હુએનસંગના સમયમાં પણ એની એ જ મર્યાદા હોવી જોઇએ, એમ જણાય છે; કારણ કે, તે વેળાના અને અત્યારના ઘેરાવાની ગણનામાં વધારે તફાવત આવતો નથી.

એ દેશની પ્રાચીન રાજધાનીના નગરનું નામ કટક હતું અને તે મહાનદીના તીરપ્રાંતમાં હતું. પરંતુ છઠ્ઠા શતકના આરંભમાં ભુવનેશ્વરનું મંદિર ચણાવનાર રાજા યયાતિ કેસરીએ વૈતરણી નદીના તીરે યયાતિપુર (જજાતિપુર) નામક પોતાની રાજધાનીનું નવીન નગર વસાવ્યું. એનું વર્તમાન નામ જહાજપુર અથવા જાજપુર છે. આપણી નવલકથાના સમયમાં પણ રાજધાનીનું નગર એ જ હતું, એ તો આપણે જાણી ચૂકયા છીએ જ. એ દેશના નિવાસીઓની ભાષા અને ઉચ્ચારો મધ્ય આર્યાવર્ત્તના લોકો કરતાં ભિન્ન પ્રકારનાં હતાં, એમ હુએનસંગે ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને અત્યારે પણ તેવી જ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે.

એની પશ્ચિમે પુષ્પગિરિ નામક એક પર્વત હતો અને તે પર્વતમાં એક સ્તૂપ તથા એક વિહારનું અસ્તિત્વ હતું. એ પર્વત તે વર્ત્તમાન કાળના ઉદયગિરિ ને ખંડગિરિ નામક પર્વતો જ હોવા જોઇએ. એ પર્વતોમાં બૌદ્ધોની અનેક ગુહાઓ અને લેખો મળી આવ્યાં છે. એ ટેકરીઓ કટકથી દક્ષિણે દશ માઇલપર આવેલી છે. એની પૂર્વ દિશાએ પાંચ માઇલપર ભુવનેશ્વર નામક અનેક દેવાલયોવાળું સ્થાન છે. એનું વર્ણન આપણે કરી આવેલા હોવાથી વધારે વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

સહદેવના દક્ષિણ દિગ્વિજયમાં ઉડ્રદેશનું નામ આવેલું છે. વરાહમિહિરે પૂર્વ દિશામાં ઉડ્ર દેશ હોવાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. વૈતરણી નદી અતિ વિખ્યાત છે. પાંડવો તીર્થયાત્રા કરતા કરતા એ નદીના તીરે આવી પહોંચ્યા હતા. પરંતુ એ નદી કલિંગદેશમાં હતી, એમ લખેલું છે. ગંગાસાગર નામક સંગમમાં સ્નાન કર્યા પછી તેઓ કલિંગ દેશમાં

ત્યા હતા અને તે દેશમાં વૈતરણી* નદી હતી. એથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે, કલિંગદેશનું રાજ્ય કોઈ એક સમયે ઉત્તર દિશામાં વૈતરણી નદીથી પણ દૂરના પ્રદેશમાં પ્રસરેલું હોવું જોઈએ અને તેથી ત્યાં સુધીનો પ્રદેશ કલિંગના નામથી લોકોમાં ઓળખાતો હોવો જોઈએ. તેમ જ ઉત્કલ-ઉડ્ર-નો સમાવેશ પણ એમાં જ થતો હશે. તથાપિ મુખ્ય કલિંગદેશ એની દક્ષિણે હતો, એમ ભારત આદિ ગ્રંથોના આધારે ધારી શકાય છે. હુએનસંગના વર્ણનથી પણ એ જ વાર્તા સિદ્ધ થાય છે.

ત્રિકાંડશેષ કોષમાં ઉત્કલ† અને ઉડ્ર એ એક જ દેશનાં બે ભિન્ન ભિન્ન નામો છે, એમ જણાવેલું છે. તથાપિ મહાભારતના ભીષ્મપર્વના .મા અધ્યાયમાં અને બૃહત્સંહિતામાં ઉત્કલ અને ઉડ્ર એ બે ભિન્ન દેશો છે, એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. પરંતુ ભારતમાંના દિગ્વિજયના

---

* (ગંગાસાગર સંગમમાં સ્નાન કરીને)

ततः समुद्रतीरेण जगाम वसुधाधिपः ।

भ्रातृभिः सहितो वीरः कलिंगान् प्रति भारत ॥ २ ॥

एते कलिंगाः कौन्तेय यत्र वैतरणी नदी ॥ (वनपर्व. अ. ११४)

એની પછીના વર્ણનથી વૈતરણી નદી મહેન્દ્ર પર્વત પાસે હતી, એમ દેખાય છે. દક્ષિણ ભારતવર્ષના પૂર્વ તીરના પર્વતોની શ્રેણિ મહાનદીથી આગળ નથી. ન્દ્ર પર્વત પણ મહાનદીની દક્ષિણે હતો, એવો કલિંગદેશના વર્ણનમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. મત્સ્યપુરાણમાં વૈતરણીની ઉત્પત્તિ વિંધ્યાદ્રિમાંથી થએલી જણાવી છે. મહાનદી વિંધ્યાદ્રિની પૂર્વશાખામાંથી નીકળેલી છે. વર્તમાન વૈતરણી વિંધ્યાદ્રિમાંથી નીકળેલી નથી. એથી મહાભારતમાંની વૈતરણી તે વર્તમાન કાળની મહાનદી હોવી જોઈએ, એવું જો કે અનુમાન થાય છે; પરંતુ અત્યારે વૈતરણીને નામે ઓળખાતી નદી મહાનદી નથી, કિન્તુ બીજી જ છે, એટલો એમાં પ્રત્યવાય આવી પડે છે. પાંડવો વૈતરણીના તીરે આવ્યા, તે વેળાના વર્ણનમાં એક ચમત્કારિક કથા વર્ણવેલી છે. તે આ પ્રમાણેઃ-"સ્વયંભૂ વિશ્વકર્માએ એ પ્રદેશમાં યજ્ઞ કરીને દક્ષિણામાં કશ્યપને સમસ્ત પૃથ્વી આપી દીધી હતી. પોતે મર્ત્યના હાથમાં જવાથી પૃથ્વી કોપાયમાન થઈ અને રસાતલમાં જવા લાગી. ત્યારે કશ્યપે પોતાના તપના પ્રભાવથી તેને સંતુષ્ટ કરી. એટલે પૃથ્વી પુનઃ વેદીના રૂપથી બહાર આવી. એ વેદી સમુદ્ર પાસે જ હતી. જે વેળાએ પાંડવો ત્યાં ગયા, તે વેળાએ પણ એ વેદી ત્યાં હતી. તે વેદીપર ચઢયા એટલે તે સમુદ્રમાં જતી હતી અને અમુક મંત્રના બળથી પાણીમાં તે ડૂબતી નહોતી. ધર્મરાજ એમાં બેસીને સમુદ્રયાત્રાએ ગયા હતા.

† "ओड्रा उत्कलनामानः" ॥ ११ ॥ त्रिकांडशेषकोषः भूमिवर्गः

વર્ણનમાં ઉડ્રદેશ આવેલો છે, ઉત્કલનો નામોલ્લેખ નથી. કાલિદાસે રઘુદિગ્વિજયમાં વંગ અને કલિંગ દેશના મધ્યમાં ઉત્કલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ઉડ્રનું નામ નથી આપ્યું. એથી બહુધા એવું જ અનુમાન કરી શકાય છે કે, એ બન્ને દેશો ભિન્ન જ હતા. પરંતુ કોઈ કોઈવાર એક જ રાજાની સત્તામાં હોવાથી ઉભય દેશો એકબીજાના નામથી ઓળખાતા હતા.

હુએનસંગે સમતટ, તામ્રલિપ્ત અને ઉડ્ર એ પ્રદેશો ભાગીરથીના મુખથી તે મહાનદીપર્યન્ત સમુદ્રતીરે હોવાનું લખેલું છે. કાલિદાસે ભાગીરથીના પૂર્વ દિશાના ભાગ પાસેથી દક્ષિણ દિશામાંના સમુદ્રતીર-પર્યન્ત સુહ્મ, વંગ અને ઉત્કલ દેશ હોવાનું વર્ણન કરેલું છે અને મહાભારતમાં વંગ, તામ્રલિપ્ત, કર્વટ અને સુહ્મ એવો ક્રમ આપેલો છે. તામ્રલિપ્તનો પ્રદેશ વંગદેશની પશ્ચિમે હતો, એમ હુએનસંગના વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે અને સુહ્મ વંગથી પૂર્વ દિશામાં હતો, એમ કાલિદાસના વિવેચનથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. ભીમ વંગદેશમાં વિજય કરીને પ્રથમ દક્ષિણમાં આવ્યો હશે અને ત્યાર પછી પૂર્વ દિશામાં ગયો હશે. વંગ તે જ હુએનસંગનો સમતટ દેશ હોવો જોઇએ, એમ વર્ણનના સામ્યથી કલ્પી શકાય છે. વરાહમિહિરે એ ઉભયને ભિન્ન દર્શાવ્યા છે. એથી એમ ધારી શકાય છે કે, ગંગાના મુખના ભાગને સમતટ અને ઉપરના ભાગને વંગ, એવું નામ આપેલું હશે. એ સિદ્ધાન્તથી પૂર્વ દિશાથી લઇને આવી રીતે અનુક્રમ બાંધી શકાય છે;–સુહ્મ, વંગ અથવા સમતટ, તામ્રલિપ્ત, ઉત્કલ, ઉડ્ર અને એ સર્વની દક્ષિણે કલિંગદેશ. કાલિદાસે કહેલી કપિશા, તે હાલમાં તામલૂકના આગ્નેય કોણમાં પાસે જ વહન કર.. કુસઈ નદી હોવી જોઇએ. અસ્તુ. હવે આપણે આપણા મૂળ વિષયપર આવીશું.

એવો એક ઐતિહાસિક મત કેટલાક તરફથી કરવામાં આવે છે કે, જગન્નાથનું મંદિર તે બૌદ્ધ ધર્મનો એક સ્તૂપ છે અને તેમાંની મૂર્તિઓ પણ બૌદ્ધ ધર્મના એક અમુક તત્ત્વનું જ દર્શન કરાવે છે. એના સમર્થનમાં એક દંતકથા પ્રચલિત છે. બુદ્ધના એક સ્તૂપમાંથી ક્ષેમ નામક એ બૌદ્ધ ધર્મના ઉપાસકને બુદ્ધનો એક દાંત મળ્યો અને તેણે તે કલિંગદેશના રાજા બ્રહ્મદત્તને આપ્યો. રાજાએ એ દાંતની પ્રતિષ્ઠામાં એક મહાન્ મંદિર બંધાવ્યું. જે સ્થળે એ મંદિર બાંધવામાં આવ્યું હતું, તે સ્થાન દંતપુરના નામથી

---

* "वंगानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तंभान् गंगास्रोतोन्तरेषु च ॥ ३६ ॥
स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिंगाभिमुखो ययौ ॥३८॥ रघुवंशः सर्ग ४.
(कालिदासः)

ઓળખાતું હતું. ઇ. સ. ૩૦૦ માં એ રાજાને પોતાના શત્રુઓનો બહુ જ ઉપદ્રવ થવા માંડ્યો, એટલે દાંતનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી તેણે પોતાની પુત્રી-રાજકન્યાને એ દાંત અંબોડામાં છૂપાવીને સીલોન લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. સીલોનમાં એ દાંતની ઘણી જ પ્રતિષ્ઠા થઈ અને ત્યાં પણ એને માટે એક અદ્વિતીય ભવ્ય મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું.

જગન્નાથનું વર્તમાન મંદિર રાજા અનંગ ભીમદેવે બંધાવેલું છે, એવી આખ્યાયિકા પ્રસિદ્ધ છે. એ રાજાના રાજ્યનો વિસ્તાર હુગલીથી ગોદાવરી સૂધી વિસ્તરેલો હતો. એકવાર તેના હાથે અચાનક બ્રહ્મહત્યા થઈ ગઈ અને તેથી પોતાના જીવનનો અવશેષ ભાગ તેણે એ પાપની નિવૃત્તિ માટેનાં પ્રાયશ્ચિત્તો કરવામાં વીતાડવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. દશ મોટી મોટી નદીઓપર તેણે ભારી ભારી સેતુઓ બંધાવ્યા, એકસો ને બાવન ઘાટો બંધાવ્યા અને પ્રજાના ઉપયોગમાટે બીજાં પણ કેટલાંક પ્રસિદ્ધ સ્થાનો કર્યાં. તેણે કેટલાંક મંદિરો બંધાવ્યાં, તેમાંનું જગન્નાથનું પણ એક મંદિર હતું. પંદર લાખ મહોરો એ મંદિરમાટે જૂદી કાઢી રાખવામાં આવી હતી. એ મંદિરનું બાંધકામ ચૌદ વર્ષની ઘણી જ લાંબી મુદ્દત સૂધી એકસરખું ચાલૂ હતું અને અંતે ઇ. સ. ૧૧૯૮ માં એ મંદિર બાંધી તૈયાર કરીને શિલ્પકારો પોતાના શ્રમથી મુક્ત થયા. અનંગ ભીમદેવની એ સર્વથી મહતી પુણ્યકૃતિ હતી, એમ આજે પણ ઓરીસામાં સર્વત્ર બોલાય છે.

એ મંદિરનો વાડો ચતુષ્કોણ આકારનો ૬૫૨ ફીટ લાંબો અને ૬૪૪ ફીટ પહોળો છે. અંતર્ભાગના સંરક્ષણમાટે ૨૨ ફીટ ઉંચાઇની મજબૂત પત્થરોની એક દીવાલ બાંધેલી છે. તે દીવાલના અંદરના ભાગમાં અનેક દેવાલયો બાંધેલાં છે અને તે ભિન્ન ભિન્ન દેવોને અર્પણ કરેલાં છે. મોટામાં મોટું અને સર્વથી ઉન્નત મંદિર શ્રી જગન્નાથને અર્પણ કરવામાં આવેલું છે. એના શંકુ આકૃતિ અને બારીક કોતરકામવાળા શિખરની ઉંચાઈ ૧૯૨ ફીટની છે. કાળના અનંત આઘાતથી એનો રંગ કાંઇક કાળો થઈ ગએલો છે. એ શિખર વિષ્ણુના સુદર્શન ચક્ર તથા ધ્વજાથી શૃંગારિત છે. મંદિરમાં પ્રવેશ કરવાનું જે મુખ્ય દ્વાર છે, તે સિંહદ્વારના નામથી ઓળખાય છે. બહુધા એ દ્વાર પાસેના ચોખૂણા મેદાનમાં જ યાત્રાળુઓ આવીને ભેગા થાય છે. એ સ્થાને માત્ર એક જ પાષાણમાંથી કોરી કાઢેલો એક ઉચ્ચ અને સુશોભિત સ્તંભ ઉભેલો છે; કે જે જગન્નાથના મંદિરથી વીસ માઇલના અંતરે આવેલા કોણાર્ક નામક સ્થાનના સૂર્યમંદિર સમક્ષ શતકોના શતકો પર્યન્ત ઊભેલો હતો. જગન્નાથના મંદિરમાં એકબીજા સાથે આવજાવના માર્ગનો સંબંધ ધરાવતા ચાર

ઓરડાઓ છે. એ ચાર ઓરડાઓનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો આ પ્રમાણે છે. ૧ ઉપહારભવન, ૨ સ્તંભવાળું નૃત્યવાદનભવન ૩ સભાસદન અને ૪ થું દેવભવન. એ દેવસદનમાં શ્રી જગન્નાથ, તેના બંધુ બલભદ્ર અને ભગિની સુભદ્રાની મળીને ત્રણ મૂર્ત્તિઓ બેસાડેલી છે.

મૂર્ત્તિની આકૃતિ સુંદર નથી. તેને માટે માળવાના રાજાની રાણીની આતુરતા જેવી જ એક બીજી દંતકથા પણ સાંભળવામાં આવે છે, તે આ પ્રમાણેઃ—જ્યારે શ્રી કૃષ્ણનો વ્યાધના બાણથી દેહાંત થયો ત્યારે તેમનું ચૈતન્યહીન શબ એક વૃક્ષ તળે પડ્યું હતું. કેટલાક ભાવિક જનોએ તેમનાં અસ્થિ એક મંજૂષા (પેટી) માં મૂક્યાં, એટલામાં રાજા ઇન્દ્રદ્યુમ્નને સ્વપ્નમાં એક મૂર્ત્તિ બનાવીને તેમાં એ અસ્થિ રાખવાની ઈશ્વરની આજ્ઞા થઈ. રાજાએ વિશ્વકર્માને મૂર્ત્તિ બનાવી આપવાની પ્રાર્થના કરી. તેણે મૂર્ત્તિ કરવાની તો હા પાડી, પણ "જ્યાં સુધી મૂર્ત્તિ તૈયાર ન થાય, ત્યાં સુધી કોઇએ આવીને મારું કાર્ય જોવું નહિ—એકવીસ દિવસ સુધી મારા કાર્યમાં પ્રત્યવાય કરવો નહિ." એવી રાજા પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી. રાજાએ પ્રતિજ્ઞા કરી, પણ પંદર દિવસ પછી આતુરતાને દબાવી ન શકવાથી તેણે વિશ્વકર્માને મૂર્ત્તિ બનાવતી વેળાએ જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરવાથી મૂર્ત્તિનું કામ અધૂરું રહી ગયું ને તેથી તેને તેવા જ રૂપમાં શ્રી કૃષ્ણનાં અસ્થિસહિત મંદિરમાં પધરાવવામાં આવી.

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ

મૂર્ત્તિ અને મહોત્સવો

જગન્નાથની મૂર્ત્તિનો રંગ કાળો છે. એનાં નેત્રો ગોલાકૃતિ; મસ્તક ચપટું; શિરના શિખરે એક ચતુષ્કોણ કકડો; નાક મોટું અને અણીવાળું અને મુખ અર્ધચંદ્રના આકારનું છે. એ મૂર્ત્તિની ઉંચાઈ ૮૪ યવ અથવા અંગુલ એટલે લગભગ ૭ ફીટની છે. બલભદ્રની મૂર્ત્તિ પણ જો કે બહુધા જગન્નાથની મૂર્ત્તિ જેવી જ છે, તો પણ તેમાં કેટલીક ભિન્નતા રહેલી છે. એ મૂર્ત્તિનાં નેત્રો ઈંડાની આકૃતિનાં અને કાંઇક ઢળતાં છે. મુખનો ભાગ જો કે અર્ધચન્દ્રના આકારનો છે, પણ તે રંગીન કરેલો છે. નાક ઘણું જ મોટું અને વાંકું વળી ગએલું છે તથા નસકોરાંને સ્થાને બે લાલ રંગના ડાઘ પાડેલા છે. કાનોનું અસ્તિત્વ બતાવવા માટે એ મૂર્ત્તિના તે સ્થળે કોઈ પણ જાતિનું ચિત્રકાર્ય અથવા તો કોતરકામ કરેલું જોવામાં આવતું નથી. અર્થાત્ મૂર્ત્તિ કર્ણ વિનાની છે. આગળ પડતી બે વક્રાકાર રેખાઓથી મસ્તકના બે વિભાગો થઈ ગએલા છે.

મસ્તકના શિખરે લાકડાનો એક ગોળ બેઠો કકડો રહેલો છે. એક બાજૂએથી જોતાં વચમાં બે અણીઓવાળી એક સરળ રેષા હોયની! એવોજ બલભદ્રની મૂર્ત્તિના મુખનો આકાર દેખાય છે. હસ્તો પણ મુખની રેષા સાથે મળી ગએલા છે અને તે અંગુલિ આદિથી રહિત છે. એ આખી મૂર્ત્તિ કાષ્ઠના એક જ કકડામાંથી કોરી કાઢવામાં આવેલી છે અને ખભાથી કોણી અને કોણીથી પંજા સૂધીના ભાગો ખીલાથી જડી લેવામાં આવ્યા છે. એ મૂર્ત્તિનો રંગ ધોળો છે અને તેની ઉંચાઈ ૮૫ યવ અથવા અંગુલની–૬ ફીટની જ છે. ભગિની સુભદ્રાની મૂર્ત્તિનો રંગ પીળો છે અને તેનું માથું એકદમ ગોળ છે. નેત્રો ઈંડાની આકૃતિનાં અને પ્રથમ બે મૂર્ત્તિઓ કરતાં નાક કાંઈક થોડું વાંકું છે. એ સ્ત્રીમૂર્ત્તિની ઉંચાઈ ૫૪ યવની છે. એ ત્રણે મૂર્ત્તિઓ પાષાણના એક ઓટલાપર ગોઠવીને રાખવામાં આવી છે અને એ ઓટલાની ઉંચાઈ ૪ ફીટ અને પહોળાઈ ૧૬ ફીટની છે. જગન્નાથની મૂર્ત્તિ ડાબી બાજૂએ વિરાજમાન છે, મધ્યમાં સુભદ્રાની સ્થાપના કરેલી છે અને જમણી બાજૂએ બલભદ્રની યોજના કરવામાં આવી છે.

મૂર્ત્તિઓને આખા દિવસમાં અનેકવાર ભિન્નભિન્ન વસ્ત્રાલંકારોથી શૃંગારવામાં આવે છે. પ્રભાતમાંનાં વસ્ત્રો સાદાં હોય છે. ત્યાર પછી અવકાશનાં વસ્ત્રો પહેરાવવામાં આવે છે અને તે લગભગ દ્વિપ્રહર સૂધી પહેરેલાં રહે છે. ત્યાર પછી દ્વિપ્રહરનાં વસ્ત્રો અને ચંદનલેપન વેળાનાં વસ્ત્રો અનુક્રમે પહેરાવવામાં આવે છે તથા સર્વથી વિશેષ સુશોભિત સભાવસ્ત્રો સંધ્યાકાળે નૈવેદ્ય આદિનો વિધિ સંપૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી ત્વરિત જ પહેરાવવામાં આવે છે. એ અંતિમ વસ્ત્રો છે. ત્યાર પછી શયનવસ્ત્રો.

યાત્રાળુઓ સભાગૃહમાંના ચંદનકાષ્ઠના કઠેરાની આ બાજૂએ ઉભા રહી, દેવભવનમાં વિરાજેલી જગન્નાથની મૂર્ત્તિનાં પુણ્યકારક દર્શન કરે છે. જે યાત્રાળુઓ મૂલ્યવાન્ ભેટો ધરાવવાના હોય છે, તેમને કઠેરાના અંદરના ભાગમાં જવા દેવામાં આવે છે. દેવભવનમાં અંધકારની એટલી બધી પ્રબળતા વ્યાપેલી હોય છે કે, ખરે બપોરે પણ દીપકની સહાયતા વિના અંતર્ભાગમાંની કોઈ પણ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતી નથી.

જગન્નાથની પવિત્ર પુરીમાં પંડ્યાઓ યાત્રાળુઓને સ્વયંપાક કરવા દેતા નથી અને તેથી સર્વ યાત્રાળુઓમાટેનું ભોજન મંદિરના સ્વયંપાકગૃહમાં જ બનાવવામાં આવે છે. એકવાર એ ભોજન દેવમૂર્ત્તિ સમક્ષ ધરાવવામાં આવ્યું, એટલે તે **મહાપ્રસાદ**ના નામથી ઓળખાય છે. એ મહાપ્રસાદ સર્વ પ્રસાદો કરતાં વધારે પવિત્ર મનાય છે. એ **મહાપ્રસાદ**થી

પાપોનું પણ નિવારણ થઈ જાય છે. જો એ મહાપ્રસાદનું અપમાન થાય, તો તે એક અનિવાર્ય પાપ થઈ પડે છે.

પ્રસાદ જેવો હસ્તમાં આવ્યો કે, સમય, સ્થાન કે બીજા કોઈ પણ વિષયના વિચાર વિના તત્કાળ તે ખાવો જ જોઇએ. એ મહાપ્રસાદ જે સમયે રંધાય છે, તે સમયે લક્ષ્મી પોતે એનાપર દેખરેખ રાખે છે અને ભગવાનને ધરાવવા પહેલાં તે પોતે તેને ચાખી જુએ છે. મહાપ્રસાદ એકવાર ભગવાનને ધરાવવામાં આવ્યો, એટલે તે કોઈ પણ રીતે અને કોઈ પણ કાળે અપવિત્ર થઈ શકતો નથી. હિન્દુઓમાં બીજી જાતિના મનુષ્યનું રાંધેલું નહીં ખાવાનો અને પંક્તિભેદ રાખવાનો જે પ્રઘાત પડી ગએલો દેખાય છે, તે પ્રઘાતનો જગન્નાથપુરીમાં સર્વથા લોપ થઈ જાય છે. લોકોને ફરજિયાત તેમ કરવું પડે છે. જગન્નાથના મહાપ્રસાદનો એકે અનાદર કર્યો હતો અને તેને મહા કષ્ટ વેઠવું પડ્યું હતું, એ વિશે નીચે આપેલી એક કથા વાંચવા જેવી ધારીને અત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

"પોતાની જાતિ વિશે બહુ જ અભિમાન રાખનારા એક ઉચ્ચ જાતિના કુલીન તરુણ ગૃહસ્થે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, "હું જગન્નાથપુરીમાં જઇશ અને દેવનાં દર્શન પણ કરીશ; પણ બીજા કોઇનું અન્ન ખાઇશ નહિ." એવો વિચાર કરીને અભિમાની તરુણ ગૃહસ્થ, પુરીના નિકટમાં આવી પહોંચ્યો; પણ જેવો તે મંદિરના દ્વારમાં પ્રવેશ કરવા જતો હતો, તેવામાં જગન્નાથની દૈવી સત્તાથી તે ત્યાં જ અટકી ગયો અને તેના શરીરમાં કોઢનો રોગ વ્યાપી ગયો. એથી તેના હાથ અને પગ ગળીને ખરી પડ્યા અને માત્ર વચલું ધડ દુઃખી સ્થિતિમાં એમનું એમ રહી ગયું. લગભગ બે માસ જેટલા લાંબા સમય સૂધી એ દુઃખી મનુષ્યને આવતા જતા યાત્રાળુઓના દાનથી પોતાનું જીવન વીતાડવું પડ્યું. અંતે એક દિવસે પોતાના મુખમાં મહાપ્રસાદનો કોળિયો લઇને એક કૂતરો ત્યાંથી પસાર થયો અને તેના મુખમાંથી મહાપ્રસાદના થોડા દાણા જમીનપર પડી ગયા. એ પડેલા દાણા તે દીન મનુષ્યના જોવામાં આવ્યા અને અત્યંત ક્ષુધાતુર થએલો હોવાથી ધીમે ધીમે ખચકીને પોતાના ઓષ્ટવડે તે દાણા તેણે ખાધા. તત્કાળ જગન્નાથની તેનાપર કૃપા થઈ અને તે પૂર્વ પ્રમાણે સર્વથા આરોગ્ય અને હસ્ત પાદાદિથી યુક્ત બની ગયો. ઘણી જ શ્રદ્ધાથી તેણે જગન્નાથનાં દર્શન કર્યાં અને ભવિષ્યમાં કોઈ દિવસે પણ જાતિનું અભિમાન કર્યું નહિ."

મંદિરના સભાગૃહમાં અને જગન્નાથના રથના કેટલાક ભાગોમાં મનુષ્યોની કેટલીક વેષરહિત આકૃતિઓ કાઢવામાં આવેલી છે. ડૉક્ટર

રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે એ આકૃતિઓનું પોતાના "એન્ટિક્વિટીસ્ ઑફ્ ઓરીસા" નામક ગ્રંથમાં અવલોકન કરતાં જણાવેલું છે કે, મંદિર બુદ્ધનું હોવું જોઇએ. ડૉ. મિત્રના આ મત સામે પણ દલીલો કરાયલી જોવામાં આવે છે.

મંદિરમાં જ ખાસ નૃત્ય અને ગાયનનું કાર્ય કરવામાટે ૧૨૦ નર્ત્તકીઓ રાખવામાં આવેલી છે અને દેવભોજન થઈ રહ્યા પછી દેવના મનોરંજનમાટે તેઓ પોતાનું નૃત્ય અને ગાયનનું કાર્ય નિત્ય દક્ષતાથી કર્યા કરે છે. મોટા મોટા ખેલો અને મહાપૂજાઓ થાય છે, તે વેળાએ એ નર્ત્તકીઓ નાચ કરે છે.

જગન્નાથના મહોત્સવોની સંખ્યા બહુ જ લાંબી છે. શરત્સમયમાં ઉષ્ણ વસ્ત્રો પહેરાવવાનો મહોત્સવ, હુતાશની મહોત્સવ અને જન્મોત્સવ. જન્મોત્સવના સમયમાં મંદિરની એક નર્તકી રાસમાં દેવની માતાનો અને એક પંડ્યો તેના પિતાનો ભાગ ભજવી બતાવે છે. એ આદિ અનેક મહોત્સવો છે, પણ તેમાંના સ્નાનયાત્રા અને રથયાત્રા એ બે મહોત્સવો ઘણા જ અગત્યના અને મુખ્ય ગણવામાં આવે છે, તેથી આપણે તેમનું કાંઇક વિસ્તારથી વિવેચન કરીશું.

મૂર્ત્તિઓને સ્નાન કરાવીને તેમને પાસેના એક ઓરડામાં લઈ જવામાં આવે છે અને અર્ધ માસ—એક પક્ષ પર્યન્ત તેમને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. એ ઓરડો રુગ્ણસદનના નામથી ઓળખાય છે અને વાર્ષિક સ્નાન પછી દેવ જરાક માંદા થયા છે, એવી કલ્પના કરીને તેમને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. એ ઓરડાના દરવાજા બંધ કરી દેવામાં આવે છે અને કોઇને પણ તેમાં પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા મળતી નથી.

સર્વથી મહાન્ અને અદ્વિતીય મહોત્સવ તે રથયાત્રાનો છે. એ મહોત્સવ વર્ષાઋતુમાં અને આષાઢ માસમાં થાય છે ને એ મહોત્સવને હજી તો એક માસનો સમય પડ્યો હોય છે, તે પહેલાં તો હજારો સ્ત્રી પુરુષો સંઘના રૂપમાં ત્યાં પ્રતિદિવસ આવવા માંડે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, ઓરીસાના ત્રણસો માઇલની લંબાઇના મહાન્ રાજમાર્ગમાંનાં પ્રત્યેક ગ્રામોમાં યાત્રાળુઓમાટે છાવણીઓ નાંખવામાં આવે છે અને તેમાં વિશ્રાંતિ લેતાં લેતાં યાત્રાળુઓ ધીમે ધીમે માર્ગક્રમણ કરતાં પુરીમાં જઇ પહોંચે છે. પ્રત્યેક છાવણીમાં ત્રણસો ચારસો યાત્રાળુઓ રહી શકે છે. માર્ગમાં તેઓ એક બીજાની પાછળ એવા અનુક્રમથી ચાલે છે કે, માઇલોના માઇલો સૂધી તેમની એક સીધી હાર બંધાઈ જાય છે. પ્રત્યેક સંઘનો નાયક પણ નિયત કરેલો હોય છે. યાત્રાળુઓમાં સ્ત્રી અને બાળકોની સંખ્યા વધારે હોય છે. અનેક યાત્રાળુઓ તો પોતાના ઘરથી તે ઠેઠ પુરી સૂધી અત્યારે પણ પૂર્વ પ્રમાણે પગે ચાલીને જ આવે

છે. પણ હવે તો ઘણે ભાગે લોકો રેલ્વેનો લાભ જ લે છે. પગે ચાલનારાં થોડાં જ નીકળે છે.

જગન્નાથના રથની ઉંચાઈ ૪૫ ફીટની છે અને તેને ૧૬ ચક્ર (પૈડાં) છે. સુભદ્રા અને બલભદ્રના રથો જૂદા છે અને તેઓ એના કરતાં કાંઈક નાના છે. જે સમયે મૂર્તિઓને મંદિરમાંથી બહાર લાવીને રથમાં પધરાવવામાં આવે છે, તે સમયે સહસ્રાવધિ મનુષ્યો ભૂમિએ પડીને તેમને દંડવત્ પ્રણામ કરવા મંડી પડે છે. લોકોનો સાગર સમાન વિશાળ સમૂહ એકાએક જગન્નાથના જયધ્વનિનો ઉચ્ચાર કરે છે, ધક્કા ધક્કી થવા માંડે છે અને મહાન્ ભવન જેવા રથને લોકો રાજમાર્ગમાં ચલાવીને જગન્નાથના વિહારસ્થાન પ્રતિ ઘસડી જાય છે. રથના આગળના અને પાછળના ભાગમાં રણશૃંગ, મૃદંગ અને નગારાં આદિનો ગગનભેદક ધ્વનિ એકસમયાવચ્છેદે સર્વત્ર વ્યાપી જાય છે. રથ હાંકનારાઓ શરીર અને મુખમંડળના વિચિત્ર હાવભાવપૂર્વક લોકોના મનોરંજન માટે અનેક પ્રકારનાં અસભ્ય ગાયનો ગાવા માંડે છે. લોકો નૃત્ય કરતા, ગાતા, તાળીઓ વગાડતા, બૂમો પાડતા ને એવા બીજા પણ અનેક જાતિના ચેનચાળા કરતા આગળ આગળ માર્ગ કાપતા જાય છે. મંદિરથી એક માઇલ કરતાં કાંઇક ન્યૂન અંતરે જગન્નાથનું વિહારસ્થાન આવેલું છે; પરંતુ મહાન્ રથનાં ચક્રો વાલુકામાં પેસી જતાં હોવાથી એટલા પ્રવાસને પણ કેટલાક દિવસો વીતી જાય છે. વિહારસદનમાં રથ પહોંચે, તેટલામાં યાત્રાળુઓની સાહસશક્તિ પ્રયાણ કરી જાય છે અને જનસમૂહ ઓછો થતો જાય છે. ખાસ રથ ખેંચવામાટે રાખેલા ૪૨૦૦ મનુષ્યો અંતે રથને ધારેલે સ્થાને પહોંચાડે છે.

જગન્નાથની સેવા કરનારા નાની મોટી પદવીના બધા મળીને ૭૦૦ પંડ્યા છે, એવી ગણના કરવામાં આવી છે. એ પંડ્યામાંના કેટલાક પુરીમાં રહે છે અને કેટલાકો વારા ફરતી અન્ય દેશોમાં યાત્રાળુઓને લઈ આવવા માટે પ્રવાસક કરે છે. તેઓ યાત્રાળુઓને એવો ઉપદેશ આપે છે કે, "પુરી તે સ્વર્ગદ્વાર છે અને તેની એકવાર યાત્રા કરવાથી સર્વ પ્રકારના મનોરથો સફળ થઈ શકે છે. આ મૂર્તિનાં દર્શન કરવાથી વંધ્યાને પુત્ર થાય છે અને નિર્ધન ધનવાન્ બની જાય છે." ત્યાંના પંડ્યાનું એમ પણ કહેવું છે કે, "પુરીની આસપાસની સઘળી ભૂમિ સુવર્ણથી ભરેલી છે, પણ કલિયુગના પ્રભાવથી તે વાલુકા જ દેખાય છે." કેટલીક વાર સ્ત્રીઓ એકલી પણ યાત્રાએ નીકળી પડે છે, પણ તેમને ઘણી જ વિડંબના વેઠવી પડે છે.

પ્રવાસના શ્રમથી અને આહારવિહારની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન રહેવાથી અનેક યાત્રાળુઓ રોગના ભોગ થઈ પડે છે. પુરીમાં પણ યાત્રાળુઓના નિવાસ અને આહારની જોઈએ તેવી સારી વ્યવસ્થા હોતી નથી. પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે યાત્રાળુઓ પોતે તો રાંધી શકતા જ નથી, એટલે મંદિરના મહાપ્રસાદપર જ તેમને ગુજારો કરવો પડે છે. જ્યારે એ ભાતનો મહાપ્રસાદ ગરમાગરમ તાજો હોય છે, ત્યારે તો કાંઈ રોગોત્પાદક કે પથ્યવિરુદ્ધ હોતો નથી; પરંતુ તેવો ઉષ્ણ પ્રસાદ ભાગ્યે જ યાત્રાળુઓના હાથમાં આવે છે, તેમ જ કેટલીકવાર ભાત બરાબર ન રંધાયાની બૂમો પણ સાંભળવામાં આવે છે. તોપણ એ મહાપ્રસાદ અતિ પવિત્ર મનાતો હોવાથી થોડો ઘણો પણ ખાવાવિના યાત્રાળુઓનો છૂટકો થઈ શકતો નથી.

કેટલાક એવા અંધશ્રદ્ધાળુ હોય છે કે, પ્રસાદ ગમે તેટલો બગડેલો હોય, તોપણ અકરાંતિયા થઈને તેને સ્વાહા કરી જાય છે. વળી ખરાબ પાણીની અસરથી પણ કેટલાક યાત્રિકો રોગના મુખમાં જઈ પડે છે. કારણ કે, પુરીમાંનાં બધાં તળાવો પવિત્ર ગણાય છે, પણ તે તળાવોમાંનું પાણી મલિન હોય છે. પ્રત્યેક સરોવરમાંથી થોડું થોડું જલપાન કરવું, એ યાત્રા કરનારનું એક ખાસ કર્ત્તવ્ય ગણાય છે. અર્થાત્ સારું કાર્ય હોય, તો પણ તે યોગ્ય પ્રમાણમાં કરવાથી જ લાભકારક થઈ શકે છે અને અતિશય કરવાથી હાનિકારક જ થાય છે, એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તની સત્યતાનો અનુભવ પુરીમાં સારી રીતે મળી શકે છે.

જગત્સુખકારિણી વર્ષાના આરંભકાળમાં જ જગન્નાથની રથયાત્રાનો મહોત્સવ આવે છે અને મહિનો માસ યાત્રાળુઓ પુરીમાં પડ્યા પાથર્યા રહે છે; એટલે જે વેળાએ તેઓ પોતાના સ્વદેશમાં જવાને પાછા ફરે છે, તે વેળાએ માર્ગમાં નદી, નાળાં અને તળાવો પાણીથી ભરપૂર ભરેલાં હોય છે અને તેમને ઉલ્લંઘવા માટે નૌકાઓ સ્થાને સ્થાને રાખવામાં આવે છે. તોપણ નૌકાની સંખ્યા જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં ન હોવાથી પૈસા આપવાને તૈયાર અને શક્તિમાન્ હોવા છતાં પણ દિવસોના દિવસો સૂધી વર્ષામાં નદી કે નાળાંના તીરપર અનેક યાત્રાળુઓને બેસી રહેવું પડે છે. અનેકવાર નૌકાઓ તૈયાર હોવા છતાં જો પાણીનું જોર વધારે હોય, તો પૂર ઘટે ત્યાં સૂધી અમથું પણ બેસવું પડે છે. સેંકડો મનુષ્યો માર્ગમાં જ રામશરણ થઈ જાય છે. આ જગન્નાથ અને પુરીનો જાણવા યોગ્ય વૃત્તાન્ત છે.

હવે આપણે પ્રભાતને માર્ગમાં મૂક્યો હતો, તેની સ્મૃતિ કરવાની છે. પરંતુ તે આવી પહોંચે તે પહેલાં ઉષાના મનની શી સ્થિતિ છે,

એ જાણવું વધારે અગત્યનું છે. ત્યારે ચાલો, વાચકો! આપણે પણ જગન્નાથપુરીમાં જઇએ અને ઉષાના હૃદયની સત્ય સ્થિતિની સમીક્ષા કરીએ, ચાલો—ત્વરાથી ચાલો.

સપ્તમ પરિચ્છેદ

સરોવરતીરે

આજ કાલ ઉષા બહુધા ખાનપાનને પણ ત્યજી બેઠી છે. બેસે છે, ત્યાં બેસી જ રહે છે અને સૂએ છે, તો શય્યામાંથી ઉઠતી જ નથી. સર્વથા અને સર્વદા અન્યમનસ્કા જ દેખાય છે. તેનું નૂતન પ્રસ્ફુટિત થતું યૌવન આવેગશૂન્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને મુખમાં હાસ્યનો કોઈ દિવસે પણ ઉદય થતો નથી. ગૃહનાં કાર્યોમાં પણ તેનું મન લાગતું હોય, એમ જણાતું નથી. તેનું ચંપક પુષ્પ જેવું સુકોમલ શરીર દિવસે દિવસે વધારે અને વધારે શુષ્ક અને નિર્બળ જ થતું જાય છે.

ઉષાએ પોતાની સાડીના પલ્લવમાં કોણ જાણે શી વસ્તુ બાંધી રાખી છે. ઉષા તેને દિવસમાં સેંકડોવાર ખોલીને પોતે જુએ છે, પણ તે વસ્તુ બીજા કોઇને દેખાડતી નથી. કોઈ નિર્જન સ્થાનમાં જઈ ચકિત નેત્રોથી ચતુર્દિશામાં દૃષ્ટિપાત કરીને અનેક વેળા તે વસ્તુને ઉષા પોતાના શિરોભાગને સ્પર્શાવે છે, હૃદય સાથે ચાંપે છે અને પર્ણોનો જરા જેટલો પણ ધ્વનિ થયો કે, તેને પોતાની છાતીમાં છૂપાવી દે છે. ઉષાને એવું તે શું અમૂલ્ય રત્ન મળી ગયું છે, કે જેને તે આટલા અધા યત્નથી જાળવી રાખે છે અને તેનું કોઇને દર્શન પણ કરવા દેતી નથી?

ઉષાએ પાંચ છ વર્ષ રોદનમાં જ વીતાવ્યાં છે. પ્રથમ તો તે પોતાનાં માતાપિતાનું સ્મરણ કરીને સર્વ સમક્ષ રોયા કરતી હતી, પરંતુ હવે તો રોવામાટે પણ તે કોઈ એકાંત સ્થળને વધારે પસંદ કરે છે; જ્યાં કોઈ પણ મનુષ્ય નથી હોતું, ત્યાં બેસીને તે પોતાનાં નેત્રોમાંથી અગાધ અશ્રુપ્રવાહ વહેવડાવે છે. પ્રથમ તો અનેક મનુષ્યો એનાં અશ્રુઓને સૂકાવવાનો અને એને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પરંતુ હવે તે પોતાનાં અશ્રુ કોઇને દેખાડતી ન હોવાથી લૂછનાર પણ કોઈ મળતું નથી. અચાનક જો રોદનસમયે કોઈ આવી લાગતું હતું, તો તત્કાળ સાડીના છેડાથી તે અશ્રુઓ લૂછી નાંખતી હતી. જ્યારે શોકનાં સ્વાભાવિક ચિહ્નો તેના મુખમંડળમાંથી નીકળી નહોતાં શકતાં, ત્યારે તે કૃત્રિમ હાસ્યની છટાથી તેમને છૂપાવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતી હતી. શું તેણે કોઇની કોઈ વસ્તુ ચોરી

હતી કે, જેથી તેને આટલો બધો ગભરાટ થતો હતો? કે તેને કોઇએ કાંઈ અપશબ્દો કહેવાથી તેના મનમાં આટલો બધો ખેદ થતો હતો? એનું ઉત્તર આપવાની અમારામાં શક્તિ નથી. પુરુષના ભાગ્યને અને સ્ત્રિયોના મનોભાવને પરમેશ્વર પણ ભાગ્યે જ જાણી શકે છે, ત્યારે એક કોઇપણ પામર મનુષ્યપ્રાણી તો તેને ક્યાંથી જ જાણી શકે? જે રહસ્ય હશે, તે તેના પોતાના મુખથી જ પ્રકટ થઈ જશે, માટે ધૈર્ય ધારણ કરવું.

પ્રભાવતી ઉષાની પ્રાણપ્રિય સખી છે. પ્રથમ તો ઉષા પ્રભાવતીને પોતાના મનની અનેક વાર્ત્તાઓ કહી દેતી હતી, પરંતુ હવે તો તે તેનાથી બોલતી સુદ્ધાં પણ નથી. કોઇવાર નથી ચાલી શકતું, ત્યારે જ બે શબ્દો બોલે છે. તેના સમક્ષ જો કોઈ પ્રભાત વિશે કાંઈ પણ બોલે છે, તો તે એકાએક કોપાઈ જાય છે. પ્રતિદિન પ્રતિગૃહમાં પ્રભાતની ચર્ચા ચાલ્યા કરતી હતી, પરંતુ ઉષા સમક્ષ જો તેની વાર્ત્તા કરવામાં આવતી, તો તે એકદમ ત્યાંથી દૂર ચાલી જતી હતી. પ્રભાત મહા ધીર અને ગંભીર સ્વભાવનો પુરુષ છે અને પંડિત પણ છે. રાજાનો તે મહાપ્રિયપાત્ર છે અને તે પૃથ્વીમાં મનુષ્યરૂપે દેવ અવતર્યો છે, ઇત્યાદિ જનવાર્ત્તા જ્યારે ઉષાના સાંભળવામાં આવતી હતી, ત્યારે તેને અત્યન્ત હર્ષ થતો હતો. પરંતુ જ્યારે એ જ વાતો પ્રભાવતી આવીને ઉષાને સંભળાવતી હતી, તો ઉષા તેને મારવા દોડતી હતી. એનું કારણ શું હોવું જોઇએ, એ કોઈ કહી શકે એમ છે?

સરલા બાળા ઉષા પોતે સર્વદા કોઈ ગુપ્ત સ્થાનમાં છૂપાયલી જ રહેતી હતી અને તેના મનનો એવો નિશ્ચય હતો કે, તેની જીવનવ્યાધિની ચિંતાને કોઈ જાણી જ નથી શકતું. પરંતુ પ્રભાવતીની માતા જાણી ગઈ હતી કે, ઉષા પ્રેમના જાળમાં ફસાયલી છે. પાડ પાડોસીઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, "ઉષાના શરીરમાં કોઈ ભયંકર રોગનો ઉદ્ભવ થએલો છે અને તેથી જ એ નિત્ય પ્રતિ આટલી બધી દુર્બળ થતી જાય છે." ને તેથી તેઓ એમ કહેતાં હતાં કે, એની પ્રકૃતિની કોઈ વૈદ્યદ્વારા પરીક્ષા કરાવો." પ્રભાની માતા પ્રસિદ્ધ રીતે તો કોઇને કાંઈ પણ ઉત્તર આપતી નહોતી, પણ મનમાં એમ જ કહ્યા કરતી હતી કે, "વૈદ્યની ઔષધિથી ચાલ્યો જાય, એવો આ રોગ નથી. એ રોગની ચિકિત્સા બીજા પ્રકારે થાય છે, અને તે ચિકિત્સા કરવાવાળા વૈદ્યો પણ બીજી જાતિના હોય છે." તેણે એ બધી વાત પોતાના પતિને કહી અને તે સાંભળીને તે પ્રસન્ન થયો.

પ્રભાત જતી વેળાએ પુનઃ આવવાનું કહી ગયો હતો, છતાં તે પાછો કેમ નહિ આવ્યો હોય? પ્રભાત, રાજાનો પ્રિયપાત્ર થયેલો હતો,

તેને ઉચ્ચ પદની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, પોતાના બાહુબળથી તેણે પઠાણસેનાને પરાજિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને એથી દેશદેશાન્તરોમાં પોતાનો જયધ્વનિ થશે, એવી તેના મનમાં સોળેસોળ આના આશા હતી. જે હૃદયમાં એવી મહત્ત્વાકાંક્ષાનો ભાવ વસેલો હોય, ત્યાં ઉષા જેવી સ્ત્રીના સ્મરણની ભાવના કેવી રીતે હોઈ શકે? ઉષા આશ્રયહીન હતી, માતા, પિતા કે સ્વજન આદિ તેનું કોઈ પણ નહોતું. હલાયુધ મિશ્ર જો ઉષાને આજે પોતાને ત્યાંથી કાઢી મૂકે, તો તે બાળાને ઊભાં રહેવાનું પણ ક્યાંય સ્થાન હતું નહિ. શું પ્રભાત ઉષા સંગે વિવાહસંબંધ કરી શકે ખરો કે? પરમાત્મા જાણે. હાલ તો ઉષાને એકાન્તમાં બેસીને રોવા દો. નહિ તો તે વિષપાન કરીને મરી જશે અથવા તો સમુદ્રમાં ડૂબીને આત્મહત્યા કરવાને તત્પર થશે.

પ્રભાવતી ઉષાને ઘણી જ ચહાતી હતી અને તેથી ઉષાની આવી અવસ્થા જોઈને તે પોતાના પિતાને પ્રતિદિન કહેતી હતી કે, "પિતાજી! ઉષાની પ્રકૃતિ બહુ જ બગડી ગએલી છે, માટે કોઈ વૈદ્યને બોલાવી લાવો." પરંતુ તે આજકાલ આજકાલ કરીને તેની વાતોને ટાળી દેતો હતો. એથી પ્રભાવતીના મનમાં ઘણું જ ઓછું આવતું હતું. પિતા પાસેથી નિરાશ થઈ તે ઉષા પાસે આવતી હતી અને પૂછતી હતી કે, "ઉષ! હું તારા પગે પડી પૂછું છું કે, તારા હૃદયમાં કે શરીરમાં શું દુઃખ છે, તે મને કહે!" ઉષા એના ઊત્તરમાં કહેતી હતી કે, "કાંઈ પણ દુઃખ નથી. તું તો સંશયમાં જ મરી ગઈ છું!" એ ઉત્તરથી પ્રભાવતી ઘણી જ કોપાઈ જતી હતી, તો પણ ઉષાને છોડીને જરા વાર પણ તે દૂર થતી નહોતી—છાયા પ્રમાણે સર્વદા સાથે જ રહેતી હતી.

જ્યેષ્ઠ માસના અંતમાં પ્રભાવતી પોતાના શ્વસુરગૃહે ગઈ. એથી ઉષાને એકાન્તમાં રોવાનો વળી વધારે સારો પ્રસંગ મળ્યો. ઉષાના શરીરની સેવા પણ હવે એટલી બધી થતી નહોતી, કારણ કે, પ્રભા, એ વાતોમાં વધારે ધ્યાન આપતી હતી. હવે તો ઉષા સ્નાન કરીને લીલા વાળોનો જ અંબોડો બાંધી દેતી હતી. કોઈ દિવસ પણ તે પોતાના વાળોને સૂકવતી નહોતી, અને વાળોમાં તેલ નાખીને ઓળતી પણ નહોતી. તે આખો દિવસ ભીની સાડી જ પહેરી રાખતી હતી અને રાત્રે તે જ ભીની સાડીનો અર્ધ ભાગ જમીનપર પાથરીને તેનાપર સૂઈ રહેતી હતી. પ્રભાની માતા તેને ઘણીવાર એમ કરવાની ના પાડતી હતી, પણ ઉષા બહુધા તેના ઉપદેશને માન આપતી નહોતી. આષાઢ માસથી પ્રથમ જ તેને પ્રતિદિન સાયંકાળના સમયે મંદ મંદ જ્વર પણ આવવા માંડ્યો હતો.

જ્વરની પીડાથી ઉષાનું શરીર વધારે દુર્બળ થતું ગયું. તેની પ્રકૃતિને વિશેષ બગડતી જોઇને હલાયુધ મિશ્રે વૈદ્યને બોલાવ્યો, પરંતુ ઉષાએ ઔષધ ખાધું નહિ. તેની આવી દશા દેખીને લોકોએ ઉષાના જીવનની આશા છોડી દીધી. આષાઢ માસના કેટલાક દિવસો વીત્યા પછી તો ઉષા શય્યાપરથી પણ ઉઠી ન શકી–શય્યામાં પડીને દિનરાત તે રોયા જ કરતી હતી. હલાયુધની સ્ત્રી લઢી વઢીને તેને પરાણે થોડું ઘણું ખવરાવતી હતી, ઔષધિ ખવડાવવામાટે પણ બળ કરતી હતી અને તેને શી પીડા છે, એ સર્વ પૂછવાનો ઘણોય પ્રયત્ન કરતી હતી; પરંતુ ઉષા એ સર્વ વાતોનું કાંઈ પણ ઉત્તર આપતી નહોતી, માત્ર એટલું જ કહેતી હતી કે, "માતા! હવે મારી પ્રકૃતિ સુધરશે એવી આશા રાખશો નહિ. મારું મરણ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે–હું મરીશ!"

રથયાત્રાનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. જગન્નાથપુરીમાં યાત્રાળુઓના સમૂહોના સમૂહો આવવા માંડ્યા. પંડ્યાઓનાં ઘરો યાત્રાળુઓથી ભરાઈ ગયાં. પુરીના નિવાસીઓનાં સગાં સંબંધીઓ પણ નાના દેશોમાંથી રથયાત્રાનો મહોત્સવ જોવા માટે આવીને એકત્ર થવા લાગ્યાં. પ્રભા પણ એ મહોત્સવ પ્રસંગે પિતાને ત્યાં આવી લાગી. આવતાં જ તે ઉષાને મળવા આવી. ઉષાને મરણશય્યામાં પડેલી જોઇને થોડીવાર સૂધી તેને ગળે વળગીને તે ખૂબ રોઈ અને પછી કહેવા લાગી કે, "બહેન ઉષે! આ તને શું થઈ ગયું? હું તને વિનતિ કરું છું કે, મને તારા મનની વાત કહી દે."

ઉષાએ કાતરભાવથી પ્રભાના મુખનું અવલોકન કર્યું–તેનાં ઉભય નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી. થોડીવાર પછી તે બોલી, "મારા શરીરમાં કોઇ પણ પ્રકારનો રોગ નથી. તું આવી, એટલે મારા બધા રોગોનો નાશ થઈ જશે. હું એ જ વિચારમાં હતી કે, કાલે રથયાત્રા છે, માટે દર્શન કરવા કોની સાથે જઇશ? એટલામાં સારું થયું કે, તું આવી."

"તારા શરીરમાં શક્તિ તો જરાય નથી. એટલે તારાથી દર્શન કરવા કેમ અવાશે વારુ? એટલી બધી ભીડ થશે કે, અમારાથી પણ ભાગ્યે દેવભવન સૂધી પહોંચી શકાશે. એક તો તું દુર્બળ છે અને બીજું..."

"નહિ, પ્રભે! હું પહેલાં કરતાં ઘણી જ સારી છું. હું દર્શન કરવા આવી શકીશ. જો કાલે નહિ આવું, તો પછી દર્શન થશે જ નહિ." ઉષાએ પ્રભાવતીની વાતને વચમાં જ કાપી નાખીને કહ્યું.

"તારી પ્રકૃતિ સુધરે, તો રથ પાછો વળે ત્યારે જોજે." પ્રભાએ કહ્યું.

"એટલા દિવસ હું જીવીશ કે નહિ, એનો નિશ્ચય નથી. અત્યારે અનેક દેશના અનેક મનુષ્યો આવ્યા હશે, તેમને જોવાનો પ્રસંગ પણ

મળશે. પણ પ્રભે ! હું તને એક બીજી વાત પૂછું છું. પ્રતિવર્ષે રાજા પણ રથયાત્રા જોવાને પધારે છે કે નહિ ?" ઉષાએ કોઈ ગૂઢ હેતુથી એ પ્રશ્ન કર્યો.

"હા; પ્રતિ વર્ષે તેમનો અહીં આવવાનો નિયમ છે. ગયે વર્ષે તેં પણ તેમને જોયા હતા કે નહિ ? ભૂલી કેમ ગઈ ?" પ્રભાએ નિર્દોષ ઉત્તર આપ્યું.

"ભૂલી નથી ગઈ, એટલામાટે જ પૂછું છું કે, રાજા આવતા હશે, તે વેળાએ તેમની સાથે મનુષ્યો પણ ઘણા જ આવતા હશે. પણ તેઓ ઉતરે છે ક્યાં ?" ઉષાએ પુનઃ રહસ્યમય ભાવથી પૂછ્યું.

"તેઓ ક્યાં ઉતરે છે, એની તો મને ખબર નથી, પણ એટલું જાણું છું કે, જ્યારે સવારી નીકળે છે, ત્યારે રાજા અને તેના અનુચરો સર્વ માર્ગમાં જોવામાં આવે છે." પ્રભાવતીએ કહ્યું.

"બહુ સારું. પણ જો કાલે સંધ્યાકાળે તું એકલી ગઈ, તો તને મારા ગળાના સમ છે. હું તારા હાથનો આધાર લઈને ધીમે ધીમે ચાલી આવીશ. ત્યાં જઈને પેલા વટવૃક્ષ તળે જ આપણે ઊભાં રહીશું. એ બહુ જ શીતલ અને સુખદાયક સ્થાન છે. કેમ નહિ પ્રભે ?" ઉષાએ કિંચિત્ હર્ષપૂર્વક ભાવથી એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં અને ઉષાની ઇચ્છાનો સ્વીકાર કરીને પ્રભાવતી પોતાની માતા પાસે ચાલી ગઈ.

માતા પાસે આવીને પ્રભાવતીએ કહ્યું કે, "મા ! ઉષાની રથ જોવાની ઇચ્છા છે. તું રજા આપીશ કે નહિ ?" માતાએ તેમ કરવાની ના પાડી અને તેથી પ્રભાવતી વળી એક નવીન ચિન્તામાં આવી પડી.

બીજે દિવસે જગન્નાથની રથયાત્રાનો સમય આવી પહોંચ્યો. નાના પ્રકારના વાદ્યયંત્રોના ગગનભેદક ધ્વનિ થવા લાગ્યા અને સહસ્રાવધિ મનુષ્યોના "જય જગન્નાથ"ના ધ્વનિથી ચતુર્દિશાઓ કંપવા લાગી. ઉષા પોતાની શય્યામાં ઊઠીને બેઠી થઈ, અને પ્રભાવતીને બોલાવતાં સાદ દીધો કે, "પ્રભે !"

પ્રભાવતી બીજા ઓરડામાં બેઠેલી હતી, તે ઉષાનો સાદ સાંભળતાં જ તેની પાસે આવી પહોંચી અને ધીમા સ્વરથી કહેવા લાગી કે, "શું કહે છે ?"

"એ જ કે દર્શને નીકળવાનો સમય થઈ ચૂક્યો છે, માટે ચાલ ઉતાવળ કર." ઉષાએ પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી.

"હું તો તને લઈ જવાને તૈયાર છું, પણ મા ના પાડે છે." પ્રભાએ કહ્યું.

"મા ના નહિ પાડે. માને અહીં બોલાવ, હું પોતે રજા લઈશ." ઉષાએ પોતાના હઠનો ત્યાગ કર્યો નહિ અને કહ્યું.

"મા ઘરમાં નથી. ઘરમાંથી બધાં દર્શન કરવાને ચાલ્યાં ગયાં છે"

પ્રભાનું એ ઉત્તર સાંભળીને ઉષાએ કહ્યું કે, "ત્યારે તારે ચિન્તા શાને કરવી જોઇએ છે? ચાલ ત્યારે આપણે પણ દર્શન કરવાને ચાલ્યાં જઇએ. મા જો કોપ કરશે, તો હાથે પગે પડીને હું તેને સમજાવી લઇશ."

"ના; બાઈ! મા મને મારી નાખે. જો ચાલવું જ હોય, તો થોડીવાર થોભી જા. માને આવવા દે, એટલે તેને કહીને આપણે ચાલીશું." પ્રભાએ બ્હીને કહ્યું.

"પણ જો મા જવા નહિ જ આપે, તો મારા મનની વાત મનમાં જ રહી જશે. હું તારાથી કાંઈ પણ છૂપાવતી નથી. બહેન! મારે માત્ર રથ જ નથી જોવો, પણ બીજું પણ બહુ જ અગત્યનું કાર્ય છે." ઉષાએ મનોભાવ જણાવી દીધો.

"બીજું શું કાર્ય છે?" પ્રભાએ અજ્ઞાત થઇને પૂછ્યું.

"જ્યારે તું સાસરે હતી, ત્યારે મેં એક વ્રત લીધું હતું. આજે તે વ્રતની સમાપ્તિ થએલી છે, પણ તેની અંતિમ એક ક્રિયા અદ્યાપિ બાકી રહેલી છે. એ ક્રિયા જો હું આજે કરીશ નહિ, તો મારો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થઈ જશે." ઉષાએ પાછી વાતને ફેરવી નાખીને નવું નિમિત્ત બતાવ્યું.

"એ ક્રિયા ઘરમાં થઈ શકે તેમ નથી કે શું? તને જે જે વસ્તુઓ જોઇએ તે હું લાવી આપું અથવા તો માને કહીને મંગાવી આપું." પ્રભાતીએ કોઈ પણ રીતે તેનો નિશ્ચય ફેરવવા માટે એ ઉપાય બતાવ્યો.

"ના—એમ થઈ શકે તેમ નથી. એ વ્રતમાં એક માળા પહેરવી પડે છે, અને જ્યારે તે માળા સૂકાઈ જાય છે, ત્યારે જે દેવના નામે વ્રત કરેલું હોય, તે દેવને જ તે માળા સમર્પણ કરવામાં આવે છે. હું સત્ય કહું છું કે, હું હવે બહુ દિવસ જીવવાની નથી; માટે મને તારી સાથે મંદિરમાં લઈ ચાલ, એટલે હું માળા દેવને સમર્પી દઉં." ઉષાએ ઘણા જ વિનીત અને નમ્ર ભાવથી એ પ્રાર્થના કરી.

એટલું બોલીને ઉષાએ સાડીથી પોતાનું મુખ ઢાંકી દીધું. વાત કરતાં કરતાં ઉષાનાં નેત્રોમાં અશ્રુનો આવિર્ભાવ થયો હતો, તે પ્રભાવતીએ જોઈ લીધો હતો. એટલે તત્કાળ પોતાના પલ્લવથી તેનાં અશ્રુઓને લૂછીને તે સ્નેહપૂર્વક કહેવા લાગી કે, "ઉષ! હું તારે પગે પડું છું—તું આમ રોઈ રોઇને આંખો રાતી ન કર. ચિન્તા કરવાનું કશું પણ કારણ નથી. બીએ છે શા માટે? તારો આ રોગ થોડા વખતમાં જ નષ્ટ થઈ જશે. મારા સમ જો હવે રડે તો."

"ના—બહેન! હું રોતી નથી, પણ તારા કહેવા પ્રમાણે આ મારો

રોગ મટવાનો નથી. મારા ચિત્તમાં મરણનો શોક નથી. પણ જો આ માળા દેવને અર્પણ કરવામાં નહિ આવે, તો મારો સઘળો શ્રમ વ્યર્થ જશે, એટલામાટે જ મારા મનમાં અસહ્ય શોક થયા કરે છે." ઉષાએ ચિત્તને દૃઢાવીને પૂર્વવત્ ઉત્તર આપ્યું.

"એ વ્રત કરવાથી શું ફળ મળે છે?" પ્રભાએ આતુરતાથી પૂછ્યું.

"મનુષ્ય મરી જાય છે અને મરીને પુનર્જન્મ ધારણ નથી કરતું અને વ્રત કરનાર જે વસ્તુની ઇચ્છા રાખે છે, તે તેને તત્કાળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એટલું જ એ વ્રતનું ફળ છે." ઉષાએ રહસ્યમય ઉત્તર આપ્યું.

"વારુ તે માળા ક્યાં છે?" પ્રભાએ તે માળા જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

"ખોવાઈ ન જાય, એટલા માટે સાડીને છેડે બાંધી મૂકી છે." ઉષાએ સાડીનો છેડો બતાવીને કહ્યું. પ્રભાએ ગાંઠ છોડીને જોયું, તે માળામાંનાં બધાં પુષ્પો સૂકાઇને કળીઓ જૂદી પડી ગએલી તેના જોવામાં આવી. માત્ર બે ચાર પુષ્પો જ દોરી સાથે બંધાયલાં રહ્યાં હતાં. તેના હૃદયમાં હવે વિશ્વાસ આવ્યો કે, ઉષાએ ખરેખર વ્રત રાખ્યું હશે. એ વિશ્વાસથી તેણે પૂછ્યું કે, "માળા દેવને ક્યારે અર્પવાની છે?"

"આજે જ. કારણકે, આજે રથયાત્રાનો મહોત્સવ છે, એટલે ઘણો જ શુભ દિવસ છે." ઉષાએ કહ્યું.

"બહુ સારું—ત્યારે ચાલ—હું તને મારા હાથનો આધાર આપીને ધીમે ધીમે ત્યાં લઈ જઇશ અને માના આવવા પહેલાં જ આપણ બન્ને અહીં પાછાં આવી પહોંચીશું." અંતે દયા આવવાથી માતાની આજ્ઞા ન છતાં પણ ઉષાને મંદિરમાં લઈ જવાનું સાહસ કરીને પ્રભાવતીએ એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો.

ઉષાના શરીરમાં દુર્બલતાની એટલી બધી અતિશયતા થઈ ગઈ હતી કે, જો તેના મનના પ્રબળ આવેગનું તેને ઉત્તેજન મળ્યું ન હોત, તો તેનાથી એક ડગલું પણ ચાલી શકાત નહિ. કોઈ પણ પ્રકારના કષ્ટ વિના તે શય્યાપરથી ઊઠીને ઉભી થઈ અને પ્રભાવતીના સ્કંધભાગે હસ્ત રાખીને ચાલવા લાગી. એ વેળાએ જાણે તેના શરીરમાં રોગનું નામ પણ ન હોય, એવો જ સર્વથા ભાસ થતો હતો.

જગન્નાથપુરીના પ્રત્યેક માર્ગમાં લોકોની ઘણી જ ભીડ થએલી હતી. ભીડમાંથી મહાપરિશ્રમે માર્ગ કરતી ઉષાને સહીસલામત લાવીને પ્રભાવતી વટવૃક્ષ તળે આવી પહોંચી. મંદિરના સમીપ ભાગમાં શોભતા એ વિશાળ વૃક્ષરાજનાં પર્ણો અને શાખા તે દિવસે એટલાં બધાં સુશો ભિત અને મનોહર દેખાતાં હતાં કે, ખરેખર જોનારને તેમાં કોઈ દૈવ અંશનું જ દર્શન થતું હતું. પૂર્વે એ વૃક્ષે આવી શોભા કદાપિ ધાર

કરેલી નહોતી. જે દિવસે પ્રભાતકુમારસાથે સંભાષણ થયું હતું, તે દિવસની સર્વ ઘટનાઓ ઉષાને વૃક્ષના પ્રત્યેક પર્ણમાં આલેખેલી દેખાવા લાગી. એ વૃક્ષની શીતલ છાયામાં ઉભી રહીને ઉષા કહેવા લાગી કે, "પ્રભે! આ સ્થાન બીજાં સર્વ સ્થાનો કરતાં વધારે રમણીય હોય, એમ દેખાય છે. વૈશાખની પૂર્ણિમાને દિવસે માતા સાથે હું આ વૃક્ષતળે જ આવીને ઊભી રહી હતી."

પ્રભાવતીનું ધ્યાન બીજી દિશામાં હતું, એટલે ઉષાના એ ઉદ્દ્ગારનું તેણે કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. ઉષા પાછી બોલવા લાગી કે, "તે દિવસે તો અહીં ઘણાં માણસો જોવામાં આવતાં હતાં અને આજ તો કોઈએ નજરે પડતું નથી, એનું કારણ શું હશે, હેં બ્હેન?"

એકાએક માર્ગમાં વિચરતા યાત્રાળુઓમાં ધક્કાધક્કી થવા લાગી, અને સર્વ જનો માર્ગને મૂકીને બીજા મનુષ્યોને પાછળ ધકેલતા માર્ગમાંથી નીકળી એક બાજૂએ ઊભા રહી ગયા. ઉષા અને પ્રભાવતીએ જોયું કે, સામેથી બાર અશ્વારોહી સૈનિકો તેમની તરફ ચાલ્યા આવતા હતા. તે સર્વના અગ્રભાગે એક તરુણ વીર પોતાના અશ્વને નૃત્ય કરાવતો સુંદરતાથી ચાલ્યો આવતો હતો.

પ્રભાવતી ઉષાને ધીમેથી કહેવા લાગી, "ઉષે! જો તો ખરી—કેટલા બધા ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓ ચાલ્યા આવે છે તે! એ બધા આપણા રાજાના સિપાહીઓ છે હો!" પ્રભાનાં એ વચનો સાંભળતાં જ ઉષાની દૃષ્ટિ તે સૈનિકોમાં લાગી ગઈ. તેનું મન ઉદ્વેગપૂર્ણ થઈ ગયું હતું અને શરીરમાં કંપનો આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો. કદાચિત્ પૂર્વે કોઈ સમયે ઉષાએ રાજસૈનિકોને જોયા નહિ હોય, તેથી જ આ વેળાએ આટલી બધી વ્યાકુલતાથી તે અહીં તહીં જોવા લાગી હશે. અશ્વારોહી સેનાનીઓ અશ્વોને ધીમેધીમે મંદગતિથી ચલાવતા—નચાવતા વાતો કરતા ચાલ્યા આવતા હતા. જે તરુણ વીર અગ્રભાગે હતો, તેણે વટવૃક્ષ પાસે આવીને પોતાના અશ્વને થોભાવ્યો અને અસંખ્ય મનુષ્યોની ભીડમાં કોઇને શોધવા લાગ્યો. એકાએક જ્યાં ઉષા અને પ્રભા ઊભી હતી, ત્યાં તેની દૃષ્ટિ પડતાં જ કોણ જાણે ચિન્તાથી કે પછી સન્દેહથી તેનો લલાટપ્રદેશ સંકુચિત થઈ ગયો. પરંતુ જ્યારે એક અત્યન્ત કાતરદૃષ્ટિ સાથે તેની દૃષ્ટિનું સંમેલન થઈ ગયું, ત્યારે તે તરુણ વીર અશ્વારોહી અર્થાત્ આપણી નવલકથાના ઉપનાયક પ્રભાતકુમારે જાણી લીધું કે, વટવૃક્ષ તળે તેના હૃદયરાજ્યની રાની ક્ષીણાંગી મલિનવસના ઉષા ઊભેલી છે. ઉષા જે પદાર્થના [illegible]શમાં હતી, તે પદાર્થ તેને પ્રાપ્ત થયો કે નહિ, એ અમે કહી નથી [illegible]ા, તેમ જ અમે એ પણ જણાવી નથી શકતા કે, અશ્વારોહી વીર

પ્રભાતકુમારને તે ઓળખી શકી કે નહિ? પરંતુ તેના શરીરમાં સ્વેદનો ઉદ્દભવ થયો અને મનમાં જે યાતના થયા કરતી હતી, તેમાં ઘણો જ વધારો થઈ ગયો. ઉષા, અસ્પષ્ટ સ્વરથી પ્રભાવતીને કાંઈક કહેતી એકાએક મૂર્છિત થઇને ધરણીપર ઢળી પડી.

ભોળી બાળા પ્રભાવતી પોતાની પ્રાણપ્રિય સખી ઉષાની આવી દુર્દશા દેખીને હાહાકાર કરતી રોવા લાગી. એથી પાસે ઊભા રહેલા અને આવતા જતા યાત્રાળુઓમાં પણ કોલાહલ મચી ગયો. પ્રભાતકુમાર અશ્વપરથી ઉતરી મનુષ્યોને દૂર કરીને ઉષા પાસે આવીને ઉભો રહ્યો. એકાએક એક વીર રાજપુરુષને પોતાસમક્ષ આવીને ઊભેલો જોઇને પ્રભાવતી પોકાર કરીને કહેવા લાગી કે, "હું તમને હાથ જોડીને અને પગે પડીને કહું છું કે, કોઈ પણ એના શરીરને સ્પર્શ કરશો નહિ." યાત્રાળુઓના "જય જગન્નાથનો જય" એ જયદર્શક ગગનભેદક ધ્વનિએ પ્રભાવતીના રોદનધ્વનિને ઢાંકી નાખ્યો. પ્રભાત પ્રભાવતીને ઓળખી ચૂકયો હતો, તેથી તેને આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે, "પ્રભાવતિ! રો નહિ. બીવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. હું પ્રભાત છું." પ્રભાવતીએ આશ્ચર્યપૂર્ણ દૃષ્ટિથી પ્રભાતને જોયો અને જ્યારે તેને બરાબર ઓળખ્યો, ત્યારે તેના હૃદયમાં આનન્દ અને હર્ષનો એટલો બધો ભાવ ઉદિત થયો કે, તેનું વર્ણન કરવાને અમે સમર્થ નથી.

પ્રભાત પણ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે ત્યાં પૃથ્વીપર જ બેસી ગયો અને ધીમે ધીમે ઉષાનું મસ્તક ઉઠાવીને પોતાના ખોળામાં રાખ્યું અને ત્યાર પછી ઘણું જ સાવધાનતાથી તે તેના મુખમાં વ્યાપેલા પ્રસ્વેદના બિંદુઓને લૂછવા લાગ્યો. ત્યાં જે બીજા મનુષ્યો અમથા આવીને ઊભા રહ્યા હતા, તેઓ સ્પષ્ટતાથી જોઈ શકયા કે, વીર પ્રભાતકુમારનાં નેત્રોમાંથી પ્રબળ અશ્રુની ધારા વહી નીકળી હતી. ઉષાના મુખને જોતો તે રોદનમાં પ્રવૃત્ત રહ્યો. તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર નીકળી શકયો નહિ—તે દિગ્મૂઢ બની ગયો.

પ્રભાવતી રોતી રોતી પ્રભાતને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે, "પ્રભાત! બહુ જ સંકટનો સમય છે. ઉષા અતિશય દુર્બળ થઈ ગઈ છે. આટલું ચાલી આવી, તેથી એનું મસ્તક થાકથી તપી ગયું અને મૂર્છિત થઇને પડી ગઈ. જરા એની નાસિકાને હસ્તસ્પર્શ કરીને જુઓ તો ખરા કે, શ્વાસ ચાલે છે કે નહિ?"

પ્રભાતે ઉષાની નાસિકાને હસ્તસ્પર્શ કર્યો. શ્વાસ ચાલતો હતો. પ્રભાત પ્રભાવતીને સંબોધીને બોલ્યો કે, "ભય જેવું કશું પણ ન[illegible] પવન નાખવાથી એ હમણાં જ સચેત થઈ જશે, જરા હવા કર."

પ્રભાવતી પોતાની સાડીના પલ્લવથી ઉષાના મુખપર વાયુ ઢોળવા લાગી. અમે કહી નથી શકતા કે, પ્રણયીના સ્પર્શમાં કેવા પ્રકારનું અમૃત વસેલું છે! પ્રભાતના સ્નેહમય સ્પર્શથી ઉષાનું નિર્જીવ શરીર સજીવ થવા લાગ્યું. મંદાકિનીના અમૃતમય પ્રવાહે તેના જીવનના સમસ્ત સંતાપોનો નાશ કરી નાખ્યો—કોઈ દૈવે દૂતના અલક્ષિત ભાવથી આવીને તેનાં ઉભય નેત્રોને ખોલી નાખ્યાં. મૂર્ચ્છિત ઉષાએ નેત્રો ઉઘાડીને જોયું, તો સમીપમાં પ્રભાત બેઠેલો દેખાયો. પ્રભાતની દૃષ્ટિ સ્થિર, ઉજ્જ્વલ અને પ્રેમની આકર્ષક શક્તિથી પરિપૂર્ણ હતી. એક બીજાને પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી નિહાળતાં ઉભય પ્રણયીજનો નીરવતાથી અશ્રુની મૂષળધાર વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યાં—પૃથ્વી પણ તેથી ભીંજાઈ ગઈ.

ઉષાના વ્રતની સફળતા થઈ ચૂકી—તેનો જન્મ સફળ થયો. પ્રભાતના ખોળામાં મસ્તક હતું, તે વેળાએ જ ઉષાનું મરણ કેમ ન થયું? ઈશ્વરની તેવી ઇચ્છા હતી નહિ. કદાચિત્ તેના ભાગ્યમાં સુખ કે દુઃખ ભોગવવાનું કાંઇક અવશિષ્ટ રહેલું હશે, એવી જ કલ્પના કરી શકાય છે. ઉષાના જીવવાથી પ્રભાતના આનંદની પરિસીમા રહી નહિ—હર્ષાતિશયથી તે ઉન્મત્ત જેવો બની ગયો.

પ્રેમ અંધ છે અને તેથી જેના હૃદયમાં એનો નિવાસ થાય છે, તે પોતાના પ્રેમીવિના બીજા કોઇને પણ જોઈ શકતો નથી. સ્નેહનું સ્વપ્ન પણ જેટલું સુખદાયક અને મધુર હોય છે, તેટલી સુખદાયક આ સંસારમાં અન્ય એક પણ વસ્તુ હોય, એમ જાણવામાં આવ્યું નથી. સૂર્ય અને ચંદ્રના પ્રકાશનો કદાચિત્ સદાનેમાટે લોપ થવો સંભવિત છે; તારકો અગ્નિનું સ્વરૂપ ધારે, તો તે સંભવનીય છે અને સત્ય તે અસત્ય થઈ જવાનો સંભવ પણ છે; પરંતુ જે વસ્તુ નિર્દોષ અને પવિત્ર પ્રણય અથવા સ્નેહના નામથી ઓળખાય છે, તેનો કોઈ કાળે પણ—ગમે તેવા આઘાતો પડવા છતાં પણ લોપ થતો નથી; અને થાય પણ કેમ? કારણ કે, પ્રણયનો લોપ અસંભવિત—સર્વથા અસંભવનીય છે. એનું કારણ એ છે કે, પરમેશ્વરનું પવિત્રમાં પવિત્ર સ્વરૂપ તે અખંડ પ્રણય છે—શુદ્ધ સ્નેહ છે.

લગભગ એક પખવાડીયું વીત્યા પછી પ્રભાત અને ઉષાએ એ જ સરોવરતીરે એ અદ્‌ભુત સંમિલનની અદ્‌ભુત વાર્ત્તાથી પરસ્પર આનંદ મેળવ્યો હતો, પરંતુ તે પ્રેમસંભાષણ જલચર મત્સ્ય, સ્થલચર પશુ અને ગગનચર પક્ષીઓ વિના બીજા કોઇના પણ સાંભળવામાં આવ્યું નહોતું. આનંદમાં દિવસો વ્યતીત થવા લાગ્યા અને શોક ચાલ્યો ગયો.

પરંતુ એ આનંદ સદાને માટે અચલ રહી શકશે કે? ના—અનુભવ આપણને એવો નિશ્ચય કરાવી શકતો નથી. ચક્ર પ્રમાણે સુખો અને

દુઃખોનું પરિવર્તન થયાં જ કરે છે. જે વિશ્વ ક્ષણમાં સુખદાતા થાય છે અને ક્ષણમાં દુઃખદાયક બની જાય છે તેમ જ ક્ષણમાં કૃષ્ણરૂપ ધારણ કરે છે અને ક્ષણમાં શુભ્રવર્ણ દેખાય છે; અર્થાત્ જે વિશ્વનું ક્ષણે ક્ષણે નવીનતાથી પરિવર્ત્તન થયા કરે છે, તે અશાશ્વત વિશ્વના નિયમનો વિશ્વાસ શો? એથી જ આપણને એમ કહેવું પડે છે કે, કદાચિત્ પ્રભાત અને ઉષાનો આનંદ ચિરસ્થાયી ન પણ થાય. એટલા માટે વિશ્વની અશાશ્વ-તતાનો વિચાર કરીને અનેક વિદ્વાન્ કવિઓ પણ એવા જ ઉદ્‌ગારો કાઢી ગયા છે કે, મનુષ્યના મનોવિકારમાં સત્યરૂપે રહેલો વિશ્વનો આભાસ અસત્ય છે–આનંદનું સ્મિત અને ભયનાં અશ્રુ તેમ જ ચળકતો પ્રકાશ અને વહેતો પ્રવાહ એ સર્વ અસત્ય, અસત્ય અને અસત્ય છે; જો કોઈ પણ સત્ય વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય, તો તે માત્ર સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ જ છે. એ નિયમ અનુસાર પ્રભાત અને ઉષાના આનંદભંગનો અવસર પણ આવી પહોંચ્યો. દુષ્ટ દુર્દૈવથી તેમનું સુખ જોઈ શકાયું નહિ. ઇ. સ. ૧૫૬૭ ના અંતમાં બંગાળાના સૂબેદારની સેના ઓરીસાપર ચઢાઈ કરવા-માટે નીકળી ચૂકવાના ભયંકર સમાચાર સર્વત્ર ફેલાઈ ગયા. દુર્બળ અને ભયભીત ઉત્કલવાસી જનો કાળાપહાડની પ્રચંડ તથા તીક્ષ્ણ ધારવાળી તલવારનું વાતાવરણમાં પણ દર્શન કરવા લાગ્યા. પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીના પ્રબળ વેગનો અવરોધ કરવો અને કાળાપહાડની સેનાને ઓરી-સામાં આવતી અટકાવવી, એ બન્ને કાર્યો એક સમાન હતાં. દૂતોએ આવીને પ્રભાતને એવા સમાચાર આપ્યા કે, "સેનાપતિ કાળાપહાડે પોતાના સૈન્યના બે વિભાગો પાડી નાંખ્યા છે–તેમાંના એક વિભાગને જહાજપુરપર હલ્લો કરવામાટે તે મોકલવાનો છે અને બીજા વિભાગને સાથે લઇને તે પોતે જગન્નાથના મંદિરના વિધ્વંસમાટે પુરીપર ચઢી આવવાનો છે. સેના ત્યાંથી કૂચ કરી ચૂકી છે અને આજકાલમાં ક્યાંક છાવણી નાખીને પડશે, એવી અફવા સંભળાય છે." એ સમાચાર સાંભ-ળતાં જ પ્રભાતનો હર્ષ હણાઈ ગયો. યુદ્ધની વ્યવસ્થા કરવાને જહાજ-પુર જવા વિના તેનો છૂટકો જ નહોતો. જે સ્નેહિનીના સંયોગથી સ્વર્ગીય સુખ થયું હતું, તે સુખનું વિયોગના આઘાતથી દુઃખમાં પરિવર્તન થઈ જવાનો સમય આવી લાગ્યો. પ્રભાતના શોકનો અવધિ ન રહ્યો.

પરંતુ પ્રભાત એક વીર પુરુષ હતો. ગમે તેટલો શોક થાય, તોપણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે, એવો હિચકારો તે નહોતો. પાષાણનું હૃદય બનાવીને અંતે એક દિવસે એ જ સરોવરના તીરે પ્રભાતે ઉષાને કહ્યું કે, "જો પરમાત્માની આપણને સુખ દેખાડવાની ઇચ્છા હશે, તો વિજયની પ્રાપ્તિ કરીને હું પાછો આવીશ. હાલ તો મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાટે

હું જહાજપુર જાઉં છું. શોક કરવાને બદલે હૃદયમાં ઈશ્વરની આરાધના કરજે અને આર્યોનું હિત ઇચ્છજે."

ઉષા એનું કશું પણ ઉત્તર આપી શકી નહિ. તેના હૃદયમાં શોકનો અગ્નિ એટલી બધી પ્રબળતાથી પ્રજળી ગયો કે, નેત્રમાંના અશ્રુપ્રવાહને પણ તેણે શુષ્ક કરી નાખ્યો. અર્થાત્ શોકથી ઉષાનું વદન સર્વથા તેજોહીન અને શરીર ગતિહીન બની ગયું, તોપણ તેનાં નેત્રોમાંથી નીરના બિન્દુઓનું પતન થવા પામ્યું નહિ. તે એકીટસે પ્રભાતના મુખકમળના અવલોકનમાં લીન થઈ ગઈ. પ્રભાત હવે શોકની છાયામાં વધારેવાર ઊભો રહી ન શકયો–તેણે ચાલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેમ પણ કરી શકાયું નહિ. અંતે નેત્રો બંધ કરી ઉષાના જીવનરક્ષણનો ભાર પરમેશ્વરને શિરે નાખીને તે ત્યાંથી ચાલતો થયો. ઉષા મૂર્ચ્છા આવવાથી પૃથ્વીપર પટકાઈ પડી.

* * * * * *

ઉષાનાં નેત્રો ઊઘડ્યાં, તે વેળાએ તે પોતાના ગૃહમાં શય્યામાં પડેલી હતી; ઉષાના મુખને જોતી પ્રભાવતીની માતા ઊભી હતી અને પ્રભા તેને વાયુ ઢોળતી બેઠેલી હતી. ઉષાનું શિર પ્રભાના ખોળામાં પડેલું હતું. જાગતાં જ તેણે પ્રભાતના નામનો ઉચ્ચાર કર્યો. પ્રભાવતીએ ઉત્તર આપ્યું કે, "સત્વર આવશે. ચિન્તા ન કર, ધૈર્ય ધર." "ત્યારે શું અંતે ચાલ્યા ગયા." ઉષાએ ઘણા જ નિર્બળ અને ધીમા સ્વરે કંઠાથી પ્રશ્ન કર્યો. એના પ્રત્યુત્તરમાં પ્રભાવતીએ જણાવ્યું કે, "હા." ... ગ "હાય!" એવો ઉચ્ચાર કરીને પાછી મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ. ગૃહમાં ...થી બહુ જ ગભરાટ અને કોલાહલ મચી ગયો. સર્વ તન મન ધનથી સુશીલ સુંદરી ઉષાની સેવા શુશ્રુષા કરવા લાગ્યાં. પ્રેમીના વિયોગનો આઘાત કેવો અસહ્ય હોય છે, એનો ઉષાને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો–તેનો જીવનઆધાર જૂદો થયો, તેથી ઉષાનો અવતાર જ બદલી ગયો--જીવન છતાં પણ તેને મરણનો ભાસ થયો. ખરેખર એક વિદ્વાને સત્ય કહ્યું છે કે, "સંયોગ થવાથી શત્રુ દુઃખદાયક થાય છે, અને વિયોગ કાળમાં મિત્ર પણ તેટલો જ દુઃખદાયક બની જાય છે. અર્થાત્ દુઃખદાયકતાનો ધર્મ તો ઉભયમાં એક સમાન જ રહેલો છે. ત્યારે શત્રુ અને મિત્રમાં ભેદ શો?"

ચતુર્થ ખણ્ડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

કાળાપહાડની છાવણી

ઇ. સ. ૧૫૬૭ ના વર્ષનો અંત થવા આવ્યો હતો અને શરદ્ ઋતુનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. ઓરીસાની રાજધાની જહાજપુરથી ૪૨ માઇલના અંતરે આવેલા ઓરીસાની રાજધાનીના પ્રાચીન નગર કટક પાસેના મહાનદીના તીરપ્રાન્તમાં વિસ્તરેલા એક વિશાળ મેદાનમાં બંગાળાના બાદશાહ સુલયમાનના આલીજાહ સેનાપતિ કાળાપહાડની છાવણી પડેલી હતી. આખું મેદાન તંબૂઓ અને શામીઆનાથી ભરેલું જોવામાં આવતું હતું, તેથી જોનારને જાણે એ કોઈ વસ્ત્રનગરી વસેલી હોયની! એ ભાસ થતો હતો. સમસ્ત બંગાળામાં પોતાનાં ક્રૂર કૃત્યોથી હાહાકાર પ્રવર્ત્તાવનાર સેનાધ્યક્ષ કાળાપહાડની વિશાળ સેના લાંબી કૂચ પછી અહીં આરામ લેવાને રોકાયલી હતી. છાવણી મહાનદીના ઉભય તીરપ્રદેશમાં વિસ્તરેલી હતી અને અસંખ્ય અશ્વ આદિ પશુઓ, સિપાહીઓ તેમ જ સૈન્યાધિકારીઓના થાકને ઉતારવામાટે એ નદીનું પરમપવિત્ર સ્વચ્છ જલ એક બહુ જ ઉત્તમ સાધન થઈ પડતું હતું. પ્રત્યેક તંબૂના શિખરભાગે અર્ધચંદ્ર આકારનું બનાવેલું મહમ્મદના મજહબનું સુવર્ણચિહ્ન સૂર્યપ્રકાશના સંમિશ્રણથી ચમકતું જોવામાં આવતું હતું તથા મુસલ્માન રાજધ્વજા વાતાવરણમાં ફરફર કરતી ફરકી રહી હતી. સૈનિક અધિકારીઓના શામીઆનાના નાના પ્રકારના ચિત્રવિચિત્ર રંગોથી ત્યાં એ અત્યંત આશ્ચર્યકારક આદર્શ બની ગયો હતો અને જોનારનાં નેત્રોને બહુ જ વિશ્રાંતિ આપતો હતો.

સેનાપતિ કાળાપહાડનો તંબૂ છાવણીના મધ્યભાગમાં ઊભો કરવામાં આવ્યો હતો અને આસપાસ અનેક યુદ્ધોમાં ઝૂંઝીને વિજયી થએલી સેનાના શૂરવીર અધિકારીઓના કેટલાક તંબૂઓ ઠોકેલા હતા. કાળાપહાડના તંબૂથી થોડેક છેટે ચાર ખૂણે ચાર નાના તંબૂઓ જોવામાં આવતા હતા અને તેમના મધ્યમાં કાળાપહાડનો તંબૂ હતો. એ ચાર નાના તંબૂમાંના પહેલામાં કાળાપહાડના જનાનખાનાની બીબીઓને રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવી હતી, બીજામાં તેના ખાસ ખાનગી નોકરોનો મુકામ હતો, ત્રીજામાં રાંધવા સીધવાની ગોઠવણ કરાયલી હતી અને ચોથામાં ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ ન્યાયરત્નજીનો નિવાસ હતો. સાધારણ સિપાહીઓની રાઉંટીઓની સંખ્યા અગણિત હોવાથી તેમનું યથાર્થ અને સત્ય પ્રમાણ કાઢી શકાતું નહોતું.

સન્યે રાત્રિનો સમય વિશ્રાંતિમાં વીતાવ્યો અને બીજા દિવસનો પ્રભાતકાલ થયો. શરત્નો પ્રારંભ થઈ ચૂકયો હતો અને સૈન્ય વનવિભાગમાં નદીને તીરે પડેલું હતું, તેથી સ્વાભાવિક રીતે ત્યાં શીતલતાનો પ્રભાવ વિશેષ હોય, એ સર્વથા સંભવિત છે. એથી અનેક સૈનિકો ઉષ્ણવસ્ત્રોથી પોતાનાં શરીરોને આચ્છાદિત કરીને જંગલમાંથી વીણી લાવેલાં કાષ્ઠોને સળગાવીને તાપતા બેઠા હતા અને અનેક પ્રકારના ગપાટા હાંકતા જતા હતા. કેટલાકો ખુદાની ઇબાદતમાં મશગૂલ થઈ ગયા હતા અને કેટલાકો સ્વયંપાકની તૈયારી કરવામાં પણ રોકાયલા હતા. કારણકે, કેટલાકોને સવારમાં જ કાંઇક ખાવાની આદત પડી ગએલી હોય છે. લગભગ અર્ધપ્રહર દિવસ ચઢ્યો હશે, તે વેળાએ શત્રુઓનો એક દૂત પોતાના થોડાક મનુષ્યો સહિત ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેણે પોતાના સ્વામી ઓરીસાના સ્વતંત્ર મહારાજા નંદકુમાર દેવનો સંદેશો આપવામાટે સેનાપતિ કાળાપહાડની મુલાકાત કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. યવન સેનાપતિની આજ્ઞાથી તેને ખાસ તંબૂમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. સેનાપતિ કાળાપહાડ પોતાના તંબૂના મધ્યભાગમાં એક ઉચ્ચ આસને બિરાજેલો હતો અને આસપાસ સેનાના બીજા અધિકારી જનો પણ વાતચિત કરતા બેઠેલા હતા. આર્યદૂત પોતાના સાથીઓને બહાર ઊભા રાખીને પોતે એકલો જ તંબૂમાં દાખલ થયો અને સેનાપતિને માનથી સલામ કરીને દૂર ઉભો રહ્યો.

"તારું નામ શું?" દૂતને પગથી માથા સુધી તપાસીને તેના નવીન યૌવન, સુશોભિત શરીર, ચંદ્રસમાન વદન અને ભાગ્યે જ વીસ બાવીસ વર્ષનું વય છતાં અતુલ શૌર્યની મનમાં જ પ્રશંસા કરતાં નિઃસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરીને યવન સૈનાધ્યક્ષ કાળાપહાડે મંગળાચરણમાં એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"રણધીરસિંહ." યુવક દૂતે સંક્ષિપ્ત ઉત્તર આપ્યું.

"અત્યારે અહીં આવવાનું શું કારણ છે?" કાળાપહાડે વધારે આશ્ચર્યચકિત થઇને પુનઃ એ પ્રમાણે પૂછ્યું.

"મહાન્ શક્તિમાન્ ઓરીસાના મહારાજાધિરાજ નંદકુમાર દેવનો હું દૂત છું." રણધીરે તેના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતાં નિર્ભયતા અને શૂરવીરતાથી કહેવા માંડ્યું. "મારા સ્વામીએ મને આ શ્વેત ધ્વજા આપી આપ સાથે શાંતિની વ્યવસ્થા કરવામાટે મોકલેલો છે અને કહેવડાવ્યું છે કે, પ્રબળ આર્યસેના સમક્ષ દુર્બળ યવનસેના યુદ્ધભૂમિમાં દઢતાથી ટકી શકે તેમ નથી જ; તેમ જ ક્ષત્રિયવીરો રણમાં કોઈ કાળે પણ પાછી પાની કરે તેમ નથી. અમારી શાસ્ત્રીય ધર્મયુદ્ધની રીતિ સમીપ તમારા સિપાહીઓની જંગલી લડાયક ચાલ કાંઈ પણ બિસાતમાં નથી; તો

પણ એક વિનાકારણ ઉપસ્થિત થએલા યુદ્ધમાં પોતાના અમૂલ્ય યોધા અને પ્રજાજનોની વ્યર્થ પ્રાણહાનિ કરવાનું અને નિર્દોષોના શોણિતથી ભૂમિને રંગવાનું મહારાજાને યોગ્ય લાગતું નથી. એટલામાટે જ આ શ્વેત પતાકાસાથે મને અહીં મોકલીને મહારાજાએ શાંતિની ઇચ્છા રાખી છે અને આશા છે કે, તે શાંતિ પરસ્પર સદાને માટે કાયમ રહેશે."

"નૌજવાન!" કાળાપહાડે ગંભીર અને ભીષણ સ્વરથી કહ્યું, "આ સંદેશો તારા રાજાએ પૂરો વિચાર કરીને મોકલ્યો હોય, એમ દેખાતું નથી. કાળાપહાડ પાસેથી જે કોઈ પણ તાબેદારી કબૂલ ન કરતાં સુલેહની માગણી કરે છે, તે ગોયા જહાંગીર મુસલ્માની ઝુંડાની ફતેહમંદીને અપમાન જ આપે છે. મારા વિચારો આવા છે. માટે એ માગણીને સાંડી વાળ અને ચાલ્યો જા."

"જે સ્વલ્પ કારણથી આપ યુદ્ધ કરવાને અને સહસ્રાવધિ નિર્દોષ મનુષ્યોના જીવની હાનિ કરવાને તત્પર થયા છો; તેના કરતાં દયાવાન્ સેનાધ્યક્ષ! મારા મહારાજાનો સંદેશો વધારે વિચાર વિનાનો તો નથી જ." સાહસિક વીરયુવક રણધીરસિંહે ભયવિના સત્ય અને સરળ ઉત્તર આપ્યું.

"તારી નૌજવાનીના ખીલતા ફૂલે જો મારા મનમાં દયા ન ઉપજાવી હોત, તો ઓ ગુસ્તાખ કાસિદ!" મગરૂર કાળાપહાડે કોપના આવેશથી કહેવા માંડ્યું. "તારા મુખમાંથી નીકળેલા આ શબ્દોએ તારા શોણિતના સિંચનથી જ મારા કોપરૂપી અગ્નિને શાંત કર્યો હોત. જા અહીંથી સત્વર ચાલતો થા, તારા સ્વામીની સભામાં પહોંચી જા અ તેને કહે કે, શત્રુઓના પ્રાણની રક્ષાનું અને કાતિલ દુશ્મનોને કાબૂમ લાવવાનું કામ કાળોપહાડ સારી રીતે જાણે છે. તારા અપરાધની હું જો કે ક્ષમા આપું છું, પણ તારા મહારાજાને તો થોડા સમયમાં જ લોહશૃંખલાથી બદ્ધ કરીને બંગાળાની યવનભૂમિનાં દર્શન કરાવીશ." એટલું બોલીને કાળોપહાડ કાંઈક ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો અને વિચાર કરીને પાછો બોલ્યો કે, "ઓ બહાદુર કાસિદ રણધીરસિંહ! મારી છાવણીમાંથી તું બહાર નીકળે કે, તારે આપણી વચ્ચે શત્રુતાનો આરંભ થએલો સમજી લેવો. માર્ગમાં તને મારા સૈન્યના સૈનિકો મળે, તો તત્કાળ તારે તેમનાપર આક્રમણ કરવું અને તેમને ગુપ્ત દૂતો–જાસૂસો જાણવા. આ સઘળા કાર્યભારનો આધાર તારા વિજયપર અવલંબેલો છે. પરંતુ જો તારા દુર્ભાગ્યથી મારા સૈનિકોના હાથમાં તું જ સપડાઈ જઇશ, તો તને ભયંકર શિક્ષા આપવામાં આવશે. બસ હવે ચાલતો થા. મારી એકવાર થએલી આજ્ઞા કોઈ કાળે પણ ફરવાની નથી; માટે કાંઈ પણ બોલવાનો

વ્યર્થ પ્રયત્ન કરીશ નહિ." એમ કહીને કાળાપહાડ ગહન અને ગંભીર વિચારોમાં સર્વથા નિમગ્ન થઈ ગયો.

શૂરવીર રણધીરની છાતી જુસ્સાથી ઉભરાઈ આવી અને જોશમાં ને જોશમાં તેણે કાળાપહાડના એ અહંકારદર્શક વાક્યોનું ઉત્તર પણ આપ્યું હોત, પરંતુ ત્યાં બેઠેલા એક બીજા વૃદ્ધ યવન અધિકારીએ તેને બોલતો અટકાવ્યો. કાળાપહાડના જુલ્મી અને કીનાખોર ખવાસને તે સારી રીતે જાણતો હતો, તેથી આ નિર્દોષ રણધીરપર તેને ઘણી જ દયા આવી. તે રણધીરને તંબૂમાંથી બહાર લઈ ગયો અને ઉપદેશ આપતો હોય, તેવા સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે;–

"ઉન્મત્ત યુવક! શું તું શેરને તેની પોતાની ગુફામાં જ જેર કરવાની આશા રાખે છે કે? વિચાર કર; તારી ભાવના ભૂલ ભરેલી છે."

"મહાપુરુષ! તમારા અભિમાનમાં ભાન ભૂલેલા સેનાપતિએ ઉચ્ચ ક્ષત્રિયકુલતિલક ભૂપાલ નંદકુમાર દેવને અને મને જે ન આપવા જેવું અપમાન આપ્યું છે, તેને માટે હું ઇશ્વરના શપથ લઈ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, એનું વૈર હું લઇશ અને કાળાપહાડને તેના ગર્વની શિક્ષા અવશ્ય આપીશ." રણધીરે પોતાની કટિએ લટકતી તીક્ષ્ણ તલવારની મૂઠપર હાથ રાખીને કોપપૂર્વક એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

"મોઢેથી બોલવા કરતાં કરી બતાવવાને મુસલ્માનો વધારે પસંદ કરે છે." વૃદ્ધ યવન અધિકારીએ હસતાં હસતાં કહ્યું; અને વધારામાં ઉમેર્યું કે, "હું તને વધારે દુઃખમાં નાખવા નથી ઇચ્છતો. તું જે કાંઈ કહ્યો છે, તેને હું મારા મનના મંદિરમાં જ છૂપાવી રાખીશ. હવે ઉતાવળથી ચાલ્યો જા. અહીં તું ભયના સમુદ્રમાં છે, માટે તીરપ્રાન્તનો શોધ કર.

એટલું કહીને વૃદ્ધ યવન અધિકારીએ રણધીર અને તેના સૈનિકોને પોતાના એક ગુલામ સાથે રવાના કરી દીધા. તે ગુલામ તેમને કાળાપહાડની છાવણીની હદથી બહાર પહોંચાડી આવ્યો, અને પોતે છાવણીમાં પાછો વખતસર આવી પહોંચ્યો.

એ વૃદ્ધ યવન અધિકારી તે નિરંજનને કારાગૃહમાં ભોજન આપવાને આવનારો વૃદ્ધ સિપાહી જ હતો. એ બ્રાહ્મણમાંથી ભ્રષ્ટ થઇને યવન થએલો હતો, એ તો વાંચકો જાણે છે જ. કાળાપહાડ જ્યારે ભ્રષ્ટ થયો અને સારી પદવીનો અધિકારી થયો, ત્યારે પોતાના દુઃખના સમયમાં કામ આવેલા એ વૃદ્ધને તે ભૂલી ગયો નહિ. બાદશાહ પાસે શિફારિશ કરીને તેણે તેને સૈન્યમાં અધિકારીની એક સારી પદવી અપાવી અને પોતાથી બનતી તેની બીજી સેવા પણ કરવા લાગ્યો. મૂળ

બ્રાહ્મણ હોવાથી જ તે વૃદ્ધ અધિકારીને રણધીર માટે દયા આવી હતી, એ કહેવાની હવે વધારે આવશ્યકતા નથી.

કાળોપહાડ ગહન વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયો હતો, તેનું એક પ્રબળ કારણ હતું. રણધીરને જોતાં તેને પોતાના બંધુ પ્રભાતનું સ્મરણ થઈ આવ્યું હતું. ન્યાયરત્ન પણ એ પ્રાતઃકાલની સભામાં આવીને બેઠા હતા. તેમણે પણ એ આર્ય રાજદૂતને જોયો હતો. ન્યાયરત્ન સાથે ગુપ્ત વાર્ત્તા કરવાના હેતુથી તેણે બીજા અધિકારીઓ અને સિપાહીઓને પોત-પોતાના સ્થાને જવાની આજ્ઞા આપી દીધી. તે સર્વ ચાલ્યા ગયા પછી કાળોપહાડ ન્યાયરત્નને ઉદ્દેશી કહેવા લાગ્યો કે;–

"ગુરુરાજ! ઓરીસાના રાજાએ મોકલેલા રાજદૂતને તમે જોયો કે? એને જોતાં જ મારા મનમાં એક પ્રકારનું આકર્ષણ થવા માંડ્યું હતું અને વારંવાર પ્રભાતની સ્મૃતિ થયા કરતી હતી. પરંતુ પ્રસિદ્ધ રીતે એને કાંઈ પણ પૂછવાનું સાહસ હું કરી શકયો નહિ. તમારા મનમાં એવો કાંઈ પણ ભાવ થયો હતો વારુ?"

"મારા મનમાં તો એને જોતાંની સાથે જ એવી શંકા ઉત્પન્ન થ હતી કે, એ પ્રભાત જ હોવો જોઇએ. પરંતુ બીજી જ પળે એનું નામ રણધીર છે, એમ જાણતાં અને એક બ્રાહ્મણપુત્ર ઓરીસાના રાજાનો વિશ્વાસુ દૂત હોય, એ વાર્ત્તા અશક્ય સમાન ભાસતાં પ્રભાત જેવી આ-કૃતિનો એ કોઈ બીજો યુવક હશે, એવો નિશ્ચય મેં કરી લીધો." ન્યાય-રત્ને પોતાની આંતરિક ભાવના યથાસ્થિત કહી સંભળાવી.

"એ રાજદૂત તે પ્રભાત જ હતો, એમાં સંશય જેવું કાંઈ પણ નથી. પણ હવે એ હાથમાં કયાંથી આવી શકે? કદાચિત્ મારા સૈનિ-કોના હાથમાં કયાંક સપડાઈ જશે, તો વ્યર્થ એના પ્રાણની પણ હ થઈ જશે. એને બચાવવાનો કોઈ પણ ઉપાય કરવો જોઇએ." એમ કહીને પાછો તે વિચારમાં પડી ગયો અને થોડીવાર પછી તે વૃદ્ધ સૈન્યા-ધિકારીને બોલાવીને આજ્ઞા આપી કે, "હિંદુરાજાનો જે દૂત અહીં સંદેશો લઇને આવ્યો હતો, તે ઘણો જ શૂરવીર અને દક્ષ દેખાય છે. માટે જો એ જીવતો આપણા હાથમાં આવે, તો એને આપણા સૈન્યમાં જ રાખી લઇએ, એવો મારો વિચાર છે. અત્યારે ને અત્યારે આખા લશ્કરમાં એવો હુકમ સંભળાવી દ્યો કે, તે આપણા મનુષ્યોની હાનિ કરે, તો પણ તેનાપર કોઇએ શસ્ત્ર કે. અસ્ત્ર ચલાવવું નહિ અને યુદ્ધ થયા પછી પણ તેને જીવતો જ પકડીને મારી હુજૂરમાં લાવીને હાજર કરવો. તેને મારનાં-રના પ્રાણ તેના કુટુંબકબીલા સાથે લેવામાં આવશે."

વૃદ્ધ અધિકારીએ આજ્ઞા અનુસાર લશ્કરમાં હુકમ સંભળાવી દીધો. પોતાના બંધુને મળવાની એક નવીન ચિન્તાએ કાળાપહાડના હૃદયમાં આવીને નિવાસ કર્યો ન્યાયરત્ન પણ પ્રભાતને મળવાને આતુર બની ગયા. સ્વાભાવિક સ્નેહનો પ્રભાવ જ એવો હોય છે, એમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું પણ નથી.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

રણધીરનું સાહસ

રણધીરસિંહ જે વેળાએ કાળાપહાડની છાવણીની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરીને યવનોની દબદબા ભરેલી અલ્પકાલીન વસ્ત્ર નગરીને છોડી મહાનદીના તીરપ્રાન્તસ્થ ખુલ્લા મેદાનમાં આવી પહોંચ્યો, તે વેળાએ તે પોતાના મનોવિકારોને દબાવી શક્યો નહિ. ન છાજતું અપમાન આપનાર મગરૂર કાળાપહાડને હૃદયમાં તેણે ઘણો જ ધિક્કાર્યો—તેના શિરે તિરસ્કારની વૃષ્ટિ વર્ષાવી.

"સારે હવે યુદ્ધનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે." રણધીરે પોતાના સૈનિકોને સંબોધીને કહ્યું, "હું જે જે પદાર્થોને પવિત્ર માનું છું, તે સર્વના એકત્ર શપથ લઈને કહું છું કે, જો આપણને માર્ગમાં શત્રુ પક્ષના સૈનિકો કે બીજા કર્મચારીઓ મળશે, તો તેમની સંખ્યા આપણા કરતાં બમણી કે ચોગણી હશે, તોપણ આપણે તેમનાપર આક્રમણ તો કરીશું જ અને યવન સેનાપતિની ઇચ્છા અનુસાર તેમને યમપુરીમાં પહોંચાડી દઈશું અથવા તો બંધીવાન્ કરીને આપણા નગરમાં લઈ ચાલીશું કે પછી આપણે પોતે જ રણસંગ્રામમાં તેમની તલવારોનાં બળિદાનો થઈને સ્વર્ગમાં સિધાવીશું. બોલો—શૂરવીરો! તમારી બધાની શી ભાવના છે?"

રણધીરના રણશૂર સૈનિકોએ પોતાના અધિકારીના એ વિચારને હર્ષની ગર્જનાથી વધાવી લીધો અને શૌર્યથી ભરપૂર થઈ તેઓ ઓરીસાના ફળદ્રૂપ ક્ષેત્રો અને તાલુકાપ્રદેશોમાંથી પોતાનો માર્ગ કાપતા આગળ વધ્યા. રાજદૂત રણધીર અને તેના સૈનિકોએ ભાગ્યે જ અર્ધ કોશ જેટલો પંથ કાપ્યો હશે, એટલામાં મહાનદીના સામે તીરે એક ઘોડેસ્વારોની ટુકડી જતી તેમના જોવામાં આવી અને તેમના અગ્રભાગે અર્ધચંદ્રના ચિહ્નવાળો સુવર્ણનો ઝુંડો દ્વિપ્રહરના તપ્ત સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોથી ચમકતો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો.

"જુઓ છો શું? શૂરવીરો! શત્રુઓ." રણધીરે સિંહ સમાન ગર્જના કરી પોતાના યોધાઓને ઉદ્દેશીને પોકાર કર્યો.

એટલું કહીને તેણે પોતાના અશ્વને થોભાવી રાખ્યો અને એક ધ્યાનથી શત્રુઓ પ્રતિ જોઈ રહ્યો. "એક સો કરતાં વધારે શસ્ત્રધારી સૈનિકો સમીપસ્થ તીરપ્રાંતમાં હોય, એવું અનુમાન કરી શકાય છે." રણધીરે એક પળની વિશ્રાંતિ પછી કહ્યું. "આપણી સંખ્યા માત્ર પચાસની જ છે. પરમેશ્વરે પોતે જ શત્રુઓને આપણા હાથમાં સોંપીને આપણને શૌર્ય બતાવવાનો અમૂલ્ય પ્રસંગ આપેલો છે. કેવા આનન્દનો અવસર! આજે ખરેખર મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થશે."

"ક્ષત્રિયોનો વિજય!" યુવક રાજપૂત વીરના સૈનિકોએ જયનાદ કર્યો.

"ત્યારે શૂરવીરો! વધો આગળ અને તૂટી પડો શત્રુઓપર." રણધીર તેમનાં વચનને ઉત્તેજન આપીને આજ્ઞા કરી.

એટલું કહેતાં જ તેણે પોતાના અશ્વને એડી મારી દપટાવી મૂક્યો અને આંખના પલકારામાં મેદાનને ઓળંગી નદીના તીરપર આવી પહોંચ્યો. થોડીકવાર વિચાર કરીને તેણે મહાનદીના વેગવાન્ વારિપ્રવાહમાં ઝોકાવ્યું અને નિર્વિઘ્ને સામે તીરે જઈ નીકળ્યો. તેના સૈનિકો પણ તેવી જ રીતે તેની પાછળ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. મુસલ્માનોની ટુકડી હવે તેમનાથી થોડી જ દૂર હતી. તેથી રણધીર સ્પષ્ટતાથી જોઈ શક્યો કે, તેમાં નવ્વાબના કે કાળાપહાડના જનાનખાનાની ઔરતોની સંખ્યા વધારે હતી, અને થોડાક શસ્ત્રધારી સૈનિકો તેમના સંરક્ષણમાટે તેમની સાથે હોય, એવી તેણે કલ્પના કરી દીધી. તે સઘળી સ્ત્રીઓનાં શરીરે સુંદર વસ્ત્રો અને મુખપ્રદેશમાં આવરણો (બુર્કાઓ) જોવામાં આવતાં હતાં. તે સર્વ સુન્દરીઓ ચંચળ અને ચપળગતિવાળા અરબી અશ્વોપર સ્વાર થએલી હતી.

એ શમશીરવાળા બહાદુર પઠાણો અને અપ્સરા જેવી જણાતી અન્ય અબળાઓના મધ્ય ભાગમાં પોતાના બહુમૂલ્ય અરબી અશ્વને નચાવતી ચાલતી નવયૌવના અને હાવભાવપૂર્ણ યુવતી, તેના દબદબા ભરેલા પોશાકથી કોઈ કુળવાન્ અધિકારીની પુત્રી હોય, એવો ત્વરિત જ જોનારને નિશ્ચય થતો હતો. તે સર્વ આનંદમાં નિમગ્ન થઈ પરસ્પર વાર્ત્તાલાપ કરતાં માર્ગને ક્રમતાં જતાં હતાં. શોકનો તેમનાં હૃદયોમાં સર્વથા અભાવ હતો.

પરંતુ ઈશ્વરની કેવી અદ્ભુત લીલા? એકની હાનિ તે અન્યના લાભનો હેતુ થઈ પડે છે. અર્થાત્ તેમના તે આનંદ અને હર્ષને ક્ષત્રિય વીર રણધીર શોક અને ખેદના રૂપમાં ફેરવી નાખવા ઇચ્છતો હતો. તેણે તે જ ક્ષણે પઠાણ સૈનિકોને લડાઇનો ઇશારો કર્યો. સૈનિકોએ યુદ્ધના એ સમાચાર સંભળાવતાં જ સ્ત્રીઓમાં ભયંકર ગભરાટ ફેલાઈ

ગયો અને તેઓ રડવા લાગી. પણ તેમના સંરક્ષક અધિકારીએ શત્રુ સૈનિકોની સંખ્યા પોતાના કરતાં ઓછી જોતાં જ પોતાના જંગીઓને દિલદારી આપી કહ્યું કે, "બહાદુર શેરો! દુશ્મનોથી ડરવું અને શર્મિન્દા થઈ ફરવું, તેના કરતાં કુવામાં ડૂબી મરવું વધારે સારું છે! કાફિરો ઘણા જ થોડા છે. ખુદાનું ચહાવું છે, તો હમણાં જ એ સઘળાં કાફિર કૂતરાંનાં માથાં ધડથી જૂદાં કરી આપણી મલેકાના કદમોમાં લાવી હાજર કરીશું." એ ઉત્તેજક ભાષણ સાંભળતાં જ મુસલ્માન સૈનિકોના હૃદયમાં નવીન ઉત્સાહ જાગ્યો અને તેમણે પોતાની તલવારોને મ્યાનથી બહાર કાઢી.

ક્ષત્રિય વીરો અને યવન બહાદુરોના પરસ્પર રક્તવાહક યુદ્ધનો આરંભ થઈ ચૂકયો. થોડા વખત સૂધી તો અફગાનો ક્ષત્રિયો ઉપર ગાલિબ થયા હોય, એમ દેખાયું. પણ થોડા જ વખતમાં મામલો પાછો ફરી ગયો. સંખ્યા ઓછી છતાં પણ ક્ષત્રિયોનો વિજય થતો દેખાયો. તેમણે કેટલાક મુસલ્માન સૈનિકોને જહન્નમવાસિલ કર્યા અને જીવતા પકડાયા, તેમને સાંકળોથી જકડીને કેદ કરી લીધા. આટલો વિજય મળતાં જ રણધીરે મુસલ્માન સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં હલ્લો કરવાની પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી અને અગ્ર ભાગે તે પોતે રહ્યો. એ અત્યંત ભયંકર પ્રસંગ હતો. મુસલ્માનોએ ઘણી જ મજબૂતીથી માર્ગ રોકી રાખ્યો અને પ્રાણ જતાં સૂધી લડ્યા. પણ અંતે રણધીર ફાવ્યો. માત્ર એક કલાકની ઝપાઝપીમાં તેણે ઘણાખરા મુસલ્માન જંગીઓને કબ્રસ્તાનના વાસી બનાવી દીધા અને બાકી રહેલા થોડાક સિપાહીઓ સહિત તે સ્વર્ગની સુંદરી અને તેની સખીઓ તથા દાસીઓને કેદ કરી લીધી. રણધીરના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

"સ્વર્ગીય સુન્દરિ! હવે ભયનું કશું પણ કારણ નથી." વિજય મેળવી તે પ્રમદા પાસે જઈ તેને આશ્વાસન આપતાં રણધીરે કહ્યું." તમે શત્રુઓના હાથમાં આવી પડ્યાં છો, એ જો કે સત્ય છે, પણ શત્રુ ઉદાર છે! જો કાળાપહાડના અસત્ય અભિમાનથી કોપને વશ થઈ મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી ન હોત, તો–"

"રાજપૂત સરદાર! કાળોપહાડ મારો પતિ છે, માટે તેનું ભૂંડું બોલશો નહિ." શાહજાદીએ તેને વચમાં જ બોલતો અટકાવીને ગંભીર ભાવથી કહ્યું. "ને કમ્નસીબીથી જે નજીરુન્નિસા તમારા હાથમાં સપડાયલી છે, તેની ઇજ્જત અને દરજ્જાને લાયકીથી જાળવજો."

"નજીરુન્નિસા" એ નામ સાંભળતાં જ રણધીરના મનમાં આનંદ અને આશ્ચર્યનો ભેગો ભાવ ઉત્પન્ન થયો. કારણ કે, તેણે તેના સ્વરૂપ-

સૌન્દર્યની બહુ પ્રશંસા સાંભળેલી હતી. સમસ્ત બંગાળામાં તેના જેવી સૌન્દર્યવતી યુવતી બીજી એક પણ તે સમયમાં હતી નહિ, એ પણ તેના જાણવામાં હતું. તે ખૂબસૂરતીની પૂરી અને જન્નતની હૂરી હાલ દુર્દૈવથી રણધીરના હાથમાં કેદ પકડાયલી હતી. "એને સ્વામીનાં ચરણોમાં અર્પવી કે નિર્વિઘ્ને તેના પતિને પાછી સોંપવી?" એ વિચારસાગરના ભયંકર તરંગોમાં રણધીર ડોલાં ખાવા લાગ્યો—માનસિક યંત્રણામાં પડી ગયો.

ઘણો વખત સુધી હા નાના વિચારવમળમાં ગોથાં ખાતો તે ત્યાંનો ત્યાં સ્તબ્ધ થઇને ઉભો રહ્યો. પ્રથમ તેને શાહજાદી પર દયા આવી અને ત્વરિત જ પાછી પોતાની પ્રતિજ્ઞાની સ્મૃતિ થઈ આવી. અંતે પોતાની પ્રતિજ્ઞા અને સ્વામીના હિતનો તેને વધારે વિચાર થયો. એથી તેણે સુલ્તાનજાદીને સવિનય જણાવ્યું કે;—

"હું નિરુપાય છું. તમને બંધનમુક્ત કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં નથી. અમારા શૂરવીર મહારાજાધિરાજ સમક્ષ તમને હાજર કરવામાં આવશે અને ત્યાર પછીના તમારા સારા કે માઠા ભવિષ્યનો આધાર ઓરીસાના સ્વામી મહારાજા નન્દકુમાર દેવની ઇચ્છાપર રહેલો છે." એટલું કહીને રણધીરે વધારામાં જણાવ્યું કે, "પરંતુ તમારું ત્યાં કોઈ પણ રીતે અપમાન નહિ થાય, અને તમારા સતીત્વની પણ હાનિ થશે નહિ; એ વિશે તમારે નિશ્ચિત રહેવું."

"સફી સરદાર! તમારી આવી લાયકીથી મારી પૂરી ખાત્રી થઈ છે કે, તમારા રાજાના દરબારમાં પણ મારી બેઇજ્જતી તો નહિ જ થાય. હું સારી રીતે જાણું છું કે, દિલાવર રાજપૂતો તેમના કેદીઓ તરફ હમેશા રહમદિલ હોય છે. થોડા જ વખતમાં મારો પિદર સુલતાન સુલયમાન અથવા મારો પતિ કાળોપહાડ મને ગમે તે ઇલાજ કરીને પણ છોડવશે. દંડ આપીને પણ મારો છૂટકારો કરાવશે." નજીરુન્નિસાએ હિમત અને નિખાલસ મનથી કહ્યું.

રણધીરે તેની આબરૂ અને ઇજ્જતને જાળવવાની પૂરી ખાત્રી આપી અને તેથી સંતુષ્ટ થઈ પોતે સંપૂર્ણ રીતે તેની દયાપર આધાર રાખી રહી છે, એવો ભાવ દેખાડવાને ઉપકાર માનતી નજીરુન્નિસાએ પોતાના મુખપરનો બુર્કો ઉતારીને તેને પોતાના ચંદ્રસમાન મુખમંડળનું દર્શન કરાવ્યું. તે વખતમાં નબ્વાબના જનાનખાનાની ઔરતો કોઈ મર્દને—પારકા મર્દને—પોતાનું મુખ દેખાડે, એ ઘણી જ માન, વફાદારી અને તાબેદારીની નિશાની મનાતી હતી.

જો કે કાળાપહાડની પત્નીના સૌન્દર્યની રણધીરે પ્રશંસા તો બહુએ સાંભળી હતી, છતાં પણ "તે પણ એક સાધારણ સ્વરૂપવતી સ્ત્રી હશે,"

એવી અત્યાર સુધી તેના મનની ભાવના હતી. પરંતુ જ્યારે બુર્કો દૂર થયો અને સાક્ષાત્ સુલ્તાનજાદીના સૂર્યસમાન મુખનો પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપી ગયો, ત્યારે જ તેને ભાસ થયો કે, તેના સ્વરૂપની સર્વ પ્રશંસા સત્ય હતી અને નામ પ્રમાણે જ તેનું સૌન્દર્ય વિકસિત હતું. હજી પણ એવી અલૌકિક સૌન્દર્યવતી સ્વર્ગીય સુન્દરીઓનું આ વિશ્વમાં અસ્તિત્વ છે, એવી કલ્પનાથી તેને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું અને નારીના અવતારમાં એ કોઈ દેવતા જ ઊતરી આવી છે કે શું? એવો તેને ભ્રમ થયો. કાસ્મીર સૌન્દર્યનો ભંડાર મનાય છે; પરંતુ ત્યાં પણ એવી સૌન્દર્યપ્રતિમા હશે કે નહિ? એની તેને શંકા થવા લાગી. અન્ય અબળાઓનીયૌવનાવસ્થા એ યવન યુવતીના યૌવન સમક્ષ વૃદ્ધાવસ્થા જેવી ભાસવા લાગી, સૌન્દર્ય અસૌન્દર્ય જેવું દેખાવા લાગ્યું અને કોમલતા કઠિનતા જેવી જણાવા લાગી. નિરપરાધિની અને નમ્ર સ્વર્ગીય સુન્દરીના મુખદર્શનથી રણધીરના મનમાં જે પરિણામ થયું, તેનું સંપૂર્ણ વિવેચન કરી શકે, એટલી આપણી ભાષાના શબ્દોમાં શક્તિ છે કે નહિ? એની શંકા જ છે અને તેથી જ તેનું વિવેચન આપણે કરીશું નહિ.

જે વેળાએ નજીરુન્નિસા અને રણધીર મધ્યે આવો પ્રકાર ચાલી રહ્યો હતો, તે વેળાએ રણધીરના શૂરવીર સૈનિકો મૃત શત્રુઓના શરીર પરનો માલ લૂટવામાં રોકાયલા હતા. નજીરુન્નિસાએ પોતાના મુખમંડળને પુનઃ બુર્કામાં છૂપાવી દીધું. તે વખતે જાણે પૂર્ણ ચંદ્ર મેઘમાં છૂપાઈ ગયો હોયની! એવો રણધીરના હૃદયમાં ભાસ–ભ્રમ થયો. લૂટ બંધ થઈ અને સૈનિકોએ પોતાના સ્થાન પ્રાંત ચાલવા માંડ્યું. માર્ગમાં સુલ્તાનજાદીને આરામ મળે અને તેના થાકનું દુઃખ ટળે, એટલા માટે રણધીર વારંવાર પડાવ નખાવતો હતો અને પ્રવાસના શ્રમને ન્યૂન કરવા માટે તેણે નજીરુન્નિસામાટે એક પાલખી બનાવરાવી અને તેમાં તેને બેસાડી. આવાં કારણોને લીધે એક દિવસના પ્રવાસે બે દિવસ લીધા. રાતના જ્યારે છાવણી નાખવામાં આવી, તે વેળાએ શાહજાદીના તંબૂ પાસે પહેરેગીરને રાખવામાં આવ્યો નહોતો. કારણ કે, શાહજાદીએ ન્હાસી ન જવાનું વચન આપેલું હતું અને રણધીરનો તે વચનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. એવી રીતે પ્રવાસ કરતા કરતા તે સર્વ જહાજપુરમાં આવી પહોંચ્યા અને રણધીર પોતાના મહારાજાને મળવામાટે આતુર થઈ ગયો. નજીરુન્નિસાને નિવાસ અને ખાનપાન ઇત્યાદિની સર્વ પ્રકારની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરી આપીને, તે મહારાજા નન્દકુમાર દેવ સમક્ષ જવાને તૈયાર થયો.

રણધીરનું અત્યાર સુધીનું વર્ત્તન પરમ પવિત્ર અને કોઈ પણ પ્રકા-

રના વિકારથી રહિત હતું. તોપણ યવન સુન્દરી નજીરુન્ના મનમાં અનેક જાતિના તર્ક વિતર્કો થવા લાગ્યા. એક ક્ષણે રણધીર વિશે તેના હૃદયમાં સારા ભાવો અને સારા વિચારો આવતા હતા, તો દ્વિતીય ક્ષણે તે તેને શંકાની દૃષ્ટિથી જોતી હતી. નજીરુન્નિસા જો કે એક યવન યુવતી હતી, છતાં પણ પાતિવ્રત્યપાલનના તેના વિચારો આર્ય અબળા કરતાં પણ અધિક ઉચ્ચ અને ગૌરવયુક્ત હતા. પૂર્ણ પતિવ્રતા છતાં પણ કોઈ કોઈ ક્ષણે રણધીર માટે તેના હૃદયમાં સ્નેહનો અદ્વિતીય ભાવ ઉદ્‌ભવી આવતો હતો. ત્યારે શું તેનું મન રણધીરના સૌન્દર્યથી ચંચલ અને ચલિત થઈ ગયું હતું? એનું ઉત્તર અમે એટલું જ આપીશું કે, રણધીર માટે તેના મનમાં સ્નેહનો અંકુર તો ફૂટયો હતો, પરંતુ તે સ્નેહ પવિત્ર હતો કે અપવિત્ર, તે તો ઘટઘટવ્યાપક અંતર્યામી પરમાત્મા જાણે. મનુષ્યમાં એ રહસ્યને જાણી લેવાનું સામર્થ્ય નથી. અસ્તુ, જે હશે તે પોતાની મેળે જ જણાઈ આવશે. અત્યારે એનો ઊહાપોહ શામાટે કરવો જોઇએ? ચાલો રણધીર સાથે મહારાજા નન્દકુમાર પાસે અને તેને ઓળખો.

તૃતીય પરિચ્છેદ

યુદ્ધનો નિશ્ચય અને નજીરન્‌ને આશ્વાસન

રણધીરે મહારાજા સમક્ષ આવી પોતાના શાંતિના સંદેશાની કાળાપહાડની છાવણીમાં નીવડેલી નિષ્ફળતા નિવેદન કરી અને દૈવની પ્રબળતાથી શાહ સુલયમાનની ભત્રીજી અને કાળાપહાડની પત્ની નજીરુન્નિસા તથા તેની દાસીઓ કેવી રીતે તેના કબ્જામાં આવી, તે પણ વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યું. એ સાથે તે યવન રમણી પ્રતિ દયા દેખાડવાની પણ તેણે પ્રાર્થના કરી. મહારાજાએ તે પ્રાર્થના માન્ય કરીને કહ્યું કે, "ત્યારે એ બહાદુર યવને છેવટે યુદ્ધમાં ઉતરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે, કેમ? મેં તો શાંતિની ઇચ્છા રાખી હતી, પણ તે પૂરી ન થઈ શકી. હશે! પ્રભુની એવી જ ઇચ્છા છે, તો તેને જ પૂર્ણ કરવી જોઇએ? શૂરવીર પ્રભાતકુમાર! સેનાપતિ કાળાપહાડમાં ખરેખરું શૌર્ય છે કે, માત્ર બાલદંભ અને સાહસની જ વિપુલતા છે?"

હેં, મહારાજાએ રણધીર નામનો ઉચ્ચાર ન કરતાં પ્રભાતના નામથી એ યોધાને કેમ ઓળખ્યો? શું રણધીર તે પ્રભાતકુમાર હતો? તેમ જ હોવું જોઇએ, અને હતું. ક્ષત્રિયોનો સેનાપતિ પ્રભાત પોતે જ એક દૂતના વેશમાં નામનું પરિવર્તન કરીને કાળાપહાડની છાવણીમાં ગયો હતો અને મહારાજાની ઇચ્છા પ્રમાણે સંદેશો પહોંચાડ્યો હતો;

તેનો તમારામાં બંધુભાવના ધરે છે.” શાહજાદી નજીરને પ્રભાતનો ઉપકાર માનીને પોતાના મનનો ભાવ દર્શાવ્યો.

નજીરનના હૃદયમાંથી ભયનો લોપ થયો અને સ્વાભાવિક રીતે તે જાણે પોતાના જ કોઇ સંબંધીને ત્યાં આવી હોયની! એવી તેની ભાવના થઈ ગઈ. યુદ્ધના સમાચાર અને આશ્વાસનનાં વાક્યો સંભળાવીને પ્રભાત જ્યારે ત્યાંથી જવાને નીકળ્યો, તે વેળાએ તેને “ખુદા હાફિજ.” કરતાં નજીરુન્નિસાએ પાછો પોતાના મુખપરનો બુર્કો દૂર કર્યો અને તેના સંરક્ષક વીર પ્રભાતને આ બીજીવાર તે સુંદરીના મુખચંદ્રના દર્શનનો અમૂલ્ય પ્રસંગ સાંપડ્યો. આહા! કેવી સ્વરૂપવતી તે સુંદરી અને કેવી તેના વદનદર્શનથી ઉદ્ભવતી પ્રભાતના હૃદયમાંની આનંદલહરી!! કવિની લેખિનીમાં પણ તેના વર્ણનને આલેખવાની શક્તિ નથી, ત્યારે નવલકથાકારની લેખિનીમાં તો તેવી શક્તિ કયાંથી જ હોય? અર્થાત્ ન જ હોય, એ સ્વાભાવિક છે. અસ્તુ.

તે સુન્દરીની પવિત્ર, શુદ્ધ અને સૌન્દર્યયુક્ત સ્નેહસરિતામાં વીર યુવક પ્રભાત સ્નેહસલિલનું પાન કરવા લાગ્યો. મુખાવરણરૂપ નભોમંડળમાં તે ચપલાના મુખરૂપ ચંદ્રનો લોપ થતાં, જાણે કોઈ અલભ્ય સ્વર્ગીય વસ્તુને ખોઈ નાખી હોયની! એવો પ્રભાતને ભ્રમ થયો. નજીરુન્નિસાના વદનમાં તેને અપ્સરાવત્ હાવભાવો, બાળક સમાન નિર્દોષતા અને કુમારિકા સમાન ઉત્કંઠાનું વારંવાર દર્શન થતું હતું અને તે જ તેના પ્રેમનું મુખ્ય કારણ થઈ પડ્યું હતું. પ્રેમની ઉત્પત્તિ અનેક કારણોથી થાય છે, તેમાં આ પણ એક કારણ હતું.

સ્ત્રીના પ્રેમના જેવી રીતે માતૃપિતૃપ્રેમ, બંધુપ્રેમ અને પતિપ્રેમ આદિ અનેક પ્રકારો છે, તેવી જ રીતે પુરુષના હૃદયમાં પણ માતૃપિતૃપ્રેમ, ભગિનીપ્રેમ, અને પત્નીપ્રેમ ઈત્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રેમોનો નિવાસ હોય છે. આપણામાં કોઈ પુરુષ સ્ત્રીને સ્નેહની દૃષ્ટિથી જોતો હોય કે સ્ત્રી કોઈ પુરુષને પ્રેમભાવથી નિહાળતી હોય, તો તેને કામવાસના જ માનવામાં આવે છે; પરંતુ ઉચ્ચ પ્રકારની મનોવૃત્તિવાળાં સ્ત્રી પુરુષના મનમાં સર્વથા અને સર્વદા કામવાસના હોતી નથી, એ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. પ્રભાતનો નજીરન્ પ્રતિનો પ્રેમ અને નજીરનનો પ્રભાતમાંનો સ્નેહ તે અનુક્રમે ભગિનીપ્રેમ અને બંધુપ્રેમ હતો. માત્ર પરસ્પરના સદ્ગુણોથી જ તેમના મનમાં પરસ્પર માટે સ્નેહ ભાવના ઉત્પન્ન થએલી હતી. એવા પ્રેમમાં જ ઇશ્વરનું ઇશ્વરત્વ અને માયાનો અભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. નજીરનની પતિભાવના તો માત્ર કાળાપહાડમાં જ હતી અને પ્રભાતના હૃદય મંદિરની પૂજ્ય દેવી માત્ર ઉષા જ હતી, એ

વાચકોને નવેસરથી જણાવવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. આમાંથી બીજો એ એક સાર ગ્રહણ કરવાનો છે કે, ઉચ્ચ અને ઉદાર શત્રુઓ પણ પરસ્પરને કેવી અને કેટલી બધી માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને તેમના હૃદયના ભાવો કેવા અતિ ઉચ્ચ અને સ્વર્ગીય હોય છે. એટલા માટે જ આપણામાં એક કહેવત ચાલૂ છે કે, "દાના દુશ્મન ભલો, પણ નાદાન દોસ્ત ભૂંડો." ખરેખર કોઇને શત્રુ મળે, તો તે પ્રભાત જેવા જ મળજો, એવી અમારી અનન્ય ભાવે મનોવાંચ્છના છે. અસ્તુ.

કાળાપહાડે જે વેળાએ પોતાની પ્રાણપ્રિયાના હરણના સમાચાર સાંભળ્યા, તે વેળાએ તેના કોપનો પાર રહ્યો નહિ–બળતી જ્વાળામાં ઘૃત હોમાયું. એક તો તે આર્યોના નાશમાટે ઉદ્યુતક્ત થએલો જ હતો, એટલામાં તેની આ બીજી છેડ થવાથી તેણે બની શકે તેટલી શીઘ્રતાથી હિન્દુઓના સંહારનો નિર્ધાર કર્યો. એકદમ તેણે પોતાના સૈનિકોને છાવણી ઉઠાવીને જહાજપુર તરફ કૂચ કરવાની આજ્ઞા આપી દીધી.

"દીન દીન"ના પોકારોથી ચતુર્દિશા વ્યાપ્ત થઈ ગઈ અને પવનવેગે પ્રયાણ કરીને બીજે દિવસે રાત્રે યવનસેના જહાજપુર પાસે આવી પહોંચી. ક્ષત્રિયસૈન્ય પણ લડવાની તૈયારી કરીને જ ઊભું હતું, પરંતુ પ્રથમ તો તેમણે દુર્ગના સંરક્ષણનો પ્રયત્ન કરવાનું જ યોગ્ય વિચાર્યું હતું. પ્રાતઃકાળમાં યવન અને આર્યોના યુદ્ધનો આરંભ થવાનો હતો. હવે જોઇએ કે, જયશ્રી કોના ગળામાં વરમાળા આરોપે છે તે. ચાલો ત્યારે સમરક્ષેત્રમાં.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

જહાજપુરનું યુદ્ધ

વર્ષાઋતુની સમાપ્તિ થઈ ચૂકી હતી. શ્વેત મેઘસમૂહના પાછલા ભાગમાં છૂપાયલા નીલવર્ણ આકાશનું મંદ મંદ દર્શન થવા લાગ્યું હતું. રાત્રિના સમયે એક વીર યુવક કિલ્લાની દીવાલપર ઉભો હતો. ચતુર્દિશાએ શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું, છતાં પણ વચવચમાં સૈનિકોના ગીતધ્વનિથી તે શાંતિનો ભંગ થતો જોવામાં આવતો હતો. શસ્ત્રઅસ્ત્રથી સુસજ્જિત થએલા કેટલાક સેનાનીઓ દુર્ગના દ્વારપર મહાસાવધાનીથી પહેરો ભરતા હતા. એકાએક વજ્રપાત પ્રમાણે ગુડુમ્ કરીને તોપનો ધ્વનિ સંભળાયો. સર્વત્ર આકાશ અને પૃથ્વી કંપાયમાન થવા લાગ્યાં. પ્રભાત[illegible] એ તોપના ધ્વનિને સાંભળતાં જ કિલ્લાની દીવાલપરથી નીચે [illegible] અને પવનવેગે દુર્ગના એક ભાગમાં ચાલ્યો ગયો. તે ક્યાં ગયો, તે કોઈ જાણી શક્યું નહિ.

પુનઃ તોપના અવાજો સંભળાવા લાગ્યા. તોપની ભયાનક ગર્જનાથી ચારે દિશાઓ કંપાયમાન થવા લાગી. ઘોડેસવાર જાસૂસે સિંહદ્વારપરથી દોડી આવીને ખબર આપી કે, "શત્રુઓની છૂપાઈ રહેલી અસંખ્ય સેનાએ સિંહદ્વારપર આક્રમણ કરેલું છે. દ્વારપરના સૈનિકો નષ્ટ થવાની અણીપર છે." એ સમાચાર સાંભળતાં જ પ્રભાતનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિકણો વર્ષવા લાગ્યા. તે સિંહસમાન ગર્જવા લાગ્યો. પળવાર પછી દુર્ગના અંતર્ભાગમાં દુંદુભિનો નાદ શ્રવણગોચર થવા લાગ્યો. ક્ષણ માત્રમાં પાંચ હજાર સિપાહીઓ યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ગયા. વીર પ્રભાતકુમાર એક શિક્ષિત અશ્વના પૃષ્ઠ ભાગે આરૂઢ થઇને પાંચ હજાર સૈનિકોની સેના સાથે લઈ પઠાણોની પ્રાણહાનિ કરવા માટે બહાર નીકળ્યો. એ વેળાએ ચાલતાં ચાલતાં તેણે એક શીતલ નિઃશ્વાસ મૂકયો અને પ્રબળ વાયુ તે નિઃશ્વાસને વહાવીને ગંગાપર લઈ ગયો.

પ્રભાતે સેનાસહિત યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન કર્યું, પરંતુ તે સિંહદ્વાર પર્યન્ત પહોંચી શકયો નહિ. કારણ કે, પઠાણોની સેના સિંહદ્વારનું અતિક્રમણ કરીને દુર્ગદ્વાર પર્યન્ત આવી પહોંચી હતી. ક્ષણ માત્ર પછી દુર્ગદ્વાર પાસે લોમહર્ષણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. પઠાણ સૈનિકોના અનેક સમૂહો દ્વારપર આક્રમણ કરવા લાગ્યા અને દુર્ગમાં પ્રવેશ કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. તેમની અનેક તોપો અગ્નિની વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગી. ઉત્કલી સેના પણ તેમનાથી મહાપરાક્રમસહિત લડવા લાગી. ઉભય પક્ષની સેના· ભયંકર શબ્દોથી આકાશ કંપાયમાન થવા લાગ્યું. શસ્ત્રોનો ખણખણ તોપોની ગર્જના અને સેનાપતિના હુંકાર શબ્દથી શાંત રજની પ કંપવા લાગી. થોડી જ વારમાં એવું ભીષણ યુદ્ધ થયું કે, દુર્ગના દ્વારનો સમસ્ત ભાગ સૈનિકોનાં મૃત શરીરોથી ઢંકાઈ ગયો.

અશ્વારોહી વીર પ્રભાતકુમાર વિદ્યુત્પ્રમાણે પોતાની કરવાલ (તલવાર)ને ચલાવી રહ્યો હતો. તેની તલવારના વારથી સેંકડો પઠાણ સિપાહીઓ જમીનદોસ્ત થતા જતા હતા. એ વીરની છાતી સાહસથી ઉન્નત થએલી હતી, નેત્રો ઉજ્જવલ થએલાં હતાં અને તેના વિશાળ લલાટમાં અટલ પ્રતિજ્ઞાનું લક્ષણ દષ્ટિગોચર થતું હતું. સર્વત્ર અંધકારની ભયંકર છાયા છવાઈ ગઈ હતી. શત્રુ અને મિત્રના ભેદનું કોઇને પણ જ્ઞાન થતું નહોતું. જે સામે આવ્યો, તેને માર, એવો જ હિસાબ ચાલી રહ્યો હતો. થોડી થોડી વારને અન્તરે તોપોના ધગધગતા ગોળાઓ આવીને રણોન્મત્ત સૈનિકોનો વિધ્વંસ કરી નાખતા હતા. રક્તના પ્રબળ [illegible]થી પૃથ્વી ભીંજાવા લાગી હતી. યુદ્ધનો અંત ક્યારે થશે, એની કલ્પ[illegible] હોતી શકતી. જયપરાજયનો નિશ્ચય પણ કરી શકાતો નહોતો. હઠાત્ સહસા-

વધિ કંઠોમાંથી "જય, જગન્નાથનો જય" એ આર્યધ્વનિ સાંભળવામાં આવતો હતો. મુસલ્માનોનું જોર ઘટવા લાગ્યું. વીર પ્રભાતકુમાર પઠાણ સેનાના હવાલદાર દોસ્તમહમ્મદની છાતીમાં છુરો ભોકીને ગર્જના કરવા લાગ્યો.

અલ્પ સમય પછી સંગ્રામની ભીષણ જ્વાળા પુનઃ ભભકવા લાગી. સહસ્રાવધિ સૈનિકો એ સમરજ્વાળામાં ભસ્મીભૂત થઈ ગયા. કિંતુ ઉત્કલી સેના પોતાની સ્વતંત્રતામાટે પ્રાણવિસર્જન કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠેલી હોય, એવું તેમના ઉત્સાહને જોઇને અનુમાન કરી શકાતું હતું.

કોઈ પણ ક્ષત્રિય અથવા બ્રાહ્મણ યુદ્ધથી વિમુખ થયો નહિ. વીર પ્રભાતકુમારનાં ઉત્સાહપૂર્ણ વાક્યોએ ઉત્કલી સેનાને દ્વિગુણિત ઉત્સાહિત બનાવી દીધી. મુસલ્માનોના શાર્દૂલસમાન વિક્રમ સમક્ષ આર્યો અચલિત ભાવથી સ્વધર્મમાટે પોતાના પ્રાણોનું બલિદાન આપવાને તૈયાર થઈ ગયા હતા.

એક પણ મનુષ્ય રણભૂમિમાંથી પાછો ફર્યો નહિ. દ્વિગુણિત ઉત્સાહથી પર્વતપરથી પડેલા પાષાણની વૃષ્ટિ પ્રમાણે આર્યો મુસલ્માનોપર તૂટી પડવા લાગ્યા. મુહૂર્ત્ત માત્રમાં પુનઃ ભયાનક સમરાગ્નિ પ્રજળવા લાગ્યો. પુનઃ સહસ્રાવધિ કંઠોમાંથી "જય જગન્નાથનો જય" એ ધ્વનિ વિસ્તારને પામ્યો. પઠાણો પાછા પડ્યા અને દુર્ગદ્વારને ત્યાગીને વીસ બાવીસ હાથ દૂર ખસી પાછા યુદ્ધમાટેની પોતાથી બનતી તૈયારીઓ કરીને ઉભા રહ્યા. પુનઃ તેમના હૃદયમાં શૌર્યના અંકુરનો ઉદય થયો.

પાછી તોપો ચાલવા લાગી અને શસ્ત્રોનો ટંકારવ પણ શ્રવણગોચર થવા લાગ્યો. રણચંડી ભયાનકરૂપ ધારણ કરીને રાત્રિના ભયાનક અંધકાર સાથે વિકટ નૃત્ય કરવા લાગી. પ્રભાતે ભીષણ ગર્જના કરીને કહ્યું કે, "હે વીરગણ! દેવના ઋણને ફેડવામાટે પુનઃ એકવાર સિંહસમાન વિક્રમસહિત શત્રુઓ ઉપર હલ્લો કરો! શ્રીગંગાના પવિત્ર જળને મુસલ્માનોના રક્તથી રક્તવર્ણ બનાવો!!" વિજયોન્મત્ત સૈનિકો પણ એ વાક્યો સાંભળીને ઉછળવા લાગ્યા. બીજીવાર પણ મુસલ્માનો પાછા પડ્યા અને પાછો તેમણે તોપનો મારો શરુ કર્યો. તોપોના ભયાનક શબ્દથી કાનોના પડદા ફાટી જવા લાગ્યા. જેવી રીતે વાયુના પ્રબળ વેગથી નદીતટની વાલુકા ચારે તરફ ઉડવા માંડે છે, તેવી રીતે ક્ષણમાત્રમાં ઉત્કલદેશની સેનાના સેંકડો સૈનિકોનો વિધ્વંસ થવા લાગ્યો. ભયભીત સૈનાનીઓ સમરભૂમિનો ત્યાગ કરીને દુર્ગના અંતર્ભાગમાં પલાયન કરી જવા માંડ્યા. પ્રભાતે તેમને રોકવાની બહુએ ચેષ્ટા કરી, પરંતુ તેનું કાંઈ પણ જાણવા જેવું સારું પરિણામ થયું નહિ.

પ્રભાતકુમાર કેવળ એક સો સૈનિકોને સાથે લઇને નિર્ભય થઈ દુર્ગના દ્વારમાં આવીને ઉભો રહ્યો. તેની લાંબી અને ચમકતી તલવાર વાતાવરણમાં ભયંકરતાથી ઘૂમવા લાગી—ચારે તરફથી મુસલ્માનોનાં માથાં તેની આગળ જમીનપર પડવા લાગ્યાં. મુસલ્માનોએ ઝંઝાવાત પ્રમાણે અનેકવાર તેનાપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ પ્રભાત—અચલ પ્રભાત ત્યાંથી એક પગલું પણ પાછો હટ્યો નહિ. કારણકે, ઓરીસાની સ્વતંત્રતા-માટે તે પોતાના પ્રાણો તો અર્પિત કરી જ ચૂક્યો હતો. એટલામાટે તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને અચલ રાખી અને ભીષણ—મહાભારત પરાક્રમથી તે પોતાની તલવાર ચલાવવા લાગ્યો.

પરંતુ ઓરીસાના ભાગ્યરૂપી નભોમંડળમાં કૃષ્ણ મેઘ વજ્રરૂપી અગ્નિ સહિત પોતાના ભીષણ સ્વરૂપનું દર્શન આપી રહ્યો હતો. ઓરી-સાની રાજલક્ષ્મીની કૃપાદૃષ્ટિ હવે મુસલ્માનોપર જઈ પડી હતી. મુસ-લ્માનોએ દુર્ગના દક્ષિણદ્વારને તોડીને નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને તોપોના ગોળાના મારથી કિલ્લાની દીવાલોના કકડે કકડા થઈ ગયા. મુસલ્માનોની તલવારોની ધારથી કિલ્લાની અંદરના આર્ય સૈનિકો બકરાં પ્રમાણે કપાઈ જવા લાગ્યા. સામલો પૂરેપૂરો બદલાઈ ગયો. થોડીવાર પહેલાં આર્યોના મનમાં વિજયની પૂર્ણ આશા રમમાણ થએલી હતી, તે સર્વથા નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. પ્રભાતના મનમાં જયની હવે જરાપણ આશા રહી નહિ. છતાં પણ તે લડતો રહ્યો.

એટલામાં દુર્ગના અંતર્ભાગમાં અગ્નિ લગાડી દેવામાં આવ્યો ર નગરમાંના ગૃહો ધૂ—ધૂ કરતાં બળવા લાગ્યાં. નગરસંરક્ષણની આશાનો જડ મૂળથી નાશ થયો. પ્રભાતકુમાર! હવે તું ન્હાસ. તું કાંઈ રાજપુત્ર નથી. માટે પ્રાણ અર્પવા વિના સમરભૂમિનો ત્યાગ ન કરવો, એ નિયમ તને લાગૂ પડી શકતો નથી. તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ ચૂકી છે. તારે એ સ્મરણ રાખવું જોઇએ કે, તારા મરણથી એક કુસુમ સમાન કોમલ હૃદય વિદીર્ણ થઈ જશે! પ્રભાતે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને પાછા વળીને જોયું. તેના સૈન્યનો એક પણ સૈનિક ત્યાં હાજર હતો નહિ. સર્વ સૈનિકો કિલ્લામાં ન્હાસવાનો પ્રયત્ન કરવામાં લીન થઈ ગયા હતા. હવે યુદ્ધ કરવું વૃથા સમઝીને પ્રભાત ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને અશ્વને પ્રતોદપ્રહાર કરીને વાયુવેગે પલાયન કરી ગયો. યુદ્ધભૂમિનો તેણે ત્યાગ કર્યો.

રાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ અને પ્રાતઃકાળ થયો. જગતના સંપૂર્ણ અંધકારે જાણે ઓરીસાના સ્વાતંત્ર્યરૂપી સૂર્યને ઢાંકી દીધો હોયની, એવો ભાસ થવા લાગ્યો. પ્રાતઃકાલીન મંદમંદ વાયુથી દુર્ગના શિખર-ભાગે પઠાણોની વિજયપતાકા ફરફર કરતી ઉડવા લાગી. સહસ્રાવધિ વર્ષોથી

જે સ્વાતંત્ર્યરૂપી મુકુટને ઓરીસા પોતાના શિરે ધારણ કરી રહ્યું હતું, તેજ સ્વાતંત્ર્યરૂપી મુકુટ સૂર્યનારાયણના ઉદયસંગે અનન્તકાલના અનંત સમુદ્રમાં ડૂબી ગયું. ઓરીસા પોતાનું તે સ્વાતંત્ર્યમુકુટ પુનઃશિરોભાગે ધારણ કરી શકશે કે નહિ, એનું ઉત્તર કોણ આપી શકે એમ છે? કોઈ નહિ.

મુસલ્માનોએ કિલ્લાનો કબ્જો મેળવીને નગરપર આક્રમણ કર્યું. રાજા નન્દકુમાર પોતાના બે હજાર સૈનિકોની સહાયતાથી નગરની રક્ષા કરી રહ્યો હતો. તે યુદ્ધ કરવા માટે મુસલ્માનો સમક્ષ આવ્યો; પરંતુ તેની શૌર્યચેષ્ટા વિફળ નીવડી. તેની સેનાએ પ્રથમથી જ પલાયનનો સંકલ્પ કર્યો હોયની! તેવી રીતે મુસલ્માનોનો ધસારો થતાં જ તેમણે પલાયન કરવા માંડયું! રાજા નન્દકુમાર શત્રુઓના હાથમાં કેદ પકડાયો. નાર્ય યવનોનો સંપૂર્ણ વિજય થયો.

એ પછી જે ભયંકર પ્રકાર થયો, તે લખતાં પણ કમકમાટી છૂટે છે. નગરવાસી સ્ત્રી, પુરુષ અને બાલક આદિ મુસલ્માનોની તીક્ષ્ણ તલવારોના ઘાથી યમસદનમાં જવા લાગ્યાં. રાજાનું મહાલય લૂટી લેવામાં આવ્યું. યવનોના અત્યાચારથી નગરના પ્રત્યેક ગૃહમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો. ત્રણ પ્રહર પર્યન્ત એવો પાશવિક અત્યાચાર ચાલૂ રહ્યા પછી પઠાણો પોતાના રાજકેદી રાજા નન્દકુમારને સાથે લઇને ત્યાંથી રવાના થયા. સેનાપતિ કાળાપહાડને એ શુભ સમાચાર સંભળાવવામાટે બે ઘોડેસ્વારો–જાસૂસો–ત્યાંથી જગન્નાથપુરીપ્રતિ રવાના થયા. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં આક્રમણ કરવાને બદલે રાત્રે જ હલ્લો કરવાથી મુસલમાનોનો વિજય થયો હતો, એમ કેટલાક ઇતિહાસવેત્તાઓનું કહેવું છે; પરંતુ એમાં તથ્યાંશ કેટલો છે, તે નિર્ણયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી.

પંચમ પરિચ્છેદ

સ્વપ્નમયી ઉષા

ભગ્ન હૃદયથી પ્રભાતે રણભૂમિમાંથી ગમન કર્યું. તેનું ધ્યાન સર્વથા જગન્નાથના મંદિરરક્ષણમાં જ લાગી રહ્યું હતું. પ્રથમ દિવસે દૂતના મુખથી તેણે એવા સમાચાર સાંભળ્યા કે, "કાળોપહાડ પોતાની સેના સહિત ભુવનેશ્વરપર્યન્ત આવી પહોંચ્યો છે અને બે ત્રણ દિવસમાં તે જગન્નાથપુરીપર આક્રમણ કરવાનો છે." એ સમાચાર સાંભળીને પ્રભાત મહાવેગથી પુરીપ્રતિ અશ્વ દોડાવવા લાગ્યો. તેના સમસ્ત શરીરમાં રક્તના ડાઘો પડેલા હતા. તેના કટિભાગે એક લાંબી તલવાર

માત્ર જ લટકતી જોવામાં આવતી હતી. તેને જોઇને માર્ગમાં વિચરત પ્રવાસીજનો ભય અને વિસ્મયતાથી માર્ગમાંથી એક બાજૂએ થઈ જતા હતા સંધ્યાકાલથી થોડો સમય પહેલાં પ્રભાત જગન્નાથપુરીમાં આવી પહોંચ્યો.

પુરીમાં આવતાં જ તેનું હૃદય આશા અને ઉત્સાહથી નૃત્ય કરવ લાગ્યું. ત્યાં આવીને તેણે જોયું કે, સહસ્રાવધિ ઉત્કલવાસીજનો નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોથી સુસજ્જિત થઇને શ્રી જગન્નાથના મંદિરના રક્ષણ-માટે જૂદા જૂદા પ્રદેશોમાંથી ત્યાં ચાલ્યા આવતા હતા. સર્વનાં મુખો-માંથી એ જ વાર્ત્તા સાંભળવામાં આવતી હતી કે, "પ્રાણ જાય તો ભલે જાય, પરંતુ જગન્નાથના મંદિરમાં યવનોનો પદસંચાર તો થવા ન જ દેવો-તેમનો મંદિરમાં પ્રવેશ થવા ન દેવો. સર્વ હિન્દુઓનો નાશ થયા પછી ભલે તેઓ ગમે તેમ કરે, પણ જીવતાં તો ધર્મની રક્ષા કરવી જ જોઇએ." આવો નિશ્ચય એક એક મનુષ્યનો થઈ ગયો હતો, એ ચાણ પ્રભાતકુમારે તત્કાળ જાણી લીધું અને તેથી તેના આંતરિક હર્ષનો પાર અવધિ રહ્યો નહિ.

પોતાના સૈનિકોની શૌર્યભાવનાનું અવલોકન કરીને પ્રભાત મન-માં જ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, "મનુષ્યના હૃદયમાં જ્યારે પોતાના ધર્મનો વિચાર આવે છે, ત્યારે તે ઉદારતા અને નિર્ભયતાથી પોતે જ પોતાના પ્રાણ અર્પવાને તૈયાર થઈ જાય છે. બાહુના બળથી યુદ્ધની ઘોષણા કરવાને બદલે ધર્મના બળથી યુદ્ધની ઘોષણા કરવી, એ સહસ્રધા વિશેષ ફલદાયક થાય છે. ધર્મની અદ્વિતીય શ્રદ્ધાવડે યુદ્ધ કરવાથી જ મહમ્મદ આટલી બધી શીઘ્રતાથી પોતાના ધર્મની સ્થાપના કરવાને સમર્થ થયો છે." એવો વિચાર કરી જે માર્ગમાં તે લોકો વિચરતા હતા, તે માર્ગમાં પ્રભાતે પણ સંચાર કર્યો અને શીઘ્ર જ તે લોકો સાથે જગન્નાથના મંદિર સમક્ષ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવીને તે ઊભો રહ્યો.

વૈશાખની પૂર્ણિમાને દિવસે મનુષ્યોની જે અગણનીય સંખ્યા ત્યાં જોવામાં આવતી હતી, તેવી જ રીતે આજે પણ જગન્નાથના મંદિર-દ્વારમાં અસંખ્ય મનુષ્યો ઊભેલા જોવામાં આવતા હતા. જેના ઘરમાં જેવું હથિયાર હતું, તેવું તે હથિયાર હાથમાં ઉપાડીને પ્રત્યેક પુરુષ બહાર નીકળી પડ્યો હતો. સહસ્રાવધિ ઉત્કલવાસી બ્રાહ્મણો ગળામાં વસ્ત્ર નાખી શ્રીજગન્નાથ સમક્ષ હસ્તદ્વય જોડી ઊભા રહીને સ્તુતિસ્તોત્ર ગાવામાં લીન થએલા હતા. સહસ્ર જનોના કંઠમાંથી "જય, જગન્નાથનો જય!" એ જયસૂચક ધ્વનિ નીકળ્યા કરતો હતો. પ્રભાતની મૃત આશા પુનઃ સજીવન થવા લાગી. તે અશ્વપરથી ઊતરીને મંદિરના ચોગાનમાં આવી પહોંચ્યો.

એ દિવસે જગન્નાથની મંગલ આર્ત્તિ મહા- સમારોહથી થવાની હતી. હલાયુધ મિશ્ર ચિન્તા અને વ્યસ્તતાપૂર્ણ ચિત્તે અહીંતહીં ભ્રમણ કરીને મનુષ્યોના ઉત્સાહનું અવલોકન કરતો હતો. પંડિત ચક્રધર મિશ્રે પોતાના હસ્તથી આર્ત્તિ પ્રકટાવી, એટલામાં પ્રભાતના આગમનના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા. એ સમાચાર સાંભળતાં જ ગભરાયલા મનથી તેઓ પ્રભાત પાસે આવ્યા, અને તેનાં લોહીથી ખરડાયલાં વસ્ત્રોને જોઇને થોડીવાર તો તેઓ શાન્ત અને નિઃસ્તબ્ધ જ બની ગયા! અંતે હલાયુધ મિશ્રે શાંતિનો સંહાર કરીને મહા વિસ્મયતાથી પ્રભાતને પૂછ્યું કે, "પ્રભાત! આજે તમારી આવી દશા કેમ છે? શું, ઓરીસાનો પ્રિય સહાયક આજે કોઈ શત્રુના શસ્ત્રાઘાતથી આહત થયો છે? રાજધાનીના શા સમાચાર છે? યવનો સાથેના યુદ્ધનું પરિણામ શું આવ્યું?"

પ્રભાતથી પ્રથમ તો ઉત્તર આપી શકાયું નહિ. ખિન્નતાથી તેનું હૃદય બંધ થઈ ગયું હતું. અંતે અંતઃકરણને દૃઢ કરીને અને છાતીને કઠિન બનાવીને તેણે કહેવા માંડ્યું કે;–

"રાજધાનીના સમાચાર મહા શોચનીય છે. ગઈ કાલે રાત્રે શત્રુઓએ કિલ્લાપર એકાએક હલ્લો કર્યો હતો. જો કે દુર્ગમાંના સૈનિકો તે વેળાએ પૂરેપૂરા સાવધાન નહોતા, તોપણ શત્રુઓ સાથે તેઓ ઘણી જ વીરતાથી લડ્યા હતા. કિન્તુ હાય! દૈવ અનુકૂલ ન થયું–પ્રતિકૂલ જ રહ્યું!! પ્રાતઃકાળ થતાં સૂધીમાં શત્રુસેનાએ કિલ્લામાં આગ લગાડી દીધી! આપણા સૈનિકોના ઉત્સાહનો ભંગ થઈ ગયો. તેઓ પ્રાણના રક્ષણમાટે પલાયન કરવા લાગ્યા અને કિલ્લો મુસલ્માનોના હાથમાં ગયો!!!"

"રાજા અને રાજપુરીના શા વૃત્તાંત છે?" હલાયુધે દૃઢતાથી પૂછ્યું."

"જો કે પૂરેપૂરી ને સત્ય ઘટના વિશે તો હું કાંઈ પણ જાણતો નથી; છતાં પણ સહજ એવું અનુમાન કરી શકું છું કે, કાં તો રાજા કેદ થયા હશે ને કાં તો તેમના પ્રાણ પરલોકમાં પ્રયાણ કરી ગયા હશે. રાજપુરીની રક્ષા કરનારા સૈનિકોની સંખ્યા માત્ર બે હજારની જ હતી, અને શત્રુઓની સંખ્યા ઘણી જ વધારે હતી. રાજપુરીમાં શત્રુઓએ અવશ્ય લૂટ ચલાવી હશે, પરંતુ રાજરમણીઓપર કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર થવાની સંભાવના હતી નહિ. કારણ કે, સ્ત્રીઓને પ્રથમ જ ત્યાંથી બીજે સ્થળે મોકલી દેવામાં આવી હતી." અશ્રુભરિત નેત્રોથી પ્રભાતકુમારે આર્યોના પરાજયની વાર્તા કહી સંભળાવી.

"ત્યારે રાજાસાથે તમારો મેળાપ થઈ નહોતો શક્યો?" પંડ્યા હલાયુધ મિશ્રે કાંઇક વધારે જાણવાના હેતુથી પાછો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"ગઈ કાલે સંધ્યાકાળ પહેલાં તેમની સાથે મારી મુલાકાત થઈ હતી, અને તે વેળાએ તેમણે મને એવા સમાચાર આપ્યા હતા કે, કાળો-પહાડ પ્રથમ જગન્નાથપુરીપર આક્રમણ કરવાનો છે, અને તેથી જ પાંચ હજાર સૈનિકોને મારા હાથમાં સોંપી, મને અહીં આવવાની આજ્ઞા કરીને પોતે નગરમાં ચાલ્યા ગયા હતા. ત્યારપછી રાત્રિના સમયે શત્રુઓએ અચિન્ત્ય આક્રમણ કર્યું અને મેં પણ યથાશક્તિ યુદ્ધ કર્યું. પરન્તુ જ્યારે વિજયની જરા પણ આશા ન રહી, ત્યારે સમરભૂમિનો ત્યાગ કરીને હું અહીં ચાલ્યો આવ્યો. બીજીવાર રાજાને મળવા જેટલો મારી પાસે સમય જ ક્યાં હતો?" પ્રભાતે ભગ્ન હૃદયથી કહ્યું.

એના પ્રત્યુત્તરમાં હુલાયુધ મિશ્રે જણાવ્યું કે, "પ્રભાતકુમાર! હું જાણી ગયો કે, ઓરીસાના સ્વાતંત્ર્યસૂર્યનો સદાને માટે અસ્ત થઈ ગયો! મારો તો એ નિશ્ચય છે અને તમે પણ નિશ્ચયપૂર્વક માનજો કે, ઓરીસાના મહારાજા નન્દકુમાર દેવનો યુદ્ધમાં અવશ્ય વધ થયો હશે. તમારા શરીરમાં તો કોઈ ભયંકર જખમ થયો નથી ને? થયો હોય, તો કહો, કે તેનો યોગ્ય ઉપચાર કરીએ? હાય–ભારત અને આર્યધર્મનું કેવું પ્રબળ દુર્ભાગ્ય!! "

"શ્રી જગન્નાથની કૃપાથી અને આપના આશીર્વાદથી મારા શરી-રને લેશમાત્ર પણ હાનિ થઈ નથી. કેવળ યવનોના રક્તથી મારાં વસ્ત્રો રક્તવર્ણ થઈ ગયાં છે." પ્રભાતે હુલાયુધની ચિંતાનું શમન કર્યું.

"જગન્નાથ કૃપા કરશે. ચક્રધારીનું ચક્ર તમારી રક્ષા કરશે. અહીં સેનાનો કોઈ નાયક ન હોવાથી પ્રતિક્ષણ હું તમારી વાટ જોયા કરતો હતો. મને સ્વપ્ને પણ એવો ભાસ થયો નહોતો કે, આટલા સમયમાં આવી ભયાનક ઘટનાનો અભિનય થઈ જશે. અમે પણ એ વાર્ત્તા તો જાણતા હતા કે, કાળોપહાડ પોતાના સૈન્ય સહિત પ્રથમ અહીં જ આવવાનો છે. આજે સંધ્યાકાળ પૂર્વે અમને એવા સમાચાર પણ મળ્યા હતા કે, આજે યવનોએ ભુવનેશ્વર પાસે છાવણી નાખેલી છે." હુલાયુધ મિશ્રે પોતે જાણતો હતો, તે વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો.

"ભુવનેશ્વર પાસે છાવણી નાખી હોય, તો અહીં પણ તેઓ સત્વર જ આવી પહોંચવા જોઇએ. યવનો આજ રાત્રે અથવા તો આવતી કાલે કોઈ પણ સમયે અવશ્ય જગન્નાથના મંદિરપર આક્રમણ કરશે જ. માટે આપણે પણ હવે સર્વથા લડવા માટે તૈયાર થઈ રહેવું જોઇએ." પ્રભાતે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

"તૈયાર તો થઈ રહેવું જોઇએ, પણ કોના બળથી? આજે અસંખ્ય મનુષ્યો જોવામાં આવે છે, તે બધા ગૃહસ્થ છે, યુદ્ધ એટલે

શું, એટલું પણ એઓ જાણતા નથી. રાજાની યુદ્ધકળાપ્રવીણ સેના પણ પરાજિત થઈ ગઈ, ત્યારે આ બિચારાઓની શી શક્તિ?" હુલાયુધ મિશ્રે નિરાશા દર્શાવી.

"એ વિશે આપે જરા પણ ચિંતા કરવી નહિ. એ ગૃહસ્થો જ ભયંકર સંગ્રામ કરશે. રાજાની સેના ધનના લોભથી યુદ્ધ કરતી હતી, પરંતુ આ ગૃહસ્થો પોતાના ધર્મમાટે, પોતાના પ્રભુમાટે અને પોતાની પવિત્રતાને જાળવવાના લોભથી યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા છે, માટે પ્રાણપર ઉદાર થઈને એ ગૃહસ્થો જ લડશે, એમાં લેશમાત્ર પણ સંશય નથી. માત્ર એક વાતની આપણે સંભાળ રાખવી જોઈએ, અને તે એ છે કે, ગઈ કાલે આપણો જે પરાજય થયો છે, તેની એમનામાંના એક પણ મનુષ્યને જાણ થવા દેવી જોઈએ નહિ. એ વાતની જો એમને ખબર પડશે, તો એ સર્વથા ભયભીત અને ઉત્સાહહીન બની જશે અને તેથી આપણા ધારેલા કાર્યમાં ન ધારેલો અલવાય આવી પડશે." ચતુર પ્રભાતે ઉત્સાહનો ત્યાગ ન કર્યો અને પોતાના એ ભાવિલાભસૂચક વિચારો હુલાયુધ મિશ્રને ઘણા જ શૌર્યથી કહી સંભળાવ્યા. હુલાયુધ થોડીવાર કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને ત્યારપછી કિંચિત્ ઉત્સાહથી તે પ્રભાતને ઉદ્દેશીને ગંભીર સ્વરે કહેવા લાગ્યો કે;—

"બહુ સારું; એ વાતને બહાર ન જવા દેવામાટે હું ઘણો જ સાવચેત રહીશ. આ સમયે આ દીન બ્રાહ્મણોનાં બળ અને બુદ્ધિથી માત્ર તમે જ સહાયક છો. હવે તમે જાઓ—યુદ્ધ અને [illegible]ના પરિશ્રમથી તમે ઘણા જ થાકેલા છો, માટે જઈને થોડીવાર વિશ્રાંતિ લ[illegible]. પછી જે વાતો કરવાની હશે, તે નીરાંતે આપણે કરીશું. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે, શ્રી જગન્નાથના મંદિરના અંતર્ભાગમાં યવનોનો પ્રવેશ થવા ન પામે." ધર્મપરાયણ હુલાયુધે એ પ્રાર્થના કરી.

એટલું કહીને હુલાયુધ મિશ્ર પ્રભાતનો હસ્ત પકડીને મંદિરમાંથી બહાર આવ્યો અને એક ઊંચા ઓટલાપર ઉભો રહી ત્યાં એકત્ર થયેલા જનસમાજને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે, "સાંભળો, બંધુઓ! સાંભળો! પોતાના ભક્તજનોનો સંરક્ષક અને ત્રાતા શ્રી જગન્નાથ વિશ્વવિહારી છે. જે વીર પ્રભાતકુમારની આપણે માર્ગપ્રતીક્ષા કરતા બેઠા હતા, તે વીર પુરુષ રણસાધનોથી સુસજ્જિત થઈને આપણને આવી મળ્યા છે. રાજાની આજ્ઞા અને શ્રી જગન્નાથના આદેશથી તમે સર્વજનો આ વીર નરનું અનુકરણ કરો અને દેવની સેવામાટે પોતાના શરીરના રક્તનું દાન કરો. ધર્મ જ મનુષ્યનું મુખ્ય દૈવત છે, માટે ધર્માર્થે પ્રાણ જાય, તો પણ ભય કરવાનું કશુંય કારણ નથી. ધર્મ-

માટે મરતાં પણ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે, અને જીવતા રહ્યા તો અક્ષય કીર્તિ મળશે."

દશે દિશામાં આકાશને ભેદવાવાળી જયગર્જના થવા લાગી. સીમાશૂન્ય આકાશમાં એ આનન્દધ્વનિનો સર્વત્ર વિસ્તાર વધવા લાગ્યો. ચક્રધર મિશ્ર પ્રભાતને સાથે લઇને ગૃહપ્રતિ ચાલતો થયો.

"પ્રભાત! પ્રેમલુબ્ધ પ્રભાત! ગૃહમાં જઇશ નહિ—પાછો ફર. ઉષા તારાં દર્શનમાટે અત્યંત આતુર થએલી છે. તે તારી રણ–ઉત્કંઠા જોવા ઇચ્છે છે. જે વેળાએ તું યુદ્ધભૂમિમાં પ્રયાણ કરીશ, તે વેળાએ તે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોથી તારા મુખનું અવલોકન કરશે. તે વેળાએ તારા ઉત્સાહ અને બળને તું દઢતાથી જાળવી શકીશ ખરો કે? જ્યારે તે પોતાના અકપટ મુખથી અવ્યક્ત ભાષામાં તને કહેશે કે, "પ્રભાત દેવ! આ દુઃખિની દારાનો ઉપદેશ માનો અને યુદ્ધમાં ન વિચરો. તમાર વિના મારું બીજું કોઈ નથી. ઇશ્વર ન કરે ને કાંઈ અમંગળ થઈ જાય. તો આ અભાગિની અબળાનું શું થશે? પ્રભાત! તે સમ્યે માર હિતમાટે તમે શી યોજના કરી શકશો? માત્ર કાષ્ઠચિતા." એ પ્રાર્થના સાંભળીને પણ તારો ઉત્સાહ અચળ રહેશે કે? તે સમયે ચળી તો નહિ જાય? જો તેમ હોય, તો અત્યારે જ પાછો વળ–યુદ્ધની અગત્ય નથી."

પ્રભાતનાં નેત્રો સમગ્ર વાતાવરણમાં અદશ્યતાથી સ્થિત રહીને પ્રણયપ્રતિમાએ તેને એ પ્રમાણેનો ઉપદેશ આપ્યો અને વધારામાં જણાવ્યું કે, "પુરાણમાં એક સ્થળે કહેલું છે કે, ભગીરથ રાજા ભાગીરથી–ગંગા–ને સુરલોકમાંથી મૃત્યુલોકમાં લઈ આવ્યો. ભાગીરથીના પ્રબળ વેગને જોઇને કોઈ એક દાંભિક મદોન્મત્ત હસ્તીએ તેને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરન્તુ તેનું પરિણામ શું આવ્યું? ભાગીરથીના વેગનો તો અવરોધ થઈ ન જ શક્યો, તેમ જ તે વેગ બીજી દિશામાં પણ વળ્યો નહિ. એટલે કે, તે દાંભિક હસ્તી ગંગાના વેગવાન્ પ્રવાહમાં તણાઈ ગયો! એ પૌરાણિક કથાનો અર્થ કિંવા ભાવાર્થ મહાગૂઢ છે. એ એક રૂપક છે. પુણ્યમયી ગંગા તે પ્રેમપ્રવાહ સ્વરૂપ છે. જગદીશ્વરના પદકમળમાંથી તે પ્રેમપ્રવાહરૂપી પવિત્ર ગંગાનો ઉદ્‌ગમ થતો હોવાથી તે મહાપવિત્ર સરિતા મનાય છે. જે એ પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કરે છે, તેઓ પણ પુણ્યમય થઈ જાય છે. જેણે મૃત્યુને પણ જિતી લીધું છે, તે શ્રી શંકરે પણ એ પ્રેમપ્રવાહસ્વરૂપી ગંગાને સ્વમસ્તકે ધારણ કરેલી છે. રૂપકમાં જે હસ્તીનું વર્ણન કરેલું છે, તે લોકલજ્જા અથવા દંભનું સ્વરૂપ છે અને તે પ્રેમપ્રવાહરૂપી ભાગીરથીના પ્રબળ વેગમાં તણાઇ ગયાનું કહેલું છે. પ્રણયસ્વરૂપી ગંગાનો પ્રવાહ પ્રારંભમાં કેવળ એક

માર્ગનો જ સ્વીકાર કરીને યોગ્ય સ્થળે અને યોગ્ય પ્રસંગે શતમુખ બની જાય છે અને અંતે સાગરસંગમમાં લીન થઈ જાય છે. પુરાણના એ ગૂઢાર્થનું તું પણ અવલંબન કર અને લોકલજ્જા તથા યુદ્ધના દંભનો ત્યાગ કરીને શંકરરૂપ બની તારી પ્રેમરૂપી ગંગાને–તારી હૃદયહારિણી ઉષાને–મસ્તકે ધારણ કર."

આ વિચારો જો કે વાસ્તવિક રીતે તો પ્રભાતના પોતાના હૃદયમાં જ ઉદ્ભવ્યા હતા, પણ પ્રેમના વેગમાં સ્વદેહનું જ્ઞાન ન રહેવાથી પોતાને જાણે બીજું કોઈ એ ઉપદેશ આપે છે, એવો તેના મનમાં ભ્રમ થયો. પોતાના વિચારોથી તે પોતે જ આશ્ચર્યચકિત થવા લાગ્યો. હવે તેને ઉષાની મૂર્ત્તિ પણ વાતાવરણમાં દેખાવા લાગી. તેને નિશ્ચય થયો કે, એ ઉપદેશની આપનારી ઉષા જ હોવી જોઇએ. એટલે તે ઉષાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, "રમણી! પ્રેમ અથવા પ્રણયની આવી પાંડિત્યપૂર્ણ વ્યાખ્યા તને કોણે શીખવી? મારે પણ પ્રેમના એ પ્રકારનું અધ્યયન કરવું છે." કોઇએ ઉત્તર આપ્યું નહિ. પ્રભાતને ભાન થયું કે, પોતે ઉન્માદમાં બક છે. તેણે ચક્રધર મિશ્રને અનુલક્ષીને કહ્યું કે, "હવે ગૃહમાં જવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. મને અહીં જ અથવા બીજે કોઈ સ્થળે રહેવા દો."

"કેમ? એનું કાંઈ કારણ?" ચક્રધરે કાંઈક અચકાઇને સવાલ કર્યો.

"આજનો દિવસ ગૃહ સાથે વિશેષ સંબંધ ન રાખવો, એ જ આપણા માટે વધારે લાભકારક છે. અત્યારે આપણે આ [illegible] સ્નેહ અને માયા આદિ પદાર્થોથી ઘણા જ દૂરના પ્રદેશમાં ઊભેલા છીએ. સમરભૂમિ જ આજે આપણું વિશ્રામસદન થવાનું છે. હું આજે શ્રી જગન્નાથના મંદિરમાં જ વિશ્રામ કરીશ." પ્રભાતે ગૂઢ આશયથી એ પ્રમાણે વિસ્તૃત ઉત્તર આપ્યું.

ચક્રધરે એનું કશું પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. તે પણ સમજી ગયો કે, "વાસ્તવિક રીતે જોતાં આ વેળાએ અમે બધા સાંસારિક માયાથી ઘણા જ દૂર ગએલા છીએ. કાંઈ પણ કહ્યા વિના તે પાછો મંદિરની દિશામાં વિચરવા લાગ્યો.

મંદિર પાસેના સરોવરમાં સ્નાન કરીને પ્રભાતે વસ્ત્રો બદલ્યાં અને જગન્નાથનું ચરણામૃત લઇને મહાપ્રસાદનું ભોજન કર્યું. યુદ્ધ તથા પ્રવાસના કઠિન પરિશ્રમથી પ્રભાતનું શરીર બહુ જ શિથિલ થઈ ગયું હતું. એટલે મંદિર સમીપના એક ઓટલાપર તે જરાક લેટ્યો અને ત્યાં જ તેને નિદ્રા આવી ગઈ. કટિભાગે લટકતી તલવાર તેના પ્રશાન્ત વક્ષઃસ્થલપર વિરાજવા લાગી. તે ગાઢનિદ્રામાં પડ્યો હતો.

રાત્રિ પ્રાયઃ સમાપ્ત થવા આવી હતી, અંધકાર ધીમે ધીમે ન્યૂન થતો જતો હતો અને તારકોના પ્રકાશમાં પણ મંદતાનો વિસ્તાર વધતો જતો હતો. પ્રકાશની અત્યંત મંદ છાયાનો જોનારનાં નેત્રોમાં આભાસ થતો હતો. ક્વચિત્ પક્ષીઓના કલરવનો ધ્વનિ પણ કર્ણગોચર થવા લાગ્યો હતો. જગતના જનોની નિદ્રા પણ શનૈઃ શનૈઃ પાતળી થતી જતી હતી. એવા સર્વથા આનંદદાયક અને મનોહારક સમયમાં પ્રભાતે એક અદ્ભુત સ્વપ્ન જોયું. તેણે સ્વપ્નમાં જોએલો આદર્શ આ પ્રમાણે હતો: "સુન્દર સુમનોથી ભરેલા એક મનોહર વૃક્ષતળે ઊભી રહીને મહામાયાવિની પ્રેમમૂર્ત્તિ ઉષા તેને રણસાધનોથી સુસજ્જિત કરવામાં પ્રવૃત્ત થએલી છે. પ્રથમ તેણે એક અત્યંત ચિત્તાકર્ષક પુષ્પધનુષ્ય પ્રભાતના હસ્તમાં આપ્યું અને ત્યારપછી કુસુમના જેવા જ કવચથી પ્રભાતના સમસ્ત શરીરને આચ્છાદિત કરી નાખ્યું. યુદ્ધમાં જવાની અનુમતિ આપતી વેળાએ સહૃદયા ઉષાના નેત્રોમાંથી ઉષ્ણ અશ્રુઓનો વેગવાન્ પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. પ્રભાતથી તેનું દુઃખ દેખી શકાયું નહિ. તેણે પ્રેમથી ઉષાને ચુંબન કર્યું અને શસ્ત્રાસ્ત્રોને નાખી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ઉષાએ તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો." પ્રભાતની નિદ્રા ઊડી ગઈ.

પ્રાતઃકાલના માંગલિક શબ્દોથી સર્વ દિશાઓ નૃત્ય કરવા લાગી. સ્વપ્નમાં ઉષાનું જેવું મુખ જોયું હતું, તેવા જ તેના મુખનું ધ્યાન કરતો પ્રભાત પાષાણના ઓટલાપર ઊઠીને બેઠો થયો. સ્વપ્નનું વારંવાર તેને સ્મરણ થવા લાગ્યું. એક કવિએ કહ્યું છે કે, "મનુષ્યજીવનમાં સ્નેહસ્વપ્ન સમાન મિષ્ટ બીજો કોઈ પણ પદાર્થ નથી." અને તે અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે. પ્રભાતને ઉષાના અશ્રુપ્રવાહની સ્મૃતિ થતાં તેનાં નેત્રોમાંથી પણ અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો; એ વેળાએ તેના મુખમંડળમાં સ્વર્ગીય પ્રકાશની છાયા પડેલી દેખાતી હતી. જે વેળાએ નવીન મુકુલો ફૂટવા માંડે છે, તે વેળાએ પુષ્પની શોભા અવર્ણનીય હોય છે, અને નિરાશામાંથી જે વેળાએ નૂતન આશાનો સંભવ દેખાય છે, તે વેળાએ આશાનું સ્વરૂપ પણ બહુ જ મનોહારક હોય છે. પ્રાતઃકાલીન તુષારબિન્દુઓથી વિભૂષિત કુસુમોમાં જેવી રીતે અપૂર્વ શોભાની છટા દેખાય છે, તેવી જ રીતે અશ્રુથી ભીંજાયલા પ્રેમીના મુખની શોભા પણ અદ્વિતીય કહેવાય છે. પ્રભાત પ્રેમી હતો અને અત્યારે તેના મુખમંડળમાં અશ્રુબિન્દુએ પોતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસારેલું હતું. તેથી તેનામાં અપૂર્વ શોભાનો સમારોપ થયો હતો. પ્રેમીજનો અશ્રુના શુભ ગુણ અને અપૂર્વ આભાપ્રભાવના રહસ્યને સારી રીતે જાણી શકે તેમ છે. પ્રેમહીન જનોને એની કલ્પના પણ થવી અશક્ય છે. અસ્તુ.

સ્નાન, સંધ્યા આદિ નિત્ય કર્મોથી નિવૃત્ત થઈને મંદિરના શિખર-ભાગે ચઢીને પ્રભાતે પુરીના આસમન્તાત્ પ્રદેશમાં દૃષ્ટિ દોડાવી. સૂર્યનો સંપૂર્ણ પ્રકાશ થતાંજ સમુદ્રતીરે યવનોની લાલરંગી અર્ધચંદ્રના ચિહ્નવાળી પતાકા વાયુમાં ઉડતી તેના જોવામાં આવી. વાયુવેગે તે નીચે આવ્યો અને લડવાને તૈયાર થએલા મનુષ્યોને પોતાની તૈયારીમાં રહેવાની તેણે સૂચના આપી દીધી.

યવન અને આર્યોનું જેવી રીતે યુદ્ધ થવાનું હતું, તેવી જ રીતે પ્રભાત તથા ઉષાની આશા અને નિરાશાનું પણ ગર્ભિત યુદ્ધ થવાનું હતું. હવે જોવાનું છે કે, વિજય કોનો થાય છે, યવનોનો કે આર્યોનો? પ્રભાત અને ઉષાની આશાનો કે નિરાશાનો? જેનો વિજય થશે, તેનો પ્રકાશ પોતાની મેળે જ દૃષ્ટિગોચર થશે, માટે અત્યારે તેના ઊહાપોહની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. હાલ તો ચાલો વિનોદી વાચકો, આપણે પણ જઈએ યુદ્ધભૂમિમાં, યુદ્ધના આદર્શ અને મનુષ્યોની નિર્દયતાને જોવાને!

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ

પુરી-આક્રમણ

પ્રાતઃકાલમાં સૂર્યોદય થતાં જ સમુદ્રતીરે પઠાણોની લાલરંગી પતાકા દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી, એ આપણે ઉપર જાણી આવ્યા છીએ. મંદિરના સંરક્ષક ઉત્કલવાસીજનો પરસ્પરનાં વદનોને સજળ નેત્રોથી નિહાળવા લાગ્યા. જાણે તેઓ એકબીજાથી સદાને માટે મુક્ત અને વિયુક્ત થતા હોયની! એવો તેમનાં વચનોના શ્રવણથી અને ખિન્ન મુખમુદ્રાના અવલોકનથી ભાસ થતો હતો. પ્રભાતે પોતાની કમર કસી. હલાયુધ મિશ્ર શ્રી જગન્નાથ સમક્ષ હસ્તદ્વય જોડીને ઉભો રહ્યો; તે જાણે અંતિમ દર્શન કરવામાટે જ આવ્યો હોયની! તદ્વત્ સર્વથા નિરાશ દેખાતો હતો. તે નમ્રતાથી જગન્નાથને અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરતો બોલ્યો કે, "હે શ્રી જગન્નાથ! હે મધુસૂદન! હે વિશ્વસ્વામિન્! પોતાના વ્રતનો ભંગ કરશો નહિ. તમારા ભક્તો સંકટમાં છે, માટે તેમનું રક્ષણ કરશો! અમારા સહાયક, અમારું બળ અને અમારું સાહસ ઇત્યાદિ સર્વસ્વ તમે જ છો! યવનોનાં ચરણોમાં હિન્દુઓનાં માથાં રવડાવશો નહિ. યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિચરતી વેળાએ અમારા હસ્તોમાં અને હૃદયમાં બળ તથા સાહસ આપજો." એ પ્રાર્થના કરતાં કરતાં વૃદ્ધ મિશ્ર હલાયુધનાં નેત્રોમાંથી ઉષ્ણ અશ્રુનાં બે બિન્દુ ટપકી પડ્યાં.

પ્રભાતકુમારે પોતાના સહચારીઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, "ધર્મ-

બંધુઓ! મુસલ્માનો હવે આપણા આ ધર્મસ્થાનપર પણ આક્રમણ કરવામાટે આવી પહોંચ્યા છે, ત્યારે આપણો પણ એ જ ધર્મ છે કે બનતા પ્રયત્ને આ પવિત્ર જગન્નાથપુરીનું રક્ષણ કરવું. તમારો શો અભિપ્રાય છે?"

"મહારાજ! અમારો પણ એ જ અભિપ્રાય છે કે, પ્રાણ જાય ત્યાં સૂધી લડવું, લડવું અને લડવું જ!" એક શૂરવીર યોધાએ ઉત્તર આપ્યું. "આર્ય વીર! જય મળશે કે પરાજય, એ વાર્ત્તા તો ઇશ્વરાધીન છે. પરંતુ પ્રાણ જતાં સૂધી અમે અમારા ધર્મનો ત્યાગ કરીશું નહિ." એક બીજા વીરે એ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

"તમારો અભિપ્રાય યથાર્થ છે. આર્યોને એ જ ઉચિત છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, બધાએ સાવધાન રહેવું." પ્રભાતકુમારે કહ્યું.

"પરંતુ યવનો સર્વદા અધર્મયુદ્ધ કરે છે, એમ જે સાંભળવામાં આવે છે, તે સત્ય કે અસત્ય છે?" ચક્રધર મિશ્રે પ્રશ્ન કર્યો.

"સત્ય છે. પરંતુ યવનો અધર્મથી લડતા હોય, એટલે આપણે પણ અધર્મયુદ્ધ કરવું જોઇએ, એવો કાંઈ નિયમ નથી. આર્ય વીરો કોઈ કાળે પણ અધર્મયુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. અગ્રભાગે રહીને લડવું તેનું નામ જ લડવું છે. જો આપણે જિતીશું તો તીર્થભૂમિનો ઉદ્ધાર થશે, અને મરીશું તો સ્વર્ગ મળશે. આપણા ઉભય પક્ષો લાભદાયક છે. વળી જીતીશું કે મરીશું, તોપણ યશસ્વી તો આપણે થવાના જ." પ્રભાતકુમારે સર્વનો ઉત્સાહ વધારવા માટે લાગણીથી કહ્યું.

"વીરવર્ય! એમાં શો સંદેહ છે? અને વળી કદાચિત્ આપણે અધર્મયુદ્ધ આચરીએ, તોપણ વિજયનો કાંઈ નિશ્ચય નથી. આપણા કરતાં યવનોની સેના બહુ જ વધારે છે." એક સત્ય વીરે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

"છતાં પણ એમની સાથે લડવું તો છે જ. તમે સર્વ ચતુર છો, માટે વિશેષ કહેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. તમને સાવધ રહેવાનો ઉપદેશ આપવો, એ જો કે યોગ્ય તો નથી જ, તોપણ મારો અધિકાર મને તેમ કહેવાની ફરજ પાડે છે; તેની ક્ષમા કરશો." પ્રભાતે પોતાનો નમ્ર ભાવ દર્શાવ્યો.

"કાંઈ ચિંતા નહિ. જેવું આપણા ભાગ્યમાં લખ્યું હશે, તેવું ફળ આપણને મળશે. વધો આગળ અને બોલો જય શ્રી જગન્નાથનો જય!" સર્વેએ એક સમયાવચ્છેદે ગગનભેદક ધ્વનિ કર્યો.

એટલામાં રણવાદ્યોનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. યવનોએ પુરીના બહિર્ભાગમાં ઉભા રહીને યુદ્ધની ભયંકર ઘોષણા કરી. અશ્વારોહી

સૈનિકોના અશ્વોના ચલનથી માર્ગમાં ઉડતી ધૂળ આકાશમાં પહોંચવા લાગી. ભયાનક ઝંઝાવાત અથવા અવસ્કંદના આગમન પૂર્વે થોડીકવાર સુધી પ્રકૃતિ દેવી જેવી રીતે સર્વથા શાંત ભાવ ધારણ કરી રહે છે, તેવી જ રીતે કોલાહલપૂર્ણ પુરીએ અલ્પ સમય માટે શાંતિરૂપ શૃંગાર ધાર્યો. પરંતુ ત્યારપછી તત્કાળ જ કોપરૂપ ઝંઝાવાતનો વેગ વધ્યો અને ક્ષણમાત્રમાં જ તે મહાન્ સેનારૂપી સમુદ્રમાં યુદ્ધરૂપી ભયંકર લહરીઓ ઉદ્ભવવા લાગી. એક તીક્ષ્ણ ધારવાળું શસ્ત્ર હસ્તમાં લઈ ક્રોધિષ્ટ શાર્દૂલ પ્રમાણે કૂદકો મારીને હલાયુધ મિશ્ર મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. એ વૃદ્ધનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિની વૃષ્ટિ થતી જોવામાં આવતી હતી અને કોઈ દૈવી શક્તિએ જાણે તેને ઉન્મત્ત બનાવી દીધો હોયની, એવો તેનો આદર્શ દેખાતો હતો.

તીડોના દળ પ્રમાણે શત્રુસેના મેદાનમાં ફેલાયલી હતી, અને તેમની સંખ્યા ગણી ન શકાય તેટલી હતી. વર્ષાઋતુના મેઘો પ્રમાણે શત્રુસૈન્યે જગન્નાથપુરીને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી. દશ હજાર ઘોડેસ્વાર ફોજી જવાનોને સાથે લઇને યવનસેનાપતિ કાળાપહાડે પ્રબળ વેગથી સિંહદ્વારપર હલ્લો કર્યો. જેવી રીતે નદીનો વેગવાન્ જલપ્રવાહ પર્વતસંગે અથડાઇને અટકી પડે છે, તેવી રીતે દ્વાર પર્યન્ત આવીને યવનસેના અટકીને ઉભી રહી. મરણનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલા ઉત્કલવાસીજનો સમરસાગરમાં યાહોમ કરીને કૂદી પડ્યા. ઉભય પક્ષના સૈનિકો એક બીજાના સમૂહમાં ભળી ગયા અને લગભગ એક પ્રહર પર્યન્ત તેમનું પરસ્પર યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું. મુસલ્માનોનું પ્રથમ આક્રમણ વ્યર્થ ગયું—અર્થાત્ ધાર્યા પ્રમાણે તેઓ સિંહદ્વારને તોડી શક્યા નહિ.

કાળાપહાડે થોડીવાર યુદ્ધ બંધ રાખ્યું અને પોતાના સૈન્યના કેટલાક ખાસ અધિકારીઓને એકત્ર કરીને તેણે કહ્યું કે, "અબ્દુલ્લતીફ! અહીં હવે બહુ જ હુશિયારીથી લડવાની અગત્ય છે. મારા ધારવા કરતાં હિન્દુઓમાં કાંઇક આજે વધારે જોર જોવામાં આવે છે. રુકનુદ્દીન! બપોર પછીની યુદ્ધની સર્વ વ્યવસ્થા તમારે કરવાની છે, અને રાત્રિના ચોકી પહેરાનો બંદોબસ્ત પણ ઘણો જ સારો રાખવો જોઇશે. ક્યાંક એમ ન થઈ જાય કે, આપણે બધા ગફલતમાં રહીએ અને નન્દકુમારનો નવીન સેનાપતિ જેવી રીતે કાસિદના વેશમાં આવીને મારી બીબી નઝીરન્નું હરણ કરી ગયો, તેવી રીતે કોઇનું ખૂન કરી જાય ને આપણાથી કાંઈ પણ ન થાય!"

"જો હિન્દુઓના લશ્કરમાં વધારેમાં વધારે બહાદુર કોઈ પણ જવાંમર્દ હોય, તો તે એ નવીન સેનાપતિ જ છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે તે

બંધુઓ ! મુસલ્માનો હવે આપણા આ ધર્મસ્થાનપર પણ આક્રમણ કરવામાટે આવી પહોંચ્યા છે, ત્યારે આપણો પણ એ જ ધર્મ છે કે બનતા પ્રયત્ને આ પવિત્ર જગન્નાથપુરીનું રક્ષણ કરવું. તમારો શો અભિપ્રાય છે ?"

"મહારાજ ! અમારો પણ એ જ અભિપ્રાય છે કે, પ્રાણ જાય ત્યાં સુધી લડવું, લડવું અને લડવું જ !" એક શૂરવીર યોધાએ ઉત્તર આપ્યું. "આર્ય વીર ! જય મળશે કે પરાજય, એ વાર્ત્તા તો ઈશ્વરાધીન છે. પરંતુ પ્રાણ જતાં સુધી અમે અમારા ધર્મનો ત્યાગ કરીશું નહિ." એક બીજા વીરે એ ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

"તમારો અભિપ્રાય યથાર્થ છે. આર્યોને એ જ ઉચિત છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, બધાએ સાવધાન રહેવું." પ્રભાતકુમારે કહ્યું.

"પરંતુ યવનો સર્વદા અધર્મયુદ્ધ કરે છે, એમ જે સાંભળવામાં આવે છે, તે સત્ય કે અસત્ય છે ?" ચક્રધર મિશ્રે પ્રશ્ન કર્યો.

"સત્ય છે. પરંતુ યવનો અધર્મથી લડતા હોય, એટલે આપણે પણ અધર્મયુદ્ધ કરવું જોઈએ, એવો કાંઈ નિયમ નથી. આર્ય વીરો કોઈ કાળે પણ અધર્મયુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. અગ્રભાગે રહીને લડવું તેનું નામ જ લડવું છે. જો આપણે જિતીશું તો તીર્થભૂમિનો ઉદ્ધાર થશે, અને મરીશું તો સ્વર્ગ મળશે. આપણા ઉભય પક્ષો લાભદાયક છે. વળી જીવીશું કે મરીશું, તોપણ યશસ્વી તો આપણે થવાના જ." પ્રભાતકુમારે સર્વનો ઉત્સાહ વધારવા માટે લાગણીથી કહ્યું.

"વીરવર્ય ! એમાં શો સંદેહ છે ? અને વળી કદાચિત્ આપણે અધર્મયુદ્ધ આચરીએ, તોપણ વિજયનો કાંઈ નિશ્ચય નથી. આપણા કરતાં યવનોની સેના બહુ જ વધારે છે." એક સત્ય વીરે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

"છતાં પણ એમની સાથે લડવું તો છે જ. તમે સર્વ ચતુર છો, માટે વિશેષ કહેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. તમને સાવધ રહેવાનો ઉપદેશ આપવો, એ જો કે યોગ્ય તો નથી જ, તોપણ મારો અધિકાર મને તેમ કહેવાની ફરજ પાડે છે; તેની ક્ષમા કરશો." પ્રભાતે પોતાનો નમ્ર ભાવ દર્શાવ્યો.

"કાંઈ ચિંતા નહિ. જેવું આપણા ભાગ્યમાં લખ્યું હશે, તેવું ફળ આપણને મળશે. વધો આગળ અને બોલો જય શ્રી જગન્નાથનો જય !" સર્વેએ એક સમયાવચ્છેદે ગગનભેદક ધ્વનિ કર્યો.

એટલામાં રણવાદ્યોનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. યવનોએ પુરીના બહિર્ભાગમાં ઉભા રહીને યુદ્ધની ભયંકર ઘોષણા કરી. અશ્વારોહી

સૈનિકોના અશ્વોના ચલનથી માર્ગમાં ઉડતી ધૂળ આકાશમાં પહોંચવા લાગી. ભયાનક ઝંઝાવાત અથવા અવસ્કંદના આગમન પૂર્વે થોડીકવાર સુધી પ્રકૃતિ દેવી જેવી રીતે સર્વથા શાંત ભાવ ધારણ કરી રહે છે, તેવી જ રીતે કોલાહલપૂર્ણ પુરીએ અલ્પ સમય માટે શાંતિરૂપ શૃંગાર ધાર્યો. પરંતુ ત્યારપછી તત્કાળ જ કોપરૂપ ઝંઝાવાતનો વેગ વધ્યો અને ક્ષણમાત્રમાં જ તે મહાન્ સેનારૂપી સમુદ્રમાં યુદ્ધરૂપી ભયંકર લહરીઓ ઉદ્ભવવા લાગી. એક તીક્ષ્ણ ધારવાળું શસ્ત્ર હસ્તમાં લઈ ક્રોધિષ્ટ શાર્દૂલ પ્રમાણે કૂદકો મારીને હલાયુધ મિશ્ર મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. એ વૃદ્ધનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિની વૃષ્ટિ થતી જોવામાં આવતી હતી અને કોઈ દૈવી શક્તિએ જાણે તેને ઉન્મત્ત બનાવી દીધો હોયની, એવો તેનો આદર્શ દેખાતો હતો.

તીડોના દળ પ્રમાણે શત્રુસેના મેદાનમાં ફેલાયલી હતી, અને તેમની સંખ્યા ગણી ન શકાય તેટલી હતી. વર્ષાઋતુના મેઘો પ્રમાણે શત્રુસૈન્યે જગન્નાથપુરીને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી. દશ હજાર ઘોડેસ્વાર ફોજી જવાનોને સાથે લઇને યવનસેનાપતિ કાળાપહાડે પ્રબળ વેગથી સિંહદ્વારપર હલ્લો કર્યો. જેવી રીતે નદીનો વેગવાન્ જલપ્રવાહ પર્વતસંગે ગથડાઇને અટકી પડે છે, તેવી રીતે દ્વાર પર્યન્ત આવીને યવનસેના અટકીને ઉભી રહી. મરણનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલા ઉત્કલવાસીજનો સમરસાગરમાં યાહોમ કરીને કૂદી પડ્યા. ઉભય પક્ષના સૈનિકો એક બીજાના સમૂહમાં ભળી ગયા અને લગભગ એક પ્રહર પર્યન્ત તેમનું પરસ્પર યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું. મુસલ્માનોનું પ્રથમ આક્રમણ વ્યર્થ ગયું—અર્થાત્ ધાર્યા પ્રમાણે તેઓ સિંહદ્વારને તોડી શકયા નહિ.

કાળાપહાડે થોડીવાર યુદ્ધ બંધ રાખ્યું અને પોતાના સૈન્યના કેટલાક ખાસ અધિકારીઓને એકત્ર કરીને તેણે કહ્યું કે, "અબ્દુલ્લતીફ ! અહીં હવે બહુ જ હુશિયારીથી લડવાની અગત્ય છે. મારા ધારવા કરતાં હિન્દુઓમાં કાંઇક આજે વધારે જોર જોવામાં આવે છે. રુકનુદ્દીન ! બપોર પછીની યુદ્ધની સર્વ વ્યવસ્થા તમારે કરવાની છે, અને રાત્રિનો ચોકી પહેરાનો બંદોબસ્ત પણ ઘણો જ સારો રાખવો જોઇશે. ક્યાંક એમ ન થઈ જાય કે, આપણે બધા ગફલતમાં રહીએ અને નન્દકુમારનો નવીન સેનાપતિ જેવી રીતે કાસિદના વેશમાં આવીને મારી બીબી નજીરનનું હરણ કરી ગયો, તેવી રીતે કોઇનું ખૂન કરી જાય ને આપણાથી કાંઈ પણ ન થાય !"

"જો હિન્દુઓના લશ્કરમાં વધારેમાં વધારે બહાદુર કોઈ પણ જવાંમર્દ હોય, તો તે એ નવીન સેનાપતિ જ છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે તે

બંધુઓ! મુસલ્માનો હવે આપણા આ ધર્મસ્થાનપર પણ આક્રમણ કરવામાટે આવી પહોંચ્યા છે, ત્યારે આપણો પણ એ જ ધર્મ છે કે બનતા પ્રયત્ને આ પવિત્ર જગન્નાથપુરીનું રક્ષણ કરવું. તમારો શો અભિપ્રાય છે?"

"મહારાજ! અમારો પણ એ જ અભિપ્રાય છે કે, પ્રાણ જાય ત્યાં સુધી લડવું, લડવું અને લડવું જ!" એક શૂરવીર યોદ્ધાએ ઉત્તર આપ્યું. "આર્ય વીર! જય મળશે કે પરાજય, એ વાર્ત્તા તો ઈશ્વરાધીન છે. પરંતુ પ્રાણ જતાં સુધી અમે અમારા ધર્મનો ત્યાગ કરીશું નહિ." એક બીજા વીરે એ ઉદ્‌ગાર કાઢ્યો.

"તમારો અભિપ્રાય યથાર્થ છે. આર્યોને એ જ ઉચિત છે. મારા કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે, બધાએ સાવધાન રહેવું." પ્રભાતકુમારે કહ્યું.

"પરંતુ યવનો સર્વદા અધર્મયુદ્ધ કરે છે, એમ જે સાંભળવામાં આવે છે, તે સત્ય કે અસત્ય છે?" ચક્રધર મિશ્રે પ્રશ્ન કર્યો.

"સત્ય છે. પરંતુ યવનો અધર્મથી લડતા હોય, એટલે આપણે પણ અધર્મયુદ્ધ કરવું જોઈએ, એવો કાંઈ નિયમ નથી. આર્ય વીરો કોઈ કાળે પણ અધર્મયુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થતા નથી. અગ્રભાગે રહીને લડવું તેનું નામ જ લડવું છે. જો આપણે જિતીશું તો તીર્થભૂમિનો ઉદ્ધાર થશે, અને મરીશું તો સ્વર્ગ મળશે. આપણા ઉભય પક્ષો લાભદાયક છે. વળી જીતીશું કે મરીશું, તોપણ યશસ્વી તો આપણે થવાના જ." પ્રભાતકુમારે સર્વનો ઉત્સાહ વધારવા માટે લાગણીથી કહ્યું.

"વીરવર્ય! એમાં શો સંદેહ છે? અને વળી કદાચિત્ આપણે અધર્મયુદ્ધ આચરીએ, તોપણ વિજયનો કાંઈ નિશ્ચય નથી. આપણા કરતાં યવનોની સૈના બહુ જ વધારે છે." એક સત્ય વીરે પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

"છતાં પણ એમની સાથે લડવું તો છે જ. તમે સર્વ ચતુર છો, માટે વિશેષ કહેવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી. તમને સાવધ રહેવાનો ઉપદેશ આપવો, એ જો કે યોગ્ય તો નથી જ, તોપણ મારો અધિકાર મને તેમ કહેવાની ફરજ પાડે છે; તેની ક્ષમા કરશો." પ્રભાતે પોતાનો નમ્ર ભાવ દર્શાવ્યો.

"કાંઈ ચિંતા નહિ. જેવું આપણા ભાગ્યમાં લખ્યું હશે, તેવું ફળ આપણને મળશે. વધો આગળ અને બોલો જય શ્રી જગન્નાથનો જય!" સર્વેએ એક સમયાવચ્છેદે ગગનભેદક ધ્વનિ કર્યો.

એટલામાં રણવાદ્યોનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. યવનોએ પુરીના બહિર્ભાગમાં ઉભા રહીને યુદ્ધની ભયંકર ઘોષણા કરી. અશ્વારોહી

સૈનિકોના અશ્વોના ચલનથી માર્ગમાં ઉડતી ધૂળ આકાશમાં પહોંચવા લાગી. ભયાનક ઝંઝાવાત અથવા અવસ્કંદના આગમન પૂર્વે થોડીકવાર સુધી પ્રકૃતિ દેવી જેવી રીતે સર્વથા શાંત ભાવ ધારણ કરી રહે છે, તેવી જ રીતે કોલાહલપૂર્ણ પુરીએ અલ્પ સમય માટે શાંતિરૂપ શૃંગાર ધાર્યો. પરંતુ ત્યારપછી તત્કાળ જ કોપરૂપ ઝંઝાવાતનો વેગ વધ્યો અને ક્ષણમાત્રમાં જ તે મહાન્ સૈનારૂપી સમુદ્રમાં યુદ્ધરૂપી ભયંકર લહરીઓ ઉદ્ભલવવા લાગી. એક તીક્ષ્ણ ધારવાળું શસ્ત્ર હસ્તમાં લઈ ક્રોધિષ્ટ શાર્દૂલ પ્રમાણે કૂદકા મારીને હુલાયુધ મિશ્ર મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. એ વૃદ્ધનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિની વૃષ્ટિ થતી જોવામાં આવતી હતી અને કોઈ દૈવી શક્તિએ જાણે તેને ઉન્મત્ત બનાવી દીધો હોયની, એવો તેનો આદર્શ દેખાતો હતો.

તીડોના દળ પ્રમાણે શત્રુસેના મેદાનમાં ફેલાયલી હતી, અને તેમની સંખ્યા ગણી ન શકાય તેટલી હતી. વર્ષાઋતુના મેઘો પ્રમાણે શત્રુસૈન્યે જગન્નાથપુરીને ચારે તરફથી ઘેરી લીધી. દશ હજાર ઘોડેસ્વાર ફોજી જવાનોને સાથે લઇને યવનસેનાપતિ કાળાપહાડે પ્રબળ વેગથી સિંહદ્વારપર હલ્લો કર્યો. જેવી રીતે નદીનો વેગવાન્ જલપ્રવાહ પર્વતસંગે ગ્મથડાઇને અટકી પડે છે, તેવી રીતે દ્વાર પર્યન્ત આવીને યવનસેના અટકીને ઉભી રહી. મરણનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલા ઉત્કલવાસીજનો સમરસાગરમાં યાહોમ કરીને કૂદી પડ્યા. ઉભય પક્ષના સૈનિકો એક બીજાના સમૂહમાં ભળી ગયા અને લગભગ એક પ્રહર પર્યન્ત તેમનું પરસ્પર યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું. મુસલ્માનોનું પ્રથમ આક્રમણ વ્યર્થ ગયું–અર્થાત્ ધાર્યા પ્રમાણે તેઓ સિંહદ્વારને તોડી શક્યા નહિ.

કાળાપહાડે થોડીવાર યુદ્ધ બંધ રાખ્યું અને પોતાના સૈન્યના કેટલાક ખાસ અધિકારીઓને એકત્ર કરીને તેણે કહ્યું કે, "અબ્દુલ્લતીફ! અહીં હવે બહુ જ હુશિયારીથી લડવાની અગત્ય છે. મારા ધારવા કરતાં હિન્દુઓમાં કાંઇક આજે વધારે જોર જોવામાં આવે છે. રુકનુદ્દીન! બપોર પછીની યુદ્ધની સર્વ વ્યવસ્થા તમારે કરવાની છે, અને રાત્રિના ચોકી પહેરાનો બંદોબસ્ત પણ ઘણો જ સારો રાખવો જોઇશે. ક્યાંક એમ ન થઈ જાય કે, આપણે બધા ગફલતમાં રહીએ અને નન્દકુમારનો નવીન સેનાપતિ જેવી રીતે કાસિદના વેશમાં આવીને મારી બીબી નજીરનનું હરણ કરી ગયો, તેવી રીતે કોઇનું ખૂન કરી જાય ને આપણાથી કાંઈપણ ન થાય!"

"જો હિન્દુઓના લશ્કરમાં વધારેમાં વધારે બહાદુર કોઈ પણ જવાંમર્દ હોય, તો તે એ નવીન સેનાપતિ જ છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે તે

આસમાનને પોતાનો તંબૂ અને જમીનને ફર્શ માને છે. તે રાત્રિદિવસ યુદ્ધનો જ વિચાર કર્યા કરે છે અને યુદ્ધ કરવામાટે જ ફર્યા કરે છે. ઓરીસાના રહીસો એને પરમેશ્વર પ્રમાણે પૂજ્ય માને છે." અબ્દુલ્લતીફે નમ્રતાપૂર્વક પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો.

"વલ્લાહ! તમારાં વચનો અક્ષરેઅક્ષર સત્ય છે. આપણો અત્યારે એક અજેય શત્રુ સાથે મુકાબલો થયો છે. એ નવીન સેનાપતિની ભીતિ જ માત્ર મનને સંતપ્ત કર્યા કરે છે. કોઈપણ રીતે જો એ કંબખ્ત જીવતો જાગતો હાથમાં આવી જાય, તો પછી બીજા સૈનિકોનું કાંઈ પણ બળ ચાલશે નહિ." રુકનુદ્દીને યથામતિ પોતાના વિચારોનું પ્રકટીકરણ કર્યું.

"દુશ્મન્ ઘણો જ જોરાવર છતાં પણ આપે તેના જીવને જોખમ ન પહોંચાડવાનો અને જીવતો જ પકડી લાવવાનો હુકમ કર્યો છે, તેનું કારણ શું છે, તે કૃપા કરીને જણાવશો? એના રહસ્યને જાણવાની મારામાં શક્તિ નથી." કાજી સાહેબે દાઢીપર હાથ ફેરવીને કાળાપહાડને એ સવાલ પૂછ્યો.

"એના કારણ અને રહસ્યનો પરિસ્ફોટ મારાથી અત્યારે કરી શકાય તેમ નથી. કારણ કે, જે કારણથી તેને હું જીવતો પકડવા ઇચ્છું છું, તે કારણ સત્ય ઠરશે કે અસત્ય, એ વિશે અદ્યાપિ મારો પોતાનો પણ એક દૃઢ નિશ્ચય થયો નથી. પરંતુ જો મારી ધારણા સત્ય ઠરશે, તો પરિણામ પોતાની મેળે જ જણાઈ રહેશે." કાળાપહાડે નિષ્કપટતાથી જેવો હતો તેવો જ જવાબ દીધો.

"બહુ સારું. ખુદા હુજૂરને સલામત રાખે!" કાજીએ સવાલોમાં આગળ ન વધતાં વાતને ટૂંકી કરવાના હેતુથી આશીર્વાદ આપીને વાદ-વિવાદની પરિસમાપ્તિ કરી નાખી. કાળોપહાડ અશ્વારોહણ કરીને સૈન્યમાં ફર્યો અને એક એક સૈનિકને ભિન્ન ભિન્ન પ્રોત્સાહન આપીને યુદ્ધમાં અગ્રભાગે અને અચલ રહેવાની આજ્ઞા કરી દીધી.

પલમાત્ર પછી પુનઃ લોમહર્ષણ સંગ્રામનો આરંભ થયો. જાણે ગિરિરાજ પોતાના મસ્તકને ઝુકાવીને મૂશળધાર વૃષ્ટિની ધારા સહી રહ્યો હોયની! એવો જ ત્યાં આદર્શ જોવામાં આવતો હતો. તોપના શતાવધિ ગોળા દુર્ગની દુર્ભેદ્ય દીવાલોમાં અથડાઇને પૃથ્વીપર પડવા લાગ્યા અને દિશાઓ કંપાયમાન થવા લાગી. પોતપોતાની ગુહાઓમાં સિંહો ભીષણ ગર્જના કરવા લાગ્યા અને સમુદ્રમાં પણ કંપનો આવિર્ભાવ થયો. ગોળાના ભયંકર આઘાતને દીવાલો સહી ન શકી, એટલે થોડી જ વારમાં એક ભયંકર ધડાકાસાથે સિંહદ્વારના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા.

નદીના બંધ તૂટી જવાથી જેવી રીતે નદીના પ્રવાહ પ્રબળ વેગથી વહેવા માંડે છે, તેવી રીતે યવનો પ્રબળ વેગથી પુરીના અંતર્ભાગમાં જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ ઉત્કલવાસીજનો લોહદુર્ગનું રૂપ ધારણ કરીને દ્વારસમક્ષ ઊભેલા હતા, એટલે યવનોથી આગળ વધી શકાયું નહિ. મુસલ્માનો એક પછી એક હલ્લાઓ કરતા જ રહ્યા, પણ ઉત્કલવાસીઓ તો મરવાનો જ સંકલ્પ કરી બેઠા હતા, એટલે તેમના સમક્ષ કોઈ ટકી શકતું નહોતું. સારાંશ કે, મુસલ્માનોનો પુરીમાં સત્વર પ્રવેશ થઈ શક્યો નહિ.

પુનઃ ભયાનક ગર્જનાઓ સહિત તોપોમાંથી અગ્નિ વર્ષવા લાગ્યો. તોપોની ગતિને કોઈ પણ રોકી શકે એમ હતું નહિ. રૂનાં પુંબડાં પ્રમાણે ઉત્કલી સેના ચારે તરફ ઉડવા લાગી અને પળ માત્રમાં હિંદુઓનાં અસંખ્ય મૃત શરીરો રણભૂમિમાં રખડતાં જોવામાં આવ્યાં. એક સો ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓને સાથે લઇને સેનાપતિ કાળોપહાડ ઉત્કલી સૈન્યના સમૂહને ઉલ્લંઘી તથા સિંહદ્વારનું ઉલ્લંઘન કરીને પુરીના અંતર્ભાગમાં આવી પહોંચ્યો. તેની ભયંકર ગર્જનાએ ક્ષણમાત્ર તો સર્વને નિઃસ્તબ્ધ બનાવી નાખ્યા. સિંહે સિંહની ગર્જના સાંભળી. બન્ને વીરો પોતપોતાના હાથમાં નાગી તલવાર ધારણ કરીને તુમુલ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. નિર્ભય આર્યવીર પ્રભાતકુમારે સેનાપતિ કાળાપહાડના પ્રબળ વેગનો અવરોધ કરી નાખ્યો. ઉભય અસિઓના વારંવાર થતા ઘર્ષણથી તેમાંથી અગ્નિ-કણોનો ઉદ્દ્ભવ થવા લાગ્યો. સર્વજનો શાંત ચિત્તે એ દ્વંદ્વયુદ્ધનું અવ-લોકન કરવા લાગ્યા. ઉભય વીરયુવકોએ એક બીજાને આશ્ચર્યની દૃષ્ટિથી જોયા. મનમાં એક પ્રકારનો નિશ્ચય થતાં જ કાળોપહાડ પોતાના ઘોડાને વાળીને બીજી બાજૂએ ચાલ્યો ગયો. તેના સો ઘોડેસ્વાર સિપાહીઓ-માંથી એક પણ જીવતો રહેવા પામ્યો નહોતો. તે સર્વ યમરાજની મહા સભામાં પોતાનાં સુકૃત્ય અને કુકૃત્યનાં ફળો ભોગવવામાટે આ લોકમાંથી પરલોકમાં પ્રયાણ કરી ચૂકયા હતા. તેમનાં મડદાં ધરણીપર અહીં તહીં રખડતાં છૂટાં છવાયાં પડેલાં હતાં. શરીર ક્ષણભંગુર છે, એ સિદ્ધાન્તે ત્યાં એક પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું.

પાછો પ્રબળ વેગવાન્ ઝંઝાવાતનો આરંભ થયો. નદીના પ્રવાહ પ્રમાણે પઠાણ સૈનિકો જગન્નાથપુરીમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. હલાયુધ મિશ્ર પોતાના સૈનિકોના ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કર્યા કરતો હતો, તેના લલાટમાંથી પ્રબળ વેગે રક્તની ધારા વહી નીકળી હતી. તેના ખાલી ન જવાવાળા બરછીના પ્રહારથી સેંકડો મુસલ્માનોની છાતીઓ ફાટી જતી હતી. તેના અ-સાધારણ અને અલૈકિક વીરત્વથી શત્રુજનોનાં હૃદયો કંપાયમાન થવા લાગ્યાં.

લડતાં લડતાં પ્રભાતકુમાર શત્રુઓની અગણિત સેનાના મધ્યભાગમાં જઈ પડ્યો. તેના સ્કંધભાગે અસિના બે પ્રહાર થયા, પરંતુ તે પ્રહારોને તેણે જરા પણ ગણકાર્યા નહિ. તે પોતાના તલવાર ચલાવવાના અને શત્રુઓના સંહારના કાર્યમાં એકતાનથી પ્રવૃત્ત રહ્યો. એટલામાં એક યવન સૈનિકની બરછી તેના ઘોડાના પેટમાં આવીને પેસી ગઈ. પ્રભાતે મુખ ફેરવીને જોયું, તો એક અશ્વારોહી યવન પોતાના શિરપર તલવાર ખેંચીને ચાલ્યો આવતો તેના જોવામાં આવ્યો. તે પોતાની તલવારનો વાર કરવા જતો હતો, એટલામાં એક અન્ય વીર યુવકે પોતાની તલવારના વારથી તેની તલવારના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. ત્યારે એ વીર કોણ હોવો જોઇએ? એ વીર તે સેનાપતિ કાળોપહાડ પોતે હતો. તે પ્રભાતના પ્રાણનું રક્ષણ કરીને સર્વને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કે, "આ વીર યુવકના શરીરપર કોઇએ પણ શસ્ત્ર કે અસ્ત્રનો પ્રયોગ ન કરવો, એવો મારો સખ્ત હુકમ છે. એને માન મર્યાદાથી જીવતો જ કેદ કરી લ્યો." કાળાપહાડની એવી આજ્ઞા થતાંજ યમદૂત સમાન ચાર અશ્વારોહી સિપાહીઓએ પ્રભાતકુમારને ચતુર્ભુજ કરી લીધો. સિંહ પાંજરામાં પૂરાયો. યવનોના ભીષણ કોલાહલથી પૃથ્વી, આકાશ અને અષ્ટ દિશાઓ થરથર કંપવા લાગ્યાં.

મંદિરના સંરક્ષક સૈનિકોના ઉત્સાહને વધારનાર હવે કોઈ પણ રહ્યો નહિ. પ્રભાતના પ્રતિબંધના સમાચાર હલાયુધ મિશ્રે તત્કાળ સાંભળ્યા, અને એ સમાચાર સાંભળતાં જ તેનું અર્ધ બળ તો ત્યાં જ ક્ષીણ થઈ ગયું. વૃદ્ધ હલાયુધે ભવિષ્યનું માનસિક અવલોકન કર્યું—ચતુર્દિશામાં અંધકાર વ્યાપેલો તેના જોવામાં આવ્યો. તેણે પોતાના વૃદ્ધ જીવનની રક્ષા કરવાનું કાર્ય અયોગ્ય વિચાર્યું—તેનો જીવનદીપ એકાએક અલૌકિક રીતિથી ચમકવા લાગ્યો. કોપ અને વિક્ષોભથી તે સિંહ અને મેઘ સમાન વિચિત્ર નાદ કરવા લાગ્યો. એટલામાં મંદિરના સોપાનપર સેનાપતિ કાળોપહાડ ઊભેલો તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો. સેનાપતિને જોતાં જ તાકીને તેણે તેના મસ્તકમાં પોતાની બરછીનો વાર કર્યો અને તે બરછી વીજળીના વેગે જઇને યવનસૈનાધ્યક્ષના સ્કંધમાં પેસી ગઈ. બરછી લાગતાં જ સેનાપતિએ પોતાનું શસ્ત્ર ચલાવ્યું અને તેનો આઘાત થતાં જ હલાયુધનું મસ્તક ધડથી જૂદું થઈ ગયું. અને તે ભૂમિપર પડીને વિચિત્ર નૃત્ય કરવા લાગ્યું.

મંદિરના સંરક્ષક સૈનિકો નાયકવિહીન થઇને ઇતસ્તતઃ પલાયન કરવા લાગ્યા. પઠાણો યુદ્ધનો ત્યાગ કરીને મંદિરને લૂટવાના કાર્યમં પ્રવૃત્ત થયા અને દેવમૂર્ત્તિઓને તોડવા લાગ્યા. સેનાપતિ કાળોપહાડ

કૂદીને જગન્નાથની મૂર્ત્તિ પાસે ગયો અને તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, "જો તમે દેવ છો અને સુદર્શન નામક ચક્રને ધારણ કરનારા છો, તો ધાર્મિકોના ધર્મનું રક્ષણ કેમ નથી કરતા ?" ભગ્ન સ્વરથી કાળાપહાડે એ વચનો વદીને મૂર્ત્તિપર તલવારનો એક વાર કર્યો અને સિંહ સમાન ગર્જતો મંદિરમાંથી બહાર આવીને ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે, "કાળાપહાડનો સમરાભિનય આજે સમાપ્ત થયો, અને તેના જીવનવ્રતની પણ આજે સમાપ્તિ થઈ. જો વાસ્તવિકતાથી તમે દેવ જ છો, તો કાળાપહાડના પ્રેતાત્મામાટે નરકનાં દ્વાર સત્વર ખોલી નાખો." પઠાણોના ઘોરતમ જયધ્વનિથી આકાશ અને અવનીમાં કંપનો આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો.

યુદ્ધની ઇતિશ્રી કરીને અને જગન્નાથની ભગ્નમૂર્ત્તિ તથા બંદિવાન્ પ્રભાતકુમારને સાથે લઇને કાળોપહાડ ચિલ્કાહ્રદ પ્રતિ ચાલતો થયો. નજીરુન્નિસાને જહાજપુરમાં એક ગુપ્ત સ્થળે રાખવામાં આવી હતી, તે સ્થળે તેને લઈ આવવામાટે તેણે વીસ સૈનિકોને રવાના કર્યા. મુસલ્માનોનો વિજય મેળવ્યા પછી લોકોપર જે અત્યાચાર કરવાનો નિયમ હતો, તેનું પાલન જગન્નાથપુરીમાં કરાયું નહિ. કારણ કે, સેનાપતિની આજ્ઞાથી રણશૃંગ વગાડીને સર્વને એવી આજ્ઞા આપી દેવામાં આવી કે, "નગરવાસીજનોપર અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓપર જો કોઈ કાંઈ પણ અત્યાચાર કરશે, તો તેને તત્કાળ શૂળીએ ચઢાવી મારી નાખવામાં આવશે." સેનાપતિની એ કઠિનતમ આજ્ઞાના મૂળ તાત્પર્યને કોઈ પણ જાણી શક્યું નહિ. સર્વ યવન સૈનિકો નિરાશ થઇને પુરીમાંથી બહાર નીકળ્યા.

એ સમયે પુરીમાં સર્વત્ર હાહાકારવિના બીજો કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ સંભળાતો નહોતો. પતિ તથા પુત્રહીના નારીઓનો કાતરતાપૂર્ણ વિલાપ અને તેમના વિયોગાન્ત શોકના અભિનયનું વર્ણન કોણ કરી શકે એમ છે ? એ ઉચ્ચ રોદનધ્વનિમાં એક બાળા શાન્ત ભાવથી નેત્રોમાંથી નીર વહેવડાવતી અત્યંત નમ્રતા સહિત આકાશસ્થ દેવો પાસેથી પોતાના હૃદયમંદિરના દેવની ભિક્ષા માગવામાં લીન થએલી હતી. એવો તે એ નિર્દોષ નારીનો શત્રુ કોણ હશે, કે જેણે પ્રભાતના મરણસમાચારનો સર્વત્ર વિસ્તાર કરી નાખ્યો હતો ? કોઇએ આવીને એ દારુણ સમાચાર ઉષાને સંભળાવ્યા અને એ અશુભ વાર્તા સાંભળતાં જ ઉષાના પ્રાણ ઊડી ગયા. એ દુઃખદ વાર્તા તેનાથી સહન થઈ શકી નહિ—તે ત્યાં જ નિશ્ચેષ્ટ—ચેતનહીના થઇને પૃથ્વીપર ઢળી પડી. અફસોસ ! એ વેળાએ તેને આશ્વાસન આપીને સચેત કરનારી તેની પ્રિયસખી પ્રભાવતી પાસે હતી નહિ, એટલે તે એમની એમ પડી રહી.

સંધ્યાકાલીન સ્નિગ્ધ સમીર સમરભૂમિમાં પડેલાં અસંખ્ય મૃત શરીરોને સ્પર્શ કરીને પોતાનું વહન કાર્ય કરી રહ્યો હતો. પૂર્વ પ્રમાણે સમુદ્રની અવિશ્રાંત ગર્જનાનો ધ્વનિ સ્પષ્ટતાથી સાંભળવામાં આવતો હતો. વિહંગો પૂર્વવત્ પોતાના કૂજનનો વિસ્તાર કરવા લાગ્યાં હતાં. સ્મશાનદશ્યને અંગિત કરતી વિશાળ મંદિરશ્રેણિ શાન્તભાવ ધારીને ઉભી હતી. એવી એ ભયાનક ભૂમિમાં એક તરુણ બાળા અહીં તહીં ભટકતી જોવામાં આવતી હતી. તેના સુકોમલ કપોલપ્રદેશમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહ્યો જતો હતો. તેનો મુક્ત કેશકલાપ તેના મુખમંડળપર સર્વત્ર છવાઈ ગયો હતો. દુઃખિની બાળા પ્રત્યેક મૃત મનુષ્ય સમક્ષ જઇને પોતાની કોઈ ખોવાયલી વસ્તુનો શોધ કરતી હોય, એમ તેની આતુર મુખચર્યાથી અનુમાન થતું હતું. જો પ્રભાતનો મૃત દેહ મળી આવે, તો તેને છાતીએ લગાડીને ઉષાનો એકવાર વનભેદક રોદન કરવાનો મનોભાવ હતો અને સહગમનનો નિશ્ચય પણ તેણે હૃદયમાં કરી રાખ્યો હતો. પરંતુ મૃત પ્રભાત તેના જોવામાં આવ્યો નહિ અને તે ભટકતી જ રહી.

એટલામાં બે પઠાણ ઘોડેસ્વારો ત્યાં એકાએક આવી લાગ્યા અને આવતાં જ તેમની દૃષ્ટિ ઉષાપર પડી. દુઃખિની હરિણી શાર્દૂલના પંજામાં સપડાઈ ગઈ–અર્થાત્ ઉષા યવનોના હસ્તમાં સપડાઈ. નિર્દય યવન સૈનિકો તે નિર્દોષ નારીના હૃદયના મર્મને જાણી શકયા નહિ. તેઓ તેને પકડીને ઘોડાને દોડાવતા ચિલ્કાહ્રદની દિશામાં ચાલતા થયા. સંધ્યાના અંધકારે તેમને પોતાની કૃષ્ણ છાયામાં છૂપાવી દીધા. પળમાત્રમાં ઉષા સહિત તેઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા. ધ્યાન આપતાં માત્ર બાળાનો મંદમંદ રોદનધ્વનિ કર્ણગોચર થતો હતો. આપણે કહી નથી શકતા કે, એ બાળાને પકડનાર યવનોનાં હૃદયો ઈશ્વરે પાષાણ સમાન કઠિન કેમ બનાવ્યાં હશે! શું આ સંસારમાં કરુણા, દયા કે વાત્સલ્યનો લેશ માત્ર પણ અવશેષ નથી? પરમાત્મા જાણે, એ જ એનું ઉત્તર છે.

કાળાપહાડની પત્ની નજીરુન્નિસાને કેદ કરનાર પ્રભાતકુમાર પોતે પણ પકડાઈ ગયો અને તેની ભાવી ભાર્યા પણ યવનોના હાથમાં જઈ પડી. સુરને સ્થાને વિજયશ્રીએ અસુરોના ગળામાં જ વરમાળા પહેરાવી. એને આપણે કાળના પ્રભાવ વિના બીજા કયા નામથી ઓળખી શકીએ એમ છે? અર્થાત્ કાળનો એવો ભયંકર પ્રભાવ છે કે, જો તે ક્રોધિષ્ટ થયો, તો અવશ્ય પોતાનું વૈર વાળે છે, સુખીને દુઃખના દવમાં પ્રજાળે છે–કાળના વિચિત્ર ક્રૌર્યથી ધવાયલું મનુષ્ય જીવિત છતાં પણ મરણને સ્વસન્મુખ મૂર્ત્તિમાન્ ઉભેલું પ્રત્યક્ષ ભાળે છે. કાળના એવા પ્રભાવને

અનુસરીને મહાન્ આંગ્લ નાટ્યગુરુએ પણ પોતાના એક નાટકમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે, "The whirling of time brings in his revenges." અને તે અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. અસ્તુ.

પંચમ ખણ્ડ

પ્રથમ પરિચ્છેદ

બ્રાહ્મણયુગ્મ

યુદ્ધની સમાપ્તિ થવા પછી મુસલ્માનોએ ચિલ્કાહ્રદના તીરે એક લાંબા પહોળા મેદાનમાં પોતાની છાવણી નાખી. સહસ્રાવધિ સૈનિકો વિજયથી ઉન્મત્ત થઇને આનન્દથી પોતપોતાના શ્વેતરંગી વસ્ત્રસદનોમાં બેઠા બેઠા ગીતો ગાવામાં લીન થએલા હતા. ચિલ્કાહ્રદના નિર્મળ જળરાશિમાં, આકાશમાં ચમકતા બે તારકોના પ્રતિબિંબનું દર્શન થતું હતું. મુસલ્માનોના તંબૂઓથી થોડાક અંતરે આવેલા એક નાના તંબૂમાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પોતાના દર્ભાસનપર બેસીને સાયંકાલની સંધ્યોપાસનામાં નિમગ્ન થએલો હતો અને તેની પાસે બેઠેલો એક ઉત્કલવાસી બ્રાહ્મણ જગન્નાથની ભગ્ન મૂર્ત્તિને પોતાના અંકમાં લઇને આશ્ચર્યસહિત પૂર્વકથિત વૃદ્ધ બ્રાહ્મણના મુખનું અવલોકન કરવામાં એકાગ્રચિત્ત બની ગયો હતો. એ વૃદ્ધ વિપ્રથી વાચકો અપરિચિત નથી. એ તેમનો પૂર્વપરિચિત ન્યાયરત્ન અને નિરંજનનો ગુરુ જ હતો. ઉપાના શોધમાટે તે સેનાપતિ કાળાપહાડ સાથે ઓરીસામાં આવ્યો હતો, એ પણ વાચકો જાણે છે જ, અને એના આગ્રહથી જ સેનાધ્યક્ષે એ સ્થાને છાવણી નાખી હતી.

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાસે જે બીજો બ્રાહ્મણ બેઠો હતો, તેને લોકો વીસાના મહન્તના નામથી ઓળખતા હતા. વાચકોના પૂર્વપરિચિત ચક્રધર મિશ્રનો એ કોઈ આત્મીય સજ્જન થતો હતો. જે સમયે શ્રીમંદિરમાંથી પઠાણો જગન્નાથની મૂર્ત્તિને ઉપાડી લાવ્યા, તે સમયે મહન્તથી મૂર્ત્તિના મોહનો ત્યાગ કરી શકાયો નહિ અને તેથી પઠાણ સેનાનો પીછો પકડીને તે અહીં સૂધી આવ્યો હતો. સેનાપતિની આજ્ઞાથી જે વેળાએ તે મૂર્તિને બળતી ચિતામાં નાખવામાં આવી, તે વેળાએ તેણે ગગનભેદક રોદન કર્યું અને તે ચિતામાં પોતે પણ બળવામાટે આગળ વધ્યો. પરંતુ પઠાણોએ તેને બળાત્કારે પકડીને કેદ કરી લીધો. ઇશ્વરેચ્છાથી તે જ પળે એ સમાચાર શ્રીન્યાયરત્નના સાંભળવામાં આવ્યા અને તેવો જ તે, તે ચિતાવાળા સ્થાને આવીને ઊભો રહ્યો. તે બ્રાહ્મણની આવી દેવભક્તિને

જોઇને તેનું હૃદય દ્રવવા લાગ્યું. તેનાથી એ દૃશ્ય જોઈ શકાયું નહિ. તે ક્ષણે જ તે સેનાપતિ પાસે ગયો અને અર્ધદગ્ધ મૂર્ત્તિની તેણે ભિક્ષા માગી. ઈશ્વરની કૃપાથી તેની એ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો અને મહન્તે ચિતામાંથી અર્ધદગ્ધ મૂર્તિને મહાવેગથી કાઢી લીધી. ન્યાયરત્ન તેને સંતુષ્ટ અને અભય થએલો જોઇને પોતાના તંબૂમાં તેડી લાવ્યો, અને પોતે સંધ્યા કરવાને બેસી ગયો.

સંધ્યોપાસન સમાપ્ત કરીને ન્યાયરત્ન એક આસન લઈ મહન્તજી પાસે આવીને બેઠો અને બન્ને પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા. ન્યાયરત્ને કહ્યું કે, "પંડ્યાજી! આપની આવી દેવભક્તિને જોઇને મારા હૃદયમાં ઘણો જ હર્ષ થયો છે. આપનું નામાભિધાન શું છે વારુ?"

"મારું નામ વીસાનો મહન્ત. આ રાક્ષસોના સમૂહમાં આપના જેવા એક મહા દયાળુ બ્રાહ્મણને જોઇને મારા હૃદયમાં અગાધ આશ્ચર્ય થયા કરે છે. જ્યારથી મેં આપને જોયા છે, ત્યારથી મારા મનમાં એ જ ચિન્તા થયા કરે છે કે, આપનો યવનશિબિરમાં વાસ કેમ થયો હશે?" મહન્તે પોતાની આશ્ચર્યભાવના વ્યક્ત કરી.

"પંડ્યાજી! એમાં એક ભેદ છે, પરંતુ મારા હૃદયનો મર્મ હું બોલીને બતાવી શકું તેમ નથી. મારા હૃદયમાં પણ આમ યવનો સાથે રહેવાથી વેદના થયા કરે છે. હું મારી પોતાની ઇચ્છાથી આ લોકો સાથે આવ્યો નથી, કિન્તુ મારે બાધ્ય થઇને જ આવવું પડ્યું છે." ન્યાયરત્ને શોકાતુર મુદ્રાથી ઉત્તર આપ્યું.

"ત્યારે શું આ યવનો આપને બળાત્કારે પકડી લાવ્યા છે?" મહન્તે આશ્ચર્ય અને ભયના એકત્ર ભાવથી અધીર થઇને પૂછ્યું.

"બળાત્કારે નથી પકડી લાવ્યા. હું મારી પોતાની ઇચ્છાથી જ એમની જોડે આવેલો છું. કારણ કે, જે આ મુસલ્માન સૈનાનો નાયક છે અને જેનું નામ કાળોપહાડ છે, બહુધા તમે પણ એ નામ સાંભળ્યું હશે જ, કેમ નહિ? અને જેની પાસેથી મેં જગન્નાથની અર્ધદગ્ધ મૂર્તિ માગી લીધી હતી, તે મારો શિષ્ય છે; સમજ્યા કે?" ન્યાયરત્ને કારણનું વિવેચન કરવા માંડ્યું.

"આપ તો એક મહા ધાર્મિક બ્રાહ્મણ છો અને તે એક મ્લેચ્છ મુસલ્માન છે, તે આપનો શિષ્ય કેમ અને ક્યાંથી થયો? આ તો વળી વધારે આશ્ચર્યકારક બીના છે!" મહન્તજીએ પોતાની શંકા વ્યક્ત કરી.

"અત્યારે તો મારી આ વાર્ત્તા સાંભળીને સર્વના હૃદયમાં શંકા અને આશ્ચર્ય થવાનો સંભવ છે. જો કે અત્યારે તો તેનું નામ કાળો-

પહાડ છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેનું નામ કાળોપહાડ નથી અને તેનો જન્મ પણ યવન વંશમાં થયો નથી. એક મહા કુલીન બ્રાહ્મણના ગૃહમાં તેનો જન્મ થએલો છે અને તેનું પ્રકૃત નામ નિરંજન છે. નવદ્વીપમાંની મારી પાઠશાળામાં એ નિરંજન ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતો હતો અને એના જેવો બુદ્ધિમાન્ અને વિવેકી બીજો કોઈ પણ છાત્ર મારી પાઠશાળામાં તે વેળાએ હતો નહિ." ન્યાયરત્ને પોતાની કર્મકથા કહી સંભળાવી.

"આ આપ શું કહો છો? નિરંજન બ્રહ્મકુમાર છતાં યવન કેમ અને કેવી રીતે થયો? આ તો વળી વધારે આશ્ચર્યકારક ઘટના છે!" મહંતે આશ્ચર્યદર્શક વિચિત્ર મુખમુદ્રા બનાવીને એ ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

"એ કથા બહુ જ લાંબી છે, તેથી અત્યારે તેનું વિસ્તારથી વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી. તોપણ તમારો સંદેહ દૂર કરવા માટે થોડીક વાર્તા હું કહીશ. હું આ યવનો સાથે આવ્યો છું, એનું એક ખાસ કારણ છે. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં હું શ્રીજગન્નાથની યાત્રાએ આવ્યો હતો અને તે સમયે દુર્દૈવવશાત્ વળતાં મારી જીવનસર્વસ્વ એકની એક કન્યા માર્ગમાં ખોવાઈ ગઈ હતી. તે ખોવાયલી કન્યાના શોધમાટે જ હું આ મારા વિદ્યાર્થી સાથે અહીં આવેલો છું. કારણ કે, એણે મને તેને શોધી આપવાનું વચન આપેલું છે. હું આ વેળાએ ગાંડો બની ગયો છું અને મારું મન ઠેકાણે નથી." વૃદ્ધ ન્યાયરત્ને કર્મકથા લંબાવી.

"તમારી કન્યાનું નામ શું છે?" મહન્તે આતુરતાથી પૂછ્યું.

"પંડ્યાજી! હવે મારા મુખથી તેના નામનો ઉચ્ચાર કરવાની મારી ઇચ્છા થતી નથી. કારણ કે, તેના નામના ઉચ્ચારથી મારા મનમાં બહુ જ વેદના થાય છે. મેં ઘણા જ પ્રેમથી તેનું નામ ઉષા રાખ્યું હતું." ન્યાયરત્ને મહા દુઃખથી ઉત્તર આપ્યું.

"ઉષા? વારુ—તે વેળાએ તેની અવસ્થા કેટલાં વર્ષની હતી?" મહન્તે પાછો કાંઇક વિચાર કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

"તે વેળાએ તો અવસ્થા નાની હતી, પણ આજે જો જીવતી હોત, તો તેની અવસ્થા લગભગ ચૌદ પંદર વર્ષની હોત." ન્યાયરત્નનાં નેત્રોમાંથી એ ઉત્તર આપતાં ઉષ્ણ અશ્રુનાં બિન્દુ ટપકી પડ્યાં.

"આપ નિશ્ચય કરીને જાણજો કે, આપની કન્યા આપને અવશ્ય મળશે. આજે આપે જે દેવ સમાન અદ્વિતીય પુણ્યકાર્ય કરેલું છે, એના ફળરૂપે આપની ઇચ્છા અવશ્ય પરિપૂર્ણ થશે. જગન્નાથપુરીમાં હુલાયુધ નામક મારા એક આત્મીય સજ્જન રહે છે અને તેમના ગૃહમાં કોઇએક અજ્ઞાત ચૌદ પંદર વર્ષના વયની બાળા રહે છે; તેનું નામ

ઉષા છે. મારા સાંભળવા પ્રમાણે તે બાળાનું જન્મસ્થાન નવદ્વીપમાં છે. આજે ચાર પાંચ કે છ વર્ષથી તેનાં માતાપિતા તેને છોડીને ક્યાંક ચાલ્યાં ગયાં છે. હલાયુધ મિશ્રનો આ યુદ્ધમાં ઘાત થયો છે." મહન્તે અનુમાનથી પોતાના જાણવામાં હતી, તેટલી કથા યથાસ્થિત કહી સંભળાવી.

એ વૃત્તાન્ત સાંભળતાંજ ન્યાયરત્ન અધીર બની ગયો. તેનું મસ્તિષ્ક ચકરાવા લાગ્યું. તે અત્યંત વ્યગ્રતાથી કહેવા લાગ્યો કે, "મહન્તજી! જો આપ કહો છો, તે વાર્તા સત્ય હોય, તો એ ઉષા મારી અવશ્ય કન્યા જ હોવી જોઇએ. સત્ય કહો–શું ઉષાને આપે જોએલી છે? શું આજ સૂધી મારી ઉષા જીવતી છે? શું હું તેને પુનઃ આ વૃદ્ધ અને મંદ પ્રકાશવાળાં નેત્રોથી એકવાર જોઈ શકીશ?"

"અસત્ય વદવામાં મને શો લાભ થવાનો છે? હું સત્ય કહું છું કે, ઉષાને મેં જોઈ છે–તે એક બહુ જ સુન્દર બાળા છે." મહન્તે કહ્યું.

"હા–મારી ઉષા પણ બહુ જ સુન્દર બાળા હતી અને તેથી જ હું તેને આનન્દદાયિની ઉષાના નામથી જ બોલાવતો હતો. તેનું શરીર સ્વર્ણલતા સમાન હતું અને મુખ દેવબાળા સમાન શોભતું હતું. મહન્તજી, મારું મન મને સાક્ષી આપે છે કે, એ ઉષા તે મારી પુત્રી જ હોવી જોઇએ. હું મહાદુર્ભાગી છું, માટે મારા હૃદયમાં સ્વપ્ને પણ એવી આશા હતી નહિ, કે, કોઈ દિવસે પણ હું ઉષાને પુનઃ જોઈ શકીશ. ચાલો–પંડ્યાજી! અત્યારે આ વેળાએ જ આપણે જઇને જોઈ આવીએ કે, એ મારી ઉષા છે કે નહિ?" ન્યાયરત્ને ધૈર્ય ધરી ન શકવાથી એકાએક પોતાની ઉત્કંઠા દર્શાવી.

"આપ અધીર ન થાઓ. આપે જેટલો અને જેવો પરિચય આપેલો છે, તેથી તે ઉષા આપની જ પુત્રી હોવી જોઇએ, એવો મારો નિશ્ચય થઈ ગયો છે. એમાં શંકા જેવું કાંઈ પણ નથી. હલાયુધ મિશ્રે મહાયત્નથી એ બાળાનું પ્રતિપાલન કરેલું છે અને તેની સ્ત્રી અને કન્યા પણ ઉષાને બહુ જ પ્રેમની દૃષ્ટિથી જુએ છે." મહન્તે ન્યાયરત્નની આશા વધારી.

"મારી પુત્રીનાં પરિપાળકોનું ઈશ્વર કલ્યાણ કરશે! પરંતુ મહન્તજી! હું મહા દુર્ભાગી છું. માટે મારી આશા પૂર્ણ થશે કે નહિ, એ વિશે મારા મનમાં શંકા જ રહ્યા કરે છે. તમે તો જાણો જ છો કે, મુસલ્માનો કેવા નિષ્ઠુર અને ધર્મ કર્મથી શૂન્ય હોય છે, તે. આજે જે યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ છે, તે સમાપ્તિ પછી તેમણે પુરીમાં અવશ્ય લૂટ ચલાવી હશે જ! કદાચિત્ મારી ઉષાને પણ તેમણે મારી નાખી હોય, તો તેમાં પણ આશ્ચર્ય જેવું કાંઇએ નથી." એમ કહીને ન્યાયરત્ન મહા શોકાતુર અને હતાશ થઈ ગયો.

"આપની એ ચિન્તા વ્યર્થ છે. જગન્નાથપુરીમાં લૂટ બિલકુલ થઈ નથી. જે લોકો યુદ્ધ કરવામાં પ્રવૃત્ત થએલા હતા, તેમનો જ માત્ર ઘાત થએલો છે. પુરીનિવાસી જનોપર અત્યાચાર કરવાનો તત્કાળ અવરોધ કરવામાં આવ્યો હતો, અને વિશેષતઃ સ્ત્રીઓપર બળાત્કાર કરવાનો તો કઠિનતાથી અવરોધ કરી દેવાયો હતો. એક મુસલ્માન સિપાહી પ્રત્યેક ગલી અને માર્ગમાં ફરી ફરીને લૂટ તથા અત્યાચાર ન કરવા વિશેનો ઢંઢેરો પીટાવતો હતો. રાક્ષસોના હાથે એ દેવતાઈ કાર્ય કેમ થયું હશે, એનું ખરેખરું કારણ હું જાણી શકતો નથી." મહન્તે હતાશ ન્યાયરત્નને આશ્વાસન આપીને પાછળથી પોતાની આશ્ચર્યભાવના પ્રદર્શિત કરી.

"એને પણ જગન્નાથની મહા કૃપા જ સમજવી જોઇએ." ન્યાયરત્ને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઈશ્વરનો આભાર માન્યો.

એટલામાં એક મુસલ્માન સિપાહીએ તંબૂના દર્વાજાપર આવીને પોકાર કર્યો કે, "પંડિતજી!"

"કેમ શા સમાચાર છે?" ન્યાયરત્ને પૂછ્યું.

"જનાબ! અફસરજંગ સાહેબ આપને બોલાવે છે, અને પૈગામ કહેવડાવ્યા છે." સિપાહીએ જવાબ આપ્યો.

"મને બોલાવ્યો છે?" ન્યાયરત્ને આશ્ચર્યચકિત થઇને પૂછ્યું.

"જી–હા. હુજૂર અત્યારે સખ્ત બીમાર છે. એક બુઢ્ઢા કાફિરે એમની કાંધમાં બરછી મારી હતી અને તે જગ્યાનું ખૂન વહેતું હજી સૂધી બંધ થયું નથી. એ જ કારણથી હુજૂર આપ સાથે મુલાકાત કરી શક્યા નહોતા. આપને કાંઇક ખાસ પૂછવું છે, તેટલામાટે જ આપને બોલાવવામાં આવ્યા છે." સિપાહીએ પોતાના આવવાનું અને કાળાપહાડના આમંત્રણનું કારણ કહી સંભળાવ્યું, અને જવાબની રાહ જોતો ઉભો રહ્યો.

"ખાસ શું પૂછવાનું છે, તે તું કાંઈ જાણે છે કે?" ન્યાયરત્ને કાળાપહાડની બીમારીની ખબર સાંભળીને ઉત્સુકતાથી પૃચ્છા કરી.

"વાત બીજી તો કાંઈ નથી. માત્ર એટલું જ કહેવાનું છે કે, કાલે સવારે આપ નેકઅખ્તરની દુખ્તરની તલાશમાટે જવાનું છે, માટે વખતે આપને એ પૂછવાના હશે કે, આપ તેને ઓળખવામાટે સાથે નીકળી શકશો કે નહિ?" સિપાહી પોતાનો તર્ક દોડાવીને બોલ્યો.

સિપાહીનો તર્ક સાંભળી ન્યાયરત્ને મહન્તને ઉદ્દેશીને કિંચિત્ આનન્દયુક્ત મુદ્રાથી કહ્યું કે, "આ પણ એક શુભ અને ઉત્સાહ તથા આશાવર્ધક સમાચાર છે. આ સમાચાર સાંભળતાં જ હું એવું અનુમાન કરી શકું છું કે, ઈશ્વરની હવે મારાપર કાંઇક દયા કરવાની વાંચ્છના

થએલી છે. હું સેનાપતિને મળી આવું, ત્યાં સુધી આપ અહીં વિશ્રામ કરો. ત્યાં જે વાતનો નિશ્ચય કરવામાં આવશે, તે હું આવીને આપને કહી સંભળાવીશ. હું આજ્ઞા ઇચ્છું છું."

"આજ્ઞા ઇચ્છવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. શુભ કાર્યમાં વિલંબ કરવો અયોગ્ય છે; માટે આનન્દે પધારો." મહન્તે સંમતિ આપી.

ન્યાયરત્ન પોતાના તંબૂમાંથી બહાર નીકળ્યો અને સિપાહી સાથે સેનાપતિ કાળાપહાડના તંબૂની દિશામાં ચાલવા લાગ્યો. પાછળ તંબૂમાં વીસાનો મહન્ત એકલો જ રહ્યો અને તે સર્વથા એકાન્તવાસ જોઈ શ્રી જગન્નાથની અર્ધદગ્ધ મૂર્ત્તિની દુર્દશાના દર્શનથી એક અલ્પવયસ્ક બાળક પ્રમાણે ડૂસકાં ભરી ભરીને રુદન કરવા લાગ્યો. ખરેખર ધર્મ શ્રદ્ધા-પછી તે સત્ય હોય કે અસત્ય-અવનીની એક વિચિત્ર વસ્તુ છે.

દ્વિતીય પરિચ્છેદ

યવનસૈનિકો

જે સ્થળે મુસલ્માનોએ પોતાની છાવણી નાખેલી હતી, ત્યાંથી થોડા અંતરે ચિલ્કાહ્રદના તીરે એક વિશાળ વટવૃક્ષતળે બે યવનસૈનિકો અંધકારમાં ઊભા ઊભા પોતપોતામાં કાંઇક વાતો કરવામાં રોકાયલા હતા. એક સૈનિકે બીજાને સંબોધીને કહ્યું કે, "મહબૂબ ચચા! તમે આ કામ સારુ ન કર્યું. હજી પણ જો તમે પોતાની ભલાઈ ચાહતા હો, તો એનાપરથી પોતાનો દાવો છોડી દ્યો."

"અરે એવા હાથમાં આવેલા શિકારને છોડી શકાય ખરો કે? બાદશાહ સલામતના મહલમાં પણ એવી હસીન અને ખુબસૂરત ઔરત હશે કે નહિ, એનો શક છે! ગુજરનાર દરગાહવાલી અને એની શકલ જાણે એક જ સાંચામાં ઢાળેલી હોયની! એવી આબેહૂબ મળતી આવે છે." બીજા સૈનિક મહબૂબે કિંચિત્ ખિન્ન મનથી ઉત્તર આપ્યું.

"એ તો હું પણ જાણું છું, પણ આજકાલ હવાલદાર સાહેબનો મિજાજ બહુ જ બગડી ગયો છે. તેમનો એવો હુકમ થયો છે કે, 'જે કોઈ પણ ઔરતોપર જુલમ કરશે, તેને ફાંસીને લાકડે લટકાવવામાં આવશે.' એ શું તમારા જાણવામાં નથી આવ્યું?" પ્રથમ સૈનિકે પોતાના ભયનું કારણ બતાવ્યું.

"એ હુકમ ક્યારથી જારી થયો છે?" મહબૂબે ભયથી પૂછ્યું.

"આજે બે દિવસ થયા એ હુકમ જારી થયો છે. મને તો એમ જ લાગે છે કે, લશ્કર સાથે આવેલા પેલા બુઢ્ઢા બ્રાહ્મણે જ હવાલદાર સાહેબને બગાડી નાખ્યા છે. જુઓ તો ખરા-આટલી મોટી લડાઈ

થઈ અને લૂટ તરીકે આપણને ન તો એક પાઇએ મળી કે ન તો કોઈ સારી નાજ઼ની હાથ લાગી!" પ્રથમ યવન સૈનિકે પોતાનો બળાપો જાહેર કર્યો.

"જનાબ! મને અફ઼સરજંગની આવી ચાલ જરાય ગમતી નથી. જાન જાય તો ભલે જાય, પણ હાથમાં આવેલી જન્નતની હૂરને તો હવે હું કોઈ કાળે પણ જવા દેવાનો નથી." બીજા સૈનિક મહબૂબે કાળાપહાડના હુકમની પરવા ન કરતાં પોતાની દૃઢતા દેખાડનારો જવાબ આપ્યો.

"જેવી તમારી મરજી. તમને જેમ સારું લાગે તેમ કરવાને તમે મુખ્તિયાર છો. હું તો પાછળ તમારી ચાચીને માથું કૂટીને રોવાનો વખત ન આવે એટલા માટે જ આમ કરવાની ના પાડું છું. લડાઈ પૂરી થઈ છે અને આ વાત હવાલદારના કાને પહોંચવાનો ઘણો જ સંભવ છે. આ ખબર સાંભળતાં જ તે તમને સૂળીએ ચઢાવી દેશે; તે વેળાએ શું તમારી બીબી તમારી મદદે આવશે કે? જાન સલામત રહેશે, તો બીબી હજાર મળશે." પ્રથમ સૈનિકે પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો.

"એ વાત હું પણ માનું છું અને તમારા કહેવાના ભેદને સમજી શકું છું; છતાં પણ હું ખુદાના કસમ ખાઈને કહું છું કે, આપણા અફ઼્સરનો આ હુકમ બિલકુલ ખોટો છે. કેમ તમારું એ વિશે શું કહેવું છે?" મહબૂબે સૌ તારી રામ દોહાઈ અને એક મારું ઉંહુંની રીતિ સ્વીકારીને પોતાનું નાકું જ પકડી રાખ્યું.

"તોબા–તોબા–કયો કાફ઼િર કહે છે કે, તમારો ખિયાલ ખોટો છે? હું જો એવા વિચારનો ઇન્સાન હોત, તો અકામુલ્લાના બીજા મહલની બેટી સાથે મારો નિકાહ થઈ જ ન શકયો હોત. જૂઠું બોલવાનો મેં તે વેળાએ જ ત્યાગ કર્યો હતો, નહિ તો મને લાભ થવાનો સંભવ હતો. જૂઠું બોલવાના ડરથી તો મેં તત્કાળ અઠ્ઠાવીસ મોહોરો ચૂકવી આપી. 'આ દીકરો મારો પેદા કરેલો નથી.' એટલું જ જો હું જૂઠું બોલ્યો હોત, તો બધી ખટપટ ટળી ગઈ હોત. "પ્રથમ સૈનિકે પોતાની સત્યતાનું દર્શન કરાવવામાટે ન સમજવામાં આવે તેવી પોતાની એક જૂદી જ રામકહાણીની વચમાં છેડછાડ કરી.

"તમારું કહેવું ખરું છે. એ વાત કાંઈ મારાથી અજાણી નથી. પણ હવે એવી વાતોને નાખો જહનમની ખાડીમાં. હવે તો એવો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢો કે, જેથી જાન પણ બચી જાય અને એ ઔરત પણ પચી જાય. પણ હવાલદાર પોતે કયાંક એનાપર આશક ન થાય, એની સંભાળ રાખવાની છે." મહબૂબ પાછો પોતાની વાતને પકડીને બોલ્યો.

"યા ખુદા! તમે પાગલ તો નથી થઈ ગયા? શું અફસરજંગ એવા હવસી ઇન્સાન છે? શાહજાદીએ તેમનાપર એવા જાદૂનો અસર નાખ્યો છે કે, કુરાન શરીફનો હુકમ પણ તેમણે ન માન્યો અને એક ઉપરાંત બીજી બીબી પણ કરી નહિ. જો સાલારજંગ શાદીઓ કરવા માંડત, તો બેગમખાનું આજે આખું ભરાઈ ગયું હોત. હજી પણ તમે એ ઓરતથી દૂર ભાગો. જો તમારા જાનપર કાંઈ પણ આફત આવશે, તો સાથે મારો પણ ઘાણ નીકળી જશે." પ્રથમ સૈનિકે પાછો તેના વિકાર અને મનોભ્રમને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

"કોઈ પણ રીતે એને તો હું છોડી શકું તેમ નથી ખાન સાહેબ! મારી તો ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, એ ઓરત પોતે પણ મને ચહાય છે. એની સાબેતી એ છે કે, જે વખતે ઘોડાપર નાખીને હું એને લઈ આવતો હતો, તે વખતે અડધી ખુલ્લી અને અડધી મીચેલી આંખોથી તાકી તાકીને એ મને વારંવાર અને ઘડી ઘડી જોયા કરતી હતી. આજે આપણે જહાજપુર અને જગન્નાથપુરીની લડાઈ ફતેહ કરી ચૂકયા છીએ, તેથી આવતી કાલે કાંઈ પણ ઇનામ તો મળવાનું જ; બસ–તે વેળાએ ઇનામમાં હું એ ઓરતને જ માગી લઇશ!" મહબૂબે પોતાના વિચાર અને કાલ્પનિક ભાવોને અનુસરીને હવામાં કિલ્લા બાંધવાની શરુઆત કરતાં કહ્યું.

"જો આપની એવી જ ઇચ્છા હોય, તો માગીને એ ઓરતનો કબ્જો મેળવજો, પણ આ જ તો કોઈ રીતે જાન બચાવવાનો ઉપાય કરો." પ્રથમ સૈનિકે પાછો ઉપદેશ આપ્યો.

"બરાબર છે. પણ ખાનસાહેબ! આજે જાન કેવી રીતે બચ. શકે, એનો ઉપાય તો તમે શોધી કાઢો. લડાઇમાં મરવાનો મારા મનમાં જરાપણ ડર નથી; પરંતુ શૂળીએ ચઢવું, એ બહુ જ ભયંકર છે. જ્યારે હું લડાઈ કરવામાં રોકાયલો હતો, તે વેળાએ મેં પોતાની તલવારથી સાત કાફિરોની ગર્દનો કાપી નાખી હતી. તેમનાં ધડો એવાં તો તડપતાં હતાં કે, મને તે જોઇને ઘણો જ મજો મળતો હતો." મહબૂબે પોતાની બહાદુરીનાં વખાણ કરવા માંડ્યાં.

"ખયર–ત્યારે ઉપાય શો કરવો, તે સાંભળી લ્યો. ગઈ કાલની લડાઇમાં એક કાફિર કેદ પકડાયો છે અને તે બહુ જ બહાદુર આદમી છે. જંગમાં તેના હાથની સફાઈ જોઇને અફસરજંગ અતિશય પ્રસન્ન થયા અને તેથી જ તેને જલ્લાદને હવાલે ન કર્યો. મારા સાંભળવા પ્રમાણે તેને કાલે સવારમાં શૂળીએ ચઢાવવાના છે. એ કેદીને જે તંબૂમાં કેદ કરવામાં આવ્યો છે, તે જ તંબૂમાં એ ઓરતને પણ રાત્રે મૂકી આવીએ. કેમ?" પ્રથમ સૈનિકે પોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ઉપાય બતાવ્યો.

"વારુ; પણ પછી શું કરવું?" મહબૂબે સવાલ કર્યો.

"પછી વળી શું કરવું હોય? કોઈ આવીને પૂછશે, તો કહી દઈશું કે, એ તેની બીબી છે અને પોતાની મેળે જ પોતાના શૌહર પાસે ચાલી આવી છે. બીજું શું?" પ્રથમ સૈનિકે ભયનો ભંગ કરી નાખ્યો.

"એ ઉપાય બહુ જ સારો છે. એ પણ અલ્લાહની કુદરત છે. જુઓ—ખબરદાર રહેજો. જો પાછળથી કાંઈપણ પોકાર થયો, તો યાદ રાખજો કે હું એકલો નથી. શફાઉલ્લા પણ આમાં શામિલ છે." એટલું કહીને મહબૂબે એક ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

જ્યાં એ બન્ને સૈનિકો ગુપ્ત સંભાષણ કરતા હતા, ત્યાં જ અંધકારમાં એક વાતાભિહતા નવપલ્લવિની લતા પ્રમાણે એક નવયૌવના બાળા પૃથ્વીપર પડેલી હતી. બાળાનું શરીર સ્નાયુહીન અને ચેતનશૂન્ય થઈ ગયું હતું. માત્ર તેની નાસિકામાં ગમન આગમનનો વ્યાપાર કરતો મંદ મંદ શ્વાસ જ તેના જીવનના અસ્તિત્વને પ્રમાણિત કરવાનું એક સાધન અવશિષ્ટ રહેલું હતું. તેનાં ઉન્મીલિત નેત્રોમાંથી નીકળેલી અશ્રુ-ધારામાં તારકાનો પ્રતિબિંબ પડવાથી ત્યાં એક પ્રકારનો અદ્ભુત ચમ-કાર જોવામાં આવતો હતો. એ બાળાના ચેતનહીન શરીરને ઉપાડીને બન્ને યવનસૈનિકો ત્યાંથી રવાના થયા. નદીતીરે નિઃસ્તબ્ધતા શેષ રહી.

તૃતીય પરિચ્છેદ
શિબિર કારાગાર

અત્યારે આપણે જે સ્થાનની સમીક્ષા કરવાની છે, ત્યાં પણ ભીષણ અંધકારનો જ સર્વત્ર વિસ્તાર થએલો જોવામાં આવતો હતો. ક્વચિત્ ક્વચિત્ શીતલ શ્વાસનો ક્ષીણ ધ્વનિ સંભળાતો હતો. એ સ્થળે એક તંબૂમાં પ્રતાપી વીર પ્રભાત કુમારને કેદી તરીકે રાખવામાં આવ્યો હતો. પ્રભાત પોતાના મનશ્ચક્ષુથી પ્રતિક્ષણે પોતાના મસ્તકપર યવનોની શોણિતવાહિની અસિ નિહાળ્યા કરતો હતો. તે આ અસાર સંસારના સમસ્ત મોહ માયા આદિ પદાર્થોને એક એક પછી પોતાના મનમાંથી દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરતો હતો. તોપણ ઉષાની અગ્નિમયી સ્મૃતિ તેના હૃદયને વારંવાર આવીને દગ્ધ કરતી હતી. એટલામાં એવા ઘોરતમ અંધકારમાં કોઈનાં પગલાંનો અવાજ તેના સાંભળવામાં આવ્યો. પ્રભાતે એમ ધાર્યું કે, "વધક આવ્યો!" હૃદયને દૃઢ કરીને તે કૃતાન્તની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતો મરવામાટે તૈયાર થઈ બેઠો.

થોડીવારમાં તેને એવો ભાસ થયો કે, બે માણસો પોતપોતામાં કાંઈ વાતચિત કરી રહ્યા છે. પરંતુ જે મરવામાટે તૈયાર થઈ બેઠો

હોય, તેને ભીતિ તે શાની હોય? પ્રભાત કુમાર મનમાં જ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, "એ બે મનુષ્યો કોણ હશે? અને તેઓ અત્યારે અહીં આવ્યા છે, તે શા માટે? જો વાસ્તવિક રીતે એ મનુષ્યો ઘાતક હોય, તો ગુપ્ત ભાવથી આવવાનું શું કારણ હોય? હું યવનોનો બંદીવાન્ છું, એટલે મારાથી ડરવાની એમને શી આવશ્યકતા છે?" ધીમે ધીમે આવનારાઓનાં પગલાંનો અવાજ વધારે સ્પષ્ટતાથી સંભળાવા લાગ્યો, અને અંધકારમાં બે મનુષ્યોની પ્રતિછાયા પણ જોવામાં આવી. થોડીવાર પછી તે બન્ને મનુષ્યો ત્યાં કોઈ એક વસ્તુ રાખીને, આવ્યા હતા તેવી જ ચુપકીદીથી ચાલ્યા ગયા. પ્રભાત અંતિમ શય્યામાં આળોટીને શાંતિસુખનો અનુભવ લેવામાં લીન થઈ ગયો હતો. પરંતુ હવે તે શાંતિનો નાશ થયો અને તે બે મનુષ્યો શી વસ્તુ રાખી ગયા છે, તે જોવાની તેના મનમાં ઉત્કંઠા થઈ આવી.

તે શય્યામાં પડ્યો હતો, ત્યાંથી ઊઠીને બેઠો થયો અને તેઓ જ્યાં તે વસ્તુને રાખી ગયા હતા, ત્યાં હાથ ફેરવીને તેને ખોળવા લાગ્યો. તે વસ્તુને હસ્તનો સ્પર્શ થતાં જ ધડક ધડક તેનું કોમલ હૃદય કંપવા લાગ્યું. તેને સ્પર્શ કરતાં જ પ્રભાતને જ્ઞાન થયું કે, તે કોઈ નિર્જીવ મનુષ્યનું શરીર હતું. એટલામાં એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસના વાયુનો તેના હસ્તમાં આઘાત થયો. શું પ્રભાત તેને પોતાના પૂર્વપરિચિત નિઃશ્વાસ તરીકે ઓળખી શક્યો? અથવા તે જ પૂર્વ પરિચિત અમૃતમય સ્પર્શ છે, એમ તે જાણી શક્યો ખરો કે? કારાગૃહવાસીની અંતિમ શય્યા કુતૂહલ અને સંદેહપૂર્ણ થઈ ગઈ! તે પતિત શરીરને ઉદ્દેશીને પ્રભાતકુમાર કહેવા લાગ્યો કે, "હે આગન્તુક! તું કોણ છે? શું તું પણ મારા પેઠે યવનોનો કેદી થએલો છે?" એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસે પ્રભાતના એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું. મનુષ્યના કંઠમાંથી નીકળેલો એક પણ શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યો નહિ. કારાગૃહવાસી પ્રભાતકુમાર પાછો બોલવા લાગ્યો, "તું ગમે તે હોય, પણ તારી દુર્દશા દેખતાં એ જ નિશ્ચય થાય છે કે, તું પણ મારી પેઠે સંકટમાં જ પડેલો છે. આ નિર્દય યવનોના કારાગૃહમાં હું અને તું એકસમાન સ્થિતિમાં જ પડેલા છીએ. અત્યારે હું અને તું પરસ્પર મિત્ર છીએ. જો કાંઈ પણ સંકોચ ન હોય, તો મને પોતાનો પરિચય આપ. હું તારી કર્મકથા સાંભળવાને બહુ જ અધીર બની ગયો છું."

આ વેળાએ તો દીર્ઘ નિઃશ્વાસે પણ પ્રભાતના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું નહિ. તેની સત્ય સ્થિતિથી અજ્ઞાત હોવાને લીધે પ્રભાત પણ નિરાશ થઈને ચુપ થઈ બેસી રહ્યો. ચિન્તારૂપ સહસ્રાવધિ વૃશ્ચિકોના દંશની વેદનાથી હૃદયમાં તે અત્યંત આકુલ વ્યાકુલ થવા લાગ્યો.

પ્રભાતનાં નેત્રો સમક્ષ મહાનિદ્રાની અનન્ત શય્યા પાથરેલી હતી. તથાપિ ચિન્તારૂપી વૃશ્ચિકાના દંશની વેદનાનો વિનાશ કરવાના હેતુથી તે નિદ્રાદેવીનું આવાહન કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેની એ ચેષ્ટા વ્યર્થ હતી. પ્રભાત એ જાણતો નહોતો કે, મૃત્યુની છાયામયી શય્યા અને અશ્રુધારાપૂર્ણ નેત્રો તે નિદ્રાદેવીનું પ્રકૃત આસન થઈ શકતું નથી. ધીમે ધીમે એક પછી એક એમ અનુક્રમે તેના મનમાં સુખની સ્મૃતિ અને સુખની આશાઓનો ઉદ્ભવ થવા લાગ્યો. છતાં પણ આપણે તો તેની તે સુખસ્મૃતિને દીપકની શિખાની અને આશાઓને સ્વપ્નની જ ઉપમા આપીશું. પ્રભાતનું હૃદય વ્યાકુલતારૂપ વહ્નિની ભયંકર જ્વાળાના સ્પર્શથી ભડભડ બળવા લાગ્યું.

જ્યારે જે વસ્તુની આશા જતી રહે છે, ત્યારે તે વસ્તુની પૂર્વ સ્મૃતિઓ તે આશા કરવાવાળાના હૃદયને વ્યાકુળ બનાવી, તેના જીવનની ગ્રંથિઓને એક એક કરીને કાપવા માંડે છે અને તેના હૃદયપિંજરને ચૂર્ણ કરીને એવી એક પ્રકારની યાતનાનો અનુભવ કરાવે છે કે, મૃત્યુની અનિવાર્ય યાતના પણ તેના સમક્ષ કુછ બિસાતમાં નથી! જેના મનમાં કોઈ પણ વસ્તુની આશા નથી, જેના હૃદયને સુખસ્મૃતિઓનો અમૃતમય સ્પર્શ નથી થયો અને જે પુરુષ સંસારની ગ્રંથિઓથી બંધાયલો નથી હોતો, તેવા મનુષ્યના હૃદયમાં કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ પણ થઈ શકતું નથી. પ્રભાત! તેં સુખની સ્મૃતિ શા માટે કરી અને પોતાના જીવનની ગ્રંથિઓને શા માટે દૃઢાવી? જો તેમ ન કરત તો આજે તારી સુખશય્યાને કંટકમય થવાનો દુઃખદ પ્રસંગ પણ ન આવત!

પ્રભાત ઘોર ચિન્તાસાગરમાં ગોથાં ખાતો હતો. એક તો અધઃપતિત હિન્દુજાતિના ભવિષ્યના પરિણામની ચિન્તા અને દ્વિતીય સ્વસમાન કષ્ટ ભોગવવાવાળી પ્રિયતમા ઉષાની ચિન્તાએ તેના હૃદયને અત્યંત વ્યાકુળ બનાવી દીધું હતું. તેણે ઓરીસાના સ્વાતંત્ર્યરક્ષણ માટે પોતાના પ્રાણ સુદ્ધાં પણ અર્પણ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી, પરંતુ તેની તે ચેષ્ટા સર્વથા વ્યર્થ અને નિષ્ફળ થઈ હતી. સંપૂર્ણ વંગદેશ મુસલ્માનોની સત્તારૂપ શૃંખલામાં બંધાઈ ગયો અને આર્યોના જાતીય જીવનનો ચિરકાલને માટે ઘોરતમ અંધકારમાં લોપ થવા લાગ્યો! નિર્દય યવનો બંગાલાના ચક્રવર્ત્તી રાજા થયા. હવે વાત વાતમાં હિન્દુઓ મુસલ્માનોના પગની ઠોકરો ખાશે અને અત્યાચારપર અત્યાચાર થવા માંડશે. આર્યોનાં ધર્મ કર્મ ધીમે ધીમે રસાતલમાં ચાલ્યાં જશે; એવા એવા અનેક વિચારો પ્રભાતના મનમાં આવ્યા અને તેને અસહ્ય વેદના થવા લાગી. સાધારણ રીતે પણ સ્વદેશના હિતમાટે જેના પ્રાણ પીડિત થયા કરે છે, તેના હૃદયમાં સ્વ-

દેશની દુર્દશા દેખીને કેવી વેદના થતી હશે, તેનું અનુમાન સ્વદેશભક્ત વિના બીજું કોઈ કરી શકે તેમ નથી જ. જે વેળાએ પ્રભાત આ વાતોનો વિચાર કરવામાં લીન થએલો હતો, તે સમયે કોપ, ક્ષોભ અને દુઃખે આવીને એક સમયાવચ્છેદે તેને વ્યથિત કરવા માંડ્યો. દબાયલો અગ્નિ જેવી રીતે એકાએક પ્રકટીને પર્વતને પણ કંપાયમાન કરી મૂકે છે, તેવી રીતે દુઃખાગ્નિથી પ્રભાતનું હૃદય પણ કંપાયમાન થવા લાગ્યું. પિંજરામાં બદ્ધ થએલો સિંહ ભયંકર નાદ કરી, દાંત પીસી અને પછાડા મારીને પોતાના ઉત્તેજિત હૃદયના વેગને ન્યૂન કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો.

પુનઃ ઉષાની યાતનામય સ્મૃતિના તરંગો તેના મનમાં ઊઠવા લાગ્યા. એક દિવસે પોતાના ગૃહના દ્વારમાં સૂર્યનારાયણનાં સુન્દર કિરણોથી રંગાયલા મેઘોના અંકમાં કુસુમસદૃશી ઉષાની કુસુમસમાન કોમલ દૃષ્ટિએ પ્રભાતના મનને આન્દોલિત કરી નાખ્યું હતું. આજે જો તે પોતા પાસે હોત, તો ઉભય નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવરાવીને અને પરસ્પર મનોવ્યથાનો પ્રકાશ કરીને એક બીજાને વિદાય થવાનો પ્રસંગ મળી શકયો હોત, એવી પ્રભાતના મનમાં ભાવના થઈ. પ્રભાતની એ આશા જો પૂર્ણ થઈ હોત, તો તે મૃત્યુને આનંદપૂર્વક આલિંગન આપત. વૃક્ષમાંથી શાખાને તોડી લેવાથી શું શાખામાં લાગેલાં સુમનો શુષ્ક નથી થઈ જતાં? પ્રભાતનો એવો તે કયો પુણ્યપ્રભાવ છે કે, જેથી તેની આશા પૂર્ણ થઈ શકે? અને ચિરદુઃખિની ઉષા? તેની જીવનવ્યાપિની દાસીવૃત્તિને કોઈ દેવતાનો અભિશાપ જ સમજવો જોઇએ. એ કારણથી જ પ્રભાત, દાસીવૃત્તિથી તેનો ઉદ્ધાર કરી શકયો નહોતો. ઉષા દાસીવૃત્તિ કરશે અને જ્યારે તે પ્રભાતના મરણના સમાચાર સાંભળશે, ત્યારે પ્રથમ બે ચાર દિવસ તો બહુ જ વિલાપ કરશે—પછી ધીમે ધીમે પ્રભાતની સ્મૃતિની તેના હૃદયમાં વિસ્મૃતિ થઈ જશે. એટલે એ પણ સંભવિત છે કે, યૌવનના અસહ્ય વેગથી તે કોઈ બીજા પુરુષને...! અરે વધિક! હવે વિલંબ શા માટે કરે છે? આ ક્ષણે જ પ્રભાતના શરીરના બે વિભાગ કરી નાખ. આવી ચિન્તાથી તે વિનાવાહ્નિએ બળ્યા કરે, એના કરતાં મરણ સહસ્રગુણ ઉત્તમ છે! કારાગૃહવાસીનાં ઉભય નેત્રો ઉષ્ણ અને ક્ષાર નીરથી ભરાઈ આવ્યાં—તે રોવા લાગ્યો!!!

એ સમયે લગભગ અઢી પ્રહર રાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઈ હતી અને સમસ્ત જગત્ ઘોર નિદ્રાને આધીન થએલું હતું. વિજયોન્મત્ત સૈનિકોના વિજયગાનનો ધ્વનિ પણ હવે સાંભળવામાં આવતો નહોતો. એવી ઘોરતમ નિશાના અંધકારમય સમયમાં ચિન્તાથી ખિન્ન થએલો પ્રભાત

પોતાની તૃણશય્યામાં જાગતો બેઠો હતો. એકાએક તે કારાગૃહમાંની શાંતિનો ભંગ થયો. સ્વપ્નમિશ્રિત કોઈ નારીના કોમળ કંઠમાંથી નીકળતો નિમ્ન લિખિત ધ્વનિ પ્રભાતના કર્ણોમાં આવીને અથડાયો. "મને એકલી મૂકીને ચાલ્યા ન જશો!" શાંત અને નિઃસ્તબ્ધ આકાશમાં વજ્રધ્વનિ થવાથી અથવા નિદ્રિત અવસ્થામાં શિરપર વજ્રપાત થવાથી પ્રભાતના મનમાં જેટલો આશ્ચર્યનો ભાવ થયો હોત, તેના કરતાં કારાગારમાં એક અબળાના કંઠમાંથી આવા વાક્યના સાંભળવાથી તેના મનમાં વધારે આશ્ચર્ય થયું. એટલામાં વળી તે અબળા બોલી કે, "પ્રભાત! તમે ક્યાં છો?" પ્રભાતના આશ્ચર્યનો અવધિ થયો. આશ્ચર્ય, ભય, ચિન્તા અને ઉદ્વેગે એકત્ર થઇને તેને ચેતનહીન બનાવી દીધો. જાણે દૂર રહીને કોઈ વિરહગાન ગાતું હોય, અથવા તો કોઈ વિહંગમનો કાતર સ્વર સંભળાતો હોય, તેવી રીતે પ્રભાતને પોતાનો એ સદાનો પરિચિત સ્વર સંભળાયો! "આ ભ્રાન્તિ છે કે સ્વપ્ન છે? કિંવા કોઈ માયાવીની માયાનો પ્રભાવ છે? આ કારાગૃહમાં પ્રભાત કહીને મને કોણે બોલાવ્યો?" પ્રભાતના એ માનસિક પ્રશ્નનું ઉત્તર મળી ન શક્યું. ઉષા વિના પ્રભાતનાં સુખ દુઃખની કથા સાંભળનાર બીજું કોઈ પણ હતું નહિ, ત્યારે એવી કાતરતામય પીયૂષવાણીથી કોણ બોલ્યું હશે કે, "મને એકલી મૂકીને ચાલ્યા ન જશો." અને "પ્રભાત! તમે ક્યાં છો?" પ્રભાતથી એનો નિર્ણય કરી શકાયો નહિ. હે નિશાનાથ ચંદ્રદેવ! અલ્પકાળમાત્ર અલ્પકાળને માટે જ પોતાના શીતલ કિરણમય પ્રકાશનો પૃથ્વીમાં વિસ્તાર કરો—ચંદ્રિકાથી અન્ધકારને દૂર કરો અને પ્રભાતને જરાક જોઈ લેવા દો કે, એ સ્વર કોના મૃદુ મિષ્ટ કંઠમાંથી નીકળ્યો હતો? તે ખરેખર ઉષા છે કે પ્રભાતની ભ્રાન્તિએ મનોમયી ઉષાનું સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે? પ્રભાતકુમાર તમારો આજન્મ આભારી રહેશે—કૃપા કરો.

પુનઃ તે જ કંઠમાંથી નીકળતા કોઈ શબ્દને સાંભળવાની આશાથી પ્રભાતકુમાર શાન્ત ભાવથી વાટ જોતો બેઠો. કિન્તુ પુનઃ તેવો શબ્દ સાંભળવામાં આવ્યો નહિ. તેવા શબ્દને સ્થાને કોઈ નિદ્રિત મનુષ્યના શાન્ત શ્વાસોચ્છ્વાસનો ધ્વનિ કર્ણગોચર થયો. પ્રભાત ઉદ્‌ભ્રાન્તવત્ તે શબ્દ સાંભળવા લાગ્યો. તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, "એ ખરેખર ઉષા જ હોવી જોઇએ. મુસલ્માનોએ જગન્નાથપુરીને જિતીને ઉષાને કેદ કરી લીધી હશે અને ઉષાના સૌન્દર્યમય મુખનું અવલોકન કરી તેના નિષ્કલંક શરીરને કલંકિત કરવાના હેતુથી તેઓ તેને આ કારાગૃહમાં લઈ આવ્યા હશે. અથવા તે સૌન્દર્ય........" એ પછી તે

એવી એક મનોવ્યથામાં પડી ગયો કે, જેનો અંત જોવામાં આવ્યો નહિ. ભગ્ન સ્વરથી "ઉષે! ઉષે!" કહીને તે પોકાર કરવા લાગ્યો. સંદેહ હોવાથી તેના શરીરને સ્પર્શ કરીને જાગૃત કરવાનું પણ તેણે ઉચિત ન ધાર્યું. કઠિન યંત્રણાને સહન કરતો તે પ્રાતઃકાલની માર્ગપ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. અસહ્ય કષ્ટોથી તેના મનની સંપૂર્ણ વૃત્તિઓ શિથિલ થઈ ગઈ હતી. યુદ્ધના કઠિન પરિશ્રમથી તેનું શરીર અવસન્ન થઈ ગયું હતું. તે હતાશ થઈને પૃથ્વીપર પડી રહ્યો. પડતાં જ નિદ્રાદેવીએ તેને પોતાના અંકમાં લઈ લીધો.

જે ઉષાના પ્રેમે પ્રભાતને મરણથી ભયભીત બનાવી દીધો હતો, સંસારને સૌન્દર્યનો આગાર બનાવી દીધો હતો, મરુભૂમિને નન્દનવન બનાવી દીધી હતી અને જે ઉષા તેને જાગતાં ચિન્તા અને સૂતાં સ્વપ્ન સમાન થઈ રહી હતી, તે ઉષાને તેણે પ્રાતઃકાલમાં સ્વપ્નમાં ઉપસ્થિત થએલી નિહાળી–"જાણે પ્રભાતને સ્મશાનભૂમિમાં લાવવામાં આવ્યો છે, વધિકની ચમકતી તલવાર તેના શિરપર નૃત્ય કરી રહી છે અને ઉન્માદિની થઈને ઉષા હસ્તદ્વય જોડી કાતરભાવથી તેના પ્રાણરક્ષણની ભિક્ષા માગતી રુદન કરતી ઉભી છે." એ સ્વપ્નનો વિષય હતો.

એટલામાં પ્રભાતની નિદ્રા ઊડી ગઈ અને તેણે નેત્રો ઉઘાડીને જોયું તો ઉષઃકાલનો સમય થઈ ગએલો હતો. કારાગૃહના આસમન્તાત્ ભાગમાં પ્રકાશ પ્રસરી ગયો હતો અને તેના મુખ સમક્ષ ઉષા ઉભેલી હતી. પ્રેમી યુગ્મનાં ચાર નેત્રો થયાં, ઉભયનાં નેત્રોમાં આનંદ, આશ્ચર્ય અને શોકનો ભાવ સ્પષ્ટ વ્યક્ત થવા લાગ્યો. થોડીવાર સૂધી તો બન્ને એક બીજાના અસ્તિત્વને પણ વિસરી ગયાં. તેમનાં નેત્રોમાં અશ્રુ હતાં નહિ અને દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પ્રકારની ચંચળતા પણ હતી નહિ. મુખમાં શબ્દનો પણ અભાવ હતો. હૃદયના નિર્જન ગુપ્ત સ્થાનમાં અશ્રુપૂર્ણ બે હૃદયોનું અવ્યક્ત અને મધુર આલિંગન થઈ ગયું. એ આલિંગનથી તેમનાં હૃદયોમાં એક પ્રકારનો અવ્યક્ત આનન્દ પસાર થઈ ગયો. એ આનન્દની કલ્પના કરવાની શક્તિ તેમના જેવાં પ્રેમીઓમાં જ રહેલી હોય છે. અમારામાં તેના વિવેચનનું કિંચિત્ માત્ર પણ સામર્થ્ય નથી.

થોડીવાર પછી હૃદયનો એ પ્રબળ આવેગ ન્યૂન થયો–બન્નેની ખોવાયલી ચિત્તવૃત્તિ પાછી મળી આવી. જોતજોતામાં બન્નેનાં નેત્રોમાંથી શ્રાવણ ભાદ્રપદની જલધારા વર્ષવા લાગી. બન્નેનાં શુષ્ક થએલાં હૃદયમાં પાછો પ્રેમનો પયઃપ્રવાહ વહેવા માંડ્યો! અવરુદ્ધ કંઠથી મહાપ્રયત્ને પ્રભાતે મૌનનો ભંગ કર્યો અને કહ્યું કે, "ઉષે!" તેના કોમલ અંતઃકરણમાં એ શબ્દ પ્રતિધ્વનિત થવા લાગ્યો. અશ્રુપૂર્ણ

નેત્રોથી ઉષા બોલી કે, "પ્રભાત!" નવીન અનુરાગજનિત લજ્જાનો લોપ થઈ ગયો અને સમાગમજનિત ચકિત ભાવ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયો. પુનઃ કોઇના પણ મુખમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ નીકળવા પામ્યો નહિ.

એટલામાં શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુસજ્જિત બે યવનસૈનિકો તે તંબૂમાં આવીને ઊભા રહ્યા અને પ્રભાતને ઉદ્દેશીને એક સૈનિક કહેવા લાગ્યો કે, "ચાલો–સાહેબ! બહુવાર સૂધી બેઠા. હવે બીબીની મહબ્બત છોડી દ્યો–વખત પૂરો થઈ ગયો છે–તમારી જિન્દગીના દહાડા ભરાઈ ચૂક્યા છે!" હતાશ હૃદયથી ઉભય પ્રણયિજનો એક બીજાના મુખનું અવલોકન કરવા લાગ્યાં. પ્રભાત ઊઠીને ઊભો થયો અને રુંધાયલા સ્વરથી ઉષાને અંતિમ સંબોધન કરીને બોલ્યો કે, "ઉષે! મારે તને ઘણી વાતો કહેવાની હતી; પરંતુ કાંઈ પણ કહી શક્યો નહિ. હવે આપણા પરસ્પર સંભાષણનો અને જીવનનો અત્યારે જ અંત થએલો સમજવાનો છે! હું જાઉં છું–ગભરાઇશ નહિ–સતીત્વની રક્ષા કરજે–આપણે અહીં નહિ તો પાછાં સ્વર્ગમાં તો અવશ્ય મળીશું. પરમાત્મા તારો સંરક્ષક થાઓ!!"

છિન્નમૂલા લતા પ્રમાણે ઉષા પ્રભાતનાં ઉભય ચરણો પકડીને ધૂળમાં આળોટવા લાગી!!! અહા! પ્રેમનો કેવો વિચિત્ર અને અલૌકિક પ્રભાવ! ખરેખર આ લોક–મૃત્યુલોકમાં પ્રેમીજનોનું જીવન જ સાર્થક અને સફળ છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે, તે રંચેરંચ સત્ય અને અતિશયોક્તિહીન છે; એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી.

પરંતુ પ્રભાતનાં ચરણની ધૂલિના સેવનનું સુખ પણ દુષ્ટ દુર્દૈવથી દેખી શકાયું નહિ. યમદૂત સમાન ક્રૂરતા ધારીને આવેલા યવન દૂતોએ પ્રભાતને ત્વરિત ચાલવાની આજ્ઞા કરી. પ્રભાતનો તેમની આજ્ઞાને વશ થવા વિના બીજો ઉપાય જ નહોતો. એકવાર વળી પણ ઉષાના મુખમંડળમાં અંતિમ દૃષ્ટિપાત કરીને પ્રભાત યવન–યમદૂતો સાથે નિરુપાયવશ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

જ્યાંસૂધી દૃષ્ટિ પહોંચી શકી ત્યાંસૂધી તો ઉષા પ્રભાતને નિહાળતી રહી, પરંતુ જ્યારે તે સર્વથા અદૃશ્ય થયો, ત્યારે વિયોગનું દુઃખ સહન ન થવાથી તેણે પોતાનો કેશકલાપ વિખેરી નાખ્યો અને મૂર્છિત થઇને ચત્તીપાટ ધરણીપર ઢળી પડી. પ્રભાતકાલીન સૂર્યનારાયણ વિના તેના દુઃખનું અવલોકન કરનાર બીજું કોઈ પણ ત્યાં હતું નહિ. થોડીવાર પછી ઊઠીને તે પણ ચાલતી થઈ.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

ગુરુ અને શિષ્ય

પ્રાતઃકાલીન સૂર્યકિરણોના પ્રસારથી જગતમાં પ્રકાશનો વિસ્તાર થઈ ગયો હતો. સૈનિકોના કોલાહલથી ચિલ્કાહ્રદનો તીરપ્રદેશ કોલાહલમય થઈ ગયો હતો. પ્રભાતકાલીન મંદ વાયુના આઘાતથી લાલરંગી શતાવધિ પતાકાઓ વાતાવરણમાં અનેક પ્રકારના શબ્દો કરતી આન્દોલિત થતી જોવામાં આવતી હતી. તીરપ્રદેશના એક ભાગમાં પોતાના સૈનિકોથી ઘેરાયલો સેનાપતિ કાળાપહાડ વિચારાસનપર બેઠેલો હતો. એટલામાં ત્યાં મુબારકબાદી આપવામાટે ચાર ગવૈયાઓ આવી પહોંચ્યા અને રીતિ અનુસાર આદાબ સલામ કરીને તેમણે પોતાની ઉર્દુ જબાનમાં નીચે લખેલું મુબારકબાદીનું ગાયન સિતારના તારો મેળવીને આલાપથી ગાવા માંડ્યું:-

"આજ યહ ફતહ્કા દરબાર મુબારક હોવે;
મુલ્ક યહ તુઝકો શાહરિયાર મુબારક હોવે.
શુક્ર સદ શુક્ર કે પકડા ગયા વહ દુશ્મને દીન;
ફતહ્ અબ હમકો હરએક બાર મુબારક હોવે.
હમકો દિનરાત મુબારક હો ફતહો અચૂરો ઉરૂજ;
કાફિરોંકો સદા ફિટકાર મુબારક હોવે.
ફતહે ઓરીસાસે સબ હિન્દકી ઉમ્મીદ હુઈ;
મોમીનો નેક યે આસાર મુબારક હોવે.
હિન્દૂ ગુમરાહ હોં બેજર હોં બને અપન ગુલામ;
હમકો અચૂરો તરવો તાર મુબારક હોવે."

"આમીન! આમીન!! વાહ વાહ! કેવું સરસ ગાયન ગાયું છે. મુસલ્માનોની ઉન્નતિમાં હવે કાંઈ બાકી રહ્યું નથી." એક અફસરે બહુ જ આનન્દપૂર્વક એ વાક્યોનો ઉચ્ચાર કર્યો અને પોતાનો દુશાલો તે ગવૈયાઓને ભેટ આપી દીધો.

"અલહમ્દુલિલ્લાહ! એ કંબખ્ત કાફિર પ્રભાત તો કોઈ રીતે ગિરફ્તાર થઈ ગયો, એટલે એક મોટી ફિક્ર ઓછી થઈ. હવે કોઈ છૂટાછવાયા દુશ્મનો હશે, તેઓ વધારે નુકસાન કરી શકે તેમ નથી." ઉચ્ચ આસને વિરાજેલા એક કાજીએ પોતાના આંતરિક ઉદ્ગારો કાઢી નાખ્યા.

"જ્યારે કાફિરોનો સેનાપતિ પોતેજ કેદ થઈ ગયો છે, ત્યારે હવે છૂટા છવાયા દુશ્મનોમાટે તો વિચાર માત્ર પણ કરવો ન જોઇએ. ખુદા અને રસૂલના હુકમથી ઇસલામની હર જગ્યાએ ફતેહ છે. હિન્દુઓ બિચારા શી બિસાતમાં? એક તો તેમનાપર ખુદાની માર છે અને

વળી ટૈં ટૈં કર્યાં કરે છે, એટલે બધા વહેલા જ જહન્નમમાં પહોંચતા થવાના." એક બીજા સરદારે પોતાનો મનોભાવ વ્યક્ત કર્યો.

"ખુદાવન્દ!" એક ત્રીજો સરદાર કાળાપહાડને ઉદ્દેશીને બોલ્યો. "ઇસલામના આફતાબ આગળ કુફ્રનો તારો શી ગણત્રીમાં? હુજૂરે પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખવો કે, એક દિવસ એવો આવશે કે, તમામ દુનિયામાં ઇસલામના સાચા ઇમાનનો ફેલાવો થઈ જશે. બધા કાફિરો દોજખના ગારમાં પટકાશે અને પયગમ્બરે આખિરુલ્જમાં સલ્લલ્લાહ અલ્લૈહુસલ્લમનો દીન જમીનના બધા ભાગોમાં જોરાવર થયેલો જોવામાં આવશે."

"આમીન! આમીન! આમીન!!!" સર્વેએ એક સાથે પોકાર કર્યો.

સેનાપતિએ અનુમતિદર્શક એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો નહિ. કારણ કે, તેની શારીરિક સ્થિતિ એ વેળાએ જોઇએ તેવી સારી અને સ્વસ્થ હતી નહિ. હલાયુધ મિશ્રના બરછાથી પડેલા જખમમાંથી હજી પણ લોહી વહ્યા જ કરતું હતું. સ્કન્ધભાગે એવો જીવલેણ જખમ હોવા છતાં પણ પ્રભાતનો ન્યાય કરવાને તે પોતે આવીને ન્યાયાસને વિરાજ્યો હતો. તેનું મુખમંડળ કરમાઈ ગયું હતું, તોપણ નેત્રોમાં તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિનો પ્રભાવ જેવોનો તેવો જ જોવામાં આવતો હતો. તેનાં વિશાળ લલાટમાં વળ પડેલા હતા અને મહા ખિન્ન હૃદયથી તે કેદીના આવવાની રાહ જોતો બેઠો હતો.

અલ્પ સમય પછી વિચારાસનથી થોડા અંતરે મહાકોલાહલ થવાનો ધ્વનિ સાંભળવામાં આવ્યો. ચારે તરફથી સિપાહીઓ આવી આવીને ત્યાં એકઠા થવા લાગ્યા. એક તરુણ બાળાના કરુણોત્પાદક રોદનનો ધ્વનિ તે સરોવરના તીરે ગૂંજતો સંભળાતો હતો! સિપાહીઓ બળાત્કારે પ્રભાતને પકડીને લાવતા જોવામાં આવ્યા અને પ્રભાતને વિશે રહેલા પ્રાણવાળી ઉષા તેમની પાછળ દોડતી અને વિલપતી પ્રભાતને છોડી દેવાની વિનતિ કરતી દૃષ્ટિગોચર થઈ. સેનાપતિની કઠોર આજ્ઞાનું સ્મરણ થતાં બાળાના શરીરને સ્પર્શ કરવાનું સાહસ કોઈ પણ કરી શકતું નહોતું. ક્ષુદ્ર બાળા ઉષાએ પોતાના સુકોમળ કરકમળોવડે પ્રભાતનાં ચરણો પકડી રાખ્યાં હતાં અને તે પ્રભાતને લોહશૃંખલાથી પણ વધારે યાતનાકારક ભાસતું હતું. આ સંસારમાં એવો કયો વીર છે કે, જે પોતાના બાહુબળથી પ્રેમબંધનનો ઉચ્છેદ કરવાને સામર્થ્યવાન્ હોય? અર્થાત્ કોઈ પણ નથી. એવું પાષાણ હૃદય કોનું હોય કે, જે પ્રિયાના બાહુવેષ્ટનને છોડવી શકે? કોઇનું પણ નહિ. શૃંખલાબદ્ધ વીર યુવક પ્રભાતકુમારનાં નેત્રોમાંથી અગ્નિની ભયંકર ચિંગારીઓ નીકળવા લાગી, કોપથી તેનું મુખમંડળ રક્તવર્ણું બની ગયું અને તેનાથી એક શબ્દનો પણ

બુદ્ધિને દબાવવા લાગ્યો. તેણે એકવાર કાંઇક પૂછવાનો વિચાર કર્યો, પણ શબ્દો કંઠપર્યન્ત આવીને અટકી પડ્યા—મુખમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નહિ. એકવાર કાળાપહાડની છાવણીમાં અપમાન થએલું હોવાથી જો કે કાળાપહાડ માટે પ્રભાતના હૃદયમાં સંપૂર્ણ ધિક્કાર વ્યાપેલો હતો, તોપણ આ વેળાએ તેના પ્રતિ એનું હૃદય પણ કોણ જાણે શા કારણથી આકર્ષાતું હતું—ઈશ્વરની લીલા ઈશ્વર જાણે!

પંચમ પરિચ્છેદ

બન્ધુસીલન

"વીર યુવક! તમારી મુખાકૃતિ જોતાં તત્કાળ એવું અનુમાન કરી શકાય છે, કે તમે આ દેશના વાસી નથી. તમે કોઈ વંગવાસી હો, એમ દેખાય છે. ત્યારે પરાયા દેશના હિતમાટે પોતાના જીવને જોખમમાં નાખવાનું શું કારણ હતું, તે જણાવશો?" બહુવાર પછી મહાપ્રયત્ને કાળાપહાડે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"જ્યાં આર્યોનો નિવાસ હોય છે અને જ્યાં આર્યોનાં ધર્મકર્મોનો પ્રચાર હોય છે, તે જ સર્વ આર્યોનો દેશ છે. આર્યોના હિતમાટે એક આર્યનર પ્રાણાહુતિ આપવાને તૈયાર થાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું પણ નથી. પરંતુ હા—એક આર્ય મુસલમાન થઈ જાય અને મુસલમાનોના લાભમાટે પોતાના સ્વજાતીય આર્યજનોનો નાશ કરવા માંડે, એમાં આશ્ચર્ય રહેલું છે ખરું?" અવિચલિત ભાવથી પ્રભાતે નિઃશંક ઉત્તર આપ્યું.

"એ વિષયના વિચારનો તમને અધિકાર નથી. હિન્દુઓ જાતીય-જીવનથી હીન, ભીરુ, કાપુરુષો અને શસ્ત્રવિદ્યાથી સર્વથા અજ્ઞાત છે. તેમને આવી વીરતા કોઈ કાળે પણ શોભા આપી શકે તેમ નથી." કાળાપહાડે કહ્યું.

"ત્યારે હું પણ એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવાનું કાંઈ કારણ જોતો નથી. કારણ કે, તેવા ઉત્તરના શ્રવણનો તમને પણ અધિકાર નથી." પ્રભાતે તેટલા જ બળથી એ ઉત્તર આપતાં કહ્યું.

કાળોપહાડ કિંચિત્ હસ્યો અને બોલ્યો કે, "મરણને સમક્ષ આવી ઉભેલું જોઇને મનમાં ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે કે શું?"

"ભીતિ, એ શબ્દની મને સ્મૃતિ પણ નથી, ત્યારે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તો મારા મનને ક્યાંથી જ હોય? જો તમારું ધારવું એમ હોય, તો એમાં તમે મોટી [illegible]રો છો!" પ્રભાતે વીરતાથી જ એ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં.

રમાં મારાં માતાપિતા, ભગિની, ભ્રાતા કે સ્નેહ સંબંધી કોઈ પણ નથી. હું સર્વથા નિરાધાર છું. આ મારા એક જ આધારને તલવારનો વાર કરીને કાપી નાખશો, તો પછી મારું જીવન શા ઉપયોગનું છે? આ અભાગિની અબળાને પ્રથમ મારો અને પછી એમને સંહારો!" એમ કહીને ઉષા મૂર્છિત થઈ ગઈ.

એ વેળાએ પ્રાતઃકાલીન સૂર્યનાં રક્તવર્ણ કિરણોનું ઉષાના મુખમંડળમાં પતન થતું હતું. ન્યાયરત્ને અશ્રુપૂર્ણ ક્ષીણ દૃષ્ટિથી તે અશ્રુજલસિક્ત મુખમંડળને નિહાળ્યું. તે મુખમંડળ અને તે કંઠસ્વર તેનાં ચિરકાળનાં પરિચિત હોય, એમ તેને ભાસ થયો. ન્યાયરત્ને એકાએક ગભરાઈને પોકાર કર્યો, "તું આમ રડે છે શામાટે? પુત્રિ! તું આ અભાગી વૃદ્ધનાં નેત્રોનો પ્રકાશ ઉષા તો નથી?" ઉષાએ એ શબ્દો સાંભળ્યા. પાંચ છ વર્ષથી ઉષાએ એ કંઠસ્વર સાંભળ્યો નહોતો. એથી "આજે પિતા પ્રમાણે મને, પુત્રિ! કહીને કોણે બોલાવી?" એવો સાહજિક પ્રશ્ન તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યો. વિસ્મયતાથી ન્યાયરત્નના મુખનું અવલોકન કરતાં જ ઉષા ઓળખી ગઈ કે, તે તેનો જન્મદાતા પિતા હતો. તે અચાનક આક્રન્દ કરીને કહેવા લાગી કે, "પિતા! પિતા! મને બચાવો." એમ કહીને તે પોતાના પિતાને ગળે બાઝી પડી.

મહન્ત પણ એ શોકાભિનયને જોવા માટે ન્યાયરત્નની પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ્યો હતો. તે એ દૃશ્ય જોઈને આનન્દ અને વિસ્મયતાથી મૌન્ય ધારણ કરી બાજૂએ ઉભો રહ્યો. એક બાજૂએ પ્રભાત અને બીજી બાજૂએ ઉષા! કેવો અપૂર્વ મેળાપ! મહન્ત કંપિત કંઠસ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે, "ન્યાયરત્ન! શું એ આપની જ પુત્રી ઉષા છે? હું કહેતો હતો, તે ઉષા પણ આ બાળા જ છે. ઉષે! બેટા! તું અહીં કેવી રીતે આવી?"

ઉષામાં બોલવાની શક્તિ હતી નહિ. આજે વર્ષો પછી તેને પિતાના પ્રેમપૂર્ણ અંકમાં સુખે બેસવાનો અલભ્ય પ્રસંગ પાછો પ્રાપ્ત થયો હતો અને વર્ષો પછી મન ભરીને રોવાનો અવસર તેને મળ્યો હતો, એટલે મહંતના પ્રશ્નનું કશું પણ ઉત્તર ન આપતાં તે પિતાને ગળે બાઝીને બની શકે, તેટલું રુદન જ કરવા લાગી.

બીજી બાજૂએ પ્રભાતને બળાત્કારે ધક્કા મારીને સિપાહીઓ કાળાપહાડ સમક્ષ લઈ ગયા અને તેને બાંધીને ઉભો રાખ્યો.

કેદી આવીને સેનાપતિ સમક્ષ ઉભો રહ્યો—સેનાપતિએ કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછ્યાવિના કેટલીકવાર સૂધી સ્થિર દૃષ્ટિથી કેદીના મુખનું અવલોકન કર્યું. એક અદ્ભુત અને અજ્ઞાત હૃદયવેગ મહાકષ્ટપૂર્વક તેની

ઉચ્ચાર કરી શકાયો નહિ. હાયરે! દુર્દૈવ! આ તારી કેવી ક્રૂરતા? કેવી નિષ્ઠુરતા? સત્ય માર્ગે વિચરનાર સંકટમાં અને અસત્યગામી આનન્દમાં, એ તારો કેવો અસત્ય ન્યાય?

જે સ્થળે ઉપર્યુક્ત ઘટના થતી હતી, તે સ્થળથી થોડા જ અન્તરપર આપણા પૂર્વપરિચિત ન્યાયરત્નનો તંબૂ આવેલો હતો. તે પોતાના તંબૂમાં ઉષાના શોધમાટે જગન્નાથપુરીમાં જવાની તૈયારી કરવામાં ગુંથાયલો હતો. તે પ્રાતઃકાળની સંધ્યા પૂજામાંથી મુક્ત થયો હતો અને પુરીમાં જઇને ઉષાને કેવી રીતે શોધવી, એના વિચારમાં લીન થએલો હતો. મહન્ત પણ તેના સાથે જવાનો હતો. માત્ર સૈનિકોના આગમનનો જ વિલંબ હતો. એટલામાં ઉષાનો રુદનધ્વનિ તેના કર્ણોમાં અથડાયો અને તે ક્ષણે જ ન્યાયરત્ન ઉઠીને એકાએક ઉભો થઈ ગયો. અત્યંત અનુરાગમાં એક પ્રકારની કેવી પ્રબળ આકર્ષકશક્તિ રહેલી હોય છે, એનું અહીં પ્રત્યક્ષ દર્શન થઈ શકતું હતું. ઉષાનો રુદનધ્વનિ સાંભળતાં જ તેના વૃદ્ધ અને ક્ષીણ શરીરમાં શતાવધિ વૃશ્ચિકોના દંશ થયા હોય, તેવી વેદના થવા માંડી. વૃદ્ધ ન્યાયરત્ન પોતાના દેહનું ભાન ભૂલીને જ્યાંથી તે રુદન સંભળાતું હતું, તે દિશામાં કોઈ ઉન્મત્ત મનુષ્ય પ્રમાણે દોડવા લાગ્યો. એ ક્ષણે તેના આદર્શે વિચિત્ર રૂપ ધારણ કર્યું હતું. વાયુના સુસવાટામાં તેને ઉષાનાં એવાં વાક્યો સાંભળવામાં આવ્યાં કે, "અરે! તમારામાંથી કોઈ પણ મારી પાસે આવશો નહિ! હું તમને પગે પડું છું. મારા શરીરને સ્પર્શ કરશો નહિ, એમ થવાથી મારી પવિત્ર જાતિ અને મારા પુનિત ધર્મનો નાશ થશે!" એ શબ્દો સાંભળતાં જ ન્યાયરત્નના મનમાં વજ્રઘાતની વેદનાનો અનુભવ આવવા માંડ્યો.

એટલામાં એક સિપાહી ન્યાયરત્ન પાસે દોડતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, "પંડિતજી! જરા જલ્દી આવો. જે હિન્દુ સેનાપતિને કેદ કરવામાં આવ્યો છે, તેની પાસે એક ઔરત આવીને બહુ જ રોયા કરે છે. એ ઔરત વંગવાસિની હોય, એમ દેખાય છે, માટે ચાલીને જરા જુઓ તો ખરા કે, એ તો આપની પુત્રી નથી?"

ન્યાયરત્નમાં હવે બોલવા માત્રનું પણ સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. તેની રામનામી શરીરપરથી ખસકી ગઈ, બન્ને જંઘાઓ કંપવા લાગી અને મદિરાપાની પ્રમાણે લથડતો ચાલીને સિપાહી સાથે તે જે સ્થાને ઉષા રોતી ઉભી હતી, તે સ્થાને આવી પહોંચ્યો. પુનઃ ઉષાનો વિલાપસ્વર તેના સાંભળવામાં આવ્યો અને તે આ પ્રમાણે હતો, "પ્રથમ મને મારીને પછી આ કેદીને મારશો, તો ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ કરશે. આ સંસા-

રમાં મારાં માતાપિતા, ભગિની, ભ્રાતા કે સ્નેહ સંબંધી કોઈ પણ નથી. હું સર્વથા નિરાધાર છું. આ મારા એક જ આધારને તલવારનો વાર કરીને કાપી નાખશો, તો પછી મારું જીવન શા ઉપયોગનું છે ? આ અભાગિની અબળાને પ્રથમ મારો અને પછી એમને સંહારો !" એમ કહીને ઉષા મૂર્છિત થઈ ગઈ.

એ વેળાએ પ્રાતઃકાલીન સૂર્યનાં રક્તવર્ણ કિરણોનું ઉષાના મુખમંડળમાં પતન થતું હતું. ન્યાયરત્ને અશ્રુપૂર્ણ ક્ષીણ દૃષ્ટિથી તે અશ્રુજલસિક્ત મુખમંડળને નિહાળ્યું. તે મુખમંડળ અને તે કંઠસ્વર તેનાં ચિરકાળનાં પરિચિત હોય, એમ તેને ભાસ થયો. ન્યાયરત્ને એકાએક ગભરાઇને પોકાર કર્યો, "તું આમ રડે છે શામાટે ? પુત્રિ ! તું આ અભાગી વૃદ્ધનાં નેત્રોનો પ્રકાશ ઉષા તો નથી ?" ઉષાએ એ શબ્દો સાંભળ્યા. પાંચ છ વર્ષથી ઉષાએ એ કંઠસ્વર સાંભળ્યો નહોતો. એથી "આજે પિતા પ્રમાણે મને, પુત્રિ ! કહીને કોણે બોલાવી ?" એવો સાહજિક પ્રશ્ન તેના મનમાં ઉદ્દ્ભવ્યો. વિસ્મયતાથી ન્યાયરત્નના મુખનું અવલોકન કરતાં જ ઉષા ઓળખી ગઈ કે, તે તેનો જન્મદાતા પિતા હતો. તે અચાનક આક્રન્દ કરીને કહેવા લાગી કે, "પિતા ! પિતા ! મને બચાવો." એમ કહીને તે પોતાના પિતાને ગળે બાઝી પડી.

મહન્ત પણ એ શોકાભિનયને જોવા માટે ન્યાયરત્નની પાછળ પાછળ ચાલ્યો આવ્યો હતો. તે એ દૃશ્ય જોઇને આનન્દ અને વિસ્મયતાથી મૌન્ય ધારણ કરી બાજૂએ ઉભો રહ્યો. એક બાજૂએ પ્રભાત અને બીજી બાજૂએ ઉષા ! કેવો અપૂર્વ મેળાપ ! મહન્ત કંપિત કંઠસ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે, "ન્યાયરત્ન ! શું એ આપની જ પુત્રી ઉષા છે ? હું કહેતો હતો, તે ઉષા પણ આ બાળા જ છે. ઉષે ! બેટા ! તું અહીં કેવી રીતે આવી ?"

ઉષામાં બોલવાની શક્તિ હતી નહિ. આજે વર્ષો પછી તેને પિતાના પ્રેમપૂર્ણ અંકમાં સુખે બેસવાનો અલભ્ય પ્રસંગ પાછો પ્રાપ્ત થયો હતો અને વર્ષો પછી મન ભરીને રોવાનો અવસર તેને મળ્યો હતો, એટલે મહંતના પ્રશ્નનું કશું પણ ઉત્તર ન આપતાં તે પિતાને ગળે બાઝીને બની શકે, તેટલું રુદન જ કરવા લાગી.

બીજી બાજૂએ પ્રભાતને બળાત્કારે ધક્કા મારીને સિપાહીઓ કાળાપહાડ સમક્ષ લઈ ગયા અને તેને બાંધીને ઉભો રાખ્યો.

કેદી આવીને સેનાપતિ સમક્ષ ઉભો રહ્યો—સેનાપતિએ કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછ્યાવિના કેટલીકવાર સુધી સ્થિર દૃષ્ટિથી કેદીના મુખનું અવલોકન કર્યું. એક અદ્ભુત અને અજ્ઞાત હૃદયવેગ મહાકષ્ટપૂર્વક તેની

બુદ્ધિને દબાવવા લાગ્યો. તેણે એકવાર કાંઇક પૂછવાનો વિચાર કર્યો, પણ શબ્દો કંઠપર્યન્ત આવીને અટકી પડ્યા—મુખમાંથી બહાર નીકળી શકયા નહિ. એકવાર કાળાપહાડની છાવણીમાં અપમાન થએલું હોવાથી જો કે કાળાપહાડ માટે પ્રભાતના હૃદયમાં સંપૂર્ણ ધિક્કાર વ્યાપેલો હતો, તોપણ આ વેળાએ તેના પ્રતિ એનું હૃદય પણ કોણ જાણે શા કારણથી આકર્ષાતું હતું—ઇશ્વરની લીલા ઇશ્વર જાણે!

પંચમ પરિચ્છેદ

બન્ધુસીલન

"વીર યુવક! તમારી મુખાકૃતિ જોતાં તત્કાળ એવું અનુમાન કરી શકાય છે, કે તમે આ દેશના વાસી નથી. તમે કોઈ વંગવાસી હો, એમ દેખાય છે. ત્યારે પરાયા દેશના હિતમાટે પોતાના જીવને જોખમમાં નાખવાનું શું કારણ હતું, તે જણાવશો?" બહુવાર પછી મહાપ્રયત્ને કાળાપહાડે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"જ્યાં આર્યોનો નિવાસ હોય છે અને જ્યાં આર્યોનાં ધર્મકર્મોનો પ્રચાર હોય છે, તે જ સર્વ આર્યોનો દેશ છે. આર્યોના હિતમાટે એક આર્યનર પ્રાણાહુતિ આપવાને તૈયાર થાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કશું પણ નથી. પરંતુ હા—એક આર્ય મુસલ્માન થઈ જાય અને મુસલ્માનોના લાભમાટે પોતાના સ્વજાતીય આર્યજનોનો નાશ કરવા માંડે, એમાં આશ્ચર્ય રહેલું છે ખરું?" અવિચલિત ભાવથી પ્રભાતે નિઃશંક ઉત્તર આપ્યું.

"એ વિષયના વિચારનો તમને અધિકાર નથી. હિન્દુઓ જાતીય-જીવનથી હીન, ભીરુ, કાપુરુષો અને શસ્ત્રવિદ્યાથી સર્વથા અજ્ઞાત છે. તેમને આવી વીરતા કોઈ કાળે પણ શોભા આપી શકે તેમ નથી." કાળાપહાડે કહ્યું.

"ત્યારે હું પણ એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવાનું કાંઈ કારણ જોતો નથી. કારણ કે, તેવા ઉત્તરના શ્રવણનો તમને પણ અધિકાર નથી." પ્રભાતે તેટલા જ બળથી એ ઉત્તર આપતાં કહ્યું.

કાળોપહાડ કિંચિત્ હસ્યો અને બોલ્યો કે, "મરણને સમક્ષ આવી ઉભેલું જોઇને મનમાં ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે કે શું?"

"ભીતિ, એ શબ્દની મને સ્મૃતિ પણ નથી, ત્યારે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તો મારા મનને ક્યાંથી જ હોય? જો તમારું ધારવું એમ હોય, તો એમાં તમે મોટી ભૂલ કરો છો!" પ્રભાતે વીરતાથી જ એ વાકયો ઉચ્ચાર્યાં.

"કદાચિત્ મારી ભૂલ પણ હોય ખરી. કારણ કે, હું પણ ખુદાનો એક બંદો છું, કાંઈ ખુદા નથી. પરંતુ એ તો બતાવો કે, કયા વીરવંશમાં તમારો જન્મ થએલો છે?" કાળાપહાડે વાતને ફેરવીને બીજો પ્રશ્ન કર્યો.

તેના ઉત્તરમાં પ્રભાતકુમારે મહા ગૌરવ અને અભિમાનયુક્ત મુદ્રાથી જણાવ્યું કે, "મહા પ્રતાપી બ્રહ્મર્ષિ વશિષ્ઠ, મહાન્ બ્રાહ્મણ-યોધ પરશુરામ, અદ્વિતીય ધનુવિદ્યાપારંગત દ્રોણાચાર્ય આદિ નરપુંગવોનો જે નિષ્કલંક વિપ્રવંશમાં જન્મ થએલો છે, તે જ બ્રાહ્મણવંશમાં આ શરીરે પણ જન્મ ધારણ કરેલો છે. હું નથી ધારતો કે, બ્રાહ્મણ-વંશના જગદ્વ્યાપક પ્રતાપ અને પ્રભાવથી તમે અજ્ઞાત હશો?"

"શસ્ત્ર ધારણ કરવાં, એ કાર્ય બ્રાહ્મણોનું નથી. ત્યારે તમે શસ્ત્ર ધારણ કરીને બ્રાહ્મણકુળને સદાને માટે કલંકિત શા માટે કર્યું?" કાળા-પહાડે વળી નવીન પ્રકારનો પ્રશ્ન કર્યો.

"સ્વધર્મસંરક્ષણ, એ જ બ્રાહ્મણોનું પ્રધાન કર્ત્તવ્ય છે. સ્વધર્મની રક્ષા માટે બ્રાહ્મણો શસ્ત્ર ધારણ કરે, તો તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું પાપ કે કલંક નથી." પ્રભાતે તેવું જ દંતભેદક ઉત્તર આપ્યું.

"પાપ અને પુણ્ય એ શા પદાર્થો છે, તેનું તમને જ્ઞાન છે ખરું કે?" કાળાપહાડે ભ્રૂ તથા નેત્રોને કિંચિત્ સંકુચિત કરીને પૂછ્યું.

"પાપ અને પુણ્ય, એ શા પદાર્થો છે, તેનું મને સારી રીતે જ્ઞાન છે, પણ તે જ્ઞાનનું વિવેચન વિધર્મી જનો સમક્ષ કરી શકાય તેમ નથી." પ્રભાતે કહ્યું.

"ત્યારે વિધર્મી જનોને તમે ધિક્કારો છો કે શું?" કાળાપહાડે પૂછ્યું.

"હા—ધિક્કારું છું અને તે પણ અંતઃકરણપૂર્વક!" પ્રભાત બોલ્યો.

"જો તમારો પોતાનો સહોદર—બંધુ જ વિધર્મી હોય, તો તેને પણ આવી જ રીતે ધિક્કારશો ખરા કે?"

એટલું કહીને કોણ જાણે શા કારણથી કાળાપહાડે ઉદ્વેગથી અધીર બનીને વસ્ત્રથી પોતાનું મુખ ઢાંકી દીધું. પ્રભાતના મનમાં ધીમે ધીમે સર્વ વ્યતીત વાર્ત્તાઓની સ્મૃતિ થવા લાગી. તે એક ધ્યાન અને વિસ્મયતાથી સેનાપતિના મુખનું અવલોકન કરવા લાગ્યો. કેટલોક કાળ એવી રીતે મૌન્યમાં જ વીતી જવા પછી યવન સેનાપતિએ પોતાના મુખ-પરથી વસ્ત્રને દૂર કર્યું. સેનાપતિના મુખમંડળને અશ્રુથી ભીંજાયલું જોતાં જ સર્વના મનમાં એકાએક અદ્વિતીય આશ્ચર્યનો ભાવ વ્યાપી ગયો. કાળોપહાડ સિંહાસનપરથી ઊઠીને નીચે ઊતર્યો અને પ્રભાત સમક્ષ પોતાના બન્ને હસ્તોને પ્રસારીને ઉચ્ચસ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે, "પ્રભાત!

વિધર્મી જનો માટે તમારા મનમાં જે ધિક્કાર છે, તેને થોડા વખતને માટે વિસારી મૂકો, અને બાલ્યાવસ્થાના બનાવોનું સ્મરણ કરો. તમારો એક જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા હતો, તેની સ્મૃતિ કરો. બંધો! ગઈ કાલે યુદ્ધભૂમિમાં જ્યારથી તમારા મુખનું મેં દર્શન કર્યું હતું, ત્યારથી સંદેહમાં હું વ્યાકુલ બની ગયો હતો. તમારો યુદ્ધવેશ જ મારા સંશયનો હેતુ થયો હતો. હવે મારા તે સંશયનો નાશ થયો છે. પ્રિય બંધો પ્રભાત! જો તમારા મનમાં ઘૃણા ન હોય, તો શૈશવાવસ્થામાં, જેનામાં તમે દેવસમાન ભક્તિ રાખતા હતા, છાયાસમાન જેના સંગે વસતા હતા અને વિદ્યોપાર્જનમાં જેના તમે સહાધ્યાયી હતા, તે તમારા બંધુ, કે જેનું જીવન આજે લગભગ દશ વર્ષથી લજ્જા, ઘૃણા અને અનુતાપથી બળ્યા કરે છે, જેના ભયંકર અત્યાચાર અને નિંદ્ય દેવદ્રોહથી ત્રાસ પામીને આર્યજનો જેને કાળાપહાડના તિરસ્કરણીય નામથી બોલાવે છે, તે દુર્ભાગી નિરંજનને—નહિ—નહિ—તે બ્રાહ્મણ કુલાંગાર કાળાપહાડને—પોતાના તે વિધર્મી ભ્રાતાને ભ્રાતાતરીકે સ્વીકારશો!!!”

પ્રભાતને જાણે પોતાના શિરે વજ્રનો પાત થયો હોયની! તેવો ભાસ થયો. ક્ષણ બેક્ષણ તો જાણે આકાશના કકડે કકડા થઈને તૂટી પડ્યા હોયની! એવા ભ્રમમાં જ તેની મતિ રહી. પોતાના દેહનું ભાન પણ થોડીવારને માટે તે ભૂલી ગયો. શુદ્ધિમાં આવીને જ્યારે પુનઃ સ્થિર દૃષ્ટિથી તેણે યવન સેનાપતિના મુખનું અવલોકન કર્યું, ત્યારે જાણે તે જ ઉદાર મુખમંડળ, બાલ્યાવસ્થાની તે જ સ્નેહ અને સમતાપૂર્ણ જ્યેષ્ઠ સહોદરની ઉદાર દેવમૂર્ત્તિ અને તે જ નિરંજનની પ્રતિમા પોતા સમક્ષ આવીને ઉભેલી હોય, એવો તેનો નિશ્ચય થયો! પ્રભાતે પોતાના ભાઇનો કંઠધ્વનિ પણ ઓળખ્યો અને ભેદરૂપી પટ ખુલી જતાં જ તે પોકાર કરીને બોલ્યો કે, “બંધો!”

માત્ર એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો કે, ત્વરિત પ્રભાતના કંઠનો અવરોધ થઈ ગયો, અને નેત્રોમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. બન્ને ભાઇઓ થોડીવાર સૂધી મૂક મુખે એકબીજાના મુખચંદ્રનું નિરીક્ષણ કરતા રહ્યા. એમ કેટલોક વખત વીતવા પછી મનના વેગને રોકીને પ્રભાતકુમાર બોલ્યો કે, “બંધો! મને સ્વપ્ને પણ એવી આશા હતી નહિ કે, આ જન્મમાં પાછો તમારો મેળાપ થશે. આજે અચાનક આવી રીતે તમારું દર્શન થવાથી હું મને પોતાને બહુ જ ભાગ્યશાળી માનું છું. પરંતુ મને આજે આ શું ભયાનક દૃશ્ય દૃષ્ટિએ પડે છે! સ્વધર્મનિરત, વેદવેદાંગનિપુણ અને યવનદ્રોહી નિરંજન પોતે જ યવન જેવા કેમ જોવામાં આવે છે? નિરંજનના નિર્મળ શરીરને યવનવસ્ત્રો મલિન કરતાં કેમ

દેખાય છે? પોતાના સહોદરને આવા વેશમાં જોવા કરતાં તો તેને ન જોયો હોત અથવા જોવા પહેલાં મરણ આવ્યું હોત, તો બહુ જ સારું થાત! પોતાના સહોદરના ભાવી નરકવાસની કલ્પનાથી હૃદયમાં વેદના તો ન થઈ હોત!!!"

તેવા જ ગદ્‌ગદ કંઠથી અને સ્નેહપૂર્ણ સ્વરથી સેનાપતિ કાળાપહાડ પોતાના ભાઈને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે, "પ્રભાત! પ્રાણાધિક બંધો! ભાગ્યમાં વિશ્વાસ રાખો. આપણ બન્નેએ એક જ માતાના ઉદરમાંથી જન્મ લીધો છે, છતાં પણ હું કુલાંગાર કુલસંહારક થયો અને તમે ધર્માવતાર કુલોદ્ધારક થયા. તમે ધર્મનું રક્ષણ કર્યું અને મેં યવનોનું દાસત્વ સ્વીકારીને ધર્મનું ભક્ષણ કર્યું. બંધો! તમે જ પોતાની માતાના ને માતૃભૂમિના સત્ય સંતાન છો! હું માતૃયૌવનવનકુઠાર છું! પણ એમાં મનુષ્યનો કાંઈ પણ દોષ નથી. જે કાંઈ પણ થાય છે, તે ભાગ્યવશતાથી જ થાય છે. એ ભાગ્યની પ્રબળતાથી જ આજે હું યવનવેશમાં બેઠેલો દેખાઉં છું. જે યવનોના અત્યાચારથી એક સમયે હું અને તમે ભીખારી થઈ ગયા હતા, જે યવન રાજાની સભામાં ન્યાય મેળવવામાટે સ્વદેશને અને તમારા જેવા સહોદરનો ત્યાગ કરીને હું રાજધાનીમાં આવ્યો હતો, તે જ યવનરાજના પાશવિક બળથી આજે હું દેશદ્રોહી, દેવદ્વિજદ્રોહી, ધર્મદ્રોહી અને વિધર્મીના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છું. આવો પ્રભાત! વિધર્મી ધારીને મને ધિક્કારશો નહિ. આ દુર્ભાગીના હૃદયને ચીરીને જુઓ કે, તેમાં કેટલો અનુતાપ, કેટલું અશ્રુજળ અને કેટલી આત્મગ્લાનિ ભરેલી છે!!"

"મુસલ્માનોના પાશવિક બળથી તમે ધર્મભ્રષ્ટ થયા, એ વાર્ત્તા જો સત્ય હોય, તો તેમના રાજ્યના ધ્વંસનો પ્રયત્ન ન કરતાં સામો તેને વધારવા માટે યુદ્ધનો પરિશ્રમ કરવો અને જાતિ બાંધવોનો વિનાકારણ સંહાર કરવો, એવા વ્રતનો તમે શામાટે સ્વીકાર કર્યો છે? યવનધર્મના નાશને સ્થાને સ્વધર્મના સંહારનો સ્તંભ શામાટે રોપ્યો છે?" પ્રભાતે ભ્રૂ ચઢાવીને કાળાપહાડને એ ઉપાલંભરૂપ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

"સાંભળો ભાઈ! આ અનુતપ્ત જીવનની મહાપરિશ્રમ અને કષ્ટથી હૃદયપટમાં કોતરી રાખેલી કથાને સાંભળો–યવનરાજ્યનો નાશ કરવો, એ જ મારો હૃદયસ્થ ગુપ્ત ઉદ્દેશ હતો. મારા જીવનનો એ સર્વથી પ્રધાન હેતુ જગતના સર્વ જનોથી ગુપ્ત છૂપાવી રાખેલો હતો. મારો હવે એ નિશ્ચય છે કે, ચાર આઠ દિવસથી વધારે જીવન હું ભોગવી શકું તેમ નથી, માટે જ આ સર્વ સભાજનો સમક્ષ હું ખુલ્લી રીતે જણાવી દઉં છું કે, હું યવનોનો દાસ તો છું, કિન્તુ યવનરાજ્યનો

સર્વથા નાશ કરવો, એ જ મારો દઢ સંકલ્પ હતો." કાળાપહાડે પોતાનો અંતિમ અવસર વિચારીને ગુપ્ત મનોભાવોને કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ કે ભય વિના પ્રકટ કરવા માંડ્યા.

"બંધો! એ વાતને હું પણ માન્ય કરું છું કે, તમે સત્યનું પૂર્ણ પાલન કરવાવાળા છો-આપના મુખમાંથી કોઈ કાળે પણ અસત્ય વાર્તા નીકળતી નથી. પરંતુ આ વાર્તાને અન્યજનો માનશે ખરા કે? બંગાળાનાં સર્વે સ્ત્રીપુરુષોનાં હૃદયો કાળાપહાડના નામથી કંપાયમાન થઈ રહ્યાં છે, કાળાપહાડના શસ્ત્રપ્રહારથી શતાવધિ દેવમંદિરો ભગ્ન થઈ પડ્યાં છે અને દેવમૂર્ત્તિઓ અંગહીન જોવામાં આવે છે. જે લોકોએ આવા ભયંકર અને ત્રાસદાયક આદર્શો પોતાની દષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ જોએલા છે, તે લોકો તમારા આ ગુપ્ત હેતુની વાર્ત્તા કેવી રીતે માનશે? તેમનો કોઈ કાળે પણ આ વાતમાં વિશ્વાસ બેસશે નહિ." પ્રભાતે પોતે સત્ય માનવા છતાં પણ લોકદષ્ટિથી તેમાં શંકા કાઢી અને ઉત્તરમાટે ઉત્સુક થઈ બેઠો.

"બીજાઓ વિશ્વાસ કરે કે ન કરે, એની મને કાંઈ પણ પરવા નથી. માત્ર તમે વિશ્વાસ કરો, એટલી જ મારી ઇચ્છા છે. ભાઈ! જે દિવસે યવનોએ બળથી કે કળથી મારા ધર્મનો નાશ કર્યો, તે દિવસથી જ મારા મનમાં મેં એવી પ્રતિજ્ઞા કરી રાખી હતી કે, હું મુસલ્માન રાજ્યનો જડમૂળથી નાશ કરીશ. પરંતુ મારી પાસે ધન નહોતું તેમ જ સૈન્યનું બળ પણ હતું નહિ; એટલા માટે મેં કૌશલ્યથી કાર્ય સાધવાનો નિશ્ચય કર્યો. મારો એવો ભાવ હતો કે, આર્યજનો ધર્મમાં અચલ શ્રદ્ધા રાખનારા અને દેવદ્વિજમાટે અખંડ ભક્તિ ધરાવનારા છે, માટે જો તેમના ધર્મપર આઘાત કરવામાં આવશે, તો સમસ્ત દેશમાં વિદ્રોહરૂપ અગ્નિ ભયંકરતાથી પ્રજળી જશે. એવા વિચારથી જ મેં દેવમૂર્ત્તિઓના નાશમાટે અને દેવમંદિરોના વિધ્વંસમાટે મારી તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી હતી. પરંતુ ભાઈ! આર્યોનું તે જાતીય જીવન અવશિષ્ટ રહ્યું નથી. કોઇએ પણ મારા હેતુના રહસ્યને જાણ્યું નહિ અને આ સંસારમાં હું વ્યર્થ દેવદ્રોહી કાળોપહાડ એવું કલંકદર્શક નામ મેળવીને ઘોરતમ નરકનો અધિકારી થયો!!!" કાળાપહાડે અત્યંત નિરાશાથી એ વાર્ત્તા દર્શાવી.

"ત્યારે શું એ કલંકને ધોઈ નાખવાનો હવે બીજો કોઈ ઉપાય નથી?" પ્રભાતે દયા અને પ્રેમથી દુઃખમાં સમભાગી થઇને પૂછ્યું.

"નહિ, પ્રભાત! હવે મારા જીવનરૂપ દીપકના નિર્વાણનો સમય નિકટ આવી પહોંચ્યો છે. મારી અન્તિમ આશાનું આ અન્તિમ

યુદ્ધથી નિર્મૂલન થઈ ગયું છે. જ્યારથી મેં પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કર્યો છે, ત્યારથી પ્રતિક્ષણ મારું જીવન બળ્યા કરે છે. આ અનુતપ્ત પાપીનો–આ દુર્ભાગી ભુક્ત ભોગીનો એ જ જ્વલન્ત ઉપદેશ છે કે, કોઈ પણ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કરશો નહિ! જો તેમ કરશો, તો આ પાપી પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપનો પ્રસંગ આવશે." કાળાપહાડે પોતાના આંતરિક ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા, અને નેત્રોમાંથી જળ વર્ષાવ્યું. થોડીવાર પછી પાછો તે કહેવા લાગ્યો કે, "આ સંસારમાં હવે મારું કોઈ પણ નથી. મારા પોતા વિના બીજા સર્વે મારા શત્રુઓ છે. સમસ્ત પૃથ્વી મને શૂન્ય શૂન્ય દેખાય છે. શૈશવના સહચર પ્રિયતમ પ્રભાત! આજે તો તમે પણ–મારા પોતાના હોવા છતાં–પરાયા જ છો! હાય!!!"

"નહિ–બંધો! હું પારકો નથી. આ દુર્ભાગી પ્રભાત બાલ્યાવસ્થામાં જેવી રીતે આપનો અનન્ય ભાવે દાસ હતો, તેવી જ રીતે અત્યારે પણ દાસ છે અને હવે પછી પણ ચિરકાલને માટે આપનો દાસ રહેશે." હૃદયમાં અત્યંત પ્રેમ ઉભરાઈ આવવાથી દયાળુ પ્રભાતે પોતાના દુઃખી ભાઇને એ વાક્યોથી આશ્વાસન આપ્યું. કાળાપહાડની દૃષ્ટિમાં પ્રભાત, એક મનુષ્ય નહિ, પણ સુખદાયક દેવ સમાન દેખાવા લાગ્યો.

"ના–એમ કદાપિ બની શકે તેમ નથી. આપણા ઉભયના મધ્યમાં સમાજરૂપી સમુદ્ર વિસ્તરેલો છે, કે જેના એક તીરે તમે છો અને બીજે તીરે હું છું. હું અનુતાપી અને પાપી છું–તમે દેવવ્રતધારી છો. શું તમે મારા સરીરને સ્પર્શ કરી શકશો? શું મારાથી આ તમારા સ્નેહપૂર્ણ મુખમંડળના ચુંબનનો સ્વર્ગીય આસ્વાદ લઈ શકાશે કે? પોતાના બંધુને વિધર્મી થએલો જાણવા છતાં પણ જો તમારા મનમાં ગ્લાનિ ન થતી હોય, તો આવો ભાઈ! તમારા પવિત્ર શરીરના આલિંગનથી હું મારા પાપી દેહને પવિત્ર કરું. "કાળાપહાડે કહ્યું.

પ્રેમી બંધુના કરુણોત્પાદક સ્વરથી પ્રભાતનું હૃદય પીગળી ગયું. બાલ્યાવસ્થામાં જેવી રીતે દોડીને તે નિરંજનને ગળે જઈ બાઝતો હતો, તેવી જ રીતે દોડીને પ્રભાતકુમાર સેનાપતિ કાળાપહાડને ગળે લપટી ગયો. સર્વ સૈનિકો અને અન્ય અધિકારીઓ આશ્ચર્યથી વિહ્વળ થઈ ગયા. મારાના હાથમાંથી તલવાર નીચે પડી ગઈ–સર્વ જનો બંધુદ્વયના સંમીલનનો અપૂર્વ આદર્શ અવલોકવામાં લીન થઈ ગયા. સર્વત્ર શાંતિનો પ્રભાવ છવાઈ ગયો.

એવામાં હસ્તસંપુટમાં યજ્ઞોપવીત લઇને ઉષાસહિત ન્યાયરત્ન ત્યાં આવી લાગ્યો અને પોકાર કરીને વિનતિ કરવા લાગ્યો કે, "રક્ષા કરો–રક્ષા કરો–ત્રાહિ–ત્રાહિ–આ કેદીને મારશો નહિ. અંતિમ ભિક્ષા

તરીકે આ કેદીનું જીવન મને આપી દ્યો-ગુરુદક્ષિણા તરીકે આ બંદીવાનના પ્રાણ મને સોંપી દ્યો. નિરંજન! આ કેદી તે તારો પ્રેમી સહોદર પ્રભાત છે." પરંતુ તેણે જોયું કે, બન્ને ભાઈ પરસ્પર પ્રેમાલિંગનથી બંધાયલા હતા, એટલે તેનાં નેત્રોમાંથી નીરની ધારા વહેવા લાગી. "ધન્ય-ધન્ય!! તે સર્વ નિયંતાને સહસ્રશઃ ધન્યવાદ હો! હે ઇચ્છાપૂરક ભગવન્! મારી સર્વ આશાઓ તેં પરિપૂર્ણ કરી!" ન્યાયરત્ને મનસ્વી ઉદ્ગારો કાઢ્યા. તેનાથી પ્રકટ બોલી શકાયું નહિ.

ન્યાયરત્નનો કંઠસ્વર સાંભળતાં જ સેનાપતિ કાળોપહાડ પ્રભાતના આલિંગનથી મુક્ત થઇને ગુરુનાં ચરણોમાં આળોટવા લાગ્યો, અને બોલ્યો કે, "ગુરુરાજ! અત્યારસુધી ધર્મ કર્મના રહસ્યને હું લેશ માત્ર પણ જાણી શક્યો નથી. માત્ર એટલું જ જાણી શક્યો છું કે, અદષ્ટ-દૈવ સત્ય છે. બીજું એ જાણવામાં આવ્યું કે, મનુષ્યોને પાપોનો દંડ મળે છે, કુકર્મોનું ફળ ભોગવવું પડે છે, પુનર્જન્મનું અસ્તિત્વ છે અને સ્વર્ગમાં દેવોનો વાસ પણ છે. આજે મારું જીવન સફળ થયું અને આપનો આશીર્વાદ પણ સફળ થયો. જગન્નાથપુરીના યુદ્ધમાં જે વીર મારા સૈનિકોના હસ્તે ચતુર્ભુજ થયો હતો, તે જ આ જુઓ મારો પ્રિય સહોદર-માડીજાયો વીર પ્રભાત છે! મારાં કેવાં સદ્‌ભાગ્ય કે, અંત સમયે પણ બંધુમીલન થયું." કાળાપહાડે કિંચિત્ આનંદના ભાવથી ગુરુનાં ચરણોમાં બનેલો સર્વ વૃત્તાંત નિવેદિત કર્યો.

ન્યાયરત્ને પ્રેમપૂર્ણ દૃષ્ટિથી પ્રભાતપ્રતિ નિહાળીને સેનાપતિ કાળાપહાડનો હાથ પકડીને તેને ઉભો કર્યો. ઉઠીને સેનાપતિએ જોયું તો પોતાના ગુરુના પૃષ્ઠ ભાગે એક અલૌકિક રૂપવતી બાળા ઉભી હતી. તે એકાએક ગભરાઇને બોલી ઉઠ્યો કે, "ગુરુરાજ! આ દેવબાળા કોણ છે?"

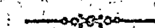
ન્યાયરત્નનાં નેત્રોમાંથી આનન્દનાં અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં, તેથી તત્કાળ ઉત્તર ન આપતાં થોડીવાર રહીને તે બોલ્યો કે, "એ મારી પ્રાણપ્રિય પુત્રી ઉષા છે. તેં એને બહુ વર્ષોથી જોઈ નથી, એટલે તારાથી કેમ ઓળખી શકાય? તારી સાથે આવવાથી મને મારી પ્રિય પુત્રી પણ મળી ગઈ!"

"ઉષા કયાં અને કેમ મળી? ઉષે! બ્હેન! તું મને ઓળખી શકે છે કે?" એમ કહીને કાળાપહાડે પોતાની કરાંગુલિમાંથી એક રત્નજડિત મુદ્રિકા ઉતારીને ઉષાના હાથમાં આપી. ઉષા આશ્ચર્યસહિત સેનાપતિના મુખનું સૂક્ષ્મ સમીક્ષણ કરવા લાગી. તેના કોમળ મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો આવી ગયા.

એ અપૂર્વ સંમીલન પછી ચારે તરફથી મહા આનન્દમય કોલા-

હુલ સંભળાવા લાગ્યો. યુદ્ધના પરિશ્રમથી મુક્ત થએલા સૈનિકો આનન્દ અને ઉત્સાહરૂપ ઉન્માદથી વારંવાર સેનાપતિ કાળાપહાડના નામનો જયધ્વનિ કરવા લાગ્યા. પરંતુ હાય ! એ આનંદદર્શક કોલાહલનું અસ્તિત્વ દીર્ઘકાળ પર્યન્ત ટકી ન શક્યું. સીમાઉપરાંત આનન્દ, ઉત્સાહ અને અનુતાપથી સેનાપતિનું સ્નાયુમંડળ એકાએક ઉત્તેજિત થઈ ગયું અને તેથી જે સ્થળે બરછાનો પ્રહાર થયો હતો, તે સ્થળમાંથી રક્તની ધારા મહા પ્રબળ વેગથી વહેવા લાગી. ધીમે ધીમે તેનું શરીર દુર્બળ અને અવસન્ન થવા લાગ્યું. કાળોપહાડ હવે ઉભો રહી ન શક્યો-અચાનક પૃથ્વીપર પડી ગયો. પાસે ઉભેલા મનુષ્યોએ ગભરાઇને તેને ઉઠાવી લીધો અને તેને તેના ખાનગી શયનના તંબૂમાં લઈ ગયા. સેનાપતિની ઇચ્છાથી ન્યાયરત્ન પણ પ્રભાત અને ઉષાને પોતા સાથે લઇને તે તંબૂમાં આવી પહોંચ્યો.

નજીરુન્નિસા પોતાના પતિની આવી ભયંકર સ્થિતિને જોઇને બહુ જ શોકાતુર થઈ ગઈ. એટલામાં પ્રભાતને જોતાં જ તેના હૃદયમાં એક પ્રકારનો આનંદ થયો. ન્યાયરત્નનાં ચરણોમાં પડીને તેણે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. પ્રિય વાચકો ! જે વેળાએ ક્ષત્રિયોનો પરાજય અને યવનોનો વિજય થયો હતો, તે વેળાએ જ યવન સૈનિકો નજીરુન્નિસાને ક્ષત્રિયોના કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરીને પોતાની છાવણીમાં લઈ આવ્યા હતા અને તેથી જ તે એ સમયે કાળાપહાડના તંબૂમાં ઉપસ્થિત હતી. અંતે કાળાપહાડ અને નજીરનનો, પ્રભાત અને ઉષાનો તથા ન્યાયરત્ન અને ઉષાનો પોતપોતામાં મેળાપ થયો અને વિયોગનો શોક ગયો, તે સાથે આપણો પ્રસ્તુત પરિચ્છેદ પણ સમાપ્ત થયો.

ષષ્ઠ પરિચ્છેદ

વિવાહસમારમ્ભ

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં છાવણીમાં બધે એવા સમાચાર ફેલાઈ ગયા કે, "સેનાપતિ કાળાપહાડનો અન્તકાળ હવે શીઘ્ર જ થશે. તે હવે વધારે દિવસ જીવી શકે તેમ નથી. જખમમાંથી લોહી કોઈ પણ ઉપાયે બંધ નથી પડતું." થોડીવારમાં એ સમાચાર ન્યાયરત્ન અને પ્રભાતવાળા તંબૂમાં પણ પહોંચી ગયા. ઉષાને મહન્ત પાસે મૂકીને ન્યાયરત્ન અને પ્રભાત ઉભય સેનાપતિની પ્રકૃતિ જોવામાટે જ્યાં તે રુગ્ણદશામાં પડેલો હતો, ત્યાં આવી પહોંચ્યા. કાળાપહાડને જોતાં જ તેમનો નિશ્ચય થઈ ગયો કે, "તેના જીવનરૂપ દીપકના નિર્વાણમાં હવે

વિશેષ વિલંબ નથી." સેનાપતિ નેત્રો બંધ કરીને કોઈ વિચારમાં લીન થઈને પડ્યો હતો. પ્રભાતે કાતર સ્વરથી તેને સંબોધીને કહ્યું કે, "બંધો!"

નિરંજને નેત્રો ઉઘાડીને પ્રભાતપ્રતિ જોયું અને સ્થિર દૃષ્ટિથી ઘણીવાર સુધી જેમનો તેમ જોતો રહ્યો. એ સમયે તેના હૃદયમાં કેવી પીડા થતી હોવી જોઈએ, એનું અનુમાન તેનાં સ્થિર નેત્રોને જોતાં સારી રીતે થઈ શકતું હતું. સેનાપતિ બહુ જ ધીમા સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે, "પ્રભાત મને સ્વપ્ને પણ એવી કલ્પના હતી નહિ કે, મારી અન્તિમ શય્યા પાસે તમે આવી રીતે ઉપસ્થિત હશો. મારા જીવનના બધા અભિનયોનો હવે અંત થયો છે. બંધો! જો તમારાથી બની શકે તો આ મારા પાપી અને સંતપ્ત હૃદયને શાંત કરવાની ચેષ્ટા કરો!"

પ્રભાતનાં નયનોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું. તે અશ્રુને લૂછીને કહેવા લાગ્યો કે, "બંધો! આ દુર્ભાગીના ભાગ્યને ધિક્કાર હો! મારા જીવનને પણ ધિક્કાર હો! લાંબા સમય પછી વિયુક્ત ભ્રાતાનો સંયોગ થયો અને દુર્દૈવે પાછો ચિરકાલને માટે વિયુક્ત કરવાનો પ્રસંગ લાવી મૂક્યો! હાય!! સહોદર! તમારી પ્રકૃતિ અત્યારે કેમ છે?"

"બંધો, ગભરાશો નહિ. મને શારીરિક યંત્રણા જરા પણ નથી. માત્ર હૃદયયંત્રણાથી જ હું પીડાઉં છું. જે યંત્રણાને આજે દશ અગિયાર વર્ષથી હું દબાવતો આવ્યો છું, તે જ યંત્રણા અંતકાળે અત્યંત પ્રબળ થઈ ગઈ છે!!" સેનાપતિ પૂર્વ પ્રમાણે ક્ષીણ સ્વરથી જ બોલ્યો.

"વત્સ! તે સર્વશક્તિમાન્ પરમેશ્વરનું સ્મરણ કર." ન્યાયરત્ને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું. "તે જ પાપ, તાપ, જીવન અને મરણની વેળાએ શાંતિ આપનારો છે. આવા સમયમાં કોઈ પણ પ્રકારની મનમાં ભીતિ રાખવી ન જોઈએ. ચિન્તા ન કર. કોઈ સારા વૈદ્યના ઔષધોપચારથી તને શીઘ્ર જ આરોગ્યતાની પ્રાપ્તિ થશે. મરણનો સંભવ મને તો દેખાતો નથી."

સેનાપતિએ ન્યાયરત્નના મુખનું અવલોકન કર્યું અને ધીમે ધીમે બન્ને હાથ ઉંચા કરીને પ્રણામ કર્યાં. તે મંદ સ્વરે કહેવા લાગ્યો, "ગુરુદેવ! હવે આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય, એવી મારી ઇચ્છા નથી. હવે તો જીવન કરતાં મરણ જ મને વધારે પ્રિય લાગે છે. પરમ પુણ્યક્ષેત્રમાં સ્વધર્મરક્ષાર્થી બ્રાહ્મણના શસ્ત્રના પ્રહારથી મારું મરણ થશે, એ મારામાટે બહુ જ આનન્દની વાર્ત્તા છે. હવે આ જ્વાલામય યંત્રણારૂપ કર્મક્ષેત્રમાંથી હું મુક્ત થઈશ—આ જન્મમાં એના કરતાં અધિક સૌભાગ્યનો પ્રસંગ મારામાટે કયો હોઈ શકે વારુ?" કાળાપહાડે પોતાની મનોભાવના દર્શાવી.

અનેકવિધ યત્નો કરવા છતાં પણ નેત્રોમાંથી નીકળતા અશ્રુ-પ્રવાહનો ન્યાયરત્નથી અવરોધ થઈ શક્યો નહિ. અંતે અશ્રુ લૂછીને નિરંજનને આશ્વાસન આપતો તે કહેવા લાગ્યો કે, "વત્સ ! તું વીર છે અને પરમ જ્ઞાની છે. કોણ જાણે પૂર્વ જન્મના કયા પાપથી તારી આવી દુર્દશા થઈ છે, એ વાતનો જ હું વિચાર કર્યા કરું છું. તારી આવી દુરવસ્થા દેખીને મારા હૃદયમાં બહુ જ દુઃખ થાય છે ! હું અંતઃકરણપૂર્વક તને આશીર્વાદ આપું છું, કે પરલોકમાં તને શાંતિ મળે ! !"

"ગુરુરાજ ! હું મહાપાપી છું. મને હવે શાંતિ મળે એવી આશા જ નથી. અન્ત સમયે મારી એક ઇચ્છા છે, તે હું આપનાં ચરણોમાં નિવેદિત કરું છું. આજે મેં એક અશ્વારોહી દૂતદ્વારા બાદશાહની હુજૂરમાં એક પત્ર મોકલ્યું છે, કે જેની સહાયતાથી પ્રભાતને પોતાની સંપૂર્ણ પૂર્વ સંપત્તિ પાછી મળશે અને મારું પણ જે ધન છે તે સર્વ પ્રભાતનું જ થશે. જો આપના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારની બાધા ન હોય, તો ઉષા સાથે પ્રભાતનો વિવાહસંબંધ સાંધી આપો. મારી એ જ અંતિમ ઇચ્છા છે." કાળાપહાડ અર્થાત્ નિરંજને પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી.

એના ઉત્તરમાં ગુરુરાજ ન્યાયરત્ને સંતોષકારક રીતિથી જણાવ્યું કે, "એ વિષયવિષે તારે લેશ માત્ર પણ ચિન્તા રાખવી નહિ. સંપૂર્ણ કાર્યોના કારણરૂપ વિધાતા જ એ શુભ સંયોગમાં સહાયક થશે. તારી ઇચ્છા પૂર્ણ થશે."

"ત્યારે તો હર્ષનો પાર જ નહિ રહે. ઉષા અને પ્રભાતનો પરસ્પર વિવાહસંબંધ સંધાશે, એના જેવો હર્ષનો બીજો કયો પ્રસંગ હોય ? પરંતુ જ્યારે તમે મારી ઇચ્છા માન્ય કરી છે, ત્યારે એક બે દિવસમાં જ એ શુભ કાર્ય આટોપી નાખવામાં આવે, તો વધારે સારું. કારણ કે, ચાર છ દિવસથી વધારે હવે હું જીવી શકીશ નહિ—એટલે જો એ કાર્યમાં વિલંબ થશે, તો હું તે જોવાથી વંચિત રહીશ. એ વિવાહોત્સવને જોવાની મને બહુ જ ઉત્કંઠા છે, માટે હું સઘળી જોઇતી વ્યવસ્થા કરવાની મારા અનુચરોને આજ્ઞા આપું છું—છાવણીને શૃંગારું છું. પુરીમાંથી તમે પણ થોડાક બ્રાહ્મણોને બોલાવી લ્યો અને આ કાર્ય કરી નાખો." નિરંજને ગુરુની અનુમતિ મળતાં જ તત્કાળ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને નમ્રતાથી ગુરુને આગ્રહ કર્યો.

કાળાપહાડની આજ્ઞાથી છાવણીમાં સ્થળે સ્થળે મંગળસૂચક રક્ત વર્ણની પતાકાઓ ચડાવવામાં આવી અને પ્રત્યેક તંબૂના દ્વારમાં આમ્રપર્ણોનાં તોરણો બાંધી દેવામાં આવ્યાં. ન્યાયરત્ન પોતે જ્યોતિર્વિદ્યામાં

અનીચ્છુ હોવાથી તેણે શુભ મુહૂર્ત્ત અને શુભ ઘટિકા જોઇને ચોથે દિવસે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું. સર્વત્ર શિબિરમાં વિવિધ વાદ્યોના નાનાપ્રકારના ધ્વનિ થવા લાગ્યા. ઉષાના આગ્રહથી અને મહન્તની અનુમતિથી જગન્નાથપુરીમાં દૂત મોકલીને ચક્રધર મિશ્ર, ઉષાની પ્રાણપ્રિય સખી પ્રભાવતી અને બીજા બેચાર બ્રાહ્મણો તથા બ્રાહ્મણ સ્ત્રીને બોલાવી લેવામાં આવ્યાં. તેમના આવવાથી પ્રભાત અને ઉષાના વિવાહપ્રસંગને ઘણી જ અનુપમ શોભા મળી. ચક્રધરમિશ્ર અને પ્રભાવતીને વિવાહ કરતાં પણ ભ્રાતાઓના મેળાપની વાર્ત્તા સાંભળીને વધારે આનંદ અને આશ્ચર્યનો ભાવ થયો. તેમના હર્ષની સીમા રહી નહિ. ઉષાની માતા ઘણા જ દૂરના પ્રદેશમાં હોવાથી તેને બોલાવી મંગાવવાની કોઇએ પણ ચેષ્ટા કરી નહિ. છતાં પણ પ્રભાત અને ઉષા ઉભયના હૃદયમાં તેનું સ્મરણ તો વારંવાર થયાં કરતું હતું જ.

વૈદ્યના પ્રસંશનીય ઔષધોપચારથી કાળાપહાડના જખમમાંથી લોહીનું વહન બંધ પડ્યું હતું. જો કે રક્તવહનનો એ અવરોધ સામયિક હતો, તોપણ પોતે એ સામયિક શાંતિને લીધે બંધુના લગ્ન સમારંભમાં ભાગ લઈ શકતો હોવાથી કાળોપહાડ એ થોડા વખતના આરોગ્યને પણ અમરતા માનતો હતો. વર્ષોનાં વર્ષો વીતી જાય છે અને યુગોનો પણ અંત થાય છે, ત્યારે ચાર દિવસ તે શી ગણનામાં? જોતજોતામાં ચાર દિવસ વીતી ગયા અને ચોથે દિવસે રાત્રે નવ વાગવાના સુમારે આર્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પ્રભાતે ઉષાનું પાણિગ્રહણ કર્યું અને સદાને માટે તેને પોતાના સુખદુઃખની સમાન ભાગિની બનાવી. સારાંશ એ જ કે, કાળાપહાડની ઉપસ્થિતિમાં એ વિવાહકાર્ય ઘણી જ મોટી ધામધૂમથી સાંગોપાંગ પૂર્ણ થયું અને ભાગ્યવતી ઉષાએ પોતાની અભિલષિત વસ્તુને મેળવીને મનમાં બહુ જ સંતોષ અને આનન્દ માન્યો.

ઉષા અને પ્રભાતના એ વિવાહસમારંભમાં કાળાપહાડની ધર્મપત્ની નજીરુન્નિસા એક માલિની (માલણ) નો મનોહારક વેશ ધારીને આવી અને મુસલ્માનોમાં ચાલતા આવેલા રિવાજ પ્રમાણે વિવાહની સ્તુતિ કરતો એક સુન્દર "સેહરો" પોતાના લલિત અને મધુરસ્વરને સિતારના તારના કર્ણપ્રિય સ્વરો સાથે મેળવીને ગાઈ સંભળાવ્યો. વાચકોના મનોરંજનમાટે તે "સેહરો" જેમનો તેમ ઉર્દુ જબાનમાં જ આપવામાં આવે છે;–

"જોહરી લાયા, ઇધર લાઈ હય માલિન સેહરા;
માય યે કાન ગૌહર હાસિલે ગુલ્શાન સેહરા.

મર્દુમે દીદકી ભી તાબે નજારા નહો;
દેખેં મિજગાં કે ન ક્યોં ડાલકે ચિલમન સેહરા.
ઈસ રસાઈસે બહુડી ઉસ ગુલો ગૌહર કી;
આ ગયા હય જો તેરે તા સરે દામન સેહરા.
હર લડી ગૌહરો યાકૂતો જમુર્રદકી ગુહી;
ચશ્મ બદદૂર જવાહિરકા હય માદન સેહરા.
શાજરે તુરકે કયા ફૂલ ગુંથે હયેં ઇસમેં!
હમને દેખા નહીં ઇસ તરહકા રૌશન સેહરા.
સબને સમઝાકે યે ચલતા હય જમીંપર ખુર્શીદ;
રુખે નૌશાસે જો સરકા સરે તો સુન સેહરા.
હુરકો ભી યે તમન્ના હય કે માલન બનતી;
ઇસમેં યે શર્ત હય ગૂંધેગી સોહાગન સેહરા.
ભર દિયે દાગને ગુલહાય મજામીન ઇસમેં;
ક્યા અજબ ગાય અગર બુલબુલે ગુલ્શન સેહરા."

વાસ્તવિક રીતે નજીરને એ સેહરો એવા અદ્ભુત આલાપથી ગાયો હતો કે, તે સાંભળીને તે સમયે જેટલી સ્ત્રીઓ ત્યાં ઉપસ્થિત હતી ને જેટલા પુરુષો બેઠેલા હતા તે સર્વ થોડી વાર તો ચિત્રેલા ચિત્ર પ્રમાણે સ્તંભિત થઈ ગયાં. સેહરો ગાઇને નજીરને નવવિવાહિત પ્રભાત અને ઉષાના ગળામાં અર્થાત્ દિયેર અને દેરાણીના ગળામાં પુષ્પોની સૌગંધ્યપૂર્ણ માળાઓ પહેરાવી અને આશીર્વાદ આપ્યો. સર્વેએ તે આશીર્વાદને ગગનભેદક હર્ષનાદથી વધાવી લીધો.

"કાળાપહાડ, ન્યાયરત્ન, પ્રભાવતી, ચક્રધરમિશ્ર, ઉષા અને પ્રભાત સર્વની આશા અખિલ બ્રહ્માંડના અધિપતિ ઘટઘટ વ્યાપક પરમાત્માએ પૂર્ણ કરી. વિવાહસમારંભની સમાપ્તિ થઈ અને બીજે દિવસે પ્રાત:કાળમાં છાવણી ઉઠાવીને પાછો તાંડે કૂચ કરી જવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. પરંતુ રાત્રે લગભગ ત્રણ કે ચાર વાગવાના શુમારે સેનાપતિ કાળાપહાડની પ્રકૃતિ હર્ષાતિશયથી પાછી એકાએક બગડી આવી. તેના જખમમાંથી પાછો રક્તનો પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. વૈદ્યની સલાહથી બે દિવસ ત્યાં જ વધારે ગાળવાનો નિશ્ચય કરીને આગલો નિશ્ચય ફેરવી નાખવામાં આવ્યો. કોઈ પણ કાર્ય કરવાની ધારણા કરવી, એ કાર્ય મનુષ્યનું છે, પરંતુ તે કાર્ય સફળ કરવાની શક્તિ પરમેશ્વરની જ છે, એ સિદ્ધાંતની સત્યતાનો સર્વને અનુભવ થયો.

મુખ બોલ-કાંઈ તો બોલ-આમ દિવસને રાત્રિનું રૂપ આપવામાં તારો શો હેતુ સમાયલો છે? હજી પણ મને સંભાળ, જો યવનો મને હરીને લઈ જાય છે, અર્થાત્ અત્યારે વિયોગ થયો, તો પાછું આપણું મળવું કઠિન છે;-માટે બોલ!"

ભારતજનની નિરુત્તર જ રહી અને અન્તે નિરુપાય થઇને નેત્રો-માંથી નીરધારા વર્ષાવતી ભારતભારતી ત્યાંથી એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

સરસ્વતીના ગમન પછી થોડી વારે ભારતલક્ષ્મીનું ત્યાં આગમન થયું. લક્ષ્મીએ ભારતમાતાની શોચનીય સ્થિતિની સમીક્ષા કરીને શોક સહિત નીચેનાં વાકયો તેને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડ્યાં;—

"ભારતમાતા! તારું વદન આમ આજે મલિન કેમ થઈ ગયું છે? નિશદિન તારાં નયનોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહેતો જોઇને ખેદથી મારી છાતી ફાટી જાય છે! તારા સુખનું અને અદ્વિતીય વૈભવનું અવ-લોકન કરીને જે મન હર્ષથી ઉભરાઈ જતું હતું, તે જ મન તારા દુઃખના દિવસો નિહાળીને શતધા વિદીર્ણ થઈ જાય છે. શિવ! શિવ! શિવ!!!"

એટલામાં તેની દૃષ્ટિ આસપાસ નિદ્રિત પડેલા ભારતવાસિ આર્યો-ર પડતાં તે વધારે શોકાતુર થઇને ભારતની ભાવિ દશાનો વિચાર કરતી કરતી આત્મગત ઉદ્‌ગારો કાઢતી કહેવા લાગી કે;—

"અરેરેરે! ભારતવાસિજનોની આ કેવી અધોગતિ! મદિરાપાની સમાન ઉન્મત્ત થઇને પૃથ્વીપર પડી જવાની તેમની આ કેવી નિન્દનીય મતિ!! મેઘ ગર્જના કરે છે, જલ વર્ષે છે અને એમનાપર વિદ્યુતનો પાત પણ થાય છે, તોપણ જાગૃત નથી થતા, એ કેવી-કયા પ્રકારની જડતા! ભારતવર્ષમાં સર્વત્ર અંધકારનો અધિકાર જામી ગયો છે અને તે અંધકારમાં પોતાનાં શરીરોને છુપાવીને આ ભારતવાસિજનો શિથિલ થઈ પડ્યા છે!! આ નિર્લજ્જો પોતાના અભિમાનને છોડી એવા તો નિદ્રાવશ થઈ ગયા છે કે, જગાડવા છતાં પણ જાગતા નથી!! માટે હવે અહીં વધારે વાર રહેવું યોગ્ય નથી-હવે તો કોઈ અન્ય સ્થળે વિચ-રવું ને અન્યના આગારમાં વિહાર કરવો એ જ વિશેષ ઉત્તમ છે!!"

એમ કહીને અશ્રુ વર્ષાવતી લક્ષ્મી પણ ભારતવર્ષવાસિજનોનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર જવામાટે પ્રસ્થાન કરી ગઈ. લક્ષ્મીના પ્રયાણ કરી ગયા પછી ભારતજનનીએ પોતાનાં ઉન્મીલિત નેત્રો ઉઘાડ્યાં અને અહીં તહીં દૃષ્ટિપાત કર્યો; પરંતુ કોઈ પણ તેના જોવામાં આવ્યું નહિ; એટલે એક દીર્ઘોષ્ણ નિઃશ્વાસ નાખીને નિરાશાપૂર્વક તે આત્મગત બોલવા લાગી કે;—

"હાય! આ શું થયું! શું ભારતની ભારતી અને લક્ષ્મી

સદાને માટે ત્યાગ કરી ગયાં!! અરેરેરે! હું કેવી પાપિની છું, મને વિનવવાને આવેલી છતાં પણ હું તેમનો સત્કાર કરી ન શકી! પણ જ્યાં તેમની ઓળખ જ ન પડી, ત્યાં સત્કાર કેવી રીતે કરી શકાય? પણ નહિ—સરસ્વતી અને લક્ષ્મી અંતર્ધાન તો નહિ જ થઈ હોય, હજી હમણાં તો તેઓ મને કેટલી કેટલી શીખામણો આપતી હતી, કેટલો બોધ આપતી હતી અને મારા ઉત્સાહને વધારવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, અને એટલામાં રોતી રોતી ક્યાં ચાલી ગઈ! સરસ્વતીએ શું કહ્યું? "યવનો મને હરી જાય છે!" લક્ષ્મી શું બોલી? "નિદ્રિત ભારતવાસિજનોના ગૃહમાં નિવાસ કરવો એ હવે ઉચિત નથી!" અરેરેરે! સરસ્વતી અને લક્ષ્મી વિના મારાં સન્તાનોની શી ગતિ થશે? ત્યારે આ સન્તાનોને જાગૃત કરું? આમને બધી વાર્ત્તા જણાવી દઉં? નહિ નહિ—જગાડવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી, આ બધાં ચિરકાળની ગાઢ નિદ્રામાં સૂઈ રહ્યાં છે, માટે એમને સૂઈ રહેવા દેવાં, એ જ વધારે સારું છે. પરંતુ ભારતવાસિસન્તાનો નિદ્રાવશ પણ ક્યાં છે? એ સર્વ જ્ઞાનશૂન્ય થઈને અજ્ઞાનના અંધકારમાં પડેલાં હોવાથી એમના મસ્તિષ્કમાં દિગ્ભ્રમ થઈ ગયો છે અને એ જ કારણથી આંખો મીચીને આવી દયા ઉપજાવનારી દશામાં પડ્યાં છે! હાય! મારાં સન્તાનો અન્ન જળ ન મળવાથી પિપાસાથી વ્યાકુલ સર્પ પ્રમાણે દીર્ઘ શ્વાસ લેતાં દેખાય છે. હાય! હું કેવી પાપિની, 'ક્રૂરકર્મા અને નૃશંસહૃદયા છું કે, પોતાની સન્તતિની આવી દુ:સ્થિતિ જોવા છતાં પણ જીવતી રહી શકી છું! હા—વિધાતા! મારા પ્રાણના આ ક્ષણે જ શતશઃ વિભાગ કેમ થઈ નથી જતા! માતાનું હૃદય આવું કઠોર હોય, એમ કોઈ કાળે પણ સાંભળવામાં નથી આવ્યું! એથી એવું સહજમાં અનુમાન થઈ શકે છે કે, ભારતવાસીઓની હજી પણ કોઈ વધારે દુર્દશા જોવાનું મારા ભાગ્યમાં અવશિષ્ટ છે, માટે જ હું જીવતી રહી છું." એમ કહી અશ્રુ લૂછીને ભારતજનનીએ સુપ્ત સંતાનોમાંના એક સંતાનના હસ્તને સ્પર્શ કર્યો અને તેને જાગૃત કરવાના હેતુથી નમ્રતાપૂર્વક મૃદુ સ્વરથી કહ્યું કે, "પુત્ર! ઉઠ! આવી રીતે સૂઈ રહેવાથી ભાગ્યનો ઉદય થઈ શકવાનો નથી. આ સમય પૂર્વ કાળના સમય જેવો નથી. તમારા તે દિવસો વહી ગયા છે. હવે ઉઠો અને આ આલસ્ય અને શિથિલતારૂપ રોગના નિવારણનો ઐક્યાવલંબનથી સંપરૂપ ઔષધનો ઉપચાર કરો. જો એમ નહિ કરો, તો રોગ અસાધ્ય થવા પછી કોઈ પણ ઉપાય લાભકારક થઈ શકશે નહિ.' એકને એવો ઉપદેશ આપીને ભારતજનનીએ બીજા સન્તાનને ઉઠાડ્યો, એટલે પ્રથમ પાછો સૂઈ ગયો. એવી રીતે એકને ઉઠાડે એટલે બીજો

સૂઈ જાય, એવો જ વ્યાપાર ત્યાં ચાલવા લાગ્યો. અર્થાત્ ભારતમાતાએ સર્વને જગાડ્યા, પણ પાછા સર્વ પૂર્વ પ્રમાણે જ સૂઈ ગયા. એથી અંતે હતાશ થઇને ભારતજનની બોલી કે, "હાય! પુત્રો! હસ્તી કુંભવિદારક સિંહ સમાન આર્યનરો! તમારી શી સ્થિતિ થશે? તમારા ભયંકર ભવિષ્યની કલ્પનાથી હૃદય વિદીર્ણ થઈ જાય છે! આટલા બધા સમયથી હું તમને જગાડવાનો યત્ન કરું છું અને તમને ઉપાલંભથી ઉત્સાહવાન્ કરવાની ચેષ્ટા કરું છું, પરંતુ તમારા ધ્યાનમાં કાંઈ પણ આવતું નથી. મારા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. હા–હવે મેં જાણ્યું. અદ્યાપિ તમારી જાગૃતિનો સમય આવ્યો નથી. અત્યારે તમને જાગૃત કરવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે, તે વિફળ જ થવાનો. એક ઊઠે છે, તો બીજો સૂઈ જાય છે. ત્યારે શું હતાશ થઇને આમને આવી સ્થિતિમાં જ રહેવા દેવા? ના–હજી પણ એક વાર ઉદ્યોગ કરવો જોઇએ."

"મારા પ્રિયતમ વત્સો! હજી પણ ઊઠો અને ધૈર્યના ઉત્સાહ તથા ઐક્યના ઉપદેશોને મનમાં ધારીને આ દુઃખિની જનનીના દુઃખનું દમન કરવામાં તનુમનધનથી તત્પર થાઓ! અત્યાર સુધી જે જે કષ્ટો આવ્યાં, તે તો સઘળાં મેં સહન કર્યાં, પણ હવે તો એવો કોઈ ઉપાય કરો કે, જેથી મારા શોકના સમુદ્રનો પ્રવાહ આગળ વધતો અટકે! હે જગદીશ્વર! તું સર્વ શક્તિમાન્ છે અને કોઈ પણ કાર્ય તને અશક્ય કે દુર્ઘટ નથી. માટે આ અબળાપર દયા કરીને દુઃખનું નિવારણ કર અને આ મારી પ્રાર્થનાને સ્વીકારીને ડૂબતા ભારતવર્ષનું તારણ કર!!!" એમ કહીને નિર્બળ ભારતજનની શરીરમાં શક્તિ ન હોવાથી મૂર્ચ્છિત થઇને ધરણીપર ઢળી પડી. કોઈ પણ સંતાને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. અંતે નિરાશાનો વેગ અનિવાર્ય થવાથી શિથિલાંગી ભારતમાતાના પ્રાણ આ નશ્વર સંસારમાંથી અનંત સુખદાયક સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરી ગયા.

સ્વપ્નગત પ્રતિ કાળાપહાડથી એ કરુણાજનક દૃશ્ય જોઈ શકાયું નહિ–તેનાં નયનોમાંથી અશ્રુની શ્રાવણ ભાદ્રપદ સમાન સહસ્રધાર વૃષ્ટિ થવા લાગી. તે પોતે ભારતજનનીને જીવિત કરવાની વ્યર્થ ચેષ્ટા કરવાનો વિચાર કરતો હતો અને ભારતવાસિજનોને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન આદરતો હતો, એટલામાં આકાશમાંથી અચાનક એક વિમાન ઉતરતું તેના જોવામાં આવ્યું–તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ભારતજનનીના શબ પાસે વિમાન આવીને અટક્યું અને તેમાંથી એક ભવ્યાકૃતિ દેવ ઉતરીને પૃથ્વીપટપર ઉભો રહ્યો. તે દેવ પોતાની મૃદુ સુરલોકીય વાણીથી, રોદન કરતા કાળાપહાડને આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કેઃ–

કાવ્ય છંદ.

"પ્રતિકૂલ દૈવ, તવ રોદન રંગો આ શા?
ત્યજ વીર! હવે ભારતહિતની સહુ આશા!
સુખસૂર્ય ઉદિત નહિ ભારતમાંહીં થાશે;
ગત દિવસો સ્વપ્ને પણ નહિ અહિં દેખાશે.
સ્વાતંત્ર્ય, ધૈર્ય, બળ, નષ્ટ સર્વ થાવાનાં;
મંગલમય ભારત ભૂમિ સ્મશાન સમાનાં;–
થાશે, વિસ્તરશે, દારુણ દુઃખ વિકારો;
વસશે વિરોધ ને કલહ સર્વ ગૃહ દ્વારો.
વધશે અતિશય અજ્ઞાન મૂર્ખતા ભારી;
વીરતા એકતા મમતા દૂર સિધારી.
ત્યજિ ઉદ્યમ ભારતવાસિ દાસ સહુ બનશે;
બ્રહ્મ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય, શૂદ્રતા ધરશે.
થાશે કતિપય જન પોતે સ્વયંપ્રકાશી;
ને નષ્ટ થશે સહુ સત્ય ધર્મ અવિનાશી.
થાશે ઈશ્વરથી વિમુખ ભરતભૂવાસી;
ત્યજિ સુમાર્ગ થાશે, સર્વ કુમાર્ગવિલાસી.
નિજ વસ્તુ માનશે જાણે હોય પરાઈ;
બીજાની રીતિ જઈ પકડશે ધાઈ.
સ્વાર્થી મટિ નિજ આર્ય બન્ધુથી લડશે;
અભિમાન માનિને શત્રુચરણમાં પડશે.
નિજ કુલ ત્યાગિને નીચ સંગમાં વસશે;
નિજ દેશ લાભની કૃતિથી છેટા ખસશે.
"હા હતા અમે સ્વાધીન, આર્ય, બળધારી;"
એ વાત સર્વથા દેશે જનો વિસારી.
હરિવિમુખ, ધર્મધનધામહીન નરનારી;
આલસી મંદ તનું ક્ષીણું ક્ષુધિત સંસારી.
આનન્દે સ્હેશે શત્રુચરણની લાતો;
ને સત્ય વીર મરશે સહિ મન–આઘાતો."

"હા–સત્યવીર તો મનના આઘાતો સહી હૃદયમાં બળી બળીને જ મરવાના." કાળાપહાડે તે દેવનાં વચનોને અનુમતિ આપી અને એકાએક તેનાં નેત્રો ઉઘડી ગયાં. પ્રભાતકાળનો પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રસરી ગયો હતો અને ભારતજનની, ભારતભારતી, ભારતલક્ષ્મી કે ભવિષ્યવાદી દેવ કોઈ પણ ત્યાં જોવામાં ન આવ્યું. ચર્મચક્ષુથી તો સ્વપ્નનો આદર્શ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો, પરંતુ અદ્યાપિ કાળાપહાડનાં હૃદયચક્ષુ તે આદર્શને સારી રીતે જોઈ શકતાં હતાં. તેણે તત્કાળ એક અનુચરને પ્રભાતને પોતા પાસે લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી. થોડી જ વારમાં તે અનુ-

સૂઈ જાય, એવો જ વ્યાપાર ત્યાં ચાલવા લાગ્યો. અર્થાત્ ભારતમાતાએ સર્વેને જગાડ્યા, પણ પાછા સર્વ પૂર્વ પ્રમાણે જ સૂઈ ગયા. એથી અંતે હતાશ થઈને ભારતજનની બોલી કે, "હાય! પુત્રો! હસ્તી કુંભવિદારક સિંહ સમાન આર્યનરો! તમારી શી સ્થિતિ થશે? તમારા ભયંકર ભવિષ્યની કલ્પનાથી હૃદય વિદીર્ણ થઈ જાય છે! આટલા બધા સમયથી હું તમને જગાડવાનો યત્ન કરું છું અને તમને ઉપાલંભથી ઉત્સાહવાન્ કરવાની ચેષ્ટા કરું છું, પરંતુ તમારા ધ્યાનમાં કાંઈ પણ આવતું નથી. મારા સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. હા–હવે મેં જાણ્યું. અદ્યાપિ તમારી જાગૃતિનો સમય આવ્યો નથી. અત્યારે તમને જાગૃત કરવાનો જે પ્રયત્ન કરવામાં આવશે, તે વિફળ જ થવાનો. એક ઊઠે છે, તો બીજો સૂઈ જાય છે. ત્યારે શું હતાશ થઈને આમને આવી સ્થિતિમાં જ રહેવા દેવા? ના–હજી પણ એક વાર ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ."

"મારા પ્રિયતમ વત્સો! હજી પણ ઊઠો અને ધૈર્યના ઉત્સાહ તથા ઐક્યના ઉપદેશોને મનમાં ધારીને આ દુઃખિની જનનીના દુઃખનું દમન કરવામાં તનુમનધનથી તત્પર થાઓ! અત્યાર સૂધી જે જે કષ્ટો આવ્યાં, તે તો સઘળાં મેં સહન કર્યાં, પણ હવે તો એવો કોઈ ઉપાય કરો કે, જેથી મારા શોકના સમુદ્રનો પ્રવાહ આગળ વધતો અટકે! હે જગદીશ્વર! તું સર્વ શક્તિમાન્ છે અને કોઈ પણ કાર્ય તને અશક્ય કે દુર્ઘટ નથી. માટે આ અબળાપર દયા કરીને દુઃખનું નિવારણ કર અને આ મારી પ્રાર્થનાને સ્વીકારીને ડૂબતા ભારતવર્ષનું તારણ કર!!!" એમ કહીને નિર્બળ ભારતજનની શરીરમાં શક્તિ ન હોવાથી મૂર્ચ્છિત થઈને ધરણીપર ઢળી પડી. કોઈ પણ સંતાને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યું નહિ. અંતે નિરાશાનો વેગ અનિવાર્ય થવાથી શિથિલાંગી ભારતમાતાના પ્રાણ આ નશ્વર સંસારમાંથી અનંત સુખદાયક સ્વર્ગમાં પ્રયાણ કરી ગયા.

સ્વપ્નગત પ્રતિ કાળાપહાડથી એ કરુણાંજનક દૃશ્ય જોઈ શકાયું નહિ–તેનાં નયનોમાંથી અશ્રુની શ્રાવણ ભાદ્રપદ સમાન સહસ્રધાર વૃષ્ટિ થવા લાગી. તે પોતે ભારતજનનીને જીવિત કરવાની વ્યર્થ ચેષ્ટા કરવાનો વિચાર કરતો હતો અને ભારતવાસિજનોને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન આદરતો હતો, એટલામાં આકાશમાંથી અચાનક એક વિમાન ઉતરતું તેના જોવામાં આવ્યું–તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ભારતજનનીના શબ પાસે વિમાન આવીને અટક્યું અને તેમાંથી એક ભવ્યાકૃતિ દેવ ઉતરીને પૃથ્વીપટપર ઉભો રહ્યો. તે દેવ પોતાની મૃદુ સુરલોકીય વાણીથી, રોદન કરતા કાળાપહાડને આશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે:–

કાવ્ય છંદ.

"પ્રતિકૂલ દૈવ, તવ રોદન રંગો આ શા?
ત્યજ વીર! હવે ભારતહિતની સહુ આશા!
સુખસૂર્ય ઉદિત નહિ ભારતમાંહીં થાશે;
ગત દિવસો સ્વપ્ને પણ નહિ અહિં દેખાશે.
સ્વાતંત્ર્ય, ધૈર્ય, બળ, નષ્ટ સર્વ થવાનાં;
મંગલમય ભારત ભૂમિ સ્મશાન સમાનાઃ—
થાશે, વિસ્તરશે, દારૂણ દુઃખ વિકારો;
વસશે વિરોધ ને કલહ સર્વ ગૃહ ધારો.
વધશે અતિશય અજ્ઞાન મૂર્ખતા ભારી;
વીરતા એકતા મમતા દૂર સિધારી.
ત્યજિ ઉદ્યમ ભારતવાસિ દાસ સહુ બનશે;
બ્રહ્મ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય, શૂદ્રતા ધરશે
થાશે કતિપય જન પોતે સ્વયંપ્રકાશી;
ને નષ્ટ થશે સહુ સત્ય ધર્મ આવનાશી.
થાશે ઈશ્વરથી વિમુખ ભારતભૂવાસી;
ત્યજિ સુમાર્ગ થાશે, સર્વ કુમાર્ગવિલાસી.
નિજ વસ્તુ માનશે જાણે હોય પરાઈ;
બીજાની રીતિ જઈ પકડશે ધાઈ.
સ્વાર્થો માટે નિજ આર્ય બન્ધુથી લડશે;
અભિમાન માનિને શત્રુચરણમાં પડશે.
નિજ કુલ ત્યાગિને નીચ સંગમાં વસશે;
નિજ દેશ લાભની કૃતિથી છેટા ખસશે.
"હા હતા અમે સ્વાધીન, આર્ય, બલધારી;"
એ વાત સર્વથા દેશે જનો વિસારી.
હરિવિમુખ, ધર્મધનધામહીન નરનારીઃ
આલસી મંદ તનું ક્ષીણું ક્ષુધિત સંસારી.
આનન્દે સ્હેશે શત્રુચરણની લાતોઃ
ને સત્ય વીર મરશે સહિ મન—આઘાતો."

"હા—સત્યવીર તો મનના આઘાતો સહી હૃદયમાં બળી બળીને જ મરવાના." કાળાપહાડે તે દેવનાં વચનોને અનુમતિ આપી અને એકાએક તેનાં નેત્રો ઉઘડી ગયાં. પ્રભાતકાળનો પ્રકાશ સર્વત્ર પ્રસરી ગયો હતો અને ભારતજનની, ભારતભારતી, ભારતલક્ષ્મી કે ભવિષ્યવાદી દેવ કોઈ પણ ત્યાં જોવામાં ન આવ્યું. ચર્મચક્ષુથી તો સ્વપ્નનો આદર્શ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો, પરંતુ અદ્યાપિ કાળાપહાડનાં હૃદયચક્ષુ તે આદર્શને સારી રીતે જોઈ શકતાં હતાં. તેણે તત્કાળ એક અનુચરને પ્રભાતને પોતા પાસે લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી. થોડી જ વારમાં તે અનુ-

ચર સાથે પ્રભાત બંધુ કાળાપહાડની સેવામાં આવીને ઉપસ્થિત થયો. કાળાપહાડે પ્રભાતને સ્વપ્નમાં જોએલી સઘળી ઘટનાનું અથેતિ વર્ણન કરી સંભળાવ્યું. પ્રભાતને તે સાંભળીને બહુ જ આશ્ચર્ય થયું અને સાથે ભારતની ભાવિ દુર્દશાનું ભવિષ્ય સાંભળીને તે હતાશ પણ થઈ ગયો. કાળોપહાડ તેની મુખમુદ્રાના પરિવર્ત્તનથી તેના મનોભાવને જાણી ગયો અને તેથી અતિશય ગંભીરતા ધારણ કરીને તેણે પ્રભાતને કહ્યું કે, "બંધો ! મારો એક ઉપદેશ સાંભળો અને મારી પ્રાર્થના પ્રમાણે મારા મરણ પછી વર્ત્તવાનું મને વચન આપો. અંતકાળે મારી એ જ ભિક્ષા છે." પ્રભાતે વચન આપ્યું અને કાળાપહાડે ઉપદેશનો આરંભ કર્યો;–

"મારો ઉપદેશ એ જ છે કે, મુસલ્માન રાજ્યકર્ત્તા સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ કરશો નહિ. તમારા આ વિધર્મી ભ્રાતાના અનુરોધથી તમે બાદશાહના દર્બારમાં સારી રીતે સન્માનિત થશો. આર્ય જાતિની ઉન્નતિની હવે કશી પણ આશા નથી. શતશઃ વર્ષો પછી પણ આ પરાધીનતાની શૃંખલા તૂટી શકશે કે નહિ, એનો સંદેહ જ છે. જ્યારે કાળાપહાડના આવા અત્યાચારોથી પણ વંગવાસિજનો જાગૃત ન થયા, ત્યારે ભવિષ્યમાં તેઓ જાગૃત થાય, એવો સંભવ જ નથી."

ત્યારે તો એ મહા ખેદ અને શોકનો જ વિષય કહેવાય કે, ભારતવર્ષની ભાવિ ઉન્નતિની હવે લેશમાત્ર પણ આશા નથી ! શું ત્યારે આર્યાવર્ત્તને અખિલ શાંતિનો ઉપભોગ કદાપિ નહિ જ મળે કે ?" પ્રભાતકુમારે શોકસૂચક ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા.

એના ઉત્તરમાં કાળાપહાડે મંદ, પરંતુ ગંભીર સ્વરથી કહ્યું કે, "મારા પ્રિય સહોદર ! આમ સર્વથા નિરાશ થવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. મને લાગે છે કે, અત્યારે જે હિંદુ અને મુસલ્માનોનો ધર્મવિગ્રહ ચાલ્યાં કરે છે અને તેના યોગે થતા પરસ્પર ક્લેશ તથા તિરસ્કારભાવથી આર્યાવર્ત્તની અવનતિ થતી જાય છે, તેનો પણ કેટલાક કાળ પછી અવશ્ય અંત આવશે. પશ્ચિમમાંથી સર્વથા ભિન્ન ધર્મીય અને સુશિક્ષિત એક નવીન જાતિની સત્તાની ભારતવર્ષમાં સ્થાપના થશે–તે રાજ્યકર્ત્તાઓ ધર્માન્ધતાને દૂર કરી સર્વ ધર્મોને સમાન ગણી ધર્મવિગ્રહને દૂર કરશે અને તેના યોગે આયવર્ત્તની સમસ્ત જાતિઓમાં બંધુભાવનું બીજ રોપાતાં દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ અને શાંતિનો જ પ્રચાર થઈ જશે. તે પશ્ચિમની સત્તા–પાશ્ચાત્ય પ્રકાશ જ ભારતવાસીઓને શીખવશે કે, રાજ્યશકટને કેવી દક્ષતાથી ચલાવવાની અગત્ય છે અને તેને કયા માર્ગમાં ચલાવવાથી તે સુરક્ષિત સ્થાનમાં જઈ પહોંચે છે. એ વિદેશીય સત્તાનું

આગમન તે જ ભારતવાસીઓની અનેક નિરાશાઓમાં છુપાયલી એક માત્ર અમર આશા છે!"

એમ કહીને સેનાપતિએ પાસું બદલ્યું. અનુચરો વિજન અને ચામર ઢોળવા લાગ્યા. પ્રભાત ગુભરાઈને કહેવા લાગ્યો કે, "શી આજ્ઞા છે? કહો. જે આજ્ઞા અત્યારે તમારા મુખમાંથી બહાર પડશે, તેનું હું યથાર્થ પાલન કરીશ."

બહુ જ મૃદુ સ્વરથી સેનાપતિએ શ્વાસ લઈને કહેવા માંડ્યું કે, "મારો બીજો ઉપદેશ એ છે કે, હું એક ભલામણ પત્ર લખી આપું છું, તેની સહાયતાથી મહારાજા નંદકુમારને બંધનમુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરજો. કારણ કે, ઓરીસામાં અમે વિજય મેળવ્યા પછી મહારાજાને તોડી મોકલી આપવામાં આવ્યા છે. મહારાજાને પોતાપાસે બોલાવીને ઓરીસાનું રાજ્ય તેમને હાથોહાથ પાછું સોંપી દેવાની મારી ઇચ્છા હતી, પરંતુ જહાજપુરના વિજયી સૈનિકોની ભૂલથી હું તેમ કરી શક્યો નહિ. હવે રાજ્ય મળવું તો દુર્લભ છે, પણ તમે તેમને બંધનમુક્તિ મેળવી આપજો."

બરાબર શક્તિ ન હોવાથી સેનાપતિ શ્રમિત થવાથી મૌન ધારી પડી રહ્યો અને થોડી વાર વિશ્રાંતિ લીધા પછી પાછો બોલ્યો કે, "ઓરીસામાં અત્યારે પ્રબંધકર્ત્તા કોઈ પણ રાજા નથી. યવન સૈનિકો મહા અત્યાચારી, નિર્દય અને જડ પ્રકૃતિના છે. મેં સેનાના વિશેષ ભાગને તો આવતી કાલે જ ઓરીસા છોડીને ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા આપી દીધી છે. રાજ્યમાં શાંતિ રાખવા માટે જે થોડા ઘણા સૈનિકો અહીં રહેવાના છે, તેમના નાયકની પદવી જ્યાંસુધી બાદશાહનો કોઈ બીજો હુકમ ન આવે, ત્યાંસુધી તમે જ ધારણ કરો અને ઓરીસા રાજ્યનું ન્યાયપૂર્વક શાસન કરો."

એના પ્રત્યુત્તરરૂપે હસ્તદ્વય જોડીને અને વિનીત ભાવથી પ્રભાતે કહ્યું કે, "બંધો! આપની સર્વ આજ્ઞાઓ મને શિરસાવંદ્ય છે; પરંતુ માત્ર આ કાર્યથી મને મુક્ત રાખો, તો મહા કૃપા. ઉત્કલ રાજ્ય–ઓરીસાના સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ કરવાની દેવતા સમક્ષ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરીને મેં હસ્તમાં શસ્ત્રાસ્ત્ર ધારણ કરેલાં હતાં, પરંતુ દુર્દૈવવશાત્ યુદ્ધમાં મારો પરાજય થયો છે. એટલે બંગેશ્વર યવન રાજ્યકર્ત્તાના પ્રતિનિધિરૂપે ઓરીસાનું શાસન કરવું, એ મારામાટે ઉચિત નથી. એવી સ્વાર્થપરાયણતા અને વિશ્વાસઘાતકતાના ભાગી થવાની મારી મનોભાવના નથી. ભ્રાતા! મને ક્ષમા કરો!!"

"ભાઈ! હું સમજ્યો. તમારું હૃદય ખરેખર વીરનું જ છે. હવે હું એ કાર્ય કરવા માટે આગ્રહપૂર્વક તમને કહીશ નહિ. મારે હજી તમને જો કે ઘણી ઘણી વાતો કહેવાની છે, પણ એમ જણાય છે કે, બધી

વાતો કહેવા જેટલો સમય હવે મને મળશે નહિ. કારણ કે, મારી બોલવાની શક્તિ ક્ષણે ક્ષણે હવે ન્યૂન થતી જાય છે અને શ્વાસોચ્છ્વાસનો પણ ધીમે ધીમે અવરોધ થતો જાય છે." કાળાપહાડે પ્રભાતની ઇચ્છાને અનુસરવાનો પ્રયત્ન કરીને કહ્યું.

એ વાક્યો બોલવા પછી તેનામાં વિશેષ સંભાષણ કરવાની શક્તિ રહી નહિ. જખમમાંથી પ્રબળ રક્તની ધારા વહેવા લાગી. તે વિકટમૂર્ત્તિ ધારણ કરીને શય્યાપર ઊઠીને બેઠો થઈ ગયો અને ઉન્મત્તવત્ બકવાદ કરતો બોલવા લાગ્યો કે, "હે જગન્નાથ! તમે ક્યાં છો? જગન્નાથની મૂર્ત્તિ, કે જેનું ભારતવાસિજનોના હિતમાટે મેં ખંડન કર્યું હતું, તેનો કોઈ પુનરુદ્ધાર કરજો. જુઓ—પેલી દેખાય ઘોર નરકની છાયા! આ જુઓ પાપના શાસનમાટે આવતો ભયંકર યમદંડ!! જગજ્જનની માતા! પોતાના શાંતિમય અંકમાં આ પાપી બાળકને દયા અને ક્ષમા કરીને વિશ્રામદાયક સ્થાન આપ."

લવારાથી પ્રભાત ગભરાયો અને તેથી તત્કાળ તે ન્યાયરત્ન, ઉષા. નજીરન્ અને બીજાં કેટલાંક મનુષ્યોને ત્યાં બોલાવી લાવ્યો. કાળોપહાડ ટમટમ બધાંને જોયાં કરતો હતો, પણ તેનાથી એક પણ શબ્દ બોલી શકાયો નહિ. ક્ષણ માત્ર પછી સેનાપતિ કાળાપહાડ–પૂર્વાશ્રમી બ્રહ્મકુમાર નિરંજનનું માનુષી શરીર જીવનશૂન્ય થઇને મહા–અનંત શાંતિના અંકમાં જઈ પડેલું દેખાવા લાગ્યું. પ્રભાત હૃદયભેદક આક્રન્દ કરવા લાગ્યો, ન્યાયરત્ન પણ તેવા જ ભીપણ રોદનમાં પ્રવૃત્ત થયો અને ઉષાથી પણ રોદનના વેગને રોકી શકાયો નહિ. એવી જ રીતે ઓરીસાના પ્રત્યેક વિજયી સૈનિકના હૃદયમાં ભયંકર શોકની છાયા પ્રસરી ગઈ–આબાલ વૃદ્ધનાં નેત્રોમાંથી એકસમાન અશ્રુની ધારા નીકળવા લાગી.

માત્ર નજીરન્નાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ નીકળતો જોવામાં ન આવ્યો. ક્યાંથી જોવામાં આવે? તેના હૃદયમાં બળતા સ્નેહાગ્નિએ તેનાં નયનોમાંના નીરને સર્વથા શોષી લીધું હતું. તેનાં નેત્રોમાંથી નીરને સ્થાને અગ્નિની ભીષણ જ્વાળા નીકળતી હતી. શય્યાશાયી સ્વામીના શબને તે સૂક્ષ્મતાથી નિહાળવા લાગી. અંતે તેની વૃત્તિ પતિમાં એટલી તો લીન થઈ ગઈ કે, ત્યાં ને ત્યાં જ નિશ્ચેષ્ટ થઇને તે ધરણીપર ઢળી પડી. તેને સચેતન કરવાના અનેક પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા, પણ સર્વ વ્યર્થ ગયા. તેને એક બીજા તંબૂમાં ઉષા અને તેની બીજી દાસીઓની સંભાળમાં રાખીને સર્વ જનો મૃત કાળાપહાડની મરણક્રિયા કરીને તેને દફનાવવાની સામગ્રી એકત્ર કરવા લાગ્યા. શબને અંતિમ નમસ્કાર કરીને પ્રભાત તથા ન્યાયરત્ને નિરુપાયે શબને યવનોના હાથમાં સોંપી દીધું.

અષ્ટમ પરિચ્છેદ

કાળાપહાડનું દફન અને નઝીરનનું અનુગમન

"The rich, the poor, the great, the small,
Are levell'd; death confounds them all." *Gay.*

"The curfew tolls the knell of parting day,
The lowing herd winds slowly over the lea,
The ploughman homeward plods his weary way
And leaves the world to darkness and to me."

Gray. (Elegy.)

દિવસના તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિ થઇને ચતુર્થ પ્રહરનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો. ધીમે ધીમે સૂર્યનો પ્રકાશ મંદ થતો જતો હતો. ચિલ્કાહ્રદના તીરે પાડીકુડ નામક સ્થાને મુસલ્માનોનાં શબોને દફનાવવાનો કબ્રસ્તાનમાં ચાર ગોરખોદુઓ કોદાળીની સહાયતાથી એક ગોર ખોદવામાં રોકાયલા જોવામાં આવતા હતા. દિવસનો ઉજ્જ્વળ પ્રકાશ અદ્યાપિ જગતમાં વ્યાપેલો છતાં પણ કબ્રસ્તાન નામ ધરાવતું એ સ્થાન એવું તો ભયંકર જેવું લાગતું હતું કે, પાષાણહૃદયી મનુષ્યો પણ ત્યાં ભયભીત થઈ જાય, એમાં કશો પણ સન્દેહ હતો નહિ. સર્વત્ર મૃત નરનારીઓની કબરો વિસ્તરેલી હતી અને વૃક્ષોની શાખાઓમાં છૂપાઇને ... ઘુવડ આદિ પક્ષીઓ પોતાના વિચિત્ર ભયાનક ધ્વનિથી તે સ્વાભાવિક ભયંકર સ્થળને અધિક ભયંકર બનાવવાનો યત્ન કરતા હતા. પોતાના કાર્યમાં લાગેલા ગોરખોદુઓ શ્રમને ટાળવાના હેતુથી નીચેનું ગાયન લલકારતા જતા હતા અને કબર પણ ખોદતા જતા હતા.

"ઇસ ઘર આના રે ભાઇઓ;
કંધેપર લાવે છોડકે જાવે.
અપના બિગાના રે ભાઇઓ–ઈસ ઘર.
સાધૂ પંડિત સેટ ભિકારી.
કોઇકો ન છોડે મોત કટારી;
સબકો હય જાના રે–સબકો હય જાના રે;
સબકો હય જાના રે ભાઇઓ"–ઈસ ઘર.

અહા! કેવું રહસ્યમય ગાયન છે! પણ મૂઢજનો એના રહસ્યને ક્યાં સમજે છે? તેઓ તો ક્ષણિક સંસારનેજ જીવનસર્વસ્વ માને છે.

કબર ખોદવાનું કાર્ય પૂર્ણ થવા પછી ગોરખોદુઓ વિશ્રાંતિ લેવાને બેઠા અને પોતપોતામાં નીચે પ્રમાણે સંભાષણ કરવા લાગ્યા;–

"આપણને કેટલાક મૂર્ખજનો ગોરખોદુ કહીને ધિક્કારે છે અને આપણને નીચ દૃષ્ટિથી જુએ છે; પણ તેઓ એમ નથી જાણતા કે, તેમની અંતિમ શય્યા બનાવનારા આપણે છીએ. હજાર હજાર શુકરાના તે બારે હકતઆલાના કે, આપણને તેણે આવો રોજગાર આપીને હમેશને માટે ગફલતીની ઊંઘથી જાગતા રાખવાની તકલીફ ઉઠાવી છે. ગોરખોદુ, બાદશાહ, કંગાલ કે માલામાલ સર્વને અંતે તો અહીં જ આવવાનું છે. હિન્દુઓ બળીને ખાક થાય છે અને મુસલ્માનો ખાકમાં દટાઇને ખાક બની જાય છે. પરિણામ એક જ છે." પ્રથમ ગોરખોદુએ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા.

તેને અનુમોદન આપતો બીજો ગોરખોદુ કહેવા લાગ્યો કે, "ભાઈ! તમારું કહેવું બિલ્કુલ ખરું છે. જેઓ અહંકાર કરે છે અને ચાર દિવસની જિન્દગાનીમાટે હજાર જાતના અસત્ વ્યવહાર કરે છે, તેમના જેવો કોઈ પણ મૂર્ખ અને અજ્ઞાની નથી. જુઓ—આ ગોર આપણે અત્યારે જેને માટે ખોદી છે, તે કેવો જાહોજલાલીવાળો પહેલવાન જવાન મર્દ હતો. આખો બંગાળ દેશ જેના નામથી કાંપતો હતો અને પૃથ્વી પણ જેના ચાલવાથી ધ્રુજતી હતી, તે કાળાપહાડ હાડપિંજર અને રક્ત માંસના રૂપમાં આ ગોરમાં દટાશે અને થોડીવાર પછી તેનું નામ સદાને માટે આ ફાની દુનિયામાંથી હવામાં ઊડી જાશે. ગોરખોદુના ધંધાથી આવા આવા વૈરાગ્ય ઉપજાવનારા વિચારો રોજ આપણા મગજમાં તાજા થયા કરે છે અને તેથી આપણે વધારે ગુ' કરવાને તૈયાર નથી થતા, એ આપણાપર ખુદાની એક બહુ જ મોટી મેહરબાની છે, એમ જ માનવું જોઇએ. કેમ નહિ ભાઈ?"

"હા—ભાઈ એમ જ છે. એવી રીતે જોતાં તો આપણે ઘણા જ ભાગ્યશાળી છીએ, લોકો આપણને ધિક્કારે છે, એમાં જ આપણો લાભ વધારે છે." ત્રીજા ગોરખોદુએ પણ તેમની હામાં હા મેળવી.

એટલામાં ચોથા ગોરખોદુએ અંગુલિનિર્દેશ કરીને પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે, "જુઓ—સેનાપતિની મૈયત આવે છે. માટે તૈયાર થઈ જાઓ—જોઇતી સર્વ વસ્તુઓ તો તૈયાર છે ને? જુઓ."

ગોરખોદુઓ પોતાના કર્તવ્યમાટે તૈયાર થઇને ઊભા રહ્યા. થોડી વારમાં સેંકડો મનુષ્યોનો સમૂહ સેનાપતિ કાળાપહાડના જનાજાને લઇને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કબરથી થોડી દૂરપર પ્રથમ જનાજાને જમીનપર ઉતારવામાં આવ્યો અને મુસલ્માની ધર્મ પ્રમાણે કેટલીક ક્રિયાઓ કરી રહ્યા પછી, શબને કબ્રમાં પધરાવવામાં આવ્યું.

શબને કબરમાં પધરાવ્યા પછી ગોરખોદુઓ જેવા ઉપરથી માટી

વાળવા જતા હતા, તેવો જ એકાએક પાછળથી આવીને કોઈ વ્યક્તિએ એવો પોકાર કર્યો કે, "સબૂર–મને મારા સ્વામીના મુખનું દર્શન કરવા દ્યો!" ગોરખોદુઓ અને બીજા સર્વ મનુષ્યો એ પોકારથી આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. એટલામાં એક મુક્ત કેશકલાપવાળી અને અસ્તાવ્યસ્ત વસ્ત્રોવાળી સુંદર યુવતી ત્યાં આવીને ઉભી રહી અને તત્કાળ કબરના મુખપર જઇને એકી ટસે પોતાના કબરવાસી મૃત પતિના મુખનું અવલોકન કરવા લાગી. વાંચકો જાણી તો ગયા જ હશે કે, એ બીજી કોઈ નહિ, પણ કાળાપહાડની પત્ની નજીરન્ જ હોવી જોઇએ. થોડીવાર તો તે કાંઈ પણ બોલી નહિ. અંતે કિંચિદ્ કોપનો ભાવ દર્શાવીને મૃત સ્વામીને સંબોધીને તે કહેવા લાગી કે;––

"નાથ! મારાથી વિમુખ થઇને આમ અહીં શામાટે પડ્યા છો? શું પુષ્પની શય્યા આપના માટે તૈયાર નથી, કે આમ માટીમાં લેટ્યા છો? આ તમારી અર્ધાંગનાનો અનુરાગ પણ આપના મનમાંથી ચાલ્યો ગયો છે કે શું? આપના જેવા સુજ્ઞ અને શૂરવીરે આવો કોપ કરવો ન જોઈએ! કદાચિત્ આપ સ્વર્ગમાં અપ્સરાને વરવાના મોહથી જતા હશો–જો એમ જ હતું, તો મને પ્રેમપાશમાં શામાટે ફસાવી? ચાલો–ઉઠો–આ દાસીની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરો! નહિ તો હું અહીં જ પાતમહત્યા કરીશ અને તમને સ્ત્રીહત્યાનું ઘોર પાપ લાગશે!"

આટલા બધા કાલાવાલા કરવા છતાં પણ નજીરનને કાંઈ પણ ર મળ્યુ નહિ. મૃત મનુષ્ય તે કેવી રીતે ઉત્તર આપે? નજીરનનો ઉન્માદ વધી ગયો. "તમે નથી જ બોલતા, તો લ્યો આ બલિદાન" એમ કહીને તેણે કબરને ઢાંકવામાટે પાસે મૂકેલા પાષાણપર પોતાનું માથું પછાડ્યું–તેના માથામાંથી ખળખળ કરતો રક્તનો પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો અને તે મૂર્ચ્છિત થઇને મૃતતુલ્ય બની ગઈ.

એટલામાં તેની દાસીઓ ત્યાં આવી પહોંચી અને તેઓ તેને પાછી તંબૂમાં લઈ આવી. વૈદ્યે અનેક પ્રકારના ઉપચારો કર્યા, તેથી ઠેઠ બીજે દિવસે સવારમાં રક્તનું વહન બંધ થયું અને તે કાંઇક શુદ્ધિમાં આવી. પરંતુ તેના ઉન્માદનો નાશ તો ન જ થયો. ક્ષણે ક્ષણે જાણે તે કબરમાં પડેલા કાળાપહાડને પ્રત્યક્ષ જોતી હોયની! તેવી રીતે તેને ઉદ્દેશીને આખો દિવસ લવારો કર્યા કરતી હતી. અન્ન અને જળનો તો તેણે પતિના મરણની ઘટિકાથી જ ત્યાગ કરી દીધો હતો, તેનું પાછું તેણે ગ્રહણ કર્યું નહિ. પ્રભાત અને ઉષા તેને અનેક પ્રકારનાં આશ્વાસન આપતાં હતાં અને પ્રશ્નો પૂછતાં હતાં, પણ સર્વ વ્યર્થ. ભગ્નહૃદયા

નજીરુન્નિસાના મનથી સમસ્ત સંસારનો નાશ થઈ ગયો હતો. કાળાપહાડ વિના તેને બીજા કશાના પણ સ્મૃતિ હતી નહિ.

પતિપત્નીના પરસ્પર પ્રેમનું સૌન્દર્ય, સર્વ તંતુવાદ્યોના મિષ્ટ સ્વર કરતાં પણ અધિક મનોહર છે. પ્રેમના પ્રભાવથી સ્ત્રી કિંવા પુરુષ પોતાના પ્રિયકર કે પોતાની પ્રિયતમામાટે મરવાને પણ તત્પર થઈ જાય છે. સમસ્ત ગ્રીસ દેશમાં આલેસ્ટિજ જેવું એક પણ સ્ત્રીરત્ન આજ દિવસ સૂધી નીપજ્યું નથી. એ સ્ત્રી પોતાના પતિમાટે પ્રાણ અર્પવાને કટિબદ્ધ થઈ હતી. તેના પતિનાં માતાપિતા અને ઈતર આપ્તગોપ્ત હતાં, પરંતુ તેમનામાંથી કોઈ પણ જીવ આપવાને તૈયાર થયું નહિ. પત્ની આલેસ્ટિજનો પ્રેમ એટલો બધો બલવત્તર થઈ ગયો કે, તેના સમક્ષ માતાપિતાનો પોતાના પુત્ર વિશેનો પ્રેમ ફીકો પડી ગયો અને તેઓ માત્ર નામના જ આપ્તગોપ્ત છે, એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યું. એ સ્ત્રીનું એવું કઠિન પાતિવ્રત્ય મનુષ્યોને તેમ જ દેવોને એવું ગમ્યું કે, દેવોએ સુપ્રસન્ન થઇને તેને પુનઃ પૃથ્વીપર જવાની પરવાનગી આપી. એવી આજ્ઞા આજ સૂધીમાં થોડી જ સ્ત્રીઓને મળી હશે. દેવોએ તેના અલૌકિક પતિપ્રેમ અને સદ્ગુણને જોઇને તેનો એટલો બધો સત્કાર કર્યો. હિંદુસ્તાનમાં પણ જે સ્ત્રીઓ પતિ પાછળ સતી થએલી છે, તેને લોકો અદ્યાપિ વંદ્ય માને છે. ફૈયજી નામનો એક સુપ્રસિદ્ધ ઇરાની કવિ ઈ૦ સ૦ ૧૬૦૫માં શહનશાહ અકબર આજમના દરબારનો એક [illegible] ગણાતો હતો. અરબી અને ફારસી ભાષામાં એ અદ્વિતીય મનાતો [illegible] અને અદ્યાપિ મનાય છે. એણે કાશીમાં લાંબો સમય ગાળીને સંસ્કૃત ભાષાનો પણ બહુ જ સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એની આજે પણ પ્રથમ પંક્તિના મુસલ્માન કવિઓમાં ગણના થાય છે. અકબરના દરબારમાં માત્ર કવિતા કરીને જ બેસી રહેનાર કવિઓમાંનો એ નહોતો, કિન્તુ એ અકબરના એક મુખ્ય મંત્રીની પદવી પણ ધરાવતો હતો. આર્યાવર્તના સર્વ ભાગોમાં ભ્રમણ કરીને આર્યોના અનેક રીતિ રિવાજોનો એણે ઘણો જ સારો અનુભવ મેળવ્યો હતો. એ સત્યવક્તા મહાનુભાવ પણ, પતિ પાછળ સતી થતી ભારતવર્ષની અબળાઓ વિશે પોતાના બહુ જ ઉચ્ચ પ્રકારના વિચારો દર્શાવી ગયો છે. નીચે આપેલા તેના એક અમૂલ્ય અને અક્ષરે અક્ષર સત્ય શેર (છંદ)થી વાચકો તેના અભિપ્રાયની કલ્પના કરી શકશે.

"દર મહુબ્બત ચૂંજને હિન્દૂ કસે મર્દાના નેસ્ત;
સોખ્તન બર શમઅ: મુર્દઃ કારે હર પરવાના નેસ્ત."

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે, પ્રેમ (રાખવા–સાચવવા)માં

હિન્દુ સ્ત્રીઓ સમાન કોઈ પણ શૂરવીર નથી. (કારણ કે) ઓલવાઈ ગયેલા દીપક પાછળ બળી મરવું, એ કાંઈ પ્રત્યેક પતંગિયાની શક્તિ (કૃતિ) નથી. અર્થાત્ પ્રત્યેક સ્ત્રી પોતાના મૃત પતિને પ્રાણ અર્પવાને શક્તિવતી હોતી નથી.

અહા—એ વિદેશી અને વિધર્મી કવિના વિચારો આર્ય અબળાઓની કેટલી અને કેવી ઉચ્ચ ભાવનાને દર્શાવે છે. એવી અબળાઓ જ ભારતની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા છે.

જાણે ગ્રીસની આલેસ્ટિજે નજીરન્નિસાના રૂપમાં આર્યાવર્ત્તમાં પુનર્જન્મ લીધો હોયની! તેવી રીતે નજીરન્ પોતાના પતિ પાછળ પ્રયાણ કરવાને સર્વથા તૈયાર થઈ ગઈ અને તેથી પ્રભાતના બંધુપ્રેમની અને ન્યાયરત્નના શિષ્યપ્રેમની ન્યૂનતા પ્રસક્ષ સર્વના જોવામાં આવી. બે દિવસ વીતી ગયા અને ત્રીજા દિવસના રવિનો ઉદય થયો. નજીરન્નાં શરીરની અને મનની સ્થિતિને જોતાં તેના જીવવાની જરા પણ આશા કોઇના મનમાં રહી નહોતી. જેમ જેમ સૂર્ય આકાશમાં વધારે અને વધારે ઉચ્ચ ચઢતો હતો, તેમ તેમ નજીરન્નિસાના જીવનરૂપી દીપના નિર્વાણનો સમય નિકટ આવતો જતો હતો. તેના શરીરની અને શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ ક્ષણે ક્ષણે મંદ થવા માંડી હતી અને હસ્ત પાદ આદિ અવયવો પણ શિથિલ અને શીતલ થતા જતા હતા. તો પણ પતિના નામોચ્ચારનો ધ્વનિ તો તેના મુખમાંથી સંભળાયા જ કરતો હતો. લગભગ મધ્યાહ્ન સમયે તેને વાચા ફૂટી—શરીરમાં એકાએક બળ આવવાથી પોતાની મેળે જ ઊઠીને તે શય્યામાં બેઠી થઈ ગઈ અને પ્રભાતને ઉદ્દેશીને ભીષણતાના ભાવથી મિશ્રિત મંદસ્વરે કહેવા લાગી કે;—

"પ્રભાતકુમાર! તમે મારા પતિના સહોદર છો અને મારા દીયર છો, પરંતુ મારા બંધુ કરતાં પણ હું તમારામાં વધારે સ્નેહ રાખું છું. જે વેળાએ આપને ત્યાં હું કેદ હતી, તે વેળાએ આપણા સંબંધથી આપણ બન્ને અજ્ઞાત છતાં પણ તમે જે એક વીર અને આર્યનરને ઘટે તેવું વર્તન મારી સાથે રાખ્યું હતું અને તેથી મારા શત્રુ છતાં પણ તમારામાટે મારા મનમાં ઉચ્ચ વિચારો બંધાયા હતા. આવા સદ્ગુણો તમારામાં ઓતપ્રોત ભરેલા હોવાથી ખુદા તમારું બન્ને જહાનમાં સારું અને સારું જ કરશે. હું એક મુસલ્માન સ્ત્રી છું. અમારામાં પતિસાથે દટાઇને સતી થવાનો રિવાજ નથી. પણ હિંદુઓના મૃત પતિની ચિતામાં પ્રવેશ કરીને પત્નીના સતી થવાના રિવાજને હું બહુ જ વખાણું છું. જે સ્ત્રીના મનમાં સત્ય સ્નેહભાવના હોય, તે પતિના ચિરકાળના વિયોગને સહી શકે જ નહિ, એ સિદ્ધાન્ત છે. તમારા વડિલ બંધુ અને મારા

સૌભાગ્યહેતુ સ્વામીનો સ્વર્ગવાસ થયો છે, તો મારે પણ તેમની પાછળ તેમની સેવા કરવાને જવું જ જોઇએ. મારો અંતકાળ હવે નિકટ આવી પહોંચ્યો છે; માટે વૈદ્યોને ઔષધોપચારનો વ્યર્થ શ્રમ આપશો નહિ. જડ ઔષધિથી મારો રોગ સારો થાય, એવો સંભવ નથી. મારા રોગના નિવારણનું ઔષધ માત્ર મરણ જ છે અને તે જ મને નિરંતરની શાંતિ આપશે. પ્રભાત! તમારી નવીન પત્ની સાથે સદ્ભાવથી વર્તજો અને કોઈ સાથે પણ વિરોધ કરશો નહિ. તમારા ભાઇએ તમને મરણસમયે જે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે મેં છૂપાઇને સાંભળ્યો હતો. મારો પણ એ જ ઉપદેશ છે. એ ઉપદેશને અનુસરીને વર્તવાથી તમને લાભ જ થશે. માટે તેમ જ કરજો. હું વધારે બોલી નથી શકતી!"

નજીરનથી વધારે બોલી શકાયું નહિ. ધીમે ધીમે તેના શરીરની અને સ્નાયુઓની ગતિ મંદ થતી ચાલી. તેણે "પા-આ-ણી." એવા શબ્દનો મંદ ઉચ્ચાર કર્યો અને તત્કાળ એક દાસીએ તેને "આબે-જમજમ" પાયું. નજીરનની તબીયત ઘણી જ બગડેલી હોવાથી એ પાણી પ્રથમથી જ કોઈ હાજીને ત્યાંથી મંગાવીને તૈયાર રાખવામાં આવ્યું હતું. મક્કામાં તીર્થ તરીકે મનાયલું જમજમનું પાણી, આપણા આર્યોમાં જેવી રીતે ગંગાજળ પવિત્ર મનાય છે, તેવું જ પવિત્ર ગણાય છે અને તેને મેળવવામાટે હજારો લોકો ભગીરથ પ્રયત્ન કરતા હોય છે. એ અસાદી પુષ્કળ યાત્રાળુ જનો ત્યાંથી પાછા ફરતી વેળાએ ઘણા જ ભાવથી અને સંભાળથી પોતાની સાથે લેતા આવે છે. આબેજમજમ પીતાં જ નજીરનના શરીરમાં એક પ્રકારની શાંતિ થએલી જોવામાં આવી અને એકાદ ઘટિકા પછી "ખુદા હાફિજ" એ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરીને નજીરને પોતાના પ્રાણ તેના પેદા કરનાર પરવરદિગારને અર્પણ કરી દીધા. તેણે આ અસાર સંસારનો ત્યાગ કર્યો—અર્થાત્ નજીરનનું મરણ નીપજ્યું.

ઘણી જ ધામધૂમથી એ સતી અને સાધ્વી સ્ત્રીના શબને તેના પતિની કબર પાસે જ દફનાવવામાં આવ્યું. પ્રભાતનો એ સમયનો શોક અનિવાર્ય હતો. તેને શાંત કરવાના હેતુથી કાળાપહાડનો કારાગૃહમાંનો વૃદ્ધ સિપાહી અનેક પ્રકારે તેને સમજાવવા લાગ્યો અને અંતે તેણે ધર્મશાસ્ત્રની નીચે લખેલી પંક્તિઓનો ઉચ્ચાર કર્યો;—

"एकः प्रजायते जंतुः, एक एव प्रलीयते ।
एकोऽनुभुंक्ते सुकृतं, एक एव च दुष्कृतम् ॥
मृतं शरीरमुत्सृज्य, काष्ठलोष्ठसमं क्षितौ ।
विमुखा बांधवा यान्ति, धर्मस्तमनुगच्छति ॥

तस्माद्धर्मं सहायार्थं, नित्यं संचिनुयाच्छनैः ।
धर्मेण हि सहायेन, तमस्तरति दुस्तरम्" ॥ (मनुः)

"અર્થાત્ પ્રાણી એકલો જ જન્મે છે અને એકલો જ મરણ પામે છે; પુણ્યનાં ફળો પણ એકલો જ ભોગવે છે અને પાપોનો દંડ પણ એકલો જ સહન કરે છે. મરણ પછી તેના આપ્ત મિત્રો તેના મૃત દેહને કાષ્ઠ કિંવા મૃત્તિકાનાં પિંડ પ્રમાણે પૃથ્વીપર પટકીને તત્કાળ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જાય છે. સાથે માત્ર ધર્મ જ જાય છે. એટલા માટે જ જન્મીને મનુષ્યે પરલોકમાં સહાયકર્ત્તા થાય, એવા હેતુથી યથાશકિત પુણ્ય કરવું-એટલે મૃત્યુ પછી દુસ્તર અંધકારમાંથી પ્રાણી પાર પડીને પ્રકાશવાળા સ્થાને પહોંચી શકે છે."

પ્રભાતનો શોક કિંચિદ્ શાંત થયો અને સ્મશાન યાત્રાએ આવેલા સર્વજનોએ પોતપોતાના ગૃહપ્રતિ ગમન કર્યું. સંસાર આવો ક્ષણભંગુર છે !!!

ઉપસંહાર

ગત પરિચ્છેદમાં આપણી નવલકથાની સમાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. એ જગન્નાથની મૂર્ત્તિના ખંડન પછી ઓરીસાના રાજ્યની અને રાજા નન્દકુમારદેવની શી દશા થઈ, તે ઇતિહાસના વાંચકોને સારી રીતે વિદિત છે જ, માટે તેના પુનરુલ્લેખની આવશ્યકતા નથી. હવે જગન્નાથની મૂર્ત્તિના પુનરભિષેકનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપીને પ્રસ્તુત વિષયને પણ આપણે સમાપ્ત કરીશું.

બંગાળાના બાદશાહ સુલયમાને રાજા નન્દકુમારદેવને નિરંતરને માટે દેશનિકાલ કર્યો અને ત્યાર પછી એકવીસ વર્ષ પર્યન્ત ઓરીસામાં એક પ્રકારની અરાજકતા જ વિસ્તરેલી રહી. એ અરાજકતાનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી, માટે તે જાણવાની ઇચ્છા હોય, તો અમે વાચકોને ઇતિહાસ વાંચવાની પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

સેનાપતિ કાળાપહાડના કૃતાન્ત પછી મુસલ્માન સેના પાછી બંગાળામાં ચાલી ગઈ. જે લોકો દુર્ગમાં રહી ગયા, તેઓ જ ઓરીસાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. બીસાના મહન્તે જગન્નાથની અર્ધદગ્ધ મૂર્ત્તિમાંથી પવિત્ર નાભિનો ભાગ કાઢી લઇને તે કુજંગના ગામડિયા જમીનદારોને રાખવાને આપી દીધો. જ્યાં સૂધી ઓરીસાની રાજસત્તા પઠાણોના હાથમાં રહી, ત્યાં સૂધી જગન્નાથની મૂર્ત્તિની પુનઃ સ્થાપના કરી શકાઈ નહિ. એ સમાચારથી અકબરશાહ બહુ જ અસંતુષ્ટ થયો અને તેથી અનુક્રમે મૈનાયમખાં અને ખાનજહાનને સેના સહિત ઓરીસામાં મોકલીને

ઓરીસા પ્રાન્ત પોતે જિતી લીધો. સત્તરમી સદીના આરંભમાં દુનાઈ વિદ્યાધરનો પુત્ર અને "ભોઈ" રાજવંશનો આદિ પુરુષ ગજપતિ રામચંદ્રદેવ સિંહાસને વિરાજમાન થયો અને તેણે કુજંગથી જગન્નાથનો નાભિભાગ મગાવીને શ્રી જગન્નાથ દેવની પુનઃ સ્થાપના કરી.

આપણી વાર્તાના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં સમકાલીન બે મુસલ્માની રાજ્યો અસ્તિત્વ ધરાવતાં હતાં. એક દિલ્લીનું અને બીજું ગૌડબંગાલનું. અલ્લાહાબાદની પશ્ચિમનો પ્રદેશ દિલ્લીના શાસનમાં હતો અને તેની પૂર્વનો બ્રહ્મપુત્રા નદી પર્યન્તનો સર્વ પ્રદેશ ગૌડબંગાળાની સત્તાને આધીન હતો. છતાં પણ એ ઉભય રાજ્યો સર્વદા નિરાળાં જ રહેતાં હતાં, એમ માનવાનું નથી; કારણ કે, દિલ્લીનો કોઈ બાદશાહ પરાક્રમી થયો, એટલે તે ગૌડના અધિકારીને પોતાનો અંકિત સમજતો હતો. એટલે કે, કોઈ કોઈવાર બંગાળાના સૂબેદારને દિલ્લીશ્વરનું સ્વામિત્વ સ્વીકારવું પડતું હતું. તોપણ ગૌડના રાજ્યની વ્યવસ્થા અકબરના સમયપર્યન્ત સર્વથા સ્વતંત્ર હતી, એમ કહેવામાં કશો પણ પ્રત્યવાય આવે તેમ નથી. સારાંશ કે, સુલયમાનની ગણના પણ સ્વતંત્ર રાજ્યકર્ત્તાઓમાં જ થાય છે.

પ્રભાત, ઉષા અને ન્યાયરત્ન સ્વદેશમાં આવી પહોંચ્યાં. ઉષા પોતાની માતાને લાંબા વિયોગ પછી મળી. માતાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો. પ્રભાત બાદશાહ સુલયમાનને મળવામાટે તાંડે ગયો. પ્રભાતમાટે કાળાપહાડે મરવા પહેલાં જે સિફારિશનામું (ભલામણ પત્ર) બાદશાહની હુજૂરમાં મોકલ્યું હતું, તે સુલયમાનને પ્રથમથી જ મળી ગયું હતું. એટલે બહુ જ આદર અને સન્માનસહિત તેણે પ્રભાતનો સત્કાર કર્યો. "મારા પ્રિય સેનાપતિના મરણથી મારો જમણો હાથ ભાંગી ગયો!" ઇત્યાદિ કહીને કાળાપહાડના મરણમાટે બહુ જ શોક દર્શાવ્યો.

પ્રભાતની જે સ્થાવર અને જંગમ સંપત્તિ જપ્ત કરી લેવામાં આવી હતી, તે તેને પાછી આપવામાં આવી અને કાળાપહાડની સર્વ સંપત્તિનો સ્વામી પણ તે જ થયો. બાદશાહની આજ્ઞાથી સેંકડો સૈનિકો સેનાપતિની ધન સંપત્તિ અને ગૃહ વસ્તુઓને વાહનોના પૃષ્ઠભાગે લાદીને તાંડામાંથી નીકળ્યા અને તેમની સાથે સાથે પ્રભાત પણ પાછો સ્વદેશમાં આવીને ઉષા સાથે સુખમાં દિવસો વીતાડવા લાગ્યો.

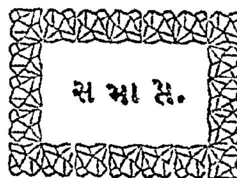
કાળાપહાડના સ્વપ્નમાં દેવે ભાખેલા '**ભારતના ભવિષ્ય**'ની સત્યતાનો ત્યારપછીનો હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણને પૂર્ણ પરિચય આપે છે. જે ભારતવર્ષ વિશ્વમાં એક વેળાએ સર્વોપરિ સત્તા ધરાવતું હતું, તે ભારતવર્ષ મુસલ્માનોના રાજ્યકાળમાં દાસત્વની શૃંખલામાં બંધા-

યલું હતું. જે ભારતવર્ષ ધનસંપત્તિ તથા ધાન્યસંપત્તિથી એકવાર સમૃદ્ધ હતું, તે જ ભારતવર્ષ નાદિરશાહ જેવા લૂટારાઓના અત્યાચારોથી કંગાલ અને ભૂખમરાથી બેહાલ થઈ ગયું હતું. જે ભારતવર્ષના નીચમાં નીચ જાતિના લોકો પણ દેવવાણી–સંસ્કૃત ભાષા–રંચમાત્ર પણ સંકોચવિના મુક્ત કંઠે બોલી શકતા હતા અને જે ભાષાનો જ્ઞાનોત્પાદક ગ્રંથભંડાર અખૂટ હતો, તે સંસ્કૃત ભાષાનો મુસલ્માન સત્તાકાળમાં બહુધા અસ્ત થયો હતો, એટલુંજ નહિ, પણ અકબર જેવા એકાદ બે યોગ્ય બાદશાહોને બાદ કરીએ, તો અન્ય મુસલ્માન બાદશાહોના હાથે અલૌકિક અને દુષ્પ્રાપ્ય સંસ્કૃત ગ્રંથભંડારનો નાશ થયો હતો, કે જે ખોટનો ખાડો કદાપિ પૂરાય તેમ નથી જ. પરંતુ અંતે કાળાપહાડના પશ્ચાતસૂચન અનુસાર, પશ્ચિમ દિશામાંથી નવીન શ્વેતસત્તારૂપ વર્ત્તમાન બ્રિટિશ સત્તાનો પ્રકાશ આવ્યો અને તે સાથે ભારતવર્ષની પૂર્વકથિત દુર્દશાનો પણ બહુ અંશે અંત આવ્યો. આજે આપણે હિન્દુ મુસલ્માન આદિ સર્વ દેશબાંધવો પરધર્મ સહિષ્ણુતા, વિદ્યા, સંપશીલતા, એકતા અને અખિલ શાંતિ આદિનો નિર્ભયતાથી ઉપભોગ કરી શકીએ છીએ, તે એ મહા પ્રતાપી બ્રિટિશ સત્તાનું જ પરિણામ છે. એટલામાટે એ પરમ પુણ્યશાલિની બ્રિટિશ સત્તાની ચિરંજીવિતાને ઇચ્છી અને એ સત્તાના યોગે ભારતવર્ષની અધિક ઉન્નતિ થવાની શુભ આશા રાખી અમે અમારી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાની નિમ્ન સંપસૂત્ર સહિત પૂર્ણાહુતિ કરીએ છીએ:—

“ દેશી વિદેશી પુષ્પ જ્યમ એકત્ર વસતાં બાગમાં;
દેશી વિદેશી સત્યશીલો તેમ વસજો રાગમાં;
સંગે રહી સંપે વસી જો કાર્ય થાશે ભારતે;
અનુભવ થશે શું સૌખ્ય છે સંપત્તિ ને સુખભાગમાં !

* * * * *

સફળ થાય એ મૃતવાણી એ સંપત્તિ વધે અપાર;
રહે સંપથી સર્વ્વ અતિજન ભારતના નિર્ધાર;
થજો તેમ વળી દેશ હિતૈષી ભાવિ આર્ય પરિવાર;
કહો બધા ભારતવાસી, ભારતનો જયજયકાર !”

જગન્નાથની મૂર્તિ અને ભારતનું ભવિષ્ય / નારાયણ વિસનજી ઠક્કર